

*Śheṣha Devaṇḍanda Lalabhai Jaina Pustakoddhāra*



# GAUTAMĪYA-PRAKĀŚĀ

BY

PĀTHAKA RŪPAÇANDRA GAṆĪ

WITH

GAUTAMĪYA-PRAKĀŚĀ,

a commentary by Kṣamākalyāṇa Gaṇī

(composed in V. S. 1527-1552)



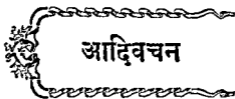
EDITED BY

MUNI KANAKAVIJAYA

[ Vikram Era 1996 ]

[ Christian Era 1940 ]

Price 1-8-0



## आदिवचन

गौतमीयकाव्य ग्रन्थ :

गौतमीयकाव्य नामनो काव्यग्रन्थ विद्वान् जनसमाजनी समक्ष रज्जू थाय छे. श्रीजैनशासनना चार प्रकारना अनुयोगोमां, धर्म-कथानुयोगना विषयनी साथे द्रव्यानुयोगना विषयनुं प्रतिपादन करवाना कारणे आ काव्यग्रन्थ, श्रीजिनकथित सम्यक् श्रुतज्ञाननी प्राप्तिनुं परम साधन गणी शक्याय तेम छे.

सामान्य रीतिये ( १ ) द्रव्यानुयोग, ( २ ) गणितानुयोग, ( ३ ) चरणकरणानुयोग अने ( ४ ) धर्मकथानुयोग—आ मुजवना चारे अनुयोगोमां श्रीजिनकथित अंग, उपांग अने प्रकीर्ण श्रुतज्ञान संकळयेलुं छे. जो के द्रव्यानुयोग आदि अनुयोगो अमुक दृष्टिये परस्परनी तरतमता अवश्य धरावे छे, छतां ते संघळा य परस्पर एकमेकनी साथे एक सांकळमां सळंग संकळई रहेला अंकोडाओनी जेम एकांगीभावे जोडाईने रहेला छे. आ अपेक्षायें द्रव्यानुयोग आदि चारे य अनुयोगो, जैनशासनमां मोक्षप्राप्तिनां सम्यग्-आलंबन तरिके एक सरस्वी रीतिये उपास्य छे.

श्रीजिनकथित प्रवचनना सारभूत द्वादशांगीरूप गणिपिटकना अंगसमा द्रव्यानुयोग तेम ज धर्मकथानुयोगना विषयनुं सुन्दरतर प्रतिपादन आ ग्रन्थमां करवामां आव्युं छे. आ कारणे श्रीजिनकथित-

प्रवचनरसना रसिक, श्रद्धासंपन्न मव्य आत्माओने सारु आ काव्य-ग्रन्थनुं महत्त्व खूब वधे छे. ग्रन्थरचयिता महापुरुषे काव्यमय शैलीथी पद्धतिपूर्वक बने अनुयोगोना विषयोनुं प्रतिपादन आ ग्रन्थमां कर्युं छे. आर्थी काव्य के महाकाव्य तरिके प्रस्तुत गौतमीयकाव्य अनेरी भात पाडे छे.

काव्य के महाकाव्यना सामान्य अभ्यासी या तेमां रस लेनार सौ कोई सहृदयजनने आ ग्रन्थ सुंदरमां सुंदर आलंबनरूप बने तेवो छे.

आटली बात स्पष्ट छे: काव्य ए शब्दशास्त्रनी व्युत्पत्तिनुं साधनभूत अंग छे. व्याकरण, कोश, लिंगानुशासननी जेम काव्य पण शब्द-शास्त्ररूप गंभीरसागरने पार पामवा माटेनुं सहकारी आलंबन छे. साहित्यनी साथे पण काव्यने गाढ संबन्ध होवो आवश्यक छे. आ आवश्यकतानी दृष्टिये, प्रस्तुत काव्यग्रन्थ साहित्यना अलंकार, रस, गुण वगैरे अंग-प्रत्यंगोनी साथे संविशेष विकासने पामी शक्यो छे, एम कहेवुं ए यथार्थ छे. माटे ज श्रीगौतमीयकाव्य, काव्यग्रन्थोमां पोतानुं विशिष्ट स्थान मेळवी शके तेम छे.

भागीरथीना स्वच्छ जळप्रवाहनी जेम बहेतो प्रतिभाप्रकर्ष; नैसर्गिक कवित्वशक्ति; अने मनोहर विषयप्रतिपादनशैली;—ग्रन्थ-कारना आ अणे य विशिष्टगुणोना संगमरूप प्रस्तुत गौतमीय-काव्य साचे ज साहित्य के काव्यरसना पिपासु वर्गने तोप आपी शकवाने समर्थ छे. विविध छन्दो, अलंकारप्रौढ भाषा, अर्धगंभीर शब्दो—काव्य के साहित्यना ग्रन्थोनी साथे सहज संकळयेली आ वस्तुओ प्रस्तुत काव्यग्रन्थमांथी आपणने मळी रहे छे.

एकंदरे: प्रस्तुत काव्यग्रन्थ, एक सामान्य काव्य नहि, पण महाकाव्य तरिके, विद्वान वर्गनी समक्ष ओलखावी शकाय तेम छे. आने अंगे ग्रन्थ प्रत्यक्ष होवाथी विशेष विवेचननो अत्र अवकाश जोतो नथी. ग्रन्थना अवलोकनथी आ वस्तु समजी शकवी शक्य छे.

‘चरमतीर्थपति श्रमण भगवान श्रीमहावीर परमात्माए, अपापा-नगरीना महसेनवनमां इन्द्रभूति आदि अगियार ब्राह्मणोना जीवादि संशयोनुं निराकरण कर्युं’—ए वस्तु प्रस्तुत काव्यग्रन्थनो प्रतिपाद्य विषय छे. विविध प्रकारना वर्णनोथी; प्रासंगिक अलंकारोथी; अने अनेक रसोना समन्वयथी; ए वस्तुने आ ग्रन्थमां वर्णववामां आवी छे. शास्त्रीय परिभाषामां गणधरवाद तरिके ओळखातो विषय अत्र टूंकमां काव्यकार तरिके विशिष्ट शैली मुजब ग्रन्थकारे आपणां समक्ष मूकयो छे.

आ वस्तु, विशेषावश्यक भाष्य, बृहत्टीका, आवश्यकटीका वगेरेमां खूब विशद रीतिये स्पष्ट करवामां आवेल छे. प्रस्तुत ग्रन्थमां केवळ दिशासूचन तरिके ज गणधरवादनी वस्तु रज्जू थई छे. काव्यना ग्रन्थ तरिके अन्य काव्यग्रन्थोनी जेम आ मुजब बनवुं ए संभाव्य छे.

**ग्रन्थकार पाठकश्री रूपचन्द्रगणि :**

गौतमीयकाव्यना रचयिता पाठक श्रीरूपचन्द्रगणिवर छे. ग्रन्थकार महापुरुषने अंगेनी विशेष माहिती प्रस्तुत काव्यग्रन्थना प्रशस्त्रिगत अन्तिम श्लोको परथी आपणने मळी रहे छे. ग्रन्थकारनो सचाकाल, गच्छ, ग्रन्थरचनाकाल वगेरे विगतो टूंकमां आ मुजब छे:

‘विद्याचारवर खरतर-गच्छमां, श्रीमत् श्रीजिनलामत्सूरिना शासन-

કાઠમાં, શ્રીદયાસિંહ ગુરુ મહારાજના શિષ્ય, અમયસિંહ રાજવી દ્વારાયે જેણે પ્રતિષ્ઠા મેઢવી છે અને અર્હતશાસ્ત્રના તત્ત્વરસિક; વઢી સાધુસમુદાયમાં રામવિજયના નામથી પ્રસિદ્ધ શ્રીરૂપચન્દ્ર ગણિણ, વિ૦ સં૦ ૧૮૦૭ ના માગશરમહિનાના શુક્લપક્ષમાં ત્રીજને દિવસે જોધપુરનગરમાં આ કાવ્યગ્રન્થની રચના કરી છે’.

આથી પ્રસ્તુત ગ્રન્થકારનો સત્તાકાલ, વિક્રમના ૧૮મા શતકની અન્ત્યનો અને ૧૯મા શતકની શરૂઆતનો હોવો સંભવિત છે. ગ્રન્થકાર તરિકે શ્રીરૂપચંદ્રગણિવરનાં પ્રૌઢ ગ્રથનશક્તિ; નૈસર્ગિક કવિત્વગુણ; વગેરેના કારણે કલ્પી શકાય છે કે ‘પ્રસ્તુત ગ્રન્થકારની અન્ય ગ્રન્થકૃતિઓ હોવી જોઈણ’; આને અંગેના વિશિષ્ટ કે નિશ્ચયારમક પ્રમાણો આપણને મઢી શકતાં નથી, જો કે પ્રસ્તુત કાવ્યના પ્રશસ્તિના શ્લોકો પરથી ગ્રન્થકાર શ્રીરૂપચન્દ્રગણિવરના ગચ્છ, સત્તાકાલ, ગ્રન્થરચનાની દેશ-કાલપરિસ્થિતિ વિગેરે સામાન્ય-રીતિયે જાણી શકાય છે. તે સિવાય વિશેષ ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત હજૂ અનુપલબ્ધ જ રહે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થકારના કાલ્ની સાહિત્ય-પરિસ્થિતિને અંગે આથી વિશેષ કાંઈક જાણવા જેવું મઢે છે, તે ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ નામના ગ્રન્થના સંપાદક શ્રીમોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈના શબ્દોમાં આ મુજબ છે:

“૧૯મી સદીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વહુ ગ્રન્થો રચાયા નથી,  
 “જે કાંઈ રચાયા છે તેની નોંધ લઈશું. સં૦ ૧૮૦૪માં ઓ૦ ઉદય-  
 “સાગરસુરિણ ચાત્રપંચાશિકા. સં૦ ૧૮૦૭માં સ્વરતરગચ્છીય

“ક્ષેમકીર્તિશાલાના શાંતિહર્ષ-જિનહર્ષ સુખવર્ધન અને શ્રીદયા-  
 “સિંહ-અમ્બયસિંહના શિષ્ય શ્રીરૂપચંદ્ર અપરનામ શ્રીરામવિજયે,  
 “શ્રીજિનલાભસૂરિના રાજ્યે જોધપુરમાં રામસિંહના રાજ્યમાં ગૌતમીય-  
 “મહાકાવ્ય ૧૧ સર્ગમાં (રચેલ છે). \* \* \* સં૦ ૧૮૧૪ માં  
 “ઉક્ત સ્વ૦ શ્રીરામવિજયગણિ, શ્રીજિનલાભસૂરિની આજ્ઞાથી  
 “ગુણમાલા-પ્રકરણ( ની રચના કરી )”.

પૃ૦ ૬૭૫-૬, પા૦ ૯૯૩.

**વ્યાખ્યાકાર શ્રીક્ષમાંકલ્યાણ :**

મૂલકારના ગંભીર આશયોને સ્હમજાવનારી પ્રસ્તુત કાવ્યમન્થની

૧ ધીઅમ્બયસિંહના શિષ્ય તરિકેનો આ નિર્દેશ અસંગત છે. ગૌતમીયકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં આ મુજબ ઉલ્લેખ છે.

‘તચ્છિપ્યાઃ સુખવર્ધના અપિ દયાસિંહાત્તરીયાત્તયા  
 ‘તચ્છિપ્યોઽમ્બયસિંહનામનૃપતેર્લઘ્નપ્રતિષ્ઠો મહા-  
 ‘ગંભીરાઽઽર્હતશાસ્ત્રતત્ત્વરતિકોઽર્હં રૂપચંદ્રાદ્વયઃ  
 ‘પ્રહ્યાતાપરનામરામવિજયો ગચ્છે સ દત્તાલ્યયા ।’

ઘટ્ટી ગુણમાલા પ્રકરણમાં પણ આ મુજબ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે:

‘તચ્છિપ્યવિદિતદયા દયાસિંહાલ્યવાચકા વિવુધાઃ  
 ‘તત્ત્વરણેણરંજિતમૌલિરયં રામવિજયાલ્યઃ ।’

આ ઘટે ઉલ્લેખી આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે, કે ધીરૂપચંદ્રપાઠક અપરનામ ધીરામવિજયપાઠકના શુરુનું નામ ધીદયાસિંહ છે. જ્યારે અમ્બયસિંહ, એ રાજાનું નામ છે. અને તે રાજા દ્વારાયે પ્રસ્તુત મન્થકરે પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી છે. આ કરણે અત્ર પ્રસ્તુત મન્થની પ્રશસ્તિમાં તે રાજાના નામનો નિર્દેશ મન્થકરે કર્યો છે.

૨ આ ગુણમાલા પ્રકરણ મન્થકર પાઠક ધીરૂપચંદ્રગણિ અપરનામ પાઠકધી રામવિજયગણિયે જેસલમેરમાં આગો સુદિ દશમીના દિવસે રચ્યું છે. ધીપંચર-મેટ્ટીના તેમ જ ધાવકનાગુણેનું વર્ણન આમાં કરવામાં આવ્યું છે. વિ૦ યં૦ ૧૯૮૦ માં આ મન્થનું પ્રતાકરે પ્રકરણ થયું છે, મન્થનું શ્લોકપ્રમાણ ધારારે ૩૦૦૦નું છે.

વ્યાख्या, કે જે 'ગૌતમીયપ્રકાશ'ના નામથી રચાયેલી છે, તે પ્રકાશ વ્યાખ્યાના રચયિતા પાઠકશ્રી ક્ષમાકલ્યાણજી ગણિવર છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાં વ્યાખ્યાકાર મહાપુરુષે અતિ પરિશ્રમ લઈને મૂલકારના અર્થગંભીર શબ્દોને તેમ ગૂઢ ભાવોને ખૂબ જ સરલ અને મનોરમ પદ્ધતિપૂર્વક સ્પષ્ટ કરેલ છે. સાચે જ 'ગૌતમીય-કાવ્ય'ની વ્યુત્પત્તિના માર્ગમાં, આ વ્યાખ્યા સુંદરતર પ્રકાશને પાથરે છે. આ કારણે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનું 'પ્રકાશ' એ અભિધાન વાસ્તવિક છે.

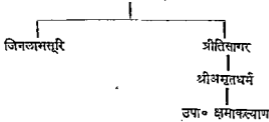
વ્યાખ્યાકારે, મૂલ કાવ્યગ્રન્થના અમ્યાસક વર્ગના ઉપકારની દૃષ્ટિયે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાં, મૂલકારના આશયને સ્પષ્ટ કરવાની ખૂબ કાઠજી લીધી છે. સાથે મૂલશ્લોકોના શબ્દોને સ્હમજાવવા માટે, વ્યાકરણના સૂત્રો ઠામઠામ મૂક્યા છે. તેમ શ્રીઅભિધાન-ચિન્તા-મણિ આદિ કોશોની સાક્ષી પળ અવસરે અવસરે ટાંકી છે. આ પ્રકારની વિશિષ્ટતાના યોગે પ્રસ્તુત પ્રકાશ વ્યાખ્યા, કાવ્યના વિષયનું જ્ઞાન મેલવવા ઇચ્છનાર અમ્યાસક વર્ગના; વ્યાકરણ તેમ જ કોશ વગેરેના જ્ઞાનનો વિકાસ કરે છે. આ રીતિયે દરેક દૃષ્ટિયે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા, અમ્યાસી કે વિદ્વાન સૌ કોઈનું આકર્ષણ કરી શકે તેવી છે, અને વ્યાખ્યાકારની સમર્થ વિદ્વત્તા; પ્રૌઢ અનુભવ-શીલતા; તથા અનુપમ વિવેચનાશક્તિ; વગેરે સૂચિત કરે છે.

વ્યાખ્યાકાર પાઠકશ્રી ક્ષમાકલ્યાણજીના સત્કાલ વગેરે જીવનવૃત્તને અંગે, પ્રસ્તુત પ્રકાશ વ્યાખ્યાની પ્રશક્તિમાં વ્યાખ્યાકારે સ્વયં કરેલ ઉલ્લેખ પરથી કેટલુંક જાણવા જેવું આપણને મઠ્ઠી રહે છે. આ વિષેના વિશેષ ઐતિહાસિક નોંધ, 'જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં આ મુજબ છે:

“आ ( १९मा ) शतकमां खरतरगच्छना श्रीक्षमाकल्याण उपा-  
 “ध्याय धया के जे खरतरगच्छीय श्रीजिनलामसूरिना शिष्य अमृत-  
 “धर्मना शिष्य हता. तेमणे सं० १८२९थी १८६९ना गाळामां  
 “अनेक ग्रन्थोना दोहनरूपे सादी मायामां विवरण करेल छे. तेमना  
 “ग्रन्थो आ छे: श्रीगौतमीयकाव्य व्याख्या, सं० १८३०मां  
 “खरतरगच्छ पट्टावली, सं० १८३५मां चातुर्मासिक-होलिका आदि

१ जिनलामसूरिना शिष्य नहि, पण जिनलामसूरिना गुरु श्रीजिनभक्ति-  
 सूरिना शिष्य प्रीतिसागरना शिष्य अमृतधर्म हता. जुओ उपाध्याय  
 धमाकल्याणजीनी-‘खरतरगच्छपट्टावलीप्रस्तासि’—

श्रीजिनभक्तिसूरि



“श्रीजिनभक्तिसूरीन्द्र-[सु]शिष्या बुद्धिचार्द्वयः ।  
 प्रीतिसागरनामानस्तच्छिष्या वाचकोत्तमाः” ॥ २ ॥  
 “श्रीमन्तोऽमृतधर्माख्यास्तेषां शिष्येण धीमता ।  
 क्षमाकल्याणमुनिना, शुद्धिसम्पत्तिसिद्धये” ॥ ३ ॥

“संवत्सरे व्योमकृशानुसिद्धि-क्षोणीमिते फाल्गुनमासि रम्ये ।  
 विशुद्धपक्षे लिखिता नवम्यां, गुरुस्तुतिर्जाणैर्गढे नवाऽसौ” ॥ ४ ॥  
 [ १८३० ] ।

खरतरगच्छ-पट्टावली-संग्रह, बाबू पूरणचंदजी  
 नाहरवाली, सने १९३२ नी छापेली पातुं ३९.



“દશપર્વકથા, સં૦ ૧૮૩૯માં જેસલમેરમાં યશોધરચરિત,  
 “૧૮૪૭માં મકસુદાનાદમાં સૂક્તમુક્તાવલીવૃત્તિ, સં૦ ૧૮૫૦માં  
 “બીકાનેરમાં લીલવિચાર પર વૃત્તિ”.

“સં૦ ૧૮૫૧ પ્રશ્નોત્તર સાર્ધશતક, સં૦ ૧૮૫૪માં તર્કસંગ્રહ  
 “ફક્કિલા, સં૦ ૧૮૫૦માં જેસલમેરમાં અક્ષયતૃતીયા અને પર્યુષણ  
 “અષ્ટાદિક વ્યાખ્યાન, અને તે જ વર્ષમાં બીકાનેરમાં મેરુત્રયોદશી  
 “વ્યાખ્યા અને સં૦ ૧૮૬૯માં (શ્રી)શ્રીપાલચરિત્રવ્યાખ્યા યોજેલ  
 “છે. તે અરસામાં યોજાયેલા તેમના અન્ય ગ્રન્થો નામે પરમસમયસાર-  
 “વિચારસંગ્રહ, વિચારશતકવીજક, સમરાદિત્યચરિત, સૂક્તરલા-  
 “વલીવૃત્તિ આદિ છે”. x x x x

“માપાસાહિત્યમાં તેમણે જૂની ગૂજરાતીમાં ગદ્યરૂપે શ્રાવકવિધિ-  
 “પ્રકાશ નામનો ગ્રન્થ ગુંથ્યો છે. સ્વ૦ શ્રીક્ષમાકલ્યાણે સં૦ ૧૮૩૮-  
 “માં પાક્ષિકાદિ પઢિક્કમણવિધિ ગદ્યમાં સંગ્રહિત કરી તથા પ્રશ્નોત્તર-  
 “સાર્ધશતક માપામાં રચ્યું”.

પૃ૦ ૬૭૬-૮૦; પા૦ ૯૯૪-૯૯૯;

પ્રસ્તુત સંપાદન અને પ્રકાશન :

આ ગૌતમીયમહાકાવ્ય વ્યાખ્યાસહિત, આજે પ્રથમ વાર જ પ્રસિદ્ધ  
 થાય છે. અત્યાર અગાઉ કાશીની પુસ્તક પ્રકાશન સંસ્થા દ્વારા આ  
 કાવ્યગ્રન્થ કેવળ મૂલમાત્રરૂપે પ્રકાશનને પામ્યો હતો, જ્યારે શ્રેષ્ઠી  
 દેવચંદ લાલમાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ સંસ્થા મારફતે આ  
 રીતિયે પ્રસ્તુત કાવ્યગ્રન્થ વ્યાખ્યાસહિત પ્રસિદ્ધિને પામે છે.

૧ તદુપરાંત ચતુર્વિંશતિજિનચૈલવંદનો તેમણે સંસ્કૃત માપામાં રચ્યાં છે, જે  
 હાલ પ્રચલિત છે.

कोईपण पुस्तकप्रकाशकसंस्था के व्यक्तिना प्रकाशनकार्यनी साथे, ते ते पुस्तकोना संपादकना संपादनकार्यनो पण संबन्ध संकळायेलो रहे छे. प्रस्तुत पुस्तकना प्रकाशनकार्यनी साथे संपादकतरिके संपादनकार्यमां मारो संबन्ध आ मुजब संकळायोः—

‘गतसाल ( वि० सं० १९९५ )नुं अपाठ चातुर्मास, पू० परमगुरुदेवोनी आज्ञा मुजब मुंबई लालबाग—मूलेश्वर खाते थयुं, ते अवसरे पूज्यपाद परममाननीय आचार्यदेव श्रीमद् विजयक्षमामद्रसूरि महाराजनी हितद सूचनाथी आ पुस्तकना संपादनकार्यमां में मेहनत लीषी’.

आ प्रसंगे एक स्पष्टता करी दउं. संपादनकार्यने अंगेनो मने तेवा प्रकारनो खास अनुभव नथी. आ कारणे, आवा ग्रन्थोनुं संपादनकार्य मारे माटे आ विषयनी नवी शरूआत गणी शकय.

हुं जाणु छुं; कोईपण ग्रन्थनुं संपादन के संशोधन बगेरेनुं कार्य, ए अगत्यनी जुवाबदारी गरेलुं गणाय छे. अति सावधानी; अमुक मेहनत; अने सर्वतोमुखी बहुश्रुतता बगेरेना सुन्दर सहकारना योगे ग्रन्थनुं संपादनकार्य सफल अने संतोषप्रद बनी शके छे. जो के प्रस्तुत काव्यग्रन्थनुं संपादनकार्य, आ उच्चतर स्थिति ए न पहुँची शक्युं होय ए संभाव्य छे.

छतां य प्रस्तुत संपादनकार्य, जे विद्वान जनसमाजने संतोषी शके ते रीतिये थयुं छे, तेना आदिकारण तरिके पूजनीय शान्तमूर्ति समर्थ विद्वान आचार्यदेव श्रीमद् विजयक्षमामद्रसूरिश्वरजी महाराज छे. तेओश्रीनो विशाल अनुभव, प्रौढ प्रतिभा अने

સ્વાસ તકેદારી આ ત્રણેયના સુમેલે મારા હાથે આ રીતિનું સંપાદન-કાર્ય થઈ શક્યું છે.

• મુસ્લ્યતયાણ આ ગ્રન્થના સંપાદનને અંગે, હસ્તલિખિત પ્રેસકૉપી-યોનો આશ્રય લેવાયો છે. જે પ્રેસકૉપીયો સંસ્થાના અવૈતનીક મંત્રી જીવણચંદ સાકરચંદ શ્વેરી દ્વારાયે મને પ્રાપ્ત થઈ હતી તે, તેમ અત્યાર અગાઉ કાશીથી પ્રકાશિત થયેલ મૂલ્યપ્રન્ય પળ આના સંશોધનની વેળાયે નજર સમક્ષ રાસવામાં આવ્યો હતો. આ ત્રણેય પ્રતિઓ સામાન્ય રીતિયે અર્ધ શુદ્ધ જેવી હતી, આ કારણે મહેનત લઈ, વસ્તુસંકલનાને લક્ષ્યગત કરી યથામતિ પરિમાર્જન કરવામાં આવ્યું છે. આમાં જ્યાં જ્યાં સંશય જેવું લાગ્યું, ત્યાં ત્યાં કૉસ વગેરે મૂકીને અમુક સૂચન કર્યું છે. કાશીના મુદ્રિત પુસ્તકમાંની કેટલીક સ્ત્રલનાઓ, સંદિગ્ધતાઓ વગેરેનો નિર્દેશ અત્ર કરવામાં આવ્યો છે. અવસરે આવશ્યક ટીપ્પણી પળ કરવામાં આવી છે. કેટલીક ટીપ્પણીઓ મૂલ્ય પ્રતિમાં હતી તે પળ અત્ર મૂકવામાં આવી છે.

• આ પ્રકારના સંપાદન પછી, શ્રેષ્ઠી દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકો-દ્વાર ફંડ સંસ્થાદ્વારા પ્રસ્તુત ગૌતમીય-કાવ્યપ્રન્ય વ્યાખ્યાસહિત પ્રકાશનને પામે છે. આ પ્રકાશનની પાછલ; શ્રેષ્ઠી દે૦ લા૦ જૈન પુ૦ ફં૦ સંસ્થાના પ્રાણમૂલ્ય વ્યવસ્થાપક મંત્રી શ્વેરી જીવણચંદ સાકરચંદની મૂંગી વ્યવસ્થાશક્તિ, યથાશક્તિ આપમોગ, અને સંસ્થાના પ્રકાશનકાર્યને આગલ વધારવાની કાઠજી; આ ત્રણેય વસ્તુઓનો મેલ કારણમૂલ છે. આ કારણે આ પ્રકાશન આ રીતિયે વિદ્વાન જનસમાજ સમક્ષ રજૂ થાય છે.

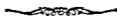
मारा पूजनीय परमोपकारी परमशासनप्रभावक परमगुरुदेवोना अमेय उपकारने हुं आ अवसरे याद करुं छुं, के जेओनी असीम कृपादृष्टिना योगे हुं रत्नत्रयीनी आराधना यथाशक्ति करी शकुं छुं. प्रस्तुत संपादनकार्यमां मने पूर्ण हितभावयी मार्गदर्शन आपनार पूजनीय शासनप्रभावक आचार्यदेव श्रीमद् विजयक्षमाभद्रसूरी-श्वरजी महाराजजीना ए वात्सल्यभावने हुं केम भूली शकुं ?

प्रान्ते: प्रेसदोष, मुफसुधारणानो दोष के अन्य अज्ञानताजन्य स्वलना आ ग्रन्थमां रहेवा-पामी होय तेनुं परिमार्जन करवापूर्वक विद्वान अने अभ्यासी वर्ग आ काव्यग्रन्थनुं अध्ययन-अध्यापन करी, श्रीजिनकथित श्रुतधर्मनी आराधनामां पोतानुं वीर्य फोरवो अने आत्मकल्याणने साधो ए अभिलाषा.

वि० सं० १९९६,  
श्रावण शुक्ल पूर्णिमा.  
जैनशाला-टेकरी,  
स्वभनतीर्थ. [स्वभात]

पू० परमशासनप्रभावक आचार्यदेव श्रीमद्  
विजयरामचन्द्रसूरि-विनेयाणु  
मुनि कनकविजय

शेठ देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धार फंडना कार्यकर्ते



ट्रस्टीमंडल

- ( १ ) मंछुभाई साकरचंद झवेरी
- ( २ ) नेमचंद अमेचंद जे. पी.
- ( ३ ) नेमचंद गुलाबचंद देवचंद
- ( ४ ) हीराभाई मंछुभाई झवेरी
- ( ५ ) साकरचंद खुशालचंद झवेरी

अवैतनिक मंत्री

जीवणचंद साकरचंद झवेरी.

## —: प्र स्ता व ना :—

मन्याम्भोरुहवोधने दिनकरस्त्रियत्समा भूतले  
मोहाज्ञानतमोमरं विघटयन् यो धर्मराज्यं व्यधात् ॥  
यश्चाहाय निनाय जन्तुनिकरं स्वर्गापवर्गालयं  
स श्रीवीरजिनेश्वरो भवतु वै सङ्घस्य हि श्रेयसे ॥

### — भारतीय-साहित्यम् —

प्रकृतकाव्यविषये प्रास्ताविकं किञ्चिदावनिवेदयामि ततः पूर्वं  
भारतीयसाहित्यस्य स्वरूपाऽनिवेदने न किल प्रकृतसंदर्भशुद्धिर्मवेदिति  
साहित्यस्यास्य स्वरूपमंशतो निवेदयामि —

भारतीयं किल साहित्यं विश्वसाहित्यम् । अस्माद्धि साहित्यात्सु-  
दूरदूरवर्तिष्वपि देशेषु — अन्यान्यमापामयानि साहित्यानि कुत्रचि-  
ज्जननमवापुः, कुत्रचिच्चात्मनः संस्कारमकार्षुः । दृष्टान्तरूपेण  
गृह्यताम् — आर्यावर्त एवाविर्भूताद् यौद्धसंप्रदायात् कस्मिंश्चन समये  
ते ते ग्रन्थाः प्रादुर्भूताः, यैर्हि न केवलं भारतवर्षे एव अपि तु  
समुद्रपरपारवर्तिष्वपि देशेषु लोकानां हृदये स्वीयः प्रभावः प्रतिष्ठा-  
पितः । येषां प्रभावेणानुप्राणिताः सिंहल-ब्रह्म-चीन-जयप्राणदेशीया  
बौद्धाः प्रत्यक्षमेव नः प्रमाणम् ।

न केवलमेतावदेव, भारतीयसारस्वतभाण्डागारस्यालौकिकरत्न-  
च्छटया प्रलोभितहृदया निर्निमेषीकृतनेत्रद्वयाश्च अन्यान्यदेशीया  
विद्वांसः सुमहता परिश्रमेण भारतवर्षे समागत्य तांस्त्रान् ग्रन्थान्  
लिलिखुः । अत्रत्येभ्यः पण्डितेभ्यश्च पठित्वा स्वस्वभाषायां तान् ग्रन्था-

नन्ववादिपुः । सुप्रसिद्धं किल चीनदेशीययात्रिणां ह्युएन्त्सांग-<sup>१</sup>इत्सांग-  
 प्रभृतीनां भारतयात्रावर्णनम्, यत्र हि ते समागत्य भारतीयं साहित्यं  
 महता गौरवेण स्वभाषायां निन्युः । एतदर्थं कियान् परिश्रमः  
 सोढस्त्रैः, कियती दूरयात्रा चाऽनुभूता, कियन्तः पण्डिताश्च  
 स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थमुपासितास्त्रैः, इत्याद्यध्यवसायस्तेषां यात्रावर्णने  
 सुस्पष्ट एवैतिहासिकानाम् । फलमिदं तस्य संपन्नम् — आर्यावर्ताद्  
 बौद्धसाहित्ये विलयं गतेऽपि तत्संबन्धिनो बहवो ग्रन्थाश्चीनभाषा-  
 याऽनुदिताः सांप्रतं चीनदेशे समुपलभ्यन्ते । नैतत् किल भारतीयानां  
 स्वसाहित्यकीर्तिकीर्तनं स्वमुखजल्पितम्, अपि तु इदंयुगस्य सुप्र-  
 थिताः प्रामाणिकाः साहित्यानुरागिणः पाश्चात्त्यदेशीया एव तेषु  
 साहित्यविवरणपुस्तकेषु इदं सडिण्डिमघोषमुद्धोषयन्ति । एवं  
 सति भारतीयसाहित्येन चीनसाहित्यस्य कस्यचिदंशस्य जननं संपादि-  
 तमिति न किं वक्तुं शक्यते ? सत्येवं च भारतीयं साहित्यं  
 विश्वसाहित्यमिति न किं साधयितुं प्रभवेम ?

पाश्चात्त्यदेशीयैरस्मत्साहित्यादर्शनशास्त्राणां न्याय( तर्क )शास्त्रस्य  
 ज्यौतिषादिविषयाणां च स्वभाषायां वर्तमानसमय एव समावेशः  
 कृतो यं हि सांप्रतिका उभयभाषाविद्वांसः प्रत्यक्षं परिजानते ।  
 चत्वारिंशद्वर्षेभ्यः पूर्वं तर्कादिविषयपाठनाय नासन् समुचिताः  
 समपेक्षिताश्च ग्रन्था इंग्लिशभाषायाम्, परं सांप्रतं 'लॉजिक्'  
 ( *Logic* ) विषयस्य पाठ्यक्रमः ( *Course* ) स्वतन्त्ररूपेण नियमित-

1 Cf. "Yuan Chwang's Travels in India" by Huan Tsang, and also the Records of Buddhist Practices in India by I-tsang.

स्वैरात्मभाषायाम् । किं नेदं भारतीयसाहित्यादपरसाहित्यस्य संस्करणं नाम ? अपि च—समुद्रपरपारवर्तिषु देशेषु अस्तत्साहित्योपजीवनेऽपि किं भारतीयं साहित्यं विश्वसाहित्यमिति नाला-मिर्वह्यं शक्येत ?

—जैनसंप्रदायः, तत्साहित्यं च—

कारणमस्येदमेव—यदत्र साहित्यप्रचारका महापुरुषास्तथा प्रभावशालिनः समभूवन् येषामनुभावात् साहित्यमेव किम्, समग्रो देश एव सर्वतः प्रभावाक्रान्तः समभवत् । सकलजगति श्रेयःप्रचाराय परितो घोषितडिण्डिमो हि जैनसंप्रदाय एव गृह्यताम् । अत्र हि तत्तादृशा महापुरुषाः प्रादुरासन् येषामुपदेशाश्चरितानि च जनताया हृदये मन्त्रस्येव प्रभावमुत्पादयामासुः । येन किल मनीषिणा पक्षपात-वृत्त्यै तेषामुपदेशः श्रद्धयाऽश्रद्धया वा परिगृहीतस्ते बलादिव तदनुगामिनो बभूवुः, श्रद्धानेन च तान् नियमान् स्वीचकुः । प्रार्थितस्य कोणकोणे आर्हतसंप्रदायस्य विजयदुन्दुभिः कर्मिश्चन ताले यत्समन्तान्मुत्तरितो बभूव तस्य किं नायं स्पष्टो हेतुर्यत्तस्य र्मस्य साहित्ये तादृशी शक्तिरासीत्, यत् मार्मिकजनताया हृदये अक्षुण्णं प्रभावं प्रस्फुटमुत्पादयामास ? अवश्यं श्रोतुर्हृदयवशीकारे उपदेशकस्य आध्यात्मिकं बलम्, चारित्र्यसंपत्, सत्यं श्रद्धानं चेत्यादिकं कारणम्, किन्तु एवंविधैर्महापुरुषैः प्रचारितं साहित्यमपि तादृशमेव प्रभावशालि भवति यस्य हि हृदयतो मनने कृते मनन-कर्तुरन्तःकरणे अवश्यं खलु श्रद्धानल्योदयो भवेत् ।

जैनधर्मेण श्रद्धानानां शिवप्राप्तये ते ते ग्रन्थास्ते ते उपदेशास्त्वानि तानि साधनानि च संपादितानि येषां प्रभावो न केवलं भारते एव,



अपि तु भारतदूरवर्तिदेशेष्वपि कदाचित्स्वैरं प्राचरत् । देश-काल-शासकादिमहिम्ना सांप्रतं यद्यपि विपरीता परिस्थितिस्तथापि भारतेऽस्मिन् अन्यान्यधर्मापेक्षया जैनधर्मस्य क्रियान् प्रसारः, क्रियद् गौरवम्, तदनुयायिषु च क्रियत् श्रद्धानमिति न वर्णनविस्तरमर्हति । स्थूलरूपेणैव गृह्यताम्—यद् व्यावहारिककार्यक्षेत्रेष्वेव जैनधर्मानुयायिनां क्रियान् भागः कीदृशश्च प्रभावो नाम ।

अस्तु, कारणमेतस्य प्रभावशालिनः साहित्यस्य प्रचारणमेव सर्वोपरिगम् । यस्य हि धर्मस्य सिद्धान्तो निर्दुष्टो वरीवर्ति, साहित्यं सुदृढं प्रभावसंपन्नं च भवति, स एव धर्मः प्रसरति, लोकेषु श्रद्धानं च लभते, चिरकालं च लोकालये विहरति । जैनसाहित्ये त इमे गुणाः सुस्पष्टं प्रमाणिता भवन्ति । एतदर्थं न प्रमाणान्वेषणस्य परिश्रमः सोढव्यो भवेत् । प्रत्यक्षमिदमेव प्रमाणमस्ति यदसङ्घेषु वर्षेषु व्यतीतेषु, तत्प्रचारकेषु शासकेषु नष्टेषु, प्रत्युत विपरीत-धर्मानुयायिषु शासकेषु वर्तमानेषु, किं देशे किं काले पात्रे सर्वत्रैव विपरीतपरिस्थितानुपस्थितायामपि सांप्रतं जैनधर्मः स्वैरं विहरति, मोदते अन्यान्यधर्मापेक्षया बहुलं बलशाली च । किं नास्य कारण-मिदम्, यदेतस्य साहित्यं प्रचुरं प्रभावशालीति ? शासन-सत्तायां तुष्टायामपि यत्कस्यचिन्मतस्य परितः प्रचारो दृश्यते तत्र तदीयं साहित्यमेव कारणभूतम् । साहित्यं हि व्यतीतेष्वप्यनन्तवर्षेषु अक्षुण्णबलमिव सर्वतः स्वप्रभावं प्रसारयति ।

—जैनकाव्यानि—

साहित्यपदेन 'लिटरेचर' (Literature) पदवाच्यं तदीयं वाङ्म-यम् (लेखसङ्घातः, ग्रन्थसमूहो वा) गृह्यते । साहित्ये च यथा

नियमग्रन्थाः पुराणानि सूत्रग्रन्थसङ्घातो न्याय-व्याकरणादिप्रमाण-  
ग्रन्थाश्च परिगृह्यन्ते तथा काव्यान्यप्यत्रैवान्तर्भवन्ति । मर्मविचारे  
तु — प्रधानं स्थानमधिकुर्वन्ति । लोकानुरञ्जको रमणीयोऽर्थः, तदनु-  
कूलः कर्णसुखदाः शब्दाश्चेत्येतत्सङ्घातात्मकं हि काव्यं प्रख्यायते ।  
काव्यं हि स्वमाधुर्येण विद्रोहिणमपि जनमात्मवशे करोति । खिल-  
मपि हृदयं प्रसादयति, प्रतिकूलमप्यनुकूलमापादयति । धर्मस्य  
तत्सिद्धान्तानां च प्रचारे कठिनकठिनाः प्रमाणग्रन्था वादग्रन्थाश्च  
कदाचिन्न प्रभवन्ति । तेषां हि शक्तिसद्ब्रह्मणसामर्थ्यशालिषु विद्व-  
त्स्वैव परिजृम्भते । विद्वांसश्च स्वस्वमते दृढाग्रहशालिनो भवन्ति ।  
अत एव तेषां पुरतः स्वधर्मविवादस्योपस्थापनेन न तावत्  
फलमीक्ष्यते ।

ये तु सामान्यबोधशालिनो भवन्ति, येषां च हृदयं जिज्ञासा-  
परवशं भवति, ज्ञानपिपासा च येषां हृदये जागर्ति, कसिन्नपि  
विषये येषां संशयो ह्युदेति, कमपि विषयं ज्ञातुं कौतुकं वा येषां  
भवति ते हि मार्मिकरूपेण बोधिताः स्वल्पायासेनैव वक्तव्यविषयं  
गृह्यन्ति । यदि च वक्तव्यविषयः सत्यः प्रभावशाली च भवति तर्हि  
सर्वदाऽर्थं ते तदनुयायिनोऽपि भवन्ति । एवंविधानामधिकारिणां  
बोधाय 'काव्यम्' एव सर्वतो लब्धसाफल्यम् । क्लिष्टम् अमनोनीत-  
मपि गुडजिह्विकारूपेण ग्रहीतुमेव काव्यस्य जन्म । काव्यं हि  
श्रोतुर्हृदयम् अनुरञ्जनपूर्वकं स्ववशे कृत्वा ततस्तदनन्तरं स्वोपदेशः  
तस्मिन् संचारयति । एतदेव प्रमेयानामभिमुखीकरणं नाम ।  
अस्तु नाम नायं विषयो विस्तरमर्हति ।

∴ जैनसंप्रदायस्य साहित्यांशः, तत्रापि च काव्यविभागो न कस्य-

चिदपि संप्रदायस्य साहित्यान्वूनतां स्पृशति, जैनविद्वद्भिरनेकानि गद्य-पद्यकाव्यानि प्रकटितान्यद्यावधि येषां हि प्रभावच्छन्ना न केवलं जैनधर्मानुयायिन एव, अपि तु अन्यान्यधर्मग्राहिला अपि काव्यमाधुर्यमुग्धास्तेषु सप्रशंसं प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । प्रत्यक्षं प्रमाणमिदमेव यत् शैव-वैष्णवधर्माग्रहिभिरपि विद्वद्भिरात्मपुस्तकमालासु जैनकाव्यानि परमादरेण संगृहीतानि, यद्यपि जैनपुस्तकमालासु शैवादीनां काव्यानि न कदाचित्स्पृष्टानि । सुबय्यां निर्णयसागरयन्त्रालयेन बहोः कालात्पूर्वं या 'काव्यमाला' नाम्नी ग्रन्थमाला (Series) प्रकाशिता यस्या हि प्रारंभको महामहोपाध्यायः पं. श्रीदुर्गाप्रसाद-शर्माऽभूत् । एतस्याश्च पुस्तकमालायाः संस्कृतसाहित्योपरि अनपाकरणीयमृणम् । यतो हि काव्यमालायां तत्तादृशानि पुस्तकानि प्रकाशितानि यैर्विना संस्कृतसाहित्यमन्दिरस्य मूयानंशः शून्य एवासीत् । काव्यमालाप्रकाशनात् पूर्वं प्रायः पञ्च महाकाव्यान्येव विद्वांसो जानन्ति स्म । किन्त्वनया पुस्तकमालया अलङ्कार-नाट्य-नाटक-काव्यादीनां ते ते ग्रन्थाः प्रकाशिता यान् दृष्ट्वा समग्रं साहित्यजगत् चमत्कृतमभूत्, यैश्च संस्कृतसाहित्यमिदं वास्तव एव शोभाशालि संवृत्तम् ।

एतस्याः काव्यमालाया मूयानंशो जैनविदुषां लेखनीप्रसूतः । श्रीतीर्थङ्करचरितानि चन्द्रप्रभचरित-नेमिदूत-नेमिनिर्वाणादिकान्यनेकानि यथा प्रकटितानि तथा धर्मशर्माभ्युदयादीन्यपि प्रकाशं नीतानि । साक्षात्स्रोत्रग्रन्थानां श्रीमक्तामरस्तोत्रादीनां तु मालैव पृथगेका प्रकाशिता येषां कृते तस्या एको 'गुच्छकः' एव पृथङ् निगुम्फनीयोऽभवत् । एवमेव गद्यकाव्यानि यशस्विलकचम्पू-तिलक-

मञ्जरीप्रभृतीन्वपि काव्यमालायां प्रकाशितानि जैनपण्डितानां सार-  
स्वतवैभवसूचकानि । एभिः काव्यैर्लोकानुरञ्जनपूर्वकं धर्मश्रद्धान-  
प्रचारस्य जैनसिद्धान्तप्रकाशनस्य च कार्यं क्रियार्यावर्ते न कृतम् ?  
प्रत्यक्षं प्रमाणमिदमेव—यत् काव्यमाला विना जैनकाव्यैरपूर्णेवा-  
मविष्यत् । अद्यापि च तत्तेषां काव्यानां प्रशंसका अन्यान्यधर्मनिष्ठा  
अपि काव्यमालावाचका विद्वांसो बहुशः श्रूयन्ते । इदमेव हि  
काव्यनिर्माणस्य मन्ये साफल्यं नाम ।

### —श्री गौ त मी य का व्य म्—

प्रकृतमिदं काव्यमनेनैवोद्देश्येन जैनसारस्वतभाण्डागारे रत्नमिव  
चमत्कुरुते । जैनसंप्रदायं प्रति प्रमेयानुन्मुखीकर्तुम्, अहिंसा-दया-  
त्रतानुगामिनां श्रद्धानं दृढीकर्तुमेव च कविगगनचन्द्रेण श्रीमत्ता  
पाठकेन रूपचन्द्रेण तदिदं काव्यमुपनिबद्धम् । नामतस्तदिदं काव्यम्,  
किंतु जैनसंप्रदायरहस्यबोधने प्रमाणग्रन्था वादग्रन्था वा यावन्न  
प्रभवन्ति ततोऽप्यधिकमिदं तनुशरीरं महाकाव्यं सिद्धान्तबोधने  
सम्यक् प्रभवति । अत एवैतदर्थकृते अमोघं साधनम्, वाचकलोक-  
नामभिमुखीकरणाय सफलमुपकरणम्, आर्हतमतप्रचारणाय च  
सर्वतः प्रभावशालिं शल्यं नाम ।

एतस्मिन्, हि श्रोतॄणां मनोरञ्जनाय पूर्वमुपवनशोभावर्ण-  
नम्, पद्मकतुवर्णनम्, समवसरणमुपभावर्णनम्, एतदादिका  
विषयाः प्रगुम्फिताः कविना । तदनन्तरं तु साक्षादुद्देश्यमेव  
( अर्थात् जैनसिद्धान्तवर्णनम् ) उपक्रान्तं भवति । काव्यगगनरवेः  
श्रीरूपचन्द्रकवेः कवितानिगुम्फनपाटवं तथा विद्यते येन हि

क्लिष्टोऽपि विषयो नीरसोऽपि च वर्ण्यो लोकानां हृदयावर्जनक्षमो भवति । कस्यचन संप्रदायस्य प्रमेयवर्णनं सिद्धान्तपरिस्थापनं वा न किल मनोरञ्जककथेव लोकानां हृदयहरणे प्रभवेदिति जानन्ति सर्वेऽपि । किंतु श्रीमतो रूपचन्द्रगणेः कवितानैपुण्येन शुष्कापि सेयं सिद्धान्तवर्णनाऽऽरमटी तथा संवृत्ता यथा मनोयोगेन वाचयितुरन्तःकरणमवश्यं तदनुगामि भवति । अयमेव कवेः कवितायाश्च प्रभावो नाम । एतेनैव हि काव्यस्य साफल्यं परीक्षितं भवति । प्रमेयानामुपदेशायैव हि काव्यानामुत्पत्तिः । यत उक्तम् — “काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारंविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे” इति । ततश्च श्रोतारो मनोरञ्जनपूर्वकं वक्तव्यविषयानुगामिनश्चेत् संपद्यन्ते तर्हि सुस्पष्टमिदं सफलं काव्यं नाम ।

### — काव्यस्य वर्णनाशैली —

अंतु-उपवनादिवर्णने तु कवेर्मधुरा रचनाऽस्त्येव, परं सिद्धान्त-तत्त्वबोधनेऽपि सैव कवेः शैली एकान्तभावेन प्रचलतीति महदेव गौरवं कवयितुः । दृश्यताम् — गौतमस्य ( इन्द्रगूतेः ) संशयनिवारणपूर्वकं चारित्रप्रवेशाय यदिदं भगवतः प्रकथनमुपनिबद्धं तस्य प्रारम्भे, —

“यदहं संशयच्छेदी सर्वज्ञं मां प्रतीहि तत् ।”

इत्यारभ्य ( पृ० १४०, श्लो० १४ ) सप्तमसर्गस्यान्तपर्यन्तमिति गहनो विषयो वर्णितोऽस्ति । अत्र हि आत्मपदस्य साधनं कृतम् । पाश्चात्या वैज्ञानिका आत्मपदार्थं नाऽधुनापि मन्यन्ते । बहवः किञ्चित् किञ्चिन्मत्वापि न मन्यन्त एव । बहवस्तु — बुद्ध्या न बोद्धुं

शक्यत इति निरस्ता भवन्ति । एवंविधगहनस्याप्यार्त्तमविषयस्य  
 काव्येऽस्मिन्नथा वर्णनम्, आत्मनस्तथा सिद्धिः कृता दरीदृश्यते यथा  
 काव्यबोधशक्तिशाली जनो निःसंशयं तत्तत्त्वबोधने क्षमेत । वीरेण  
 भगवता गौतमस्य हृदयगतः संशयः स्वमहिम्ना परिज्ञातः । आसीद्  
 गौतमस्य हृदये वेदवाक्यतत्त्वानवबोधात् संदेहः । तस्य हि स्वशास्त्रा-  
 नुसारमात्मनः साधनं निःसन्देहतया हृदि स्थिरीभवति स्म ।  
 यतो हि आत्मज्ञाने न प्रत्यक्षं प्रमाणं भवितुमर्हति । ग्राह कविः —

“प्रत्यक्षेण प्रमाणेन ग्रहीतुं नैव शक्यते ।

इन्द्रियग्राह्यताभावात्तस्मान्नास्ति खपुष्पवत् ॥ १८”

एवमनुमानमपि तत्र न प्रमाणं प्रभवति । यथा —

“कृशानोर्धूमवल्लिङ्गं किमप्यस्य न लभ्यते ।

यत्संबन्धेन जीवोऽयमदृष्टोऽप्यनुमीयते ॥ १९”

अनुमानं हि लिङ्गेन ( हेतुना ) लिङ्गिनः ( साध्यस्य ) संबन्धे  
 सति ( यथा धूमस्य वह्निना सह कार्यकारणभावसंबन्धे सति )  
 सिध्यति । तथा आत्मनः किञ्चिल्लिङ्गं न दृश्यते चेनाऽनुमानं भवेत् ।

ननु चेतना आत्मनो लिङ्गम् । न हि आत्मानं विना चैतन्यमव-  
 तिष्ठते । अत एव चैतन्येन लिङ्गेन आत्मनोऽनुमानं स्यादिति  
 पूर्वपक्षमपि निरस्यति कविः —

“अस्तु वा चेतना लिङ्गं संबन्धस्त्वनयाऽस्य च ।

प्रत्यक्षो नेक्षितः कापि प्राक्, ततः कानुमेयता ? ॥ २०”

एवंप्रकारेण — अनुमानमुपमानं शब्दादिकं सर्वमपि प्रमाणजात-  
 मात्मनः साक्षात्कारार्थं निरस्यति धीमहावीरो भगवान् । किं बहुना,

शब्दरूपं वेदाख्यं प्रमाणमपि यद् गौतमस्य हृदये जागर्ति स  
तदपि भगवता निरस्यते । यथा —

“ परस्परविरोधिन्यागमानामपि भारती ।

बृहस्पतिर्हि भूतातिरिक्तं जीवं न मन्यते ॥ २६ ”

( पृ० १४८ )

एवं किल आत्मनः साधनाय ये ये उपायाः प्रसिद्धा आसंस्ते  
सर्वेऽपि निरस्ता तत्रभवता वीरभगवता । समाधानाय अप्रभवन्  
महाविद्वानपि गौतमश्चित्रीयते स, —

“ श्रुत्वेति भगवद्वाक्यं गौतमोऽन्तश्चमल्कृतः ।

अहो ! सर्वज्ञ एषोऽस्तु दध्याविति विशुद्धधीः ॥ ३६ ”

( पृ० १५३ )

एवं प्रमाणबले गर्वितस्यापि गौतमस्य सर्वमपि ज्ञानबलं निरस्य  
स्वयुक्तिभिरात्मपदार्थस्य साधनं शिक्षयति श्रीवीरो भगवान्—

“ मुखदुःखे स्वसंवेद्ये प्रत्यक्षे भवतो यदि ।

शृणु गौतम ! संदेहविज्ञानं किं तथा न हि ॥ ४१

विज्ञानमय एवं हि प्रत्यक्षो जीव इष्यते ।

प्रमाणान्तरसाध्यत्वमसत्यसिन् विचार्यते ॥ ४२ ”

( पृ० १५५ )

अर्थात् तव मुखदुःखे स्वेनैव संवेद्ये, ततश्च प्रत्यक्षज्ञानविषये ।  
एवं तव हृदये संशयोऽपि जागर्त्येव, यतो हि संशयवशादेव त्वं  
व्यामुद्यसि । एवं च मुखदुःखानुभवस्य स्वीकारे, संशयज्ञानस्य  
चाप्तीकारे सिद्ध एवाहमा । यतो ह्यहमानं दिना नानुभवः, न

चाज्ञानम् । अत एव विज्ञानमय आत्मा स्पष्टं सिद्ध्यत्येवेत्याशयः ।  
एवमेव —

“अहंप्रत्यय एकोऽपि क्रियां त्रैकालिकीं सृष्टुम् ।

प्रत्यक्षो दृश्यते, जीवं विनाऽहंप्रत्ययः कुतः ? ॥ ४३

शरीर एव चेदेव प्रत्ययो गृह्यते तदा ।

तदवस्ये शरीरेऽपि मृतस्य न भवेत्कथम् ॥ ४४”

( पृ० १५७ )

इत्यादिभिरन्याभिरपि युक्तिभिः आत्मपदार्थस्य साधनं बोधयति  
भगवान् श्रीमहावीरः । किं बहुना, ये ये विषया वेदादितोऽपि  
गौतमस्य हृदये सम्यग्रूपेण प्रमाणिता नासन् तेऽपि सर्वे गहनविषया  
श्रीर्वारेण भगवता तथा बोधिता यथा न केवलं गौतमश्चकित एव,  
अपि तु, —

“इत्थं संशयवातकानि वचनान्यापीथ वीरप्रभोः

सर्वज्ञत्वमिहाधिगत्य जगतामीशत्वमालोक्य च ।

वाणैश्चात्रशतैरसौ परिवृतो निथ्यात्वमोहोऽङ्गित-

श्चारित्रं प्रविवेश सर्वविरतिं तीर्थाग्रणीर्गौतमः ॥ ८१”

( पृ० १७९ )

एवमेव गौतमस्य ( इन्द्रमूतेः ) आतुः अग्निमूतेरपि मनोगतं  
संशयादिकं ज्ञात्वा तं तयोपदिशति यथा सोऽपि एतत्प्रमावाच्छन्नो  
भवति । अस्मिन् प्रकरणे कर्मण एव सर्वतः प्रमुत्वं समर्थितम् ।  
तदपि तथा युक्तिभिर्यथा ताः समधिगम्या भवेयुः —

“साधनेष्विह समेषु विशेषो यः फलेऽस्ति स च कारणयोगात् ।

गौरवन्नुपु समेषु य एकः श्यामलः स विषमाशनहेतोः ॥ १५”

( पृ० १८७ )



अयमपि तथोपदिष्टो भवति यथाऽन्ते —

“खण्डिकैः सह शिवोचितमार्गं सोऽग्निभूतिरपि दीक्षित आसीत् ॥”

एवमनयोर्भ्रात्रोर्लघुबन्धुर्वायुभूतिरपि देह-जीवयोर्भेदं रोचकयुक्ति-  
भिरुपदिष्टः । यथा हि —

“ यत्सुराङ्गसमवायंसमुत्था

क्षीयता न परतोऽञ्चति किञ्चित् ॥

चेतना क्षिति-जला-ऽनलवायु-

व्यूहजेयमिति चेतसि वेत्सि ॥ ३४” (पृ० १९८) .

इति शङ्कायाम्, —

“या च शक्तिरसती प्रतिवस्तु सा कुतः समुदये समुदेति ।

चेदिदं न, सिकतासमवाये किं न तैलजननं जगतीष्टम् ? ॥ ३६”

(पृ० १९९)

इत्युत्तरमाह । अर्थात् यद्येकस्मिन् वस्तुनि असती अपि चेतना  
चस्तुसमुदये स्वतः समुदेति तर्हि सिकताया एकैककणे असदपि  
तैलं सिकतासमुदये कुतो नोत्पद्येत ? अतो देहे भूतसमुदयजा  
चेतना नास्तीत्याशयः ।

एतदनन्तरं व्यक्ताचार्य-सुधर्मोपाध्यायमण्डितस्वामि-मौर्यपुत्र-अक-  
म्पितोपाध्याय-अचलभ्रातृ-भैतार्यादयो विभिन्नसंप्रदाये लब्धप्रतिष्ठाः  
सुमहान्तो विद्वांसोऽपि तथोपदिष्टा यथा ते भक्तिपूर्वकं जैनागम-  
दीक्षां जगृहुः, ये भगवदनुग्रहेण गणनाथाः सन्तश्चतुर्विधसङ्घं प्रति-  
बोधयन्तो मुक्तिपदं प्रापयामासुः । एतेपामुपदेशमसङ्गेन देवाना-  
मस्त्विं, नारकादिसत्ता, धर्माऽधर्मव्यवस्थादिकं च तथा स्फीताभि-

रूपपत्तिभिः प्रतिपादितं यथा साधारणव्युत्पत्तिशास्त्र्यपि जनो गूढानपि विषयानिमानञ्जसाऽवबुध्येत ।

कविमुकुटमाणिक्यचन्द्रेण श्रीरूपचन्द्रेण इतिहासोऽयं तथा महत्त्वशालिन्या पद्मत्या प्रगुम्फितो यथा विरुद्धविचारशालिनोऽपि जनस्य जैनागमं प्रति महत्त्वबुद्धिरुदयेत् । यतो हि गौतमो महा-विद्वान् वेद-वेदाङ्ग-द्वासप्ततिकलादिसमग्रज्ञातव्यानां पारंगम आसीत्, यश्च शिशुत्वे क्रीडाऽऽसक्तोऽपि शब्दशास्त्रवेदिनां मूर्द्धमणिरमूत् । उक्तं हि —

“पुरःसरोऽसौ पदवाक्यवेदिना-

ममूच्छिशुत्वेऽपि ललन् स्वलीलया ॥

ततो द्वयोर्गीर्पतिसर्पराजयो-

रयं तृतीयो मुवि पूज्यतापदे ॥ १५”

( पृ० ८४ )

यो वेदोक्तकर्मकलापे जन्मतः शब्दशाली सुनिपुणश्चासीत्, यस्य ह्येतादृश्यलौकिकी शक्तिरासीत् सोऽपि महाप्रभावो गौतमो वीरजिनेश्वरस्य वचनामृतेन आज्ञन्माऽभ्यस्तं मार्गं परित्यज्य जैनागमे दीक्षितो बभूव । ततः सांप्रतिकविद्वन्मानिनां तु जैनमत-खण्डनाय को वा दम्भः स्यात् ?

एवं किल जैनागमविजयडिण्डिमं सर्वत्रः प्रचारयन् महाकाव्य-मिदं यथा धर्मतत्त्वबोधनायाऽलम्, तथा श्रद्धानदृढीकरणायापि पर्याप्तम् । विचार्यतामिदानीमस्य काव्यस्य साफल्यं गार्मिकैः । काव्यं हि शिक्षणीयान् स्वाभिमुखीकृत्य स्वाभिप्रेतमुपदेशविषयं तेषु

प्रचारयत्येव काव्यनिर्माणस्य मुख्यमुद्देश्यम् । तदिदमुद्देश्यं सुस्फुट-  
मेव पूरितम्, यतो हि जैनागमस्य तात्त्रिकमुपदेशं श्रुत्वा वैदिका-  
दिमार्गेषु सुदृढाः, सर्वतः प्रसिद्धपाण्डित्या अपि महाविद्वांसोऽत्र  
श्रद्धाशालिनः संपद्यन्ते । एवंविध एव प्रभावस्तीर्थङ्करमहिम्ना  
प्रचारितः, अयमेवातिशयो महावीरादिवाणीनामिति सुदृढमुपदेशः  
काव्येनानेन वाचयतां हृदये दृढीक्रियते । अनेनोपदेशेनाभिमुखी-  
भूतेषु प्रमेयेषु किं न साफल्यं महाकाव्यस्याऽस्य ?

तदिदम् पाठकश्रीक्षमाकरुणगणिकृत 'गौतमीयप्रकाशाख्य'-  
व्याख्यासहितं श्रावकानां ज्ञानदृढीकरणाय संप्रति महता परिश्रमेण  
प्रकाश्यते । टीकेयमतिविशदा, अतिसरलपद्धत्या सान्त्वयं व्याख्यान-  
मुपस्थापयति । लोकप्रसिद्धस्य पाणिनीयव्याकरणस्यानुसारेण च सर्वत्र  
शब्दसाधुत्वं बोधयति । सांप्रदायिकमावश्यकं तत्त्वमपि स्थाने स्थाने  
सेयं सुरुचिरया सरण्योपदिशति । स्थले स्थले श्रीहेमचन्द्रसूरीणां  
विशेषावश्यकवृत्त्यादीनां चोद्धरणान्यपि टीकायामस्यां दत्तानि ।

काव्यमिदं कस्मिन् स्थाने कदा निर्मितम्, कश्चायं कविरयी  
रूपचन्द्रकविरित्यादिकं विवरणं नाहमत्रोल्लिखामि । ग्रन्थे एव

“संवच्छैल-वियद्गजोमुप( १८०७ )मिते मासे सहस्राऽऽदिमे

पक्षे दक्षसुताधिनाथदिवसे शुद्धे तृतीयातिथौ ।

श्रीमघोषपुरे कमध्वजरवौ श्रीरामसिंहे नृपे

श्रीमच्छ्रीजिनलभसूरिगणभृद्राज्ये पुनर्द्वार्मिके ॥ १

विद्याचारवरे गणे स्वरतरे श्रीक्षेमकीर्त्येऽन्वये

सज्जाता भुवि शान्तिहर्षगणयः श्रीवाचकाख्याभृतः ।

तच्छिष्या जिनहर्षनाममुनयो वैरङ्गिकाश्रमसरा-

स्तच्छिष्याः सुखवर्द्धना अपि दयासिंहास्तदीयास्तथा ॥ २

तच्छिष्योऽभयसिंहनामनृपतेर्लब्धप्रतिष्ठो महा-

गम्भीराऽऽर्हत्शास्त्रतत्त्वरसिकोऽहं रूपचन्द्राह्वयः ।

प्रख्याताऽपरनामरामविजयो गच्छे स दत्ताख्यया

काव्येऽकार्षमिमं कवित्वकलया श्रीगौतमीये श्रमम् ॥ ३”

(पृ० २८८) इत्यादिभिः स्पष्टरूपेण दत्तम् । एतद्ग्रन्थस्य तत्त्वानु-  
शीलनेन मार्मिकजनाः स्वयमेतस्य गुणान् महत्त्वं च परिजानीयुरिति  
किं वा वृथाक्षरक्षरणेन ?

सर्वथा जैनागमदीक्षापालकानां शिक्षोपयोगि महाकाव्यमिदं  
श्रद्धालुनां निश्चितं श्रद्धावर्धनाय भवेदिति भगवतः संप्रार्थ्याहं  
विरमामि—

निर्णयसागरमुद्रणालयम्

मुंबई नं. २

१-१-४१

सुधीविधेयः

नारायण राम आचार्यः

“काव्यतीर्थः”

श्रीमच्छृङ्गाराधितपार्श्वनेमिजिनाभ्यां नमः

## किञ्चिद्वक्तव्य

विद्वद्बृन्दमनोज्ञकाव्यततिभिर्यः स्तूयते सर्वदा,  
भूपालप्रतिबोधको गुरुमतिः सिद्धान्तपारङ्गमी ।  
व्याख्यादानविचक्षणः शुभगुणैर्विख्यातकीर्तिः सुधीः,  
आनन्दादिघमुनीश्वरं गणपतिं वन्दे महाज्ञानिनम् ॥

शेठ देवचंद्र लालभाई जैनपुस्तकोद्धार फंडनो “ अङ्क १० ”  
‘गौतमीयमहाकाव्य’ ग्रन्थ प्रसिद्ध करवा ‘सिद्धिदालानीकृपा’बडे प्रयत्नवान् थयो छुं.  
ग्रन्थकार, टीकाकार तथा काव्यादि संबंधे संशोधक श्रीकनकविजयजीना  
आदिवचनमां अने शास्त्रीजी नारायण राम आचार्य “काव्यतीर्थ” नी  
प्रस्तावनामां कहेवामां आवेलुं होवाशी विशेष वाई कहेवुं रहेतुं नशी. शास्त्रीजी  
काव्यतीर्थ नारायण आचार्य संस्कृतमां विद्वत्ता अने विचारपूर्ण प्रस्तावना लखी  
ग्रन्थने समझवामां सुगमता करी आपी होवाशी ए महाज्ञानो उपकार मानुं छुं.

तपगच्छनी विजयशास्त्रामां सुप्रसिद्ध पंजाब-उद्धारक श्रीविजयानंद  
(आत्मारामजी) सूरीश्वरनी पहली विजयकमलमूरीय शास्त्रामां श्रीमद्  
दानसूरीना शिष्य विद्यमान आचार्य म० श्रीविजयप्रेमसूरीजीना पट्टधर श्रीमद्  
विजयरामचन्द्रसूरीना शिष्य बालप्रज्ञाचारी श्रीकनकविजयजीये श्रीमद्  
विजयशुभामदसूरीनी प्रेरणाशी आनुं संशोधन करी आप्युं छे, ते बदल  
एओश्रीनो अंतःकरणपूर्वक आभार मानुं छुं.

आ पढी प्रसिद्ध यनारा ग्रन्थोमां ( १ ) वैराग्यशतक, वैराग्यरसायन, पद्मानंदसत  
उल्लासिकस्तोत्र, धर्मशिक्षाप्रकरणं आदि वैराग्यादि शतको ( २ ) अभिधानकोष,  
निर्घंटुकोष, लिंगानुशासन, शब्दमेदप्रकाश, एकाक्षर नाममाला, शिलोछ आदि  
अने ( ३ ) जैनसुमारसंभवसटीक बगेरे प्रसमां चालू छे. तेमज ( १ ) प्रमाण-  
नयतस्वलोनालंकार न्यायावतारिका टीका, टिप्पण, पंजिक्क सहित तथा  
( २ ) आवदकनिर्युक्ति छपाववानो विचार ट्स्टीयो करी रखा छे.

सुंई ता. १३-१-४१ } जीवणचंद्र साकरचंद्र जवेरी  
सं. १९९७ पाँच शुद्ध पूर्णिमा. } अवैतनिक मंत्री.

॥ विश्वहितयोधिदायकश्रीभमीविजयगुरुभ्यो नमः ॥

श्रेष्ठ-वैषचन्द्रालभाई-जैनपुस्तकोदारे-

पाठकरूपचन्द्रगणिविरचितं

## श्रीगौतमीयकाव्यम् ।

श्रीसुमाकल्याणगणिकृतगौतमीयप्रकाशाख्यटीकया सहितम् ।

॥ ॐ ह्रीं नमः ॥

॥ श्रीगवदीपार्श्वनाथाय नमः ॥

अनन्तविज्ञानभयं विशुद्धं निरुद्धरागादिपरप्रचारम् ॥

जिनोत्तमं वीरमऽचिन्त्यशक्तिं निधाय भक्त्या हृदयाब्जकोशे ॥१॥

निराश्रवोद्दामगुणैकधामसमुल्लसद्भिन्नविघातदक्षम् ॥

गणेश्वराणां गणमुक्तियुक्त्या विधाय सद्यःस्तुतिगोचरं च ॥ २ ॥

प्रणम्य रम्यं गुरुपादपद्मं सरस्वतीं चाभिनिवेश्य चित्ते ॥

श्रीगौतमीयोत्तमकाव्यबन्धे वितन्यतेऽसौ प्रवरः प्रकाशः ॥ ३ ॥ ६

त्रिभिः संटङ्गः ।

अथ तत्रमवन्तः श्रीमन्तः कवयः पाठकरूपचन्द्रगणयः सत्का-  
व्यस्याऽनेकश्रेयःसाधनतां पश्यन्तो निर्दुष्टसकलजनमनश्चमत्कार-  
कारि चारु गौतमीयाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षवश्चिकीर्षितस्यार्थस्यावि-  
घ्नपरिसमाप्त्यर्थम्, 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्'  
इत्युक्तत्वाद्दन्धादावाशीराद्यन्यतमं मङ्गलमवश्यं कर्तव्यमिति मन्वानाः १२

१ अनेन ज्ञानातिशयः सूचितः । २ अनेनापायापगमातिशयः सूचितः ।

३ अनेन पूजातिशयः । ४ अनेन वचनातिशयः ।

श्रीवीरप्रमोरपापापुरीं प्रति यां प्रस्थानेच्छा तद्रूपं वस्तु निर्दिशन्तः  
प्रबन्धमुपनिबध्नन्ति ॥

३ तत्रादिमं काव्यमाह—

श्रीराविरासीदिव दिव्यदीप्तिर्यस्यात्मनि ज्ञानमयी समग्रा ।

तीर्थप्रवृत्त्यै स च वीरनाथः प्रस्थातुमैच्छन्नगरीमपापाम् ॥ १ ॥

६ स वीरनाथो वीरप्रमुस्तीर्थस्य चतुर्विधसङ्घस्य प्रवृत्त्यै प्रवृत्तिं कर्तुं,  
तीर्थं प्रवर्त्तयितुमिति यावत् । अपापाम् । अपापसंज्ञिकां नगरीं प्रस्थातुं  
गन्तुमैच्छत्—वाञ्छति स । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् स क इत्यत

९ आह—यस्येत्यादि । यस्य वीरप्रमोरात्मनि चेतने समग्राऽखण्डिता  
ज्ञानमयी निखिलघनघातिकर्ममण्डलविषक्षपक्षक्षयसमुद्भूतकेवलज्ञान-  
स्वरूपा श्रीर्लक्ष्मीराविरासीत्—प्रादुरभूत् । श्रीः केव ? दिव्यदीप्तिरिव

१२ अद्भुतं ज्योतिरिव, यथा भगवत एव अन्यस्य वा कस्यापि उत्तम-  
स्यात्मनि दिव्यदीप्तिः प्रादुर्भवति तथेयमपीति भावः । केवलश्रियो हि  
लोकालोकप्रकाशकत्वादिव्यदीप्त्यौपम्यम् ॥ आविरासीदिति ।

१५ आविरिति निपातः प्राकट्यार्थस्तत्पूर्वात् 'अस् भुवि' इत्यस्माद्भातोः  
कर्त्तरि लङ् । दिव्यदीप्तिरिति । दिव्या चासौ दीप्तिश्चेति कर्मधारयः,  
दिव्येत्यत्र 'धुमागपाक्' (४।२।१०१) इति यत् 'दिव्यं वल्गु-लवङ्गयोः,

१८ धुमवेऽपी'ति हेमानेकार्थः । ज्ञानमयीति । ज्ञायते परिच्छिद्यते वस्त्व-  
नेनेति ज्ञानं तत्स्वरूपमस्या इति स्वरूपेऽर्थे मयद्, ततः "टिङ्घाणञ्"  
(४।१।१५) इति ङीप् । तीर्थप्रवृत्त्यै इति । तीर्थेते संसारवारिधिरने-

२१ नेति तीर्थम्, 'तृ ग्वनतरणयोः' इत्यस्मादौणादिकस्य क्प्रत्ययः,  
प्रवर्तनं प्रवृत्तिस्ततः पृष्ठीतत्पुरुषः "क्रियार्थोपपदस्य" (२।३।१४) इति  
२२ चतुर्थी, तादर्थ्ये चतुर्थी वा । वीरनाथ इति । वीरश्चासौ नाथश्चेति

कर्मधारयः । 'वीरो जिने मटे श्रेष्ठे' इति हैमः । प्रस्थातुमिति ।  
 प्रपूर्वात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्मात् "समानकर्तृकेषु" (३।३।१५८)  
 इति तुमुन्प्रत्ययः, यतोऽत्र प्रस्थानविषयिणीच्छा प्रतीयते, न तु  
 प्रस्थानार्थेच्छा इत्यतः "तुमुन्प्बुलौ क्रियायां क्रियार्यायाम्"  
 (३।३।१०) इति पूर्वसूत्रेणाप्राप्तिरिति भावः । ऐच्छदिति । 'इषु  
 इच्छायाम्' इत्यस्मात्कर्त्तरि लङ् । ननु भगवतो वीतरागस्य सर्वथा  
 निःस्पृहेन इच्छाया अभावात् कथमैच्छदित्युक्तम्? उच्यते । उपचारात् ।  
 इत्यमेव च श्रीभगवतीसूत्रवृत्त्योः प्रारंभेऽप्युक्तमस्ति । तथाहि 'संपा-  
 वितुकामिच्छि,' प्रासुकाम इति च यदुच्यते तदुपचारात्, अन्यथा हि  
 निरमिलाया एव भगवन्तः केवलिनो भवन्ति । 'भोक्षे भवे च सर्वत्र  
 निःस्पृहो मुनिसत्तम' इति वचनादिति । अपापामिति । प्रायः सकल-  
 सुकृतिजनाधिष्ठितत्वात् नास्ति पापं यस्यां सा, तामित्यन्वर्थसंज्ञेयम् । १२  
 स चेत्यत्र चकारस्तु षादपूरणे वाक्यालङ्कारे वा, अव्ययानामनेकार्थ-  
 त्वादिति भावः । इह प्रबन्धे आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद्दर्शगणादिदोषो-  
 त्पत्तिर्नात्रातीवोपयोगभाग् भवति । तथोक्तम्—“देवतावाचकाः शब्दाः १५  
 ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि  
 च' इति ॥ १ ॥ सर्गेऽस्मिन्निन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातयो वृत्तानि ।  
 तल्लक्षणानि यथा—“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः १, उपेन्द्रवज्रा १८  
 जतजास्ततो गौ २, अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजात-  
 यस्ताः ॥ ३ ॥” इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ १ ॥

तदानीं किं संजातमित्याह—

२१

तावद्विदित्वागममस्य धात्रीपतेरिव व्यन्तरदेवसहः ।

इव क्रियावान्वनपालवर्गस्तसर्ज रम्यं महसेनपण्डम् ॥ २ ॥ २३



१ तावत् प्रथमं क्रियावान् स्वोचितकार्यकरणोद्यतो व्यन्तरदेवसङ्घो  
 व्यन्तरजातीयसुरसमूहोऽस्य वीरप्रभोरागममागमनं विदित्वा ज्ञात्वाऽव-  
 ३ धिज्ञानेनेति शेषः । महसेनपण्डं । अपापापुर्युपकण्ठवर्ति महसेनना-  
 मकं वनं रम्यं रमणीयं ससर्ज रचयामास व्यन्तरदेवसङ्घः । क इव ।  
 वनपालवर्गं इव, वनपालकसमूह इव अस्य । कस्येव । घात्रीपतेरिव  
 ६ भूपतेरिव, यथा क्रियावान् वनपालवर्गो घात्रीपतेरागमनं विदित्वा  
 काननं रम्यं सृजति तद्येत्यर्थः । विदित्वेति । “विदक् ज्ञाने” इत्य-  
 सात्पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययः । “रुदविद-” ( १।२।८ ) इति तस्य  
 ९ कित्वान्न गुणः । आगममिति । आगमनमागमः, “ग्रहवृद्धनिश्चि-  
 गमश्च” ( ३।३।५८ ) इति गमेर्भावेऽप् । अस्येति । “कर्तृकर्मणोः  
 कृति” ( २।३।६५ ) इति कर्त्तरि षष्ठी । घात्रीपतेरिति । दघाति  
 १३ भूतानीति घात्री मूमिस्तस्याः पतिर्नाथस्तस्य । व्यन्तरेत्यादि । चक्र-  
 वर्त्यादिसेवाकारित्वाद्द्विगतमन्तरं विशेषो नरेभ्यो येषां ते व्यन्तरास्ते  
 च ते देवाश्च व्यन्तरदेवास्तेषां सङ्घः । क्रियावानिति । करणं क्रिया;  
 १५ सा विद्यतेऽस्येति अस्त्यर्थे मनुप् । ‘क्रियावान् कर्मसूद्यतः’ इत्यभिधान-  
 चिन्तामणिः । वनपालेत्यादि । वनं पालयन्तीति वनपालास्तेषां वर्गः ।  
 ‘वर्गस्तु सदृशाम्’ इति हेमः । सदृशानां वृन्दं वर्गं उच्यते इति  
 १८ तदर्थः । ससर्जेति । ‘सृज विसर्गे’ इत्यसात्कर्त्तरि लिट् । रम्यमिति ।  
 रन्तुं योग्यमित्यर्थे रमेर्यत् । महसेनेति । महसेनयक्षाधिष्ठितत्वादे-  
 तद्वनं महसेनाख्ययैव प्रसिद्धिं गतम् । ‘स्यात् षण्डं काननं  
 २१ वनम्’ इति हेमः ।

ऋतुस्तदान्यानपि वर्त्तमानः समाजुहावैकपदे वसन्तः ।

११ जगत्पतिं दर्शयितुं जनः को न द्यत्सहेतेश्वरदर्शनाय ॥ ३ ॥

तदा तस्मिन् काले वैशाखमासे वर्तमानः साक्षाद्विद्यमानो वसन्तो  
 वसन्ताख्य ऋतुः । जगत्पतिं विश्वनाथं श्रीं दर्शयितुं दृग्निपयं  
 कारयितुमन्यानपि स्वव्यतिरिक्तान् श्रीन्मवर्षांशरद्विमशिशिराख्यानपि ३  
 ऋतून् एकपदेऽकस्मात्समाजुहाव आहूतवान् । युक्तोऽयमर्थः—हि  
 यतः कारणात् ईश्वरदर्शनाय त्रिमुवनेश्वरं द्रष्टुं को जनो लोको न  
 उत्सहेत नोत्साहं कुर्यात् ? अपि तु सर्वोऽप्सुत्सहेत एवेत्यर्थः । इ  
 वर्त्तमान इति । वर्त्तते इति विग्रहे 'वृत्तु वर्त्तने' इत्यस्मात् कर्त्तरि लट्  
 शानच् । समाजुहावेति । सम् आङ्पूर्वात् हु दानांदावित्यस्मात्कर्त्तरि  
 लिट् । एकपदे इति । एतदव्ययम् अकस्मादित्यर्थे । 'सहसैकपदे ५  
 सधोऽकस्मात् सपदि तक्षणे' इति हेमचन्द्रोक्तेः । दर्शयितुमिति  
 हेतुमणिजन्तात् दशेस्तुमुन् । उत्सहेतेति । उत्पूर्वात् सहेः कर्त्तरि  
 लिट् । ईश्वरेत्यादि । ईष्टे इतीश्वरः । दृष्टिदर्शनं, ईश्वरस्य दर्शनमीश्वर- १२  
 दर्शनं तस्यै 'क्रियार्थोपपदस्य—' ( २।३।१४ ) इति चतुर्थी ॥ ३ ॥  
 स्वराज्यदेशानिय राजवर्या विमज्य वृक्षानृतवोऽध्यवात्सुः ।  
 स्वसारसम्भारमथाभिरामं विकासयामासुरिनार्चनाय ॥ ४ ॥ १५

ऋतवो वसन्ताद्या ऋतून् सहकारादितरून् विमज्य यथास्वं  
 विभागं विधाय । अध्यवात्सुराश्रयामासुः, वृक्षेषु निवसन्ति स्तेत्यर्थः ।  
 के कानिव ? राजवर्या नृपमुख्याः स्वराज्यदेशान् निजराज्यजनपदा- १६  
 निव, यथा प्रधाना राजानः स्वराज्यदेशान् विमज्य तेषु निवसन्ति  
 तथेत्यर्थः । अथाधिवासानन्तरे(रं) ऋतवः इनार्चनाय इतं परमेश्वरमर्च-  
 यितुं पूजयितुं अभिरामं मनोहरं स्वसारसम्भारं निजसारनृतपुष्पफल- २।  
 पत्रप्रकरं विकासयामासुर्विकृत्वरं चक्रुः यद्वा प्रकटं चक्रुः, तदानीं  
 सर्वेऽपि तरवः पुष्पादिमन्त्र आसन्नित्यर्थः । स्वराज्येत्यादि । राज्ञः ३३

कर्म राज्यं स्वस्य राज्यं स्वराज्यं, तस्य देशास्तान् । 'देशो जनपदो  
 नीवृत्' इति हैमः । राजेत्यादि । राजसु वर्याः । 'मुख्यं प्रकृष्टं प्रमुखं  
 ३ प्रबह्वं वर्यम्' इति हैमः । विभज्येति । विपूर्वाद्भजेः पूर्वकाले क्त्वा  
 तस्य ह्यवादेशः । वृक्षानिति । "उपान्वध्याश्चसः" ( १।४।४८ )  
 इत्यधिकरणस्य कर्मत्वाद्वितीया । अध्यचात्सुरिति । अधिपूर्वाद्भसः  
 ६ कर्त्तारि लुङ् । स्वसारेत्यादि । स्वस्वात्मनः सारं पुष्पादिद्रव्यं तस्य  
 सम्भारस्तं यथासारं प्रधानीभूतं वस्त्वित्यर्थः । 'सारो मज्जस्विरांशयोः,  
 बले श्रेष्ठे च सारं तु द्रविणन्यायवारिषु' इत्यनेकार्थः ॥ विकास-  
 ९ यामासुरिति । णिजन्तात् "कस गतौ" इत्यस्मात् 'कास्पत्ययात्'.  
 ( ३।१।३५ ) इत्याम् । ततोऽस्तेरनुप्रयोगः । "विकासः स्फुटने  
 व्यक्तौ" इति दन्त्यान्तो धरणिः । इनार्चनान्येति । इनस्वार्चनमि-  
 १२ नार्चनं तस्यै, चतुर्थो प्राग्वत्, 'ईशितेनो नायकश्च' इति हैमः ॥ ४ ॥

प्राग् ये स्थिताः श्रीवियुतास्तदानीं

सश्रीकतां प्रापुरगास्त एव ।

१५ श्रियस्तु लभ्याः समयेऽसुमद्भिः

सर्वत्र सत्यो हि दशाविवर्तः ॥ ५ ॥

येऽगा वृक्षाः प्राक् पूर्वं श्रीवियुताः शोभारहिताः स्थिता अति-  
 १८ ष्टन् ते एव तेऽपि वृक्षास्तदानीं तस्मिन्काले प्रभोरागमनसमये सश्री-  
 कतां शोभायुक्तत्वं प्रापुः प्राप्नुवन्ति स । युक्तोऽयमर्थः—असुमद्भिः  
 प्राणिभिः श्रियो लभ्यस्तु समयेऽवसरे लभ्याः काप्यवसरे एव  
 २१ लभ्यन्ते, नतु यदा तदापीति भावः । कथमित्याह—सर्वत्रेत्यादि ।  
 हि यतो दशायाः अवस्थायाः विवर्तः परावर्तः सर्वत्रास्मिन् लोके  
 २३ सत्योऽवितयोऽस्तीति शेषः । प्राणिनां हि यदा सदृशाऽभ्युदेति तदैव

सौख्यादिलामो भवतीत्यर्थः । स्थिता इति । स्वाघातोरकर्मकत्वात्कर्चरि  
 क्तः । श्रीत्यादि । श्रिया लक्ष्म्या वियुताः इति तृतीयात्त्वरूपः ।  
 तदानीमिति । अखण्डमव्ययमिदं सश्रीकतामिति सह श्रिया वर्चन्ते ३  
 इति सश्रीकास्त्रेषां भावस्तथा तां प्रापुरिति । प्रपूर्वादाप्रोतेर्लिङ् । अगा  
 इति । न गच्छन्तीत्यगाः । 'नगोऽप्राणिषु' ( ६।३।७७ ) इति  
 वैकल्पिकत्वात्पक्षे नञो न लोपः । त एवेति । अत्र एवकारोऽपि- ६  
 शब्दार्थे । लभ्या इति । "पोरदुपधात्" ( ३।१।९८ ) इति  
 कर्मणि यत् । अमुमङ्गिरिति । असवः प्राणाः सन्त्येषामित्यमुम-  
 न्तस्यैः कर्चरि तृतीया, "पुंसि मूढ्यसवः प्राणा" इत्यमरः । ९  
 दशेत्यादि । "अवस्था तु दशा स्थितिः" इति हेमः । "विवर्त्तो  
 नर्चने सङ्घेऽपावृत्तौ" इत्यनेकार्थः ॥ ५ ॥

रागाक्तलोकेरितदृष्टिपातादिवाप्तरागैः प्रचिताः प्रवालैः । १२  
 द्रुमा न पुंसां न मनांसि जहुर्मनोहरं किं न भवेत्समृद्धम् ॥६॥

रागेण स्नेहेनाक्ता युक्ता ये लोकास्तैरीरिताः प्रेरिता या दृष्ट्यो  
 नेत्राणि तासां पातः पतनं तन्नादिव आप्तः प्राप्तो रागो रक्तिमा १५  
 यैस्तैः प्रवालैः किसलयैः प्रचिताः पुष्टाः द्रुमाश्चूतादिवृक्षाः पुंसां  
 मनुष्याणां मनांसि चेतांसि कर्मतामापन्नानि न न जहुः न न हरन्ति  
 स्म, हरन्ति सैवेत्यर्थः । 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयन्त' इत्युक्तत्वादिह १८  
 नञ्द्वयेन हरणरूपोऽर्थ एव घोत्यते, नतु निषेधार्थः । उक्तमर्थमर्थ्या-  
 न्तरन्यासेन द्रढयति । समृद्धं समृद्धियुक्तं सत् किं वस्तु मनोहरं  
 मनोहारकं न भवेत् । सर्वमपि स्यादेवेति भावः । अक्तेति । 'अद्यु २।  
 गतौ' अस्मात्कर्चरि क्तः । 'यस्य विभाषा' ( ७।२।१५ ) इति 'नद्' ।  
 ईरितेति । 'ईद् गतिकम्पनयोः' अस्मात्कर्मणि क्तः । एवमाप्तेत्यत्रापि । २३

रागैरिति “रागः स्याल्लोहितादिषु । गन्धारादौ क्लेशादिकेऽनुरागे मत्सरे  
नृपे” इति हैमः । प्रचिता इति । प्रपूर्वाच्चिनोतेः कर्त्तरि क्तः । जहु-  
३ रिति । ह्यः कर्त्तरि लिट् । समृद्धमिति संपूर्वात् ‘ऋषु वृद्धौ’ इत्यस्मा-  
त्कर्त्तरि क्तः, “यस्य विभाषा” ( ७।२।१५ ) इति नेद ॥ ६ ॥

सुस्निग्धसान्द्राणि हरिच्छदानि प्रपश्यतां भूमिरुहोऽनिमेपम् ।  
६ अत्यन्तभेदेऽपि तदा नराणामकारयन्देवगणैरभेदम् ॥ ७ ॥

तदा तस्मिन् काले भूमिरुहो वृक्षाः सुस्निग्धसान्द्राणि सुतरामति-  
शयेन स्निग्धानि चिक्कणानि सान्द्राणि निविडानि हरिच्छदानि हरि-  
९ द्वर्णपत्राणि अनिमेपमक्षिस्पन्दरहितं यथा स्यात्तथा प्रपश्यतां प्रकर्षेण  
विलोकयतां नराणां देवगणैः सुरसमूहैः सहात्यन्तभेदेऽत्यन्त-  
मिन्नत्वे सत्यपि अभेदं तैः सहाऽमिन्नत्वमकारयन् कारयामासुः ।

१२ अयमर्थः—यद्यपि नराणां सुरैः सहैश्वर्यादिकृतो महान् विशेषोऽस्ति  
तथापि तदानीमनिमेपतयाऽवलोकनेन तैः सहाऽमिन्नत्वं जातमिति ।  
एतेन वृक्षाणामतिरमणीयत्वमुक्तम् । ननु देवानामनिमेपत्वे किं प्रमा-  
१५ णम् ? । न तावत्प्रत्यक्षादित्रयं, प्रकृते तत्तल्लक्षणानामसंभवादिति चेत्,  
आगमप्रमाणमत्राऽवेहि । तदुक्तं—“अणिमिसनयणा मणकञ्जसाहणा

पुष्कद्राम धमलाणा । चउरंगुलेण भूमिं न छिवन्ति सुरा जिणा चिन्ति-  
१८ चि” ॥१॥ हरिदित्यादि । हरिति च तानि छदानि चेति विग्रहः ।

‘हरिद्विशि तृणान्तरे, वर्णभेदेऽश्वभेदे च’ इत्यनेकार्थः ‘वहं पणं छदं  
दलम्’ इति हैमः । प्रपश्यतामिति । प्रपूर्वाद्दृशेर्लटः शतृवातोः पश्या-

२१ देशः । भूमौत्यादि । भूमौ रोहन्तीति रुहेः क्विप् । अनिमेपमिति ।  
न विद्यते निमेपो यत्र कर्मणि तत् क्रियाविशेषणमिदम् । अत्यन्ते-  
त्यादि । अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः, स चासौ भेदश्च तस्मिन् ।

२३ अकारयन्निति । हेतुमण्णिजन्ताद् कृञो लङ् ॥ ७ ॥

वातोच्छलत्पल्लवहस्ततालै रोलम्बझङ्कारमुगीतनादैः ।

कारस्करास्तीर्थकरागमोत्थं निदर्शयामासुरिव प्रमोदम् ॥ ८ ॥

कारस्करा वृक्षाः कर्चारः वातेन वायुना उच्छलन्त उत्पतन्तो ये ३  
पल्लवाः प्रवालास्त एव हस्तताला प्रसारिताङ्गुलिपाणयस्त्रैस्तथा रोल-  
म्बानां अमराणां ये झङ्कारशब्दास्त एव सुप्तु शोभना गीतनादा गान-  
ध्वनयस्त्रैः करणमूतैः तीर्थकरागमोत्थं वीरजिनागमनसमुद्भवं प्रमोदं ६  
हृपं निदर्शयामासुरिव ज्ञापयामासुरिवेत्युत्प्रेक्षा । उच्छलदिति ।  
उत्पूर्वात् 'शल गतौ' इत्यस्माद्धटः शतृ । हस्ततालैरिति । यद्यपि 'प्रसा-  
रिताङ्गुलौ पाणौ चपेटः प्रतलस्तलः, प्रहस्तशालिकाताल' इत्युक्तत्वाद् ९  
तालपदेनैव प्रस्तुतार्थावगतौ हस्तपदं व्यर्थमिव प्रतिमाति । तथापि  
अस्य फरिकलमादिर्बहुक्तपोपकत्वान्न दोषः । रोलम्बेत्यादि । "इन्दि-  
न्दिरोऽली रोलम्बो द्विरेफ' इति हेमः । गीतेत्यत्र मावे क्तः । 'गीतं ३२  
गानं गेयं गीतिः' इति हेमः । कारस्करा इति । पारस्करादित्वात्साधुः  
'जर्णो दुर्विष्टपी कुठः, क्षितिरुहः कारस्करो विष्टर' इति हेमः ।  
तीर्थकरेत्यादि । तीर्थं चतुर्विधः सङ्घः प्रथमगणमृद्वा तत्करोतीति ३५  
'शुभ्रो हेतुताच्छील्यानुलोम्बेषु' ( ३।२।२० ) इति टप्रत्ययः, तीर्थ-  
करस्य आगमेन उचिष्टतीति तीर्थकरागमोत्थस्य उत्पूर्वात् स्वाधातोर्ह-  
प्रत्यये 'उदः स्वास्तम्भोः-' ( ८।४।६१ ) इति पूर्वसवर्णः । निदर्श- ३८  
यामासुरित्यादि । हेतुमणिजन्ताद्दृशोर्लिट् कास् प्रत्ययादित्याम् ।  
इह जनमिति शेषः । तस्य चाऽणिकर्तुः 'दृशेश्' ( ५४० वा. )  
इत्यनेन णौ कर्मत्वात् द्वितीया ॥ ८ ॥

२३

१ "विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथक् विशेषगवाचकपदमवधाने  
विशेष्यमात्रपरत्नम्" इति न्यायोऽत्र सप्रच्छेदे, 'हरिकलमादिबद' इति टीका-  
श्रुत्यमाधानग्रन्थोऽप्येतदध्यायगर्भितः इति प्रतिमाति.

इति सामान्यतः षड् ऋतवो वर्णिताः । अथ विशेषतस्त्वान्वर्ण-  
यितुकामः कविस्तावद्दशभिः काव्यैर्वसन्तं वर्णयति—

३ सूनुप्रसूताविव मोदमाप्ताः सूनोद्गमे चूततरोद्विरेफाः ।

एषामतो मङ्गलगायनानामिव ध्वनिर्माङ्गलिको जजृम्भे ॥ ९ ॥

द्विरेफा अमराः चूततरोः सहकारवृक्षस्य सूनोद्गमने पुष्पोद्गमने  
६ जाते सति मोदं हर्षं आप्ताः प्राप्नुवन्ति स्म । कस्यामिव, सूनुप्रसूताविव  
पुत्रोत्पत्ताविव, यथा पुत्रोत्पत्तौ सत्यां जना मोदमाप्नुवन्ति तथेत्यर्थः ।

अतोऽस्मात्कारणादेव एषां अमराणां माङ्गलिको मङ्गलसूचक इव  
९ ध्वनिर्झङ्कारशब्दो जजृम्भे उल्ललास, विस्तृतवानित्यर्थः । केषामिव ।

मङ्गलगायनानामिव, यथा कापि हर्षकारणे मङ्गलगानकर्तृणां माङ्गलिको  
ध्वनिर्गीतनादो जृम्भते तथेत्यर्थः । सून्वित्यादि । सूनोः प्रसूतिः

१२ सूनुप्रसूतिस्त्रियां, प्रपूर्वात् षडो भावे क्तिच् । 'प्रसूतिः स्यादपत्ये  
प्रसवेऽपि च' इति हेमः । सूनेत्यादि । सूनानामुद्गमः सूनोद्गमस्तस्मिन्  
'पुष्पं सूनं सुमनस' इति हेमः । द्विरेफा इति । द्वौ रेफौ 'येषां

१५ अमरस्वरूपे नाम्नि ते द्विरेफाः । मङ्गलेत्यादि । मङ्गलं गायन्तीति मङ्ग-  
लगायना गान्धर्वादयस्तेषां । माङ्गलिक इति । मङ्गलं प्रयोजनमस्येति  
'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् । यद्वा मङ्गलमर्हतीति 'तदर्हति'

१८ (५।१।६३) इति ठक् । अथवा मङ्गले नियुक्त इति 'तत्र नियुक्त'  
(४।४।६९) इति ठक् । जजृम्भे इति । 'जृम्भी गात्रविनामे'  
अस्मात्कर्त्तरि लिट् । घातूनामनेकार्थत्वादस्य विस्तारार्थता ॥ ९ ॥

२१ ये सुन्दरीणां मुखशीघ्रुलाभा-  
दामोदमत्ता चकुला चभूयुः ।

ते पद्मदान् उन्मदयिष्णवः किं

२४ नासन् यतः कारणकार्यसाम्यम् ॥ १० ॥

ये वकुला वृक्षविशेषाः सुन्दरीणां स्त्रीणां मुखशीघ्रलाभात् ।  
 आमोदेन परिमलेन मत्ता मदयुक्ता वमूवुक्ते वकुलाः पद्मदान्  
 अमरान् उन्मदयिष्णवो मदोत्पादकाः किं न आसन् न वमूवुः, वमू- ३  
 वुरेवेत्यर्थः । अत्र किं कारणमित्यत आह—यत् इत्यादि । यतो  
 यस्मात्कारणात् कारणकार्ययोर्हेतुहेतुमतोः साम्यं सादृश्यमस्तीति शेषः ।  
 अयमर्थः—कारणं हि प्रायः स्वानुरूपमेव कार्यं जनयति, न तु ६  
 स्वतो विरुद्धस्वभावम्, प्रायेण पित्रा तुल्यः पुत्र इत्याद्यभिधानात् ।  
 ततश्चात्र वकुलानां स्त्रीमुखमद्यस्त्रीकारजनितमत्तत्वेन तन्मकरन्दपा-  
 यिनां अमराणां मत्तत्वं युक्तमेवेति । एतावता वकुलमत्तताकारणं ९  
 अमरमत्तता च कार्यमिति स्थितम् । निःशेषामरणभूषिता मामिनी  
 समीपमुपेत्य यदा वकुले स्वमुखान्मद्यचुल्लकं निक्षिपति तदैव तस्य  
 पुष्पादिसम्पत्तिरुपजायते इति तत्स्वभावः । मुखेत्यादि । मुखस्य यः १२  
 शीघ्रस्तस्य लामस्तस्मात् 'मैरेये शीघुरासव' इति हेमः । लभेर्घ-  
 नि वृद्धौ लामेति । न च 'जलमेश्वे'त्यनेन नुमागमः कुतो न स्यादिति  
 चेदुच्यते, 'उपसर्गात्स्वल्पजोः' ( ६।१।६७ ) इति नियमान्न नुम् । १५  
 स्वल्पजोः परयोरुपसर्गादेव लभेर्नुम् न तु केवलस्येति तदर्थः ।  
 आमोदेति । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति हेमः । मत्ता इति । 'मदी  
 हर्षे' 'कर्त्तरि निष्ठानध्याख्यापुमूर्धिमदां' इति निषेधात् निष्ठा (!) तस्य १८  
 न नत्वं । वकुला इति । 'वकुलः केसर' इति हेमः । पडित्यादि ।  
 पद्म पदा येषां ते तान् 'नलोकाव्यय—' ( २।३।६९ ) इति पष्ठी-  
 निषेधः । उन्मदयिष्णव इति । उत्पूर्वाणिजन्तात् 'मदी हर्षे' इत्य- २१  
 स्मात् 'गेच्छन्दसि' ( ३।२।१३७ ) इति सूत्रेण इष्णुच् । अयामन्तेति ।  
 णेरय् 'मदी हर्षम्लेपनयो'रिति मित्वात् 'मितां—' ( ६।४।९२ ) इति २३



द्वयः । ननु छान्दसोऽयं प्रयोगः कथमत्रोपात्त इति चेदुच्यते ।  
 लोकेऽपि कविभिरादृतत्वान्न दोषः । यथा छान्दसमपि प्रमविष्णु-  
 ३ शब्दं माघः प्रायुङ्क्त 'जगत्प्रभोरप्रमविष्णुवैष्णवं' इति बृहत्सिद्धान्त-  
 कौमुद्यां बहुषु माघपुस्तकेषु तु असहिष्णु इति पाठो दृश्यते । किं  
 नासन्निति काकृत्किरियं अस्तेः कर्त्तरि लङ् । कारणेत्यादि । कारणं  
 ६ च कार्यं च कारणकार्ये, समयोर्भावः साम्यं, कारणकार्ययोः साम्यमिति  
 विग्रहः । 'अल्पात्तरं' ( २।२।३४ ) इत्यनेन कार्यशब्दस्य प्राप्तिपाते  
 प्राप्तेऽपि कारणस्य प्राधान्यादभ्यर्हितं चेति तत्पूर्वनिपातः ॥ १० ॥

९ पश्यन्तु भो भो प्रमदाकटाक्षान्मधुव्रतार्लीं मधु पाययन्तु ।  
 इत्यागमोक्तीरिव सौगतानां सत्यापयन्तस्तिलका विरेजुः ॥११॥

तिलकास्तिलकनामानो वृक्षा विरेजुः शोभन्ते स्म । किं कुर्वन्त  
 १२ इव इति । इत्थं सौगतानां चोद्धानां आगमोक्तीः शास्त्रवचनानि सुगत-  
 प्रणीततत्त्ववाक्यानीति यावत्, सत्यापयन्त इव सत्याः कुर्वन्त इव ।  
 इतीति किमित्याह—पश्यन्त्वित्यादि । भो भो लोकाः भवन्तः प्रम-  
 १५ दानां स्त्रीणां कटाक्षान् कटाक्षविक्षेपान् पश्यन्तु तथा मधुव्रतार्लीं  
 मद्यपजनश्रेणिं मधु मद्यं पाययन्तु पानं कारयन्तु इति ॥ अयमत्र  
 तात्पर्यार्थः—यत्सत्त्वं क्षणिकमिति व्याप्तिवादिनः सौगता एव-  
 २० मुपदिशन्ति, 'यदहो लोकाः परमरमणीयरमणीरूपनिरीक्षणमनोऽ-  
 मिलपितभोग्यमक्षणमधुपानमृदुशयनीयशयनादिभिरेव मोक्षावाप्तिः, न  
 तु तपोनुष्ठानादिभिस्त्रेपां हि क्लेशरूपत्वेन लोके दुःखस्यैव साधनत्वात् ।  
 २१ तस्मान्मोक्षार्थिभिः मुखेन स्त्रीमोगादि भोक्तव्यम्', तथा ये सुरा-  
 पानकर्त्तारस्त्रेपां तत्पानं कारयितव्यमेतदेव तत्त्वमस्तीति तिलकानां  
 ३३ पुनरयं स्वभावः । यदा नवयौवना कामिनी अभ्युपेत्य कटाक्षान्

विक्षिपति तदैव ते पुष्पादिमाजो भवन्ति । तथा विकसिताः सन्तो  
मधुव्रतार्त्तां अमरश्रेणिं मधु मकरन्दं पाययन्तीति । तत्रेदं कविनो-  
त्प्रेक्षितम्—पश्यन्त्विति । एतत्क्रियाभिसम्बन्धादिहानुक्तोऽपि भवन्त ३  
इत्येव कर्त्ता अध्याहार्यो न तु यूपमिति तदध्याहारे तु पश्यतेति  
क्रियापदस्य प्रसक्तिः स्यात् । तथा च सति छन्दोभङ्ग इति । मधु-  
व्रतेत्यादि । 'मधुव्रतो मधुकर' इत्यमरः । मधु व्रतं भक्ष्यं यस्येति ६  
तद्भृत्तिः । एवं च मधु मद्यं व्रतं यस्येति योगमात्रेण मधुव्रताः मद्य-  
पायिन उच्यन्ते, योगरूढ्यां तु मधुशब्दस्य मकरन्दार्थतामपेक्ष्य  
मधुव्रता अमरा उच्यन्ते । मधुव्रतानां या आली श्रेणिस्तां 'माला-  
ल्यावलिपङ्क्तय' इति हेमः । इह 'गतिबुद्धि-' ( १।४।५२ ) इत्या-  
दिना कर्मत्वाद्धितीया । यद्यपि पा-धातोः पानमर्थः, नतु भक्षणम्,  
तथापि भक्षणमपि विशेषणीभूय मासते इत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिर्वोध्या । १३  
मध्विति । 'मधु क्षीरे जले मद्ये क्षौद्रे पुष्परसेऽपि च' इत्यनेकार्थः ।  
पाययन्त्विति । हेतुमणिजन्तात्पिब्रतेलोट् । आगमेत्यादि । आग-  
मस्य उक्तयः आगमोक्तयस्ताः । सौगतानामिति । सुगतस्येमे १५  
सौगतास्तेषां 'तस्येदम्' ( ४।३।१२० ) इत्यण् । सत्येत्यादि ।  
सत्यशब्दात्तत्करोतीत्यर्थे 'सत्यापपाश-' ( ३।१।२५ ) इत्यादिना  
णिच् । सूत्रे सत्यापग्रहणादापुगागमः, ततो लटः शृत् । विरेजुरिति १८  
विपूर्वात् 'राजृ दीप्तौ' इत्यस्मात्कर्त्तरि लिट् ॥ ११ ॥

निवन्धिनीनां परिरम्भलाभाः

पादग्रहारोऽपि सुखाय येषाम् ।

२१

तेऽशोकसाला विलसत्प्रवालाः

सैराः सखायो न कथं सरस्य ॥ १२ ॥

२३

परिरम्भ आलिङ्गनं तस्य लाभः प्राप्तिर्यस्मिन् स तथामृतो नित-  
 म्बिनीनां कामिनीनां पादस्य चरणस्य प्रहारस्ताडनं, लचाप्रहार इति  
 ३ यावत् । येषामशोकवृक्षाणां सुखाय सम्पद्यते सुखकारको भवती-  
 त्यर्थः । ते सेरां विकसिता अतएव विलसन्तः शोभमानाः प्रवाला  
 येषां ते तथामृता अशोकसाला अशोकवृक्षाः स्मरस्य कामस्य कथं  
 ६ केन प्रकारेण न सखायो न सहायाः, अपि तु सखायस्ते इत्यर्थः ।  
 अशोकानां किलाऽयं स्वभावो यदा सकलालङ्कारशोभिता सुन्दरी  
 प्रवरनूपुररणत्कारकारिचरणेन मूले प्रहारं विधत्ते तदैव ते पुष्पादि-  
 ९ प्रसवन्तीति तेनैतेषां कामोद्दीपकत्वं युक्तमेवेति भावः । नितम्बिनीना-  
 मिति । स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागो नितम्बः सोऽस्त्यासामिति मत्वर्थे इनिः,  
 ततो ङीप् । परिरम्भेति । परिरम्भणं परिरम्भः, 'रभ राभस्ये' भावे  
 १२ घञ् 'रमेरशब्दितोः' ( ७।१।६३ ) इति नुम् । 'आलिङ्गनं परिष्वङ्गः  
 संश्लेष उपगृहणम् । अङ्गपाली परीरम्भ' इति हेमः । सुखायेति ।  
 क्लृप्त्यर्थक्रियाया गम्यमानत्वात् 'क्लृपि संपद्यमाने च' ( ५८० वा. )  
 १५ इति चतुर्थी, साला इति दन्त्यादिरयं, 'सालः मात्रप्राकारयोरपि' इति  
 हेमः । सेरा इति । 'सेरं विनिद्रमुन्निद्रे' इति हेमः । स्मरेति ।  
 'मधुदीपमारौ मधुसारधिसरौ' इत्यभिधानचिन्तामणिः ॥ १२ ॥

१८ शश्वत् सुरूपे किल यत्सुगन्धः  
 पुष्पोद्येष्वैक्ष्यत चाम्पकेषु ।  
 तत्कारिकाः संशयिताः श्रुता किं  
 २१ वाङ्मात्रमेतन्न गुणा गुणेषु ॥ १३ ॥

किलेत्युपेक्षायाम्, यत् यस्मात्कारणात् चाम्पकेषु चम्पकसम्ब-  
 न्धिषु पुष्पोद्येषु पुष्पसमूहेषु सुप्तु शोभनं यद्रूपं तस्मिन् सुरूपे शश्व-  
 २४ शिरन्तरं सुगन्धः शोभनगन्धः पृथयत दृष्टः, सर्वैरपि लोकेरिति

शेषः । तत्तस्मात्तार्किकसूक्तशास्त्रवेदारो विद्वांसः श्रुतौ शास्त्रे किं संशयिताः कथं संशयमापन्नाः, प्रत्यक्षनिर्णीते वस्तुनि संशयविधानम-  
युक्तमित्यर्थः । एवं तर्हि 'गुणेषु गुणा न भवन्ति' इति तर्कवाक्यस्य का  
गतिरित्याशङ्क्याह—वाडित्यादि । गुणेषु रूपादिषु गुणा गन्धादयो  
न तिष्ठन्तीत्येतद्वाक्यं वाङ्मात्रं वचनमात्रमेवास्ति नतु तात्त्विक-  
मित्यर्थः । इह 'सुरूपतायां च सुगन्धता यत्' इति पाठान्तरम्, तत्र  
प्रयोगद्वयेऽपि भावे तत्प्रत्ययस्तु न संभवति । प्रस्तुतार्थाऽसङ्गतेः, ततः  
सुरूपमेव सुरूपतेत्यादि विगृह्य कथंचित्सार्थे तत्प्रत्ययं विधाय समा-  
धेयम् । पुष्पोच्चयेष्विति । पुष्पाणामुच्चयाः पुष्पोच्चयास्तेषु ऐक्ष्यतेति ९  
ईक्ष्पातोः कर्मणि लङ् । चाम्पकेष्विति । चम्पकानामिमे चाम्पकास्तेषु  
'तसेदम्' ( ४।३।१२० ) इत्यण् । तार्किका इति । तर्कं विदन्त्य-  
धीयतेति 'तदधीते तद्देद' ( ४।२।५९ ) इति ठक् । संशयिता इति । १२  
संशयो अमात्मकं ज्ञानम्, स जात एषामिति, तारकादित्वादित्तत् ।  
वाङ्मात्रमिति । वागेव वाङ्मात्रं 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः ॥ १३ ॥

दूरोज्जिता या नवमालिकाली

सा चैव सेन्या अमरैर्वभूव ।

अहो अहो स्वार्थपरो हि लोकः

स्वार्थं विना कोऽपि सुहृन्न कस्य ॥ १४ ॥

अमरैर्या नवमालिकाली सप्तलाख्यलताश्रेणिर्दूरोज्जिता पूर्वं दूरे  
मुक्ता आसीत् सैव नवमालिकाश्रेणी सांप्रतं अमरैः सेन्या सेवनीया  
वभूव, यतः पूर्वनिःश्रीकत्वेन त्यक्त्वा सांप्रतं पुंसः श्रीकत्वेन पुनराहता २३  
इत्यर्थः । एतदेव द्रढयति—अहो इत्यादि । हि यतः अहो अहो  
लोकः सर्वोऽर्थपरः स्वकीयकार्यसाधनतत्परो विद्यते इति शेषः । स्वार्थं २३

- विना कोऽपि जनः कस्य जनस्य न सुहृत् न मित्रम्, अस्तीति शेषः । एता-  
 चता प्राणिनां यावत् स्वार्थसिद्धिः सुखेनोपजायते तावदेव परस्परं प्रचुर-  
 ३ त्तरा प्रीतिरीतिर्वरीवर्चिं संदभाव (प्रीत्यभावः ?) एवेत्यन्वयव्यतिरेकाम्यां  
 स्वार्थ एव सौहार्दकारणमिति भावः । उज्झितेति । 'उज्झ त्यागे' कर्मणि  
 क्तः । नवेत्यादि । 'सप्तला नवमालिका' इति हेमः । नवमालिकानां  
 ६ आलीति विग्रहः । सेव्येति । सेवितुं योग्याः 'पेवृ सेवायां' अस्मात्  
 'ऋहलोर्ष्यत्' (३।१।१२४) । अहो अहो इति । 'ओत्'  
 (१।१।१५) इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञा, ततः 'भुतप्रगृह्या' (६।१।१२५)  
 ९ इति प्रकृतिभावः । स्वार्थेत्यादि । स्वस्वार्थः कृत्यं तत्र परः स्वार्थ एव  
 परः प्रधानं यस्य स इति वा । 'अर्थः कृत्यं प्रयोजन'मिति हेमः ।  
 स्वार्थमिति । 'पृथग्विनानानामिः' (२।३।३२) इति विनायोगे  
 १२ द्वितीया । सुहृदिति । शोभनं हृदयं यस्य स 'सुहृदुर्हृदौ मित्रा-  
 मित्रयोः' (५।४।१५०) इति हृदयस्य हृदादेशः ॥ १४ ॥  
 सेवन्तिकानां मधुपानलोभात्कण्टाटनं नक्तमकारि जज्ञे ।  
 १५ मधुव्रतानां मधुपा जना यद्भूपातदुःखेऽपि सुखं लभन्ते ॥१५॥  
 मधुव्रतानां अमराणां मधुपानलोभात् मकरन्दपानलिप्सया सेव-  
 न्तिकानां लताविशेषाणां यत् कण्टेषु कण्टकेषु अटनं अमरणं तत्  
 १६ क्तमकारि श्रमोत्पादकं न जज्ञे न जातं, लुब्धो जनो हि समविपम-  
 प्रदेशसंचारसमुद्भवं किमपि श्रमादिकं नापेक्षते इति भावः । युक्तो-  
 १७ ऽयमर्थः । यत् यस्मात्कारणात् मधुपा मधुपानकर्त्तारो जना भूपात-  
 २१ दुःखेऽपि भूमिपतनादिदुःखे सत्यपि सुखं लभन्ते सौख्यमनुभवन्ति,

१ 'तदभावे तदभावः'—इति 'स्वार्थभावे-नेहाभाव' इत्यर्थकः पाठोऽत्र  
 चतुर्थाशुनादिति प्रतिभाति । २ 'करणसत्त्वे कार्यसत्ता, करणाभावे कार्या-  
 भावः' इति तयोर्लक्षणम् ।

अतिलुब्धत्वात् ते हि मघपानं सुखकारकं मन्वाना बहुलमपि भूमि-  
पातादिदुःखं न गणयन्तीत्यर्थः । मघ्वित्यादि । मघुनः पानं  
मघुपानं तस्य लोभस्तस्मात् 'लोभः तृष्णा लिप्ता वशः स्पृहा' इति ३  
हेमः । क्लमेत्यादि । क्लमं करोतीति 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति  
णिनिः, 'क्लमः क्लेशः परिश्रमः' इति हेमः । जज्ञे इति । 'जनी  
प्रादुर्भावे' कर्चरि लिट् । मधुपा इति । मधु पिबन्तीति । ६  
मधुपूर्वात्पापातोः क्विप् ॥ भूपातेति । पतनं पातः, सुवि पातो  
नृपातस्तस्य दुःखं तस्मिन् ॥ १५ ॥

पुष्पश्रिया किंशुकपादपाना-

माच्छादिता पत्रंदरिद्रताऽपि ।

नरः सुरूपः खलु दुर्गतोऽपि

स्यादेव लोकस्य विलोकनीयः ॥ १६ ॥

किंशुकानां पलाशास्यवृक्षविशेषाणां पुष्पश्रिया पुष्पलक्ष्म्या पत्र-  
दरिद्रतादि आच्छादिता, पत्रैर्यद्विदारिद्र्यं तदपि आच्छाद्यते सेत्यर्थः ।  
एतावता अपत्रा अपि किंशुकाः केवलं पुष्पैरेव दर्शनीया वगूवुरिति १५  
भावः । युक्तोऽयमर्थः—खलु निश्चयेन दुर्गतोऽपि दरिद्रोऽपि नरो  
मनुष्यः सुरूपः शोमनाकृतियुक्तः सन् लोकस्य विलोकनीयो दर्श-  
नीयः स्यादेव भवत्येवेत्यर्थः । किंशुकानां किलाऽयं स्वभावो यतः पुष्प- १८  
काले पत्राणि न भवन्ति पत्रसमये पुष्पाणि नेति । किंशुकेत्यादि ।  
पादैः पिबन्तीति पादपाः किंशुकाश्च ते पादपाश्च तेषां । 'त्रिपत्रकः  
पलाशः स्यात्किंशुको ब्रह्मपादपः' इति हेमः । आच्छादितेति । २१  
आद्यपूर्वाच्चुरादिणिजन्तात् 'छद् अपवारणे' इत्यस्मात्कर्मणि क्तः ।  
पत्रेत्यादि । दरिद्राणां भावो दरिद्रता, पत्रैः दरिद्रेतेति विग्रहः । २३

सुरूप इति सुष्ठु रूपं यस्य सः । दुर्गत इति । 'दरिद्रो दुर्विधो दुःस्यो दुर्गत' इति हेमः ॥ १६ ॥

३ निमन्त्रिता यत्र समृद्धिकाले वयं तदेभिर्नहि सौहृदं नः ।

इतीव पुष्पैर्हृदये स्वकीये कृतो मधूकेषु नु पर्णपातः ॥ १७ ॥

मधूकवृक्षाणामपि किंशुकवत् पत्रसमये पुष्पाणि न, पुष्पसमये

४ च पत्रपातः स्यादिति स्वभावतस्तत्र कविरुत्प्रेक्षते—यत् यस्मात्कार-

णात् एभिः पत्रैः समृद्धिकाले निजसंपत्तिसमये वयं न निमन्त्रिता न

५ आहृताः, तत् तस्माद्देतोर्नाऽस्माकमेभिः सह सौहृदम्, मैत्र्यं नहि-न

६ विद्यते इत्यर्थः । इत्येवममृतविचारेणैव मधूकेषु वृक्षविशेषेषु पुष्पैः

कुसुमैः स्वकीये उदये सति आत्मीयप्रादुर्भावे सति पर्णपातः पत्र-

विनाशः कृतो विहितः । इह नुशब्दो वितर्कद्योतकः । निमन्त्रिता

७ इति । निपूर्वाञ्जुरादिणिजन्तात् 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' इत्यस्मात्कर्मणि क्तः ।

समृद्धीत्यादि । समृद्धेः कालः समृद्धिकालस्तस्मिन्, 'स्यात्कालः समयो-

दिपे'ति हेमः । सौहृदमिति । सुहृदो भाव इत्यर्थे युवादित्वाद्गण् ।

८ बाहुलकादुचरपदस्य न वृद्धिः, 'सख्यं तु सौहृदम्' इति हेमः । न

इति 'बहुवचनस्य वक्षसौ' (८।१।११) इति आमन्तस्यासदो न

सादेशः । स्वेत्यादि । स्वकस्यायं स्वकीयस्तस्मिन् स्वार्थिककन्नन्तात्स्व-

९ शब्दात्, 'गहादिभ्यश्च' (४।२।१३८) इति छप्रत्ययस्तस्येयादेशः ।

कृत इति कृञः कर्मणि क्तः । मधूकेष्विति । 'मधूकस्तु मधुष्ठीलो

गुह्यपुष्पो मधुद्रुम' इति हेमः । पर्णपात इति । पातनं पातः, पर्णानां

१० पातः इति विमहः, पतेर्णिजन्ताद् घञ् ॥ १७ ॥

निरन्तरश्चेतसुमोक्षयान्तर्यं पुर्विकाशा चरणा विरेजुः ।

११ सुहृत्समुक्ताफलजालगुप्ता हरिन्मणीनां निवहा इषोच्चैः ॥ १८ ॥

निर्गतमन्तरं व्यवधानं येभ्यस्तानि निरन्तराणि संमिलितानि  
 श्वेतानि उज्ज्वलानि यानि सुमानि पुष्पाणि तेषामुच्चयः समूहस्त-  
 स्यान्तर्गभ्ये वपुषः स्वशरीरस्य विकाशः प्रकाशो येषां ते तथाविधा ३  
 वरणास्तरुविशेषा विरेजुः शोभन्ते स । के इव, सुष्ठु सम्यक् प्रकारेण  
 कृतं रचितं यन्मुक्ताफलानां मौक्तिकानां जालं जालिका तेन गुप्ता  
 आच्छादितास्तथा उच्चैरुन्नताः हरिन्मणीनां मरकतमणीनां निवहाः ६  
 समूहा इव यथाऽमी शोभां विभ्रति तथा तेऽपीत्यर्थः । इह पुष्पाणां  
 श्वेतत्वान्मौक्तिकैरौपम्यं वरणानां च हरिद्वर्णत्वात् हरिन्मणिभिरौप-  
 म्यमन्वीति । सुमेत्यादि । 'प्रसूनं कुसुमं सुम'मिति हेमः । 'वपुः ९  
 पुद्गलवर्ष्मणी' इति च । वरणा इति । 'वरणो वरुणद्रुमे' 'प्राकारे वरणं  
 वृत्यां' इति हेमानेकार्थः । विरेजुरिति । विपूर्वाद्राजतेः लिट् ।  
 हरिदित्यादि । 'पीतनीलः पुनर्हरिदि'ति हेमः । हरितश्च ते मणयश्च १२  
 तेषाम् । 'मरकतं त्वश्मगर्भं गारुत्मतं हरिन्मणि'रिति हेमः । निवहा  
 इति । 'जालं निवहसंचयौ' इति च ॥ १८ ॥

इति चसन्तघर्णेनम् ॥ १ ॥

१५

सांप्रतं पङ्क्तिः पदैर्ग्रीष्मं वर्णयितुमुपक्रमते—

रात्र्यर्द्धभागादिवसार्द्धभागं यावदिशः सौरममुद्धमन्त्यः ।

शिरीषपुष्पस्पृशति चाति वायावाहादयामासुरशेपलोकम् ॥ १९ ॥ १०

शिरीषस्य धृक्शविशेषस्य पुष्पाणि स्पृशतीति शिरीषपुष्पस्पृक्  
 तस्मिन्, एवंविधे वायौ पवने चाति सति सौरमं सौगन्ध्यमुद्धमन्त्यः  
 प्रादुःकुर्वाणाः दिशः पूर्वाद्याः ककुमो रात्र्यर्द्धभागात् अर्द्धरात्रादारभ्य २१  
 दिवसार्द्धभागं यावत्, अशेपलोकं समस्तजनमाहादयामासुरानन्दितं  
 चक्रुः । अयमर्थः—ग्रीष्मर्तौ हि एतदेव प्रहरचतुष्टयं शीतादिगुणोपपन्न- २३



पवनयुक्तत्वात्सुखदं, शेषं तु अतितापकारित्वान्न तादृशमिति, तथा तदैव शिरीषवृक्षोऽपि पुष्पितो भवतीति । रात्रीत्यादि । अर्द्धश्चासौ ३ भागश्चार्द्धभागः, रात्रेरर्द्धभागस्तस्मात् समांशवाच्यर्द्धशब्दविवक्षायां तु अर्द्धश्चासौ भागश्चेति विग्रहः, 'अर्द्धः खण्डेऽर्द्धं समांशे' इति हेमः । एवमग्रेऽपि । उद्धमन्त्य इति । उत्पूर्वात् 'डुवम् उद्गिरणे' इत्यस्मात्लटः ६ शतृ, तत 'उगितश्च' ( ६।३।४५ ) इति ङीप्, 'शप्श्यनोः' ( ७।१। ८१ ) इति जुम् । वातीति । 'वा गतिगन्धनयोः'. अस्मात्लटः शतृ, ततः सप्तम्येकवचनं ङिः । आह्लादयामासुरिति । 'ह्लादी सुखे' ९ आङ्पूर्वः अस्मात्तन्नादात् । अशेषेत्यादि । अशेषश्चासौ लोकश्चेति विग्रहः, 'विश्वाशेषाखण्डकृत्स्ने'ति हेमः ॥ १९ ॥

अमद्घटीयन्नजलप्रपातोच्छलत्किरच्छीकरशीतलासु ।

१२ भूमिष्वघःपुष्पितपाटलानां सुखं निदद्रौ वनचारिलोकः ॥ २० ॥

वनचारिलोकः काननसञ्चारिजनः अमतो अमर्णं कुर्वतो घटी-  
यन्नस्य यत् जलं पानीयं तस्य प्रपातेन प्रपतनेन उच्छलन्त उत्प-  
१५ तन्तोऽत एव किरन्तो निजावयवान् विक्षिपन्तो ये शीकरा जलक-  
णास्तैः शीतलाः शिशिरास्त्रासु एवभूतासु पुष्पितपाटलानां कुसुमित-  
पाटलीवृक्षाणामधोभूमिषु अधोर्धर्षिपृथ्वीप्रदेशेषु सुखं यथा स्यात्तथा  
३० निदद्रौ निद्रां चकार । अमदित्यादि । 'अमु चलने' अस्मात्लटः शतृ,  
'उद्धाटकं घटीयन्न' इति हेमः । किरदिति । 'कृ विक्षेपे' तुदादि-  
रस्मात्लटः शतृ, 'ऋत् इत्' ( ७।१।१०० ) इतीत्त्वेरपरत्वम् ।  
२१ शीकरेति । 'अथ शीकरः यातास्तजलेऽभ्युक्ते' इत्यनेकार्थः । अघ  
इति । पृथक्पदमेतत्, अव्ययत्वाद्भिक्तेर्लुक् । पुष्पितेत्यादि ।  
२२ पुष्पाणि जातान्यासामिति तारकादित्वादितप् । पुष्पिताश्च ताः

पाटलाश्च पुष्पितपाटलास्तासाम्, 'पाटलिः पाटले'ति हेमः ।  
निद्राविति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' अस्मान्निपूर्वात्कर्त्तरि लिट् ।  
वनेत्यादि । वने चरति तच्छीलो वनचारी, शीले णिनिः, स चासौ ३  
लोकश्चेति विग्रहः, 'स्यात् षण्डं काननं वनं' इति हेमः ॥ २० ॥  
रसं निपीयार्जुनमञ्जरीणां मत्तलिभिस्तत्र तथा जुगुञ्जे ।  
यथा प्रमोदोद्दुरमानवानामुद्गायतां गानसहायताऽभूत् ॥ २१ ॥ ६  
अर्जुनः ककुमवृक्षस्तस्य या मञ्जर्यस्तासां रसं मकरन्दं निपीय  
पौत्वा मत्तलिभिर्मदयुक्तैर्भ्रमरैस्तत्रार्जुनतरौ तथा जुगुञ्जे गुञ्जारवो  
विहितो यथा उद्गायतामुच्चैः स्वरेण गानं कुर्वतां प्रमोदोद्दुरमान- ९  
वानामानन्दममनुष्याणां गानसहायता गीतेषु साहाय्यकारित्वमभूत्  
जाताः । एतावताऽर्जुनतरुतलस्वितानां श्लेच्छया गायतां नराणां गाने  
गुञ्जद्विर्भ्रमरैः साहाय्यं कृतमिति भावः । यद्वा सहायतेत्यत्र साम्- १२  
हिकप्रत्ययं स्वीकृत्यायमर्थो विवेयः, भ्रमरैस्तथा जुगुञ्जे यथा उद्गायतां  
मानवानां गाने सहायता साहाय्यकर्तृणां समूहोऽभूदिति । निपीयेति ।  
'पीङ् पाने'दिवादिः, निपूर्वादस्मात्पूर्वकाले क्त्वा तस्य ल्यवादेशः । १५  
अर्जुनेति । 'ककुमोऽर्जुन' इति हेमः । मत्तेत्यादि । मत्ताश्च तेऽल-  
यश्च तैः । जुगुञ्जे इति । 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' अस्मात्कर्मणि लिट् ।  
प्रमोदेत्यादि । प्रमोदेनोद्दुरा उन्मदास्ते च ते मानवाश्च तेषां 'आह्लादः १८  
प्रमोदः प्रमद' इति हेमः । 'मनुजो मानवः पुमान्' इति च ।  
उद्गायतामिति । उद् ऊर्द्धं गायन्तीति उद्गायन्तस्तेषाम् ।  
गानेत्यादि । सहायानां भावः सहायता, भावे तल्, यद्वा सहायानां २१  
समूह इति विग्रहे सामूहिकञ्चल्, उतः सप्तमीतत्पुरुषः ॥ २१ ॥  
समालिलिङ्गुर्गुरुभारनघ्रा आम्रा भुवं लोललुलल्लुताभिः ।  
छायाप्रदानेन यनाभ्युपेताद्यमत्रयन्निव सत्फलैश्च ॥ २२ ॥ २४

- गुरुर्महान् योऽसौ भारस्तेन नम्रा नमनशील आम्नाः सहकारतरवो  
 लोलाश्चञ्चला अत एव लुलन्त्यो नम्रीभवन्त्यो या लताः शाखास्ता-  
 ३ भिर्भुवं पृथ्वीं समालिलिङ्गुरालिङ्गयामासुः । उत्प्रेक्ष्यते—वनाभ्युपेतान्  
 वनं प्राप्तान् नृन् मनुष्यान् छायायाः प्रदानेन वितरणेन च  
 पुनः सत्फलैर्न्यमन्नयन्निव निमन्नयामासुरिव, यथाऽन्योऽपि सत्पुरुषः  
 ६ स्वस्थाने समागतं जनं वसतिप्रदानेन सद्भोजनादिभिश्च निमन्नयतीति  
 छायार्थः । समालिलिङ्गुरिति । सम्—आङ्पूर्वात् 'लिङि गतौ'  
 अस्माद्धिद् । लोलेति । 'चटुलं चपलं लोलं' इति हैमः । लुलदिति ।  
 ९ 'लुल विलसने' तुदादिरस्माद्धटः शतृ, यद्यपि घातुपाठेऽयं घातुर्न  
 दृश्यते तथापि हैमकोशवृहद्बृचौ लोलशब्दाधिकारे लिखितोऽस्ति,  
 यद्यपि तत्र भौवादिकस्य प्रयोगः कृतोऽस्ति परं महाकविप्रयोगाच्चौ-  
 १२ दादिकोऽपि ज्ञायते, तथाच श्रीहेमाचार्यकृतपरिशिष्टपर्वणि तृतीयसर्गे  
 नागश्रीदृष्टान्ते लुलदिति तौदादिकस्य प्रयोगः । एवं 'लुलत्कर्ण  
 नमत्पुच्छं' इत्यादियशोधरचरित्रादावपि ज्ञेयम् । अमरवृचौ तु लोल-  
 १५ शब्दाधिकारे 'लुल विलोडने' घातुः प्रोक्तोऽस्ति, डलयोरैक्यमाश्रित्य  
 शब्दसिद्धिः कृतास्ति । घातुपाठे तु अयमपि घातुर्न दृश्यते इति  
 सुधीभिर्विभाष्यम् । लतेति । 'शिखा शाखा लताः समाः' इति हैमः ।  
 १८ वनेत्यादि । वनमभ्युपेता वनाभ्युपेतास्तान् अभिउपपूर्वात् 'इण् गतौ'  
 इत्यस्मात्कचरि ऋः । न्यमन्नयन्निति । निपूर्वान्मन्नयतेर्लङ् ।  
 सत्फलैरिति । सन्ति समीचीनानि च तानि फलानि च तैः ॥ २२ ॥  
 नीलाग्रलुम्ब्याचितहारहरोच्चैर्मण्डपेष्वास्तृतचारुपत्राः ।  
 २२ द्राक्षासवाघूर्णित्वाग्रनेत्राः कृतार्थयन्ति स्रवयौ युवानः ॥२३॥

नीलानि नीलवर्णानि यान्यात्राणि सहकारफलानि तेषां लुम्बि-  
 मिराचितानि पूरितानि यानि हारहराणां द्राक्षास्तानामुच्चैरुन्नतानि  
 मण्डपानि तेषु आस्तृतानि चारुणि सुन्दराणि पत्राणि कदल्यादि- ३  
 दलानि यैस्ते तथा द्राक्षासवेन द्राक्षामुरापानेन आसमन्ताद् घूर्णि-  
 तानि घूर्णनयुक्तानि अत एव तात्राणि रक्तानि नेत्राणि येषां तै  
 संथाविधा युवानस्तरुणपुरुषा वयस्सारुण्याभिधानं कृतार्थयन्ति स ६  
 कृतकृत्यं चक्रुः, सफलमकार्पु रित्यर्थः । आचितेति । आङ्पूर्वात्  
 'चिञ् चयने' अस्मात्कर्चरि क्तः, 'पूर्णे त्वाचितं छन्नपूरिते अरितं  
 निचितं व्याप्तं' इति हेमः । हारहूरेति । 'द्राक्षा तु गोस्तनी । मृद्धी- ९  
 का हारहरा चे'ति च हेमः । मण्डपशब्दोऽर्द्धर्चादित्वात्पुंस्त्रीलिङ्गः ।  
 आस्तृतेति । आङ्पूर्वात् स्तृजः कर्मणि क्तः । आसवेति । 'मघ-  
 सन्धानमासुतिः । आसवोऽभिषवः' इति हेमः । आघूर्णितेति । 'घूर्ण १२  
 अमणे' अस्मात्कर्चरि क्तः, कृतार्थयन्तीति कृतार्थं कुर्वन्तीति  
 विग्रहे कृतार्थशब्दात् 'तत्करोति' (ग०) इत्यर्थे णिच्, 'ल्यप्सौ'  
 (३।२।११८) इति सयोगे लिटोऽर्वादो ल्य् ॥ २३ ॥ १५

प्रलम्बजम्बूसहकाररम्माद्यातिशीतोदकपुष्करिण्यः ।

सूर्यातपश्चान्त्यपनोददक्षा वनेऽत्र नासन् किमु सेवनीयाः ॥२४॥

अत्रासिन्वने कानने सूर्यस्य आतपेन प्रतापेन उत्पन्ना यी १०  
 श्रान्तिः श्रमस्तस्या अपनोदे विनाशे दक्षाश्चतुरास्त्रया प्रलम्बानां  
 प्रचण्डानां जम्बूसहकाररम्माणां जम्ब्वाम्रकदलीवृक्षाणां ह्ययं प्रलम्ब-  
 जम्बूसहकाररम्माद्ययं तेन अतिशीतमुदकं पानीयं यासु तास्त्रया- ३  
 विधाः पुष्करिण्यो वाप्यः किमु सेवनीयाः आश्रयणीयाः नासन्न  
 चम्बुः, अपि तु चम्बुरेवेत्यर्थः । जनानामिति शेषः । रम्भा ३४

छायेति । 'रम्भा मोचा कदल्यपि' इति हेमः । 'छाया बाहुल्ये'  
 (२।४।२२) इति क्लीबत्वं । पुष्करिण्य इति । पुष्करं जलं पद्मं  
 वा अस्ति आस्विति । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५।२।१३५) इतीन्,  
 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इति ङीप् । 'पुष्करिण्यां तु खातकं' इति  
 हेमः । 'समचतुरस्ता वापी पुष्करिणी' इति मिथ्याः । श्रान्तीति । 'श्रमु  
 इतपसि खेदे च' इत्यस्माद्भावे क्तिन्, 'तितुत्रतथ-' (७।२।९)  
 इति नेट् । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः, सूर्यातपे-  
 नोत्पन्ना श्रान्तिः सूर्यातपश्रान्तिः शाकपार्थिवादित्वांन्मध्यपदलोपः ।  
 ९ आसन्निति । अस्तेः कर्त्तरि लङ् ॥ २४ ॥

इति श्रीम्भवर्णनम् ॥ २ ॥

अथ चतुर्भिर्वर्षा वर्णयति—

- १२ दिव्युच्छलद्दुन्दुभिनादमेघध्वनिर्मयूरान् मदयाञ्चकार ।  
 तत्कूजनोत्कण्टकितैः कदम्बैरिहैव लेभे सुमनोवनश्रीः ॥ २५ ॥  
 दिवि आकाशे उच्छलन्नुत्पतन् योऽसौ दुन्दुभिनादो दिव्यपटह-  
 १५ निर्घोषः स एव मेघध्वनिर्धनगर्जारवः स कर्तृतामापन्नो मयूरान्बर्हिणो  
 मदयाञ्चकार मदयति स्म, आनन्दितान्विदधे इत्यर्थः । अथ इहैव  
 अस्मिन्नेवावसरे तेषां मयूराणां कूजनेन जल्पनेन उत्कण्टकिता उल्ल-  
 १८ सितास्तत्कूजनोत्कण्टकितस्त्रैः कदम्बैर्नीपवृक्षैः सुमनोवनश्रीः पुष्परूपा  
 वनलक्ष्मीर्लेभे, प्राप्यते स्मित्यर्थः । एतावता त्रैलोक्यनाथागमन-  
 समुद्रवं दुन्दुभिनादमेवं मेघध्वनिमाशङ्क्ष्य प्रमुदितानां मयूराणां  
 २१ कूजनेन समुल्लसिताः कदम्बाः प्रचुरतरपुष्पसम्पत्तिमाजो बभूवुरिति  
 भावः । दुन्दुमीति । 'भेरी दुन्दुभिरानकः पटह' इति हेमः । मद-  
 २३ यामित्यादि । गिजन्तान्मदेराम्, 'मदीं हर्षंलपनयोः' इति सित्त्वान्

‘मितां ह्रस्वः’ ( ६।४।९२ ) । कदम्बैरिति । ‘अथ हलिप्रियः, नीपः कदम्ब’ इति हैमः । लेभे इति । लभेः कर्मणि लिट् । सुमन इत्यादि । वनसम्बन्धिनी श्रीर्वनश्रीः, सुमनसः पुष्पाण्येव वनश्रीरिति विग्रहः, ३ सुमनसशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गश्च ‘पुष्पं सूनां सुमनस’ इति हैमचन्द्रोक्तेः, ‘भूम्नि स्त्रियां सुमनसः’ इति रत्नकोपकारोक्तेश्च । किञ्च ‘पुष्पं सुमनाः कुसुमं’ इति नाममालादिदर्शनेनास्यैकवचनान्तत्वमपि ६ प्रतीयते । तथा च प्रयोगः—‘विश्या इमशानसुमना इव वर्जनीया’ इत्यादि ॥ २५ ॥

आच्छादितो यद्यपि यत्नवृत्त्या

यः केतकैः स्वप्रसवस्तथापि ।

स्वसौरभेणाथ स विश्रुतोऽभू-

न्महानुभावः क निलीयते यत् ॥ २६ ॥

‘केतकैर्वृक्षविशेषैर्यः स्वप्रसवो निजपुष्पं यद्यपि यत्नवृत्त्याऽऽच्छादितो यत्नपूर्वकमाच्छाद्य रक्षितोऽभूदित्यर्थः । तथापि अथ स प्रसवः स्वसौरभेण निजसौगन्धेन विश्रुतोऽभूत् प्रकटीवभूत् । युक्तोऽय- १५ मर्थः—यत् यस्मात्कारणात् महान् अनुभावः प्रभावो यस्य स महानुभावः पदार्थः क निलीयते कुत्र प्रच्छन्नभावं भजते, अपि तु न कापीत्यर्थः । आच्छादित इति । आङ्पूर्वाच्छादयतेः कर्मणि क्तः । यत्नेत्यादि । १६ यतनं यत्नस्तेन वृत्तिवर्त्तनं तथा ‘वृत्तिस्तु वर्त्तने, कैशिकप्रादौ विवरणे’ इत्यनेकार्थः । केतकैरिति । ‘केतकः ऋकचच्छद’ इति हैमः । प्रसव इति । ‘पुष्पं सूनां सुमनसः प्रसवश्च मणीवकं’ इति च हैमः । विश्रुत २१ इति । ‘अथ विश्रुतं ज्ञाते हृष्टे प्रतीते च’ इत्यनेकार्थः । अनुभावः इति । ‘अनुभावो प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने’ इति अनेकार्थः २३

च । निलीयते इति 'लीङ् श्लेषणे' दिवादिरात्मनेपदी च । निपूर्वाद-  
सात्कर्चरि लट् ॥ २६ ॥

३ सदर्घ्यमर्हन्ति सदार्हणार्हा इतीच बुद्धा कुटजैर्विदग्धैः ।

श्रीतीर्थनाथार्चनचारुहेतुं वितत्य पुष्पश्रियमाशु तस्ये ॥ २७ ॥

अर्हणां पूजामर्हन्तीति अर्हणार्हाः पूजायोग्याः पुमांसः सदा

६ निरन्तरं सत्समीचीनमर्घ्यं पूजाविधियोग्यपुष्पादिद्रव्यमर्हन्ति । तदु-  
पादानाय योग्या भवन्तीत्यर्थं इति एतत्प्राशुक्तं बुद्धा इव ज्ञात्वा इव  
विदग्धैः विचक्षणैः कुटजैस्तरुविशेषैः श्रिया लक्ष्म्या निरुपमोत्तम-

७ केवलज्ञानादिलक्षणया युक्तस्य तीर्थनाथस्य वीरप्रभोरर्चने पूजने  
चारुः शोभनो हेतुः कारणं तथाभूतं पुष्पश्रियं कुसुमलक्ष्मीमाशु शीघ्रं  
वितत्य विस्तार्य तस्ये स्वीयते स । अर्घ्यमिति । 'मूल्ये पूजाविधौ

१२ चार्थे' इत्यमरः । अर्घ्याय पूजाविधये इदमर्घ्यं 'पादार्घ्याभ्यां च'  
( ५।४।२५ ) इति यत् । अर्हन्तीति । 'अर्हं पूजायां' कर्चरि लट् ।

अर्हणेति । 'पूजार्हणा सपर्याङ्चा' इति हैमः । कुटजैरिति ।

१५ 'कुटजो गिरिमल्लिका' इति च । श्रीतीर्थेत्यादि । उतरपदलोपी  
समासः । अत्र हेतुशब्दो नित्यपुंलिङ्गः । वितत्येति । विपूर्वाचनोतेः  
पूर्वकाले क्त्वा तस्य व्यबादेशो 'वा, ह्यपि' ( ६।४।३८ ) इत्यनुना-

१८ सिकलोपः । तस्ये इति । स्याधातोर्भावे लिट् ॥ २७ ॥

घनच्छटाच्छोटनतो घनोद्यद्दर्पासु हर्षेण यथोज्जृम्भे ।

श्रीवीरनाथागमजातहर्षेस्तथा पुपुप्पे तरुमिः शिलीन्ध्रैः ॥ २८ ॥

२१ घनेन घनवृष्ट्या उद्यत्य उद्गच्छन्त्यः प्रादुर्भवन्त्यो या वर्षास्तासु  
घना निविडा याश्छटास्तासामाच्छोटनत आच्छोटनात्, शिलीन्ध्रैः

२२ सिलन्ध्राभिधानैस्तरुभिर्वृद्धैर्देषेण मनोदेन यथा उज्जृम्भे विकसितं तथा

तेनैव प्रकारेण श्रीवीरनाथस्यागमेन आगमनेन जात उत्पन्नो ह्येषो येषां  
 तैस्तथाविधैः सद्भिः शिलीन्ध्रवृक्षैः पुष्पे पुष्पितम् । इदमत्र तात्पर्यम्—  
 यथा किल वर्षाकाले सान्द्रजीमूतच्छटासंस्पर्शादुत्पन्नप्रमोदाः शिलीन्ध्रा इ  
 विकस्वरा वगृवुस्तथैवेदानीमपि श्रीवीरेश्वरागमनसमुद्भूतहर्षास्ते चारु-  
 तरपुष्पसम्भारभाजो जाता इति । घनेति । 'निविडं तु निरन्तरं,  
 निविरीसं घनं सान्द्रं' इति हेमः । घनोद्यदित्यादि । अयं घन- ६  
 शब्दो भेषपर्यायः । 'इण् गतौ' अदादिरुत्पूर्वादस्मात्छटः 'उगितश्च'  
 ( ४।१।६ ) इति ङीप्, 'पुंक्त्कर्मधारय—' ( ६।३।४२ ) इति  
 पुंवद्भावाद् ङीपो निवृत्तिः, 'वर्षास्तपात्ययः प्रावृद्' इति हेमः । ऋतु- ९  
 विशेषवचनोऽयं वर्षाशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गश्च बोध्यः ।  
 यस्तु वृष्टिवाचको वर्ष(र्षा)शब्दस्त तत्र न ग्राह्यः, तस्य पुंङ्गीच-  
 लिङ्गत्वाद्बहुवचनान्तत्वानियमाच्च । जजृम्भे इति । जृम्भतेर्गावे लिट् । १३  
 पुष्पे इति । 'पुष्प विकासने' असाद्भावे लिट् ॥ २८ ॥

इति वर्षाऋतुवर्णनम् ॥ ३ ॥

संप्रति चतुर्भिः शरदृतुं वर्णयति—

१५

कुत्रापि सान्द्रद्रुमजालगर्भे सरो विरेजे विमलाम्बुगर्भम् ।

वृतान्वकारेण सुखैकभूमिः समुच्चिता शारदकौमुदीव ॥ २९ ॥

कुत्रापि सान्द्रा घना ये द्रुमा वृक्षास्तेषां जालं समूहस्तस्य गर्भो १८  
 मध्यप्रदेशस्तस्मिन् निविडतहवृन्दमध्यदेशे इत्यर्थः, विमलं वर्षा-  
 पगमेन फर्दमामावात्निर्मलं यदम्बु पानीयं तद्गर्भे मध्ये यस्य तत्तथा-  
 विधं सरस्वडागो विरेजे शुशुभे सरः । केन ! अन्वकारेण पार्श्ववर्ति- २१  
 कृत्यादित्तमसावृता वेष्टिता तथा युक्तस्यैकाऽद्वितीया भूमिः सुखैक-  
 भूमिस्तथा पुनः समुच्चिता एकीभूता ईदृशी शारदकौमुदी इव शर- २३



- इवचन्द्रज्योत्स्ना इव यथैवंविधा शारदकौमुदी विराजते तथा तदित्यर्थः । जालेत्यादि । 'जालं निवहसंचयौ' इति हैमः । 'गर्भः कुक्षौ शिशौ सन्धौ अरूणे पनसकण्टके । मध्येऽभावपवरके' इत्यनेकार्थः । विरेजे इति । विपूर्वाद्राजतेः कर्चरि लिट् । वृतेति । वृत्रः कर्मणि क्तः, 'श्रुकः किति' (७।२।११) इति नेट् । शारदकौमुदीति । शरदि घनात्यये भवा शारदी 'तत्र भवः' (४।३।६३) इत्यणू, 'टिङ्गा—' (४।१।१५) इति ङीप्, सा चासौ कौमुदी चेति विग्रहः । 'शरदघनात्यये' इति हैमः । 'चन्द्रातपः कौमुदी च ज्योत्स्ना' इति च हैमः । 'नन्वत्र भिन्नलिङ्गयोः कौमुदीसरसोरुपमानोपमेयत्वेनोपादानमयुक्तमिति चेत्', मैवं, उपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गत्वं न दोषाय बहुभिर्महाकविभिरादृतत्वात् उक्तं च—'लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि विशेषणविशेष्यताविभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोरिति' । यथा विशेषणविशेष्ययोस्तयोपमानोपमेययोरपि बोध्यम् ॥ २९ ॥

चन्द्रातपे मूर्च्छितचन्द्रपादैर्दीप्रोदविन्दून्नलिनीदलेषु ।

- १५ इह प्रमत्ता जगलुः सलीलं मुक्ताफलभ्रान्तिमिता मरालाः ॥३०॥

- इहास्मिन् ऋतौ प्रमत्ताः प्रकृष्टमदोषेता अत एव मुक्ताफलानां भ्रान्ति भ्रममिताः प्राप्ताः मराला हंसपक्षिणश्चन्द्रातपे चन्द्रज्योत्स्नायां नलिनीनां कमलिनीनां यानि दलानि पत्राणि तेषु मूर्च्छिता वृद्धिं प्राप्ता ये चन्द्रपादाश्चन्द्रकिरणासौर्दीप्रा दीप्तिमन्तो ये उदविन्दवो जलकणास्तान् सलीलं लीलासहितं यथा स्याद्यथा जगलुर्गलन्ति स, मक्षयामासुरिति यावत् । अयमर्थः—शरत्काले हि चन्द्रवत्यां रजन्यां चन्द्रकिरणैर्दीप्तिमन्तो नलिनीदलस्या जलकणा मत्तैर्मरालैर्मुक्ताफल-भ्रान्त्या मक्षिता इति । चन्द्रातपे इति । 'चन्द्रातपः कौमुदी च'

ज्योत्स्ना' इति हैमः । मूर्च्छितेत्यादि । 'मुच्छी मोहसमुच्छ्राययोः'  
अस्मात्कर्त्तरि कः, 'पाद-दीधिति-कर-द्युति-द्युत' इति हैमः ।  
दीप्रेत्यादि । 'दीपी दीप्तौ' 'नमिकंपिसि—' ( ३।२।१६७ ) इति ३  
रक्, उदकस्य विन्दव उदविन्दवः, अत्र 'मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्र—'  
( ६।३।६० ) इति उदकस्योदादेशः । जगलुरिति । 'गल अदने'  
अस्माद्धिद्, इत्ता इति इणः कर्त्तरि कः ॥ ३० ॥ ६

परस्परालिङ्गितमातुलिङ्गा दूरादभेदं प्रतिदर्शयन्तः ।

परस्परप्रत्युपदाचदातं साधर्मिकस्नेहमिव प्रपन्नाः ॥ ३१ ॥

परस्परालिङ्गितमातुलिङ्गा अन्योऽन्यानालिङ्गव स्थिता बीजपूरकतरवो ९  
जनान् दूरात् दूरदेशादभेदमभिन्नत्वं प्रतिदर्शयन्तः सन्तः । परस्परेभ्यो  
चतुर्थाबहुवचनम्, अन्योऽन्येभ्यः प्रति आभिमुख्येन या उपदा  
प्राभृतं सद्वस्तुदौकनमिति यावत् । तथाऽवदातं निर्मलं मनोज्ञं वा १२  
साधर्मिकस्नेहं समानधर्मधारकजनप्रीतिं प्रपन्ना इव प्राप्नुवन्ति स्नेह-  
त्युत्प्रेक्षा । परस्परेत्यादि । परस्पैरन्योऽन्यैरालिङ्गिताः संश्लिष्टाः पर-  
स्परालिङ्गितास्ते च ते मातुलिङ्गाश्चेति विशेषणसमासः । 'मातुलिङ्गो १५  
बीजपूर' इति हैमः । दर्शयन्त इति । हेतुमणिजन्ताद् दशैर्लटः  
शतृ, अत्र जनानिति द्वितीयं कर्मपदमध्याहार्यम् । प्रत्युपदेत्यादि ।  
प्रतिशब्दोऽत्राभिमुख्यवचनः, उक्तं च 'व्याध्याभिमुख्ययोर्व्याप्तौ १८  
चारणे प्रतिरुच्यते' इति । उपदानमुपदा उपपूर्वाद्वाञ्, 'आतश्चोप-  
सार्ण' ( ३।१।१३६ ) इति स्त्रियामद्, 'उपदा प्राभृतं प्रोक्तमुपमाद्य-  
मुपायनं' इति हलाद्युधः । 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः' २१  
इति हैमः । साधर्मिकेति । समानो धर्मः सधर्मस्तं चरन्तीति साध-  
र्मिकास्तेषां स्नेहस्तं 'धर्मं चरति' ( ४।४।४१ ) इत्यनेन ठक् । प्रपन्ना  
इति । 'पद् गतौ' दिवादिस्तात्वात् प्रपूर्वादस्तात्कर्त्तरि कः ॥ ३१ ॥ २४

नगानुपङ्गात्तु वितानिताङ्गा वल्लीः समुल्लासवतीः समीक्ष्य ।

संयोगमित्यैः सकलार्थसारं विलासिलोकोऽत्र विदाञ्चकार ॥ ३२ ॥

- ३ अत्रास्मिन् ऋतौ विलासिलोको भोगिजनो नगानां वृक्षाणां नगैः सह योऽनुपङ्गः सम्पर्कः सङ्गम इति यावत्, तस्मात् वितानं विस्तारो जातमस्येति वितानितं तथाविधमङ्गं शरीरं वाऽऽसां तां वितानिताङ्गास्ता अत एव समुल्लासो विकाशोऽस्ति आसामिति समुल्लासवत्यस्ता एवंविधा वल्लीर्लताः समीक्ष्य दृष्ट्वा इष्टैर्वल्लमजनैः सह यः संयोगः संसर्गस्तं सकलार्थेषु समस्तवस्तुषु सारं तत्त्वभूतं विदाञ्चकार
- ४ जानाति स । अयं भावः—तरुवल्लमसंसर्गात्प्राप्तसमुल्लासा लता निरीक्ष्य विलासिजन इत्यमतरकयत्—‘यदत्र संसारे इष्टसंयोगात्परं सारं किमपि नास्तीति’ । अनुपङ्गाच्चिति । ‘पञ्च सङ्गे’ अनुपूर्वः अस्माद्भावे
- ५ षञ्, ‘उपसर्गात् मुनोति०’ (८।३।६५) इत्यादिना पत्वं, च ‘चोः कुः’ (८।२।३०) इति कुत्वं, तुशब्दः पादपूरणे पुनरर्थे वा । वितानितेत्यादि । वितानं कदके यज्ञे विस्तारे क्रतुकर्मणि’ इत्यने-
- ६ कार्यः । ‘तदस्य सजातं’ (५।२।३६) इति तारकादित्वात् इत्वम् । समीक्ष्येति । संपूर्वादीक्षतेः च्वा तस्य ल्यप् । इष्टैरिति । सहार्थस्य गम्यमानत्वात् ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ (२।३।१९) इति
- ७ तृतीया । ‘वृद्धो यूना’ (१।२।६५) इति निर्देशात् । विलासीति । विलसति तच्छीलः ‘लम् संछेपणादौ’ ‘वौकपलस—’ (३।२।१४३) इति षिनुण् । ततो लोकशब्देन कर्मधारयः । विदामिति । ‘विद
- ८ ज्ञाने’ ‘उपविद—’ (३।१।३८) इत्याम्, विदेत्यकारान्तनिपातनात्, लघुपधगुणः (?) ॥ ३२ ॥

साग्रतं त्रिमिहैमन्तं वर्णयति—

यथा रसो व्यापिपरद्विमर्त्तौ

पुण्ड्रेक्षुकाण्डेषु तदा तथैव ।

कालो जडथेत्सकलार्थसिद्धौ

क्षमो भवेत्किं न पतित्रिलोक्याः ॥ ३३ ॥

३

१२

१०

२१

यथा येन प्रकारेण हिमर्त्तौ हेमन्तकाले पुण्ड्राः पुण्ड्रजातीया ये इक्षुवो रसालवृक्षास्तेषां काण्डेषु स्कन्धेषु रसो मधुराखादौ व्यापिपरत् व्यापृतोऽमृत् परिणमति स्मेति यावत् । तथैव तेनैव प्रकारेण तदा तस्मिन् काले प्रमोरागमनसमयेऽपीत्यर्थः । इक्षुकाण्डेषु रसो व्यापि-परत् इत्यावृत्त्या योज्यम् । 'ननु कालद्रव्यस्याऽजीवत्वेन जडरूपत्वात्कथमीदृग्विधानसामर्थ्यं सद्भाषटीति' इत्याशङ्क्याह—काल इत्यादि । चेद्यदि कालोऽनेहा जडोऽचेतनस्तथाविधकार्यकरणेऽक्षमोऽस्तीत्यर्थः । तथापि त्रिलोक्याः पतित्रैलोक्येश्वरो जिनः सकलार्थसिद्धौ समस्त-कार्यसिद्धयै किं न क्षमो न समर्थो भवेत्, अपि तु भवेदेवेत्यर्थः । एतेन भगवदतिशयादैवैकस्मिन् काले सर्वतुंप्रादुर्भावो न त्वन्यस्य कस्यापि प्रभावादित्यावेदितम् । व्यापिपरदिति । 'पृ पालनादौ' दीर्घान्तो जोहोत्यादिकश्च व्याह्रपूर्वादस्मात्कर्त्तरि लङ् । ततो द्वित्वादौ कृते 'ऋप्रोर्दिसोर्वा' इत्यडागमः, यद्यपि पाणिनीयादौ एतत्सूत्रा-भावाद् व्यापिपरित्येवं रूपं दृश्यते तथापि सारस्वतादावेतत्सद्भावाच्च दोषः । हिमर्त्ताविति । हिमं प्रधानं यत्र स हिमप्रधानः, स चाऽसौ ऋतुश्च हिमर्त्तुस्तस्मिन् शकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः । पुण्ड्रेति ।

१ ऋटेश्वरमुद्रपालक्यप्रकाशिते माधवविवरणोपेते सारस्वतश्यकरणे ३१२ समष्टौ नवमपङ्क्तौ वार्तिकरूपेण दृश्यते.

‘भेदाः कान्तारपुण्ड्राद्यास्तस्य’ इति हैमः । कान्तार १ पुण्ड्र २  
 इत्यादयस्तस्येक्षोर्भेदाः सन्तीति तदर्थः । काण्डेष्विति । ‘काण्डो  
 ३ नालेऽघमे वर्गे हुस्कन्धेऽवसरे शरे’ इत्यनेकार्थः । सकलेत्यादि ।  
 सकलाश्च तेऽर्थाश्च सकलार्थास्तेषां सिद्धिर्निष्पत्तिस्तस्यै अलमर्थकस्य  
 क्षमपदस्य योगे ‘नमःस्वस्ति—’ ( २।३।१६ ) इत्यादिना चतुर्थी ।  
 ५ त्रिलोक्या इति । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, तस्याः  
 ‘तद्धितार्थ—’ ( २।१।५१ ) इत्यादिना समाहारे द्विगुः । ‘द्विगोः’  
 ( ४।१।२१ ) इति ङीप् ॥ ३३ ॥

६ प्राकुञ्चलेषु प्रसवेषु पश्चा-  
 जनानुरागेण ततः फलेषु ।  
 दध्ने पदं दाडिमपादपानां

१२ यत् सुन्दराणां न हि सुन्दरं किम् ॥ ३४ ॥  
 जनानां लोकानामनुरागोऽनुरतिस्त्रेण कर्तृभूतेन प्राक् पूर्वं दाडि-  
 मपादपानां दाडिमवृक्षाणां कुञ्चलेषु मुकुलेषु ईषद्विकसितकलिकासु  
 १५ इति यावत्, पदं स्थानं दध्ने धृतं, पश्चात् प्रसवेषु तेषामेव पुष्पेषु पदं  
 दध्ने । ततस्तदनन्तरं तेषां फलेषु पदं दध्ने । अयमर्थः—पुष्पफलोत्पत्तेः  
 पूर्व(हि)दाडिमानां मुकुलेष्वेव जनानामनुरागः समाजनिष्ट ततः पुष्पो-  
 १८ त्पत्तौ सत्यां तत्रानुरागोऽभूत् तदनु फलप्रादुर्भावे तत्रैव जनानु-  
 रक्तता जातेति । एतदेव द्रढयति—यत् यस्मात्कारणात् सुन्दराणां  
 शोभनानां किमऽवयवादि सुन्दरं न हि भवेत् सर्वमपि सुन्दरमेव  
 २१ स्यादित्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्—‘यतो दाडिमवृक्षाः स्वयमेव शोभ-  
 नान्ततो मुकुलापास्तदवयवास्तु शोभनाः स्युरेव अथ शोभनत्वाच्च  
 सर्वत्र सर्वावयवेषु जनानुरागो पटत’ एवेति । कुञ्चलेष्विति । कुञ्चलो  
 २४ मुकुलोऽस्त्रिया’ इत्यमरः । अन्वित्यादि । ‘रगोऽनुरागो रतिः’ इति

हेमः । दध्ने इति । धृञः कर्मणि लिट् । पदमिति । 'पदं स्वाने विभक्तयन्ते शब्दे वाक्येऽङ्गवस्तुनोः' इत्यनेकार्थः ॥ ३४ ॥

विनाऽपि कालं यदहो कुवलयः पुष्पैर्दलैः सान्द्रतरा बभूवुः । ३  
तदैवतैर्देवपतेः प्रभावो व्यक्तीकृतो भक्तिपरैः पुरैव ॥ ३५ ॥

अहो इति आमन्नणे, भो लोकाः । कुवलयो वदर्यः कालं विनाऽपि पुष्पाद्युत्पत्तिसमयमन्तरेणापि यत्पुष्पैः कुसुमैर्दलैः पत्रैश्च सान्द्रतरा ६ अतिनिविडा बभूवुस्तद्भक्तिपरैः सेवातत्परैर्देवतैः सुरैः पुरैव प्रभो- रागमनात् प्रागेव देवपतेर्वीरप्रभोः प्रभावो माहात्म्यं व्यक्तीकृतः प्रकटितोऽभूदित्यर्थः । कुवलय इति । 'कर्कन्धुः कुवली कोलिर्वदरी' ९ इति हेमः । सान्द्रेत्यादि । अतिशयेन सान्द्राः 'अतिशयेऽर्थे तरप्' । दैवतैरिति । देवता एव दैवतं, 'प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्' । पुंस्त्रीवलिङ्गोऽयम् । देवेत्यादि । देवानां चतुर्विधसुराणां ब्रह्मविष्णु- १२ महेशादीनां वा ज्ञानादिपरमातिशयसम्पन्नत्वात्पतिर्विभुर्देवपतिस्तस्य । व्यक्तीत्यादि । अव्यक्तो व्यक्तः सम्पद्यते तथाकृतो व्यक्तीकृतः 'कृभ्वस्ति—' (५।४।५०) इत्यादिना च्विप्रत्ययेऽस्य 'चौ' (६।३।१३८) १५ इतीकारः । भक्तीत्यादि । भक्तौ परा भक्तिपरास्तैः भक्तिरेव परा श्रेष्ठा येषां तैरिति वा । पुरेति । आदन्तमव्ययमिदं 'प्राक् पुरा प्रथमे' इति हेमः ॥ ३५ ॥

इति हेमन्तवर्णनम् ॥ ५ ॥

अथैकेन शिशिरं वर्णयति—

मुस्तादुरुपैर्वदरैर्लुलन्त्यो यतो वदर्यो भुवमाससञ्जुः ।

नद्योगिनां चापि विलासिपुंसामासीद्रहोभूमिरिहाऽऽश्रितानाम् ॥ २२

इहासिन् ऋतौ सुखादुरूपैः सुखादुभिः सुरूपैश्च बदरैर्निजफलै-  
 ल्लुलन्त्यो नग्नीभवन्त्यो बदर्यः कुवलीवृक्षा यतो यस्मात्कारणाद्भुवं  
 ३ पृथ्वीमाससञ्जुरालिलिङ्गः, तप्तसाद्धेतोः आश्रितानाम्—एनां भुवमाश्रित्य  
 स्थितानाम्, योगिनां योगवतां नराणां, च पुनर्विलासिपुंसां भोगिमनुष्या-  
 णामपि रहोभूमिरेकान्तस्वानमासीद्वमूष । रहोभूमिकाङ्घ्रिणो हि योगिनो  
 ६ वा भोगिनो वा भवन्तीत्यतस्तेषामेव ग्रहणम् । सुखादुरूपैरिति ।  
 स्वादु मधुरो रसः, रूपं वर्णं आकृतिर्वा, स्वादु च रूपं च स्वादुरूपे  
 शोमने स्वादुरूपे येषां तानि तैः । बदरैरिति । बदर्याः फलानि  
 ९ बदराणि तैः, अनुदाचादित्वादञ् 'फले लृक्' ( ४।३।१६३ ) इति  
 लृक्, 'लृक्त्तद्धित—' ( १।२।४९ ) इति ङीपो लृक् । आससञ्जु-  
 रिति । 'पञ्च सङ्गे' आङ्पूर्वादस्मात्कर्चरि लिट् । योगिनामिति ।  
 १२ 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः', सोऽस्त्येषामिति मत्वर्थे इनिः । विलासी-  
 त्यादि । विलासिनश्च ते पुमांसश्च तेषाम् । रह इत्यादि । रहश्चासौ  
 भूमिश्चेति विग्रहः । रह इति सान्तमव्ययमनव्ययं च । 'रहो गुणे  
 १५ रते तत्त्वे' इति हेमः । गुणे एकान्ते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति शिशिरवर्णनम् ॥ ६ ॥

अथ लेशतः सर्वर्तुसाधारणवर्णनमाह—

१८ दलान्यपीप्ये खलु दुर्लभानि  
 येषामगानां मुमनःफलैस्ते ।  
 स्वर्त्वाविद्यात्यन्तविलोकनीया  
 २१ भूता अहो भागवतोऽनुभावः ॥ ३७ ॥  
 येषामगानां वृक्षाणां इष्ये यसन्ते दलानि पत्राप्यपि दुर्लभानि  
 २१ अगूषन्निति शेषपुष्पफलादिकं तु दूरे तिष्ठतु दलान्यपि नासन्निति

अपिशब्दार्थः, ते वृक्षाः स्वस्यात्मनो यः ऋतुस्तस्मिन्निव सुमनःफलैः  
 पुष्पफलैरत्यन्तविलोकनीया अत्यन्तं यथा स्यात्तथा निरीक्षणीया  
 भूता अभूवन् । यथा स्वर्गो अतिरम्या भवन्ति तथेदानीं अभूता इत्यर्थः । ३  
 अत्रोपपत्तिमाह—‘अहो इत्याश्चर्ये’ भगवतोऽयं भागवतः भगवत्सम्बन्धी  
 अनुभावः प्रभावो विलोक्यतामिति शेषः, यद्दधाना एवंविधास्तरवो  
 जातास्तत्र प्रभोरतिशय एव कारणं नत्वन्यत् किमपीति भावः । इष्ये ६  
 इति । ‘वसन्त इष्यः सुरभिः’ इति हैमः । खल्विति । इदं वाक्या-  
 लङ्कारे निश्चये वा, दुर्लभानीति दुःखेन लभ्यन्ते इति ‘ईषद् दुःसुपु’  
 ( ३।३।१२६ ) इति खल् । ‘उपसर्गात्’ ( ७।१।६७ ) इति निय- ९  
 मात्रुम्भावः । सुमन इत्यादि । सुमनसश्च फलानि च तैः । भाग-  
 वत इति । ‘तस्येदम्’ ( ४।३।१२० ) इत्यण् ॥ ३७ ॥

अथ सामान्यतो वनं वर्णयति—

पुष्पैः फलैर्वा युगपत्समिद्धे नीरन्ध्रनीलद्रुमकाननेऽस्मिन् ।  
 पतत्रिणस्तारविराववन्तो वत्स्यञ्छुभोदर्कमिवाऽचिकीर्त्तन् ॥३८॥  
 पुष्पैर्वा पुनः फलैर्युगपत्समकालं समिद्धे व्याप्ते शोभिते वाऽ- १५  
 स्मिन् नीरन्ध्राणां सान्द्राणां नीलानां नीलवर्णानां द्रुमाणां वृक्षाणां  
 कानने धने तार उच्चैस्त्रो यो विरावो ध्वनिः स विद्यते एषामिति  
 तथाविधाः पतत्रिणः पक्षिणः कोकिलाद्याः वत्स्यन् प्रवर्चिष्यमाणः १६  
 शुभः प्रशस्तो य उदर्क आगामिकालोद्भवं फलं तमचिकीर्त्तन्निव कथ-  
 यामासुरिवेत्युत्प्रेक्षा । उत्तरकाले हि अत्र शुभप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्या-  
 शूचुरिवेति भावः । समिद्धे इति । ‘त्रिहन्वी दीप्तौ’ संपूर्वादस्मात्कर्षरि ३३  
 कः, ईदित्त्वान्नेद् । नीरन्ध्रेति । ‘निविरीसं धनं सान्द्रं नीरन्ध्रं’ इति  
 हैमः । पतत्रिण इति । पतत्राणि तनुरुक्षाणि सन्त्येषामिति मत्वर्थे ३३



इनिः । तारेति । 'तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिः' इति हैमः । वत्स्यदित्यादि ।  
 'वृत्तु वर्त्तने' आत्मनेपदी 'वृद्ध्यः त्यसनोः' ( १।३।९२ ) इति परस्मै-  
 ३ पदं, 'न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः' ( ७।२।५९ ) इतीडभावः, शुभमस्त्य-  
 स्त्रिभित्ति शुभः अर्शआदित्वादच्, 'उदकस्तद्भवं फलं' इति हैमः ।  
 उत्तरकालोद्भवमित्यर्थः । अचिकीर्त्तन्निति । 'कृत संशब्दने'  
 ४ चुरादिः लृङ् । 'उपधायाश्च' ( ७।१।१०१ ) इति 'ऋत इत्-'  
 ( ७।१।१०० ) इति रपरत्वम् ॥ ३८ ॥

विभ्राजमानाऽप्रघटेव दूरात्तच्छयामलामं विपिनं वभासे ।

९ मेरोरिवाऽऽनीय घृतं धरिव्यामैन्द्रं वनं भक्तियुक्तैरमर्त्यैः ॥३९॥

दूराद्दूरप्रदेशात् श्यामला आभा प्रभा यस्य तत्तथाविधं तत्  
 प्राग्व्यावर्णितस्वरूपं विपिनं महसेनाख्यं वनं विभ्राजमाना दीप्यमानाऽ-  
 १२ अघटा इव भेद्यघटा इव वभासे शुशुभे । यथा दूरात् श्यामलामा घनघटा  
 शोभते तथेदमित्यर्थः । उत्प्रेक्ष्यते—किमिव ? भक्तियुक्तैरमर्त्यैर्देवैर्मेरोः  
 कनकाचलात् आनीय धरिव्यां पृथिव्यां घृतं स्थापितं ऐन्द्रं इन्द्रसंबन्धि  
 १५ वनमिव-नन्दनाख्यं काननमिव इदं महसेनपण्डं भवति(भाति?), किंतु(!)  
 मर्कैः सुरैर्मेरोः सकाशादिहानीतं नन्दनं वनमेवास्तीति उत्प्रेक्ष्यते इति  
 भावः । अप्रेति । 'अम्रं मेघो धारिवाहः' इत्यमरः । श्यामलेति ।  
 १८ 'स्वाद्रामः श्यामलः श्यामः' इति हैमः । विपिनमिति । 'अटव्यरण्यं  
 विपिनं गहनं काननं वनं' इत्यमरः । वभासे इति । 'भास्य दीप्ती'  
 कर्त्तरि लिट् । आनीयेति । आश् पूर्वाजयतेः पूर्वकाले क्त्वा  
 २१ तस्य ख्यप्, घृतिमति घृतः कर्मणि क्तः । ऐन्द्रमिति । इन्द्रस्येदमित्यर्थे  
 'तस्येदम्' ( १।३।१२० ) इत्यण् । भक्तीत्यादि । भक्त्या भृताः  
 २३ पूरितास्तेः । अमर्त्यैरिति । 'अमर्त्या अमृतान्धनः' इत्यमरः ॥३९॥

छायाभरेणोच्छ्रितभूरुहाणां वभार सा भूरपि मेचकाभाम् ।  
त्रैलोक्यनाथक्रमधारणाय स्तृतेव गारुत्मतशक्रनीलैः ॥ ४० ॥

यत्र भुवि महसेनपण्डं वर्चते सा भूरपि पृथ्वी अपि उच्छ्रित-३  
भूरुहाणामुन्नतवृक्षाणां छायाभरेण छायासमूहेन मेचकाभां कृष्णप्रभां  
वभार धारयामास । अत्रोत्प्रेक्षते—त्रैलोक्यनाथस्य वीरप्रभोः क्रम-  
योश्चरणयोर्धारणाय विन्यासाय गारुत्मतशक्रनीलैः मरकतेन्द्रनील-६  
मणिभिः स्तृता इव आच्छादिता इव, यतो मरकतादिभिरास्तृताऽपि  
भूमिर्मेचकाऽऽभां विभर्ति । वभारेति । भृजः कर्त्तरि लिट् । मेचकेति ।  
'कृष्णस्तु मेचकः' इति हैमः । मेचका चासौ आभा चेति विग्रहः । ९  
त्रैलोक्येत्यादि । त्रयश्च ते लोकाश्च त्रिलोकास्ते एव त्रैलोक्यं, 'स्वार्थे  
प्यः' । 'पदोऽद्विश्चलनः क्रमः' इति हैमः । अत्र तादर्थ्यं चतुर्थी ।  
स्तृतेति । स्तृजः कर्मणि क्तः । गारुत्मतेत्यादि । गारुत्मतानि च १२  
शक्रनीलाश्च तैः 'मरकतं त्वश्मगर्भं गारुत्मतं हरिन्मणिः' इति,  
'नीलमणिस्त्विन्द्रनीलः' इति च हैमः ॥ ४० ॥

अथोपसंहरति—

१५

इत्थं तत्फलकुसुमच्छदाभिरामं  
तत्कर्माधिकृतकृती जिनेन्द्रभक्तः ।

स्वाऽस्वमैः सह महसेनयक्षराजः

१६

स्वं पण्डं लघु परिमण्डयाञ्चकार ॥ ४१ ॥

तस्मिन् कर्मणि वनसंस्कारक्रियायां येऽधिकृता अधिकारिणो  
देवास्तेषु कृती विचक्षणस्तथा जिनेन्द्रस्य वीरप्रभोर्भक्तः सेवकः एवंविधो २१  
महसेनयक्षराजो महसेननामा यक्षाधिपतिः स्वस्याऽऽत्मनो येऽस्वमाः  
सेवकमाया व्यन्तरदेवास्तैः सह फलकुसुमच्छदाभिरामं फलपुष्पपत्रै २३

- रमणीयं तत् प्रागुक्तस्वरूपं स्वमात्मीयं पण्डं काननमित्थमुक्तप्रकारेण  
 लघु शीघ्रं परिमण्डयाञ्चकार समन्तात् शोभितं चक्रे । फलेत्यादि ।  
 ३ फलानि च कुमुदानि च छदानि च फलकुसुमच्छदानि तैरभिरामं  
 रम्यं 'बह्वं पर्णं छदं दलम्' इति हैमः । अस्वमैरिति । 'सहयुक्ते—'  
 ( २।३।१९ ) इति तृतीया । 'गीर्वाणा मरुतोऽस्वमा' इति हैमः ।  
 ४ महसेनेत्यादि । यक्षाणां राजा यक्षराजः 'राजाहःसखिभ्यः—'  
 ( ५।४।९१ ) इति टच् । महसेनश्चासौ यक्षराजश्चेति कर्मधारयः ।  
 लघ्विति । 'शीघ्रं क्षिप्रं द्रुतं लघु' इति हैमः । परिमण्डयामिति ।  
 ५ 'मडि मूपायां' चुरादिः 'कास्पत्ययात्—' ( ३।१।३५ ) इत्याम् ।  
 'अयामन्त—' ( ६।४।५५ ) इति णेरयादेशः । इदं प्रहर्षिणीवृत्तम् ।  
 तल्लक्षणं च—'भौ औ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ४१ ॥
- १२ अथ कविः काव्यवर्णन(स्व)नामाख्यानपूर्वकं सर्गसमाप्तिं कथ-  
 यति—

इति श्रीकविरूपचन्द्रविरचिते गौतमीये महाकाव्ये

३५ महसेनवनवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

इतिशब्दः परिसमाप्ती, श्रीरूपचन्द्रेति कविनामकथनम्, गौत-  
 मीय इति काव्यनामकथनं, गौतममभिरुह्य कृतो ग्रन्थ इति  
 ३८ गौतमीयं छप्रत्ययः । वर्णितं चात्र पद्मस्तुवर्णनद्वारा महसेनवगमिति,  
 एवमुत्तरघ्रापि द्रष्टव्यम् ॥

इति पाचनार्यैश्चरमाकल्याणगणेश्वरानां गौतमीयप्रबन्धव्याख्यायां  
 ३९ गौतमीयप्रकाशाख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

## अथ द्वितीयः सर्गः ।

अथ पवनकुमारनिर्जराणां हृदि जगदीश्वरभक्तिराविवेश ॥  
रणरणकभृतां तथा समेषां प्रतिमुखमाविरभूच्च भारतीयम् ॥१॥ ३

जगन्नयाऽधीश्वरतां यदीयां जनेषु प्रख्यापयितुं किलोच्चैः ।  
व्यथायि चप्रत्रयमाशु लेखैस्तमीश्वरं वीरजिनं प्रणौमि ॥ १ ॥

अथाऽनन्तरं पवनकुमारनिर्जराणां वायुकुमारदेवानां हृदि मानसे ६  
जगतामीश्वरो वीरप्रभुस्तस्य भक्ति उपास्तिः । आविवेश प्रवेशं कृतवान् ।  
तथा तथा भक्त्या रणरणकभृतान्भौस्तुक्वं विभ्रतां समेषां संमस्तानां  
तेषां देवानां प्रतिमुखं मुखे मुखे इयं वक्ष्यमाणा भारती वाणी ९  
आविरभूत् प्रादुर्भव । चशब्दः समुच्चये । निर्जरेति । 'अमरा निर्जरा  
देवाः' इत्यमरः । आविवेशेति । 'विश प्रवेशने' कर्त्तरि लिट् ।  
रणरणकेति । 'भौस्तुक्वं रणरणकोत्कण्ठे' इति हेमः । रणरणकं १२  
विभ्रतीति भृशः क्विप् । तेषामिति । समशब्दः सर्वपर्यायोऽत एव  
सर्वनामकार्यम् । प्रतिमुखमिति । मुखं मुखं प्रतीति विभ्रहः । 'अव्ययं  
विभक्ति—' ( २।१।६ ) इत्यादिना वीप्सायामव्ययीभावः । भार- १५  
तीति । 'वाग्वाही भारती गौर्गा'रिति हेमः । अस्मिन् सर्गे पुष्पि-  
ताग्रावृत्तं, तद्दक्षिणं च—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो ऽयुजि च नजौ  
जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥ १ ॥

केयमित्याह—

कुरुत कुरुत रे रजोऽपनोदं

क्षिपत मुद्गरमदःस्यलादमेध्यम् ।

समवसरणहेतुनाऽस्य भर्तु-

वितनुत योजनमाशु भूमिशुद्धिम् ॥ २ ॥

- ३ रे देवाः, अस्य भर्तुर्महावीरस्वामिनः समवसरणहेतुना समवसरण-  
निमित्तं रजसो घृलेरपनोदोऽभ्याहारस्तं कुरुत, तथाऽदःस्वलादेतत्स्वा-  
नादमेध्यमपवित्रं वस्तु सुतरामतिशयेन दूरं दूरप्रदेशे क्षिपत मुञ्चत ।  
६ इत्थं च योजनं यावत् आशु शीघ्रं भूमिशुद्धिं वितनुत विस्तारयत ।  
कुरुतेत्यादि । अत्र 'संभ्रमेण प्रवृत्तौ' ( वा० ) इत्यादिवचनाद्वित्वम् ।  
स्थलादिति । अत्र दूरशब्दयोगे 'दूरान्तिकार्थैः' ( २।३।३४ ) इति  
९ पञ्चमी ॥ २ ॥

द्रुततरमथ विक्रियाप्रसूतैर्भ्रमदनिर्लेर्वनभूतलादुदस्तः ।

विकिरद्वकरोऽपि योजनान्ते निपतित उन्नतवप्रतामवाप ॥३॥

- १२ अथेदृग्वाणीप्रादुर्भावानन्तरं विक्रियया वायुकुमारदेवकृतविकुर्वे-  
णया प्रसूतैरुत्पन्नैर्भ्रमद्विरितस्ततः सञ्चरद्भिरनिर्लेर्वायुभिर्वनभूतलाद्वन-  
न्मैः सकाशात् द्रुततरं शीघ्रतरं उदस्त उत्क्षिप्तः, उत्पाटित इति यावत् ।  
१५ अत एव विकिरन् प्रतिदिशं विक्षिपन् अवकरोऽपि अस्थिकाष्ठ-  
फण्टकादिकचवरोऽपि योजनान्ते चतुःक्रोशमान्ते निपतितः सन्  
उन्नतवप्रतां तुद्रमाकारतां अवाप मासवान् बाहुल्यादुच्चैस्तरमाकार  
१८ इवामूदित्यर्थः । प्रसूतैरिति । पृष्ठो कर्मकत्वविवक्षया कर्त्तरि क्तः ।  
अनिर्लेरिति । कर्त्तरि कृतीया । उदस्त इति । उत्पूर्वादस्यतेः  
कर्मणि क्तः । विकिरदित्यादि कर्मधारयः ॥ ३ ॥

विपिनपरिमृजापराः समीरास्तदवकरोपरि चिक्षिपू रजांसि ।

- १९ भगवति भवतीह सन्निष्ठे सरजसता तु कुतो न विप्रच्छटा ॥४॥

विपिनपरिमृजायां वनप्रमार्जने परान्तत्पराः समीरा वायवस्तस्या-  
वक्रस्योपरि रजांसि धूलीश्चिक्षिपुः क्षिपन्ति स्म । युक्तोऽयमर्थः—  
‘इहास्मिन् लोके भगवति श्रीमज्जिनेन्द्रे संनिष्ठे समीपवर्तिनि भवति ३  
सति कुतः कस्मात् सरजसता मलिनता न विप्रकृष्टा न दूरीभूता?’ ।  
भगवत्सांनिध्यतो हि सर्वेभ्योऽपि मालिन्यं दूरीभवेदेवेत्यर्थः । विपि-  
नेत्यादि । तत्पुरुषोऽयं, यद्वा विपिनस्य या परिमृजा शोधनं सा परा ६  
प्रधानीभूता येषामिति बहुव्रीहिः । ‘कान्तारं विपिनं कक्षः स्यात् पण्डं  
काननं वन’मिति हेमः । परिमृजेत्यत्र भिदादित्वात्त्रियामञ् । ततश्चाप्  
भवतीति शत्रन्तात् सप्तमी । सरजसतेत्यादि । रजसा सह वर्चमानं ९  
सरजसमिति बहुव्रीहिः, ततस्तस्य भावस्तथा । अत्र ‘अचतुर—  
(५।४।७७) इत्यादिना समासान्तोऽच्, ततस्तल् । ‘ननु रजोऽप्यऽ-  
परित्यजेति सरजसमित्यव्ययीभावे एवाऽच्, बहुव्रीहौ तु सरजःपंकज- १२  
मित्येवं इति शब्दशास्त्रोक्तेः कथमत्राऽच् इति चेत्—सत्यं महाक-  
विभिर्बहुव्रीहावपि प्रयुक्तत्वात्ताऽत्र दोषः । तथा च माघः—‘सरज-  
सगकरंदनिर्भरासु’ (७।४२) इत्यादि । एवं ‘सरजसतामवनेरपां १५  
निपात’ इत्यादावपि बोध्यम् । तुरवधारणे, ‘विप्रकृष्टपरे पुनः दूरे’,  
इति हेमः ॥ ४ ॥

सपदि तदनुगाः प्रभूतभूता

३६

ललनपरास्तुमुलक्रियाभियुक्ताः ।

इव खनकजना विमज्ज्य भागै-

विपमतमामसृजन् समां घरित्रीम् ॥ ५ ॥

२१

तत इत्यध्याहारात् तदनन्तरं ललनं क्रीडनं परं प्रधानं येषां ते  
तथाऽत एव तुमुलक्रियायां व्याकुलशब्दकरणेऽभियुक्ता उच्यता एवं-२३

विधास्तेषां वायुकुमारदेवानामऽनुगाः सेवकप्रायाः प्रभृता बहवो भूता  
 भूतजातीया व्यन्तरदेवाः खनकजना इव भूमिखनकलोका इव विपम-  
 ३ तमां निम्नोन्नतरूपेणाऽतिविपमां धरित्रीं भागैर्विभज्य विभागीकृत्य  
 सपदि शीघ्रं समां समप्रदेशामऽसृजन् कुर्वन्ति सः । ललनेति । 'देवनं  
 कूर्दनं खेला ललनं वर्धरोऽपि चे'ति हैमः । ललनपरा इत्यनेन हि  
 ६ तेषां स्वभावोक्तिः । 'तुमुलो व्याकुलो रवः' इति हैमः । असृजन्निति ।  
 सृजेस्त्रौदादिकात्कर्चरि लङ् ॥ ५ ॥

इति पवनकुमारदेवसङ्घे स्वकुलकृतौ कृतकृत्यतामवाप्ते ।

९ स्वपतिनयननोदनप्रणुन्नः स्तनिततडित्सुमनोव्रजः ससज्ज ॥ ६ ॥

इत्यमुना प्रकारेण पवनकुमारदेवानां सङ्घे समूहे स्वकुलस्य या कृतिः  
 क्रिया तस्मां विपये कृतकृत्यतां अवाप्ते प्राप्ते सति स्वपत्योः स्वस्वा-  
 १२ मिनोर्यां नयननोदना नेत्रप्रेरणा तथा, प्रणुन्नः प्रेरितो यद्वा स्वपतिभ्यां  
 नयननोदनया प्रणुन्नः प्रेरितः सन्, स्तनिताः स्तनितकुमारास्त्रडितो  
 विद्युत्कुमारा ये सुमनसो देवास्तेषां व्रजः समूहः ससज्ज स्वोचितक्रियां  
 १५ विधातुं सज्जो वमूवेत्यर्थः । कृतेत्यादि । कृतानि कृत्यानि  
 कार्याणि येन स कृतकृत्यस्य भावस्तथा ताम् । प्रणुन्न इति ।  
 'नुदविदोद-' ( ८।२।५६ ) इत्यादिना कस्य वैकल्पिकं नत्वम् ।  
 १८ स्तनितेत्यादि । द्वन्द्वाऽन्तरकर्मधारयगर्भस्तत्पुरुषः 'शृन्दारकाः सुमन-  
 ससिदशा अमर्त्या' इति हैमः । ससज्जेति । 'पस्ज गतौ' भौवादिफ-  
 स्ततः कर्चरि लिट् ॥ ६ ॥

११ फयमित्याह—

सिनतनुजलभृद्विकुर्यणाभिर्दिवममरा धुरि चक्षुरग्रलिप्तीम् ।

१२ तदनु सदिलसङ्गमाभिरामं शृदुमुदिं द्रुवमादृता विचक्षुः ॥७॥

अमराः स्तनितकुमारादयो देवा धुरि आदौ सिता श्वेता तनुः  
शरीरं येषां ते सिततनवः एवंविधा ये जलभृतो मेघास्तेषां विकुर्व-  
णाभिः रचनाभिर्दिवमाकाशं अञ्जलिस्तीमऽरूपाऽअपटलयुक्तां चक्रुः ३  
कुर्वन्ति स्म, तदनु ततः पश्चात् ते देवाः आदृता आदरयुक्ताः सन्तो द्रुतं  
शीघ्रं सलिलस्य पानीयस्य सङ्कमः सङ्कमणं तेन अभिरामं मनोहरं मृदुः  
फोमलो यो मुदिरो मेघस्तं विचक्रुः विकुर्वति स्म । दिवमिति । ६  
'दिव्शब्दः' स्त्रीलिङ्गः । अत्रेत्यादि । अल्पैरत्रैलिप्तेति विग्रहे  
'कादरूपाख्यायाम्' ( ४।१।५१ ) इति ङीप् । मुदिरमिति । 'नत्राद्  
तडित्वान् मुदिरो घनाघनः' इति हैमः ॥ ७ ॥ ९

ततः किं संजातमित्याह—

मधुरमतितरां जगर्ज नत्राडभिमुखगुञ्जनवायुघट्टनेन ।  
उपलयुगलवत्समीरघर्पाचतसृषु दिक्षु विदिद्युते च विद्युत् ॥८॥ १२

नत्राद् मेघः अभिमुखं सम्मुखं गुञ्जनं यस्य तादृशो यो वायुस्तस्य  
पट्टनं सङ्घट्टस्त्रेण अतितरामतिशयेन मधुरं यथा स्यात्तथा जगर्ज गर्जति  
स्म । च पुनश्चतसृषु दिक्षु विद्युत् उपलयुगलवत् पापाणद्वयमिव समीर- १५  
घर्पाद् वायुसंसर्गाद् विदिद्युते द्योतते स्म । यथा पापाणद्वयं परस्पर-  
घर्षणाद् द्योतते तथेत्यर्थः । विदिद्युते इति । 'द्युत् दीप्तौ' कर्चरि  
लिट् । 'द्युतिस्नाप्योः' ( ७।४।६७ ) इति संसारणम् ॥ ८ ॥ १२

तदनु तणतणायमानमेघोऽप्यविरलजालमसुसुवञ्जलानाम् ।  
उपशमभृदिवोदितं कपायं प्रसमरमाशु रजो निनाय शान्तिम् ॥९॥

तदनु ततः पश्चात् तणतणायमानस्तणत्तणच्छब्दं कुर्वाणो मेघोऽपि  
जलानामविरलजालं निषिद्धसगृहमशुसुवत् क्षयति स्म । अत एव स २२



मेघः जलवर्षणादेव प्रसृमरं विस्तरणशीलं रजो धूर्लीं आशु शीघ्रं  
 शान्तिमुपशमं निनाय प्रापयति स । कः कमिव । उपशमं विभर्तीति  
 ३ उपशमभृत् उपशमी साधुः कुतोऽपि कारणात् उदितमुदयं प्राप्तं कषायं  
 क्रोधादिकमिव । यथाऽसौ तं सद्य उपशमयति तथेत्यर्थः । तण-  
 तणेत्यादि । तणत्तण(त्)भवतीति तणतणाभवति 'अव्यक्तानुकरणा'  
 ६ ( ५।४।५७ ) इति तणच्छब्दात् डाच्, ततो द्वित्वे कृते पूर्वपरयो-  
 र्वर्णयोः पररूपं तकारस्ततष्टिलोपः, तणतणाभवतीति तणतणायते २  
 तणतणायमानः 'लोहितादिडाज्म्यः—' ( ३।१।१३ ) इत्यनेन डाज-  
 ९ न्ताद्भवत्यर्थे क्यप् । ततो लटः शानच् । असुस्रुचदिति । 'स्रु गतौ'  
 'जिश्चिद्रुस्रुम्यः' ( ३।१।४८ ) इति कर्चरि चङ् । ततो द्वित्वम् ।  
 निनायेति । द्विकर्मकान्नयतेः कर्चरि लिट् ॥ ९ ॥

- १२ मृदपि घनजलाभिपिक्तभूमेः  
 मुरभितरं विभरांभूव गन्धम् ।  
 प्रकटयति सहायतां हि यातं
- १५ सहजगुणानपि वस्तुनो निमित्तम् ॥ १० ॥

तस्मिन्नवसरे घनजलेन मेघपानीयेन अभिपिक्त्वा सिका या मृमि-  
 स्तस्या मृत् मृत्तिकाऽपि मुरभितरं अतिमुरभिगन्धं विभरांभूव धार-  
 १० यामास । युक्तोऽयमर्थः—हि यतः फरणात् निमित्तं निमित्तकारणं  
 सहायतां साहाय्यं यातं प्राप्तं सत् वस्तुनः पदार्थस्य सहजगुणान्  
 स्वामानिकगुणानपि प्रकटयति प्रकटीकरोति । एवायता गन्धः स्वभावा-  
 २१ देव लोके' पृथिव्या गुणत्वेन स्यातोऽस्ति, स च जलमृत्तिका-

संयोगे विशेषतः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । विभरामिति । 'भीहीभृहुत्राम्—'  
( ३।१।३९ ) इत्यादिना भृजो लिटि आम्, श्लुवद्वाद्धित्वादि ॥१०॥

गगनसृतजलच्छटाप्रपाता-

३

दपहृवरेणुमला द्रुमा विरेजुः ।

अखिलवनमपि प्रकाशमाप्तं

द्रवदिव रङ्गरसौ तदाऽऽवभासे ॥ ११ ॥

६

पुनस्तस्मिन्नवसरे गगने आकाशे सृताः प्रसृता या जलच्छटास्तासां  
प्रपातः पतनं तस्मात् अपहृतमपगतं रेणुमलं रजोरूपं मलं येषां ते  
एवंविधा द्रुमा वृक्षा विरेजुः शोभन्ते स, यद्वा किमनया वृक्षमात्र-९  
शोभावर्णनया तस्मात्प्रकाशरूपं अखिलं समस्तं धनमपि जलच्छटाप्रपत-  
नात् प्रकाशमुद्घोतमाप्तं प्राप्तं सत् रङ्गरसौ द्रवदिव स्रवदिव आव-  
भासे शुशुभे । विरेजुरिति । 'फणां च सप्तानाम्' ( ६।१।१२५ ) १२  
इति लिटि ष्ट्वाभ्यासलोपौ । आवभासे इति । 'भास्य दीप्तौ' कर्त्तरि  
लिट् ॥ ११ ॥

त्वरितमथ पिशाचभूतयक्षा-

१५

घनिमिपसङ्घ इह स्वनाथनुन्नः ।

उपवनमनु योजनप्रमाणां

वलयमिलद्विविनाश्वकद्धरित्रीम् ॥ १२ ॥

१८

अथ धनवर्षणानन्तरं पिशाचभूतयक्षादयो येऽनिमिपा देवास्तेषां  
सङ्घः समूहः स्वनाथैः स्वस्वामिभिर्नुन्नः प्रेरितः सन् त्वरितं शीघ्रं  
इहाऽस्मिन् शुद्धीकृते क्षेत्रे उपवनमनु उपवनस्य समीपे योजनं प्रमाणं २१  
यस्याः सा तां धरित्रीं वलयः प्राकारवलयस्तेन मिलन् यो विधिस्तेन  
प्राकारवलयरचनोचितविधिना आशक्तु अङ्कयति स । उपवन-२३

मन्विति । उप समीपे वनमुपवनं 'अपोपाभ्यां वनं वेलमारामः कृत्रिमे  
 वने' इति हेमः । 'अनुर्लक्षणे' ( १।४।८४ ) इत्यादिनाऽनोः कर्म-  
 ३ प्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया । 'अनुर्यत्समया' ( २।१।१५ )  
 इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावः । आञ्चकदिति । 'अङ्क पदे लक्षणे  
 च' चुरादिरदन्तस्तस्याऽग्लोपित्वान्न वङ्कार्यम् ॥ १२ ॥

६ शतयुगधनुरायतां जिनाङ्गो-  
 च्छ्रितिनिचितां खचितां विचित्ररत्नैः ।  
 विटपिवनमवाधयंस्तदूर्ध्वं

९ मणिघरणीं निवचन्ध मध्यभागे ॥ १३ ॥

अधो वर्तमानं विटपिनां वृक्षाणां वनं अवाधयन् अपीडयन्  
 व्यन्तरदेवसमूहस्तदूर्ध्वं तस्या अङ्किताया वनभूमेरुपरि मध्यभागे  
 १२ मध्यप्रदेशे शतयुगधनुरायतां द्विशतधनुःप्रमाणदीर्घां तथा जिनाङ्गं  
 मगवच्छरीरं तस्यैव, तत्प्रमाणेत्यर्थः । या उच्छ्रितिरुचत्वं तस्यां निचितां  
 पुष्टां, न तु रिक्तां पुनर्विचित्ररत्नैर्नानाप्रकाररत्नैः खचितां जटितां  
 १५ मणिघरणीं मणिपीठिकां निवचन्ध वभ्राति स । शतेत्यादि ।  
 शतयुगं शतद्वयं तत्सद्वनानि धनुषि आयतां दीर्घां, विष्टतां  
 चेत्यर्थः । इहाऽयामविष्टारयोस्तुल्यत्वात् खचितामिति 'खच भूतपा-  
 १८ दुर्माये' कर्मणि क्तः ॥ १३ ॥

मधुकरकुललीढमञ्जरीकं चटुलणद्धनिषष्टिकापताकम् ।

प्रमुदितमस्तलदन्तराले रुचिरमकार्पुंशोकचैत्यसालम् ॥ १४ ॥

११ प्रमुदिता आनन्दिता गरुतो देवान्प्रत्या मणिपीठिकाया अन्तराले  
 मध्ये रुचिरं मनोज्ञं अशोकस्य चैत्यसालं चैत्यवृक्षं अकार्पुः कुर्वन्ति  
 १३ स । कीदृशं तम् । मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहेर्लीढा आस्तादिता मञ्जरी

यस्य स तं । 'नघृतश्च' ( ५।४।१५३ ) इति कप्, तथा रणदित्येवं-  
 मृतो अव्यक्तो ध्वनिर्यासां ता रणद्धनयस्त्राश्च ता घण्टिकाश्चेति  
 विग्रहः । यद्वा ध्वनिप्रधाना घण्टिका ध्वनिघण्टिकाः, रणन्त्यः ३  
 शब्दायमाना ध्वनिघण्टिका इति विग्रहः । ततो रणद्धनिघण्टिकाश्च  
 पताकाश्चेति द्वन्द्वस्यदनु चटुलाश्चपला रणद्ध्वनिघण्टिकापताका यस्मिन्  
 स तमिति बहुव्रीहिः । अकार्पुंरिति । कृन्वः कर्चरि लृङ् । चैत्य- ६  
 सालमिति । 'चैत्यं जिनौकस्तद्विभ्यं चैत्यो जिनसमावरुः' इति  
 हेमः ( अनेकार्थः ) । इह सालशब्दो दन्त्यादिरेव ॥ १४ ॥

प्रतिदिशमुपनीयते स तस्मा-

त्कनकमयी चतुरासनी पुनस्तैः ।

श्रिय इव मिलिताः समस्तदिश्याः

प्रभुचरणाम्बुजपर्युपास्तयेऽस्थुः ॥ १५ ॥

पुनस्तैर्देवैस्तस्मादशोकवृक्षात् प्रतिदिशं चतुर्दिक्षु कनकमयी स्वर्ण-  
 मयी चतुरासनी सिंहासनचतुष्टयी उपनीयते स स्थाप्यते स । अत्रो-  
 त्पेक्षते—'प्रमोर्वीरस्त्रामिनश्चरणाम्बुजयोश्चरणकमलयोः पर्युपास्तये सेवायै १५  
 मिलिता एकत्रीमृताः समस्तदिश्याश्चतुर्दिगुद्भवाः श्रियो लक्ष्म्य इव  
 अस्थुस्त्रिष्ठन्ति स' । उपनीयते इति । उपपूर्वान्नियः कर्मणि लृट्, स  
 च सयोगे मृतार्थे बोध्यः । कनकेत्यादि । कनकस्य विकार इत्यर्थे १८  
 मयद् । टित्वात् ङीप् । चतुर्णामासनानां समाहार इति विग्रहे 'तद्वि-  
 त्कार्थ—' ( २।१।५१ ) इत्यादिना समासः, 'द्विगोः' ( ४।१।२१ ) इति  
 ङीप् । दिश्या इति । भवार्थे 'दिगादिभ्यो यत्' ( ४।३।५४ ) ।  
 अस्थुरिति तिष्ठतेः कर्चरि लृङ् ॥ १५ ॥

९

१३

२३

नटननिपुणसालभञ्जिकाभि-  
विंविधविलासवतीभिरभ्युपेतैः ।

३ सुरचितमणितोरणैः पुरस्ता-  
त्तदभिमुखाः ककुभो बभुधतस्रः ॥ १६ ॥

विविधा बहुप्रकारा ये विलासाः स्त्रीणां स्वाभाविकाऽलङ्कारस्ते  
६ सन्ति आसामिति विविधविलासवत्यस्ताभिरत एव नटने नृत्यक्रियायां  
निपुणा दक्षा एवंविधा याः सालभञ्जिकाः पञ्चालिकाः 'पुत्तलिकेति'  
लोकप्रसिद्धास्त्वामिः अभ्युपेतैः समन्ताद्युक्तैः पुरस्तादग्रतः सुष्ठु  
७ रचितानि यानि मणितोरणानि तैः करणभूतैः तेषां तोरणानामभि-  
मुखाः संमुखाश्चतस्रोऽपि ककुभो दिशो बभुः शोभन्ते स । 'साल-  
भञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका' इति हेमः ॥ १६ ॥

१२ चतसृषु च ककुप्सु वेदिकान्ता-  
द्दशशतयोजनदीर्घतोच्छ्रितोऽधः ।  
विविधमणिमयो ध्वजोऽमरस्तै-  
१५ व्यधित चतुष्टयमात्रवेव धर्मः ॥ १७ ॥

च पुनस्त्रैरमरैर्देवैश्चतसृषु ककुप्सु चतुर्दिक्षु वेदिकान्तात् मणि-  
पांठिकाप्रान्ताद्ऽधोभागे दशशतयोजनानि सहस्रयोजनानि दीर्घतया  
१८ प्रलम्बत्वेन उच्छ्रित उन्नतो विविधमणिमयो बहुप्रकाररत्नमयो ध्वजो  
व्यधित निर्मितः, रचित इत्यर्थः । इवशब्द उपेक्षायाम् । ततद्धो-  
त्वेषते—'अयं ध्वजो न भवति, किं तु चतुष्टयमात्रया चतुष्टयमानेन  
दानादिलक्षणो धर्म एव रचित इति' । व्यधितेति । विपूर्वाद्वाञ्चः  
२२ कर्मणि लृट् । चतुष्टयेत्यादि । चत्वारो अवयवा अल्पेत्यर्थे तयम् ।

‘मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रा परिच्छेदे । अक्षरावयवे द्रव्ये  
माल्येऽल्पे कर्णभूपणे । काले वृत्ते च’ इति हेमः (अनेकार्थः) ॥१७॥

तदुपरि विलसत् सितातपत्रं

चटुलितमौक्तिकजालकिङ्किणीकम् ।

अमवदिव नृलोकसंमुखीनं

शिवपदमधिनाथहार्दहृतम् ॥ १८ ॥

तस्य ध्वजस्योपरि ऊर्ध्वभागे विलसत् शोभमानं तथा चटुलितानि  
अचिन्त्यदेवशक्त्या चपलीकृतानि मौक्तिकजालानि ग्रथितमुक्ताफल-  
समूहाः किङ्किण्यो लघुघण्टिकाश्च यस्मिंस्तत् एवंविधं सितातपत्रं ९  
श्वेतच्छत्रं अमवत् अत्रापि इवशब्द उत्प्रेक्षाद्योतकः, ततश्चोत्प्रेक्षते—  
‘नास्तीदं छत्रं किंतु अधिको नाथोऽधिनाथस्त्रिजगन्नायको धीरप्रमु-  
स्य हार्दमभिप्रायस्तेन हृतमाकारितं सत् शिवपदं मुक्तिस्थानमपि १२  
नृलोकस्य मनुष्यलोकस्य संमुखीनं अभिमुखमवदिति’, आस्तां किला-  
ऽन्यो महेन्द्रादिलोक इति अपिशब्दार्थः । किङ्किणीति । ‘किङ्किणी  
क्षुद्रघण्टिका’ इति हेमः । मतान्तरे किङ्किणीति निरिर्कारक- १५  
कारोऽपि ॥ १८ ॥

अहमहमिकयाऽथ भक्तिभाजो

निजनिजनाथनियुक्तकाश्च शक्ताः ।

अधिकदशविकल्पकल्पदेवा

मणिरचिताऽङ्गणरक्षणं विचक्रुः ॥ १९ ॥

अथाऽनन्तरं भक्तिं मनसि निर्भरप्रीतिं भजन्तीति भक्तिभाजस्तथा  
निजनिजनाथेन स्वस्वशामिना देवेन्द्रेण नियुक्ता एव नियुक्तका २२

१ मतान्तरे इक्षारविरहितः कक्षरः किङ्किणीशब्दः इति भावः ।

आज्ञापिताश्च पुनः शक्ताः शक्तिमन्त, एवंविधा व्याधिकदशैविकल्प-  
 कल्पदेवाः द्वादशैवदेवलोकवासिनो, देवाः अहमहमिक्या परस्पराऽमि-  
 ३ मानेन वेदिकायाः समन्ताद्यन्तरदेवैर्मणिभिः रचितस्याऽङ्गणस्य रक्षणं  
 विचक्रुर्विशेषेण कुर्वन्ति स्म । 'स मिथोऽहमहमिका' इति हेमः ।  
 व्याधिकेत्यादि । व्याभ्यामधिका दश विकल्पा भेदा येषां ते तथा-  
 ६ विधा ये कल्पा देवलोकास्तद्वासिनो ये देवास्ते तथा शाकपार्थिवा-  
 दित्वाद्वासिपदलोपः । अङ्गणेति । पृषोदरादित्वाण्णत्वमिति कश्चित् ।  
 बहवस्तु अङ्गनमिति नान्तमेवाहुः ॥ १९ ॥

१ अथ मणिमयवप्ररचनाप्रकारमाह—

बहिरवततचेतनप्रदेशैः सहकृतमानसपुद्गलान् वितत्य ।

जगति तदवगाढपुद्गलौघं सुमणिमयं परिणामयां वभूवुः ॥२०॥

१२ ततस्त्रे देवाः बहिःशरीराद्बहिर्देशेऽवतता विस्तारिता ये चेतन-  
 प्रदेशा असद्देव्या आत्मप्रदेशास्तैः सहकृतान् युक्तान् मानसपुद्गलान्  
 मनस्त्वेन परिणमितानि मनोवर्गणाद्रन्याणि जगति लोके वितत्य ।

१५ विस्मयार्थं तस्मिन् क्षेत्रेऽवगाढस्तदवगाढस्तक्षेत्रमवगाढ स्थितो यः  
 पुद्गलौघः सूक्ष्मपुद्गलसमूहस्यं सुमणिमयं शोभनरत्नमयं परिणामयां-  
 वभूवुः परिणामयन्ति स्म । अत्र परिपूर्वात्तमेर्हेत्यर्थणिजन्तादाम्,

१८ अस्याऽऽमन्तत्वेन मित्वात् 'मितां हसः' ( ६।४।९२ ) इति हस्यत्वं तु  
 न शक्यं, हस्यत्वे च्यवस्वार्थं 'वा'शब्दाऽनुवृत्तेः । एवमेव च 'रजो  
 विश्रामयन्' 'राज्ञां धुर्यान्विश्रामये'ति स इत्यादिप्रयोगेष्वपि हसाऽ-  
 भावप्रतिपादनादिति । यद्वा परिणमनं परिणाम इति घनन्तात् 'तत्क-  
 २१ रोति' ( ग० ) इति णावऽयं प्रयोगो बोध्यः ॥ २० ॥

अविरलवलयकृतीकृतोऽसौ सपदि च पञ्चधनुःशतोन्मितोचः ।  
समुचितविपुलत्वसंयुतोऽभाद्रविपरिवेप इवाभिरत्नवेदिम् ॥२१॥

तस्मिन्नवसरे सपदि शीघ्रं अभिरत्नवेदिं मणिपीठिकायाः समन्तात् इ  
अविरलो दृढो वलयः प्राकारवलयः स आकृतिराकारो यस्य सोऽवि-  
रलवल्याऽऽकृतिः नाऽसौ असौ सम्पद्यते तथाकृतोऽविरलवल्याऽऽ-  
कृतीकृतः प्राकाराऽऽकारेण निष्पादित इत्यर्थः । च पुनः पञ्चसहस्रानि ६  
धनुषां शतानि उन्मितमुन्मानं यस्य स पञ्चधनुःशतोन्मितः स चासौ  
उच्चश्चेति तथोक्तः, पञ्चशतधनुःप्रमाणप्रांशुरित्यर्थः । पुनः समुचितं  
स्वयोग्यं यद्विपुलत्वं मित्तिविस्तारस्तेन संयुतो युक्तः, एवंविधोऽसौ  
मणिमयपरिणमितपुद्गलसमूहो रवेः सूर्यस्य परिवेप इव मण्डलमिव  
अभाद्भति स्म । वलयाकृतीत्यत्र च्विप्रत्ययः । समुचितेत्यादि । इह  
समुचितपदोपादानात्साधिकत्रयस्त्रिंशद्दन्तूपि सूचितानि । 'अष्टंगुलि- ३२  
२४  
२३  
करयणीतिर्तीसंधणुह वाहल्ल'मिति वचनात् । परिवेप इति । 'मण्डलं  
तूरसूर्यकम् । परिधिः परिवेपश्च' इति हेमः ॥ २१ ॥

तदुपरि कपिशीर्षमालिका द्राक्

३५

पविमणिभिर्विदधे तथैव चभिः ।

अखिलमिदमकारि यत्क्षणेन

द्युवसतयस्तदहो महानुमावाः ॥ २२ ॥

३६

चः समुद्यये, एभिर्वमानिकदेवैर्यथा सद्यो मणिमयप्राकारो निर्मित-  
स्तथैव तेनैव प्रकारेण तस्य प्राकारस्योपरि द्राक् शीघ्रं पविमणिभिः  
दीरकरैः कपिशीर्षाणां मालिका श्रेणिर्विदधे रचिता । अत्र कविः २१

१ प्रयद्विशद (३३) धनुषांविशददृढलट्टपुल्लम् । २ शीघ्रशोभदमुनीन्द्र-  
प्रणीत-श्रीरामचरणरत्न-श्लोक (१) अत्र २-३९ टीकयाम् ।



सम्भावनां करोति—‘यद्यस्मादेवैरखिलं समस्तमिदमनन्तरोक्तं कृत्यं क्षणेन क्षणमात्रेण अकारि. निष्पादितं’ तद्यस्माद् ज्ञायते अहो इति ३ आश्चर्यं, द्यौः स्वर्ग एव वसतिर्गृहं येषां ते द्युवसतयो देवा महानु-  
भावा महाप्रमावाः । विद्यन्ते इति शेषः । पञ्चीत्यादि । ‘सूचीमुखं तु हीरकः वरारकं रत्नमुह्यं वज्रपर्यायनाम च’ इति हैमः ॥ २२ ॥

६ अत उपरितनाऽमरौघकृत्ये  
हितरतिनिर्वृतिहेतुतां प्रपन्ने ।

७ शशधरदिवसेशयोर्निदेशा-

९ चदनुचरास्त्रिदशास्त्वरं प्रतिभुः ॥ २३ ॥

अतोऽस्मिन् उपरितनाऽमरौघस्य ऊर्ध्वलोकोद्भवदेवसमूहस्य कृत्ये कार्ये हितरतिनिर्वृतीनां हितमुखमुक्तीनां हेतुतां कारणत्वं प्रपन्ने प्राप्ते १२ सति, एतावता सम्यक् फलसत्तामुत्पाद्य निष्ठां परिपूर्णां गते सति शशधरदिवसेशयोश्चन्द्रसूर्ययोर्निदेशात् आज्ञातस्तयोरेवाऽनुचराः सेवकप्रायास्त्रिदशा देवास्त्वरं प्रति ईयुः प्रापुः । अर्हद्भक्तिं विधातुं १५ सत्तरा वमूर्धुरित्यर्थः । अत इति । सप्तम्यर्थे तसिष् । उपरिभवा उपरितनाम्ने च तेऽमराश्च तेषामोष इत्यादिविग्रहः । इह हितेत्यादि सिद्धांते—‘हियाए मुहाए खेमाए निस्सेयसाए’ इत्याद्यर्हद्भक्तिफलोक्ते- १० रूपाचम् । शशधरेत्यादि । ‘देवताद्वन्द्वे—’ ( ६।३।२६ ) इत्यस्य प्रायिकत्वादन पूर्वपदस्य नाऽऽनुद् । ईयुरिति । इणः कर्त्तरि लिट् ॥ २३ ॥

अथ स्वर्णमयधरचननामकारमाह—

त्रिदिवगुरविदुर्यणानुकारी भगण उपाहितमृह्मपुद्गलेषु ।

१२ परिणतिमुपपादयाश्चकार द्युतिरहिरण्मयतां गतां क्षणेन ॥ २४ ॥

प्रथमवरणतो धनुःशतानि

त्र्यधिकदशैत्य बहिस्ततान वप्रम् ।

परिमितिमधिकृत्य चोक्तपूर्वा

पृथुलतयोच्चतया च भक्तिरक्तः ॥ २५ ॥ युग्मम् ।

त्रिदिवसुराणां स्वर्गवासिदेवानां विकुर्वणामनुकरोति तच्छीलो  
 वैमानिकदेवद्विकुर्वणां कुर्वाण इत्यर्थः । तथा भक्तिरक्तोऽर्हद्भक्त्य-  
 नुरागी एवंविधो भानां ज्योतिष्कानां गणः समूहः उपाहिताः संयो-  
 जिता ये सूक्ष्मपुद्गलास्तेषु क्षणेन द्युतितहिरण्मयतां गतां दीप्तिम-  
 त्स्वर्णस्वरूपत्वं प्राप्तं परिणतिं परिणमनं उपपादयाच्चकार उत्पादयति  
 स्म । अथैवं पुद्गलपरिणामं कृत्वा प्रथमवरणतः प्रथमनिर्मित मणिमय-  
 प्राकारात् बहिःप्रदेशे त्र्यधिकदशैधनुःशतानि त्रयोदशधनुषां शतानि  
 एत्य आगत्य एतावद्भुवमतिक्रम्येत्यर्थः । पृथुलतया विस्तीर्णतया च  
 पुनरुच्चतया उन्नततया पूर्वमुक्तामुक्तपूर्वा 'पञ्चधनुःशता' ( २।२१ )  
 इत्यादिना प्राग्दर्शितां परिमितिं परिमाणमधिकृत्य आश्रित्य वप्रं  
 स्वर्णमयप्राकारं ततान विस्तारयति स्म, विकुर्वितवानिति यावत् ।  
 त्रिदिवेत्यादि । 'गौल्लिदिवमूर्ध्वलोक' इति, 'संयोजित उपाहिते' इति  
 च हेमः । हिरण्मयेति । 'दाण्डिनायनहस्तिनायन-' ( ६।४।१७४ )  
 इत्यादिना साधुः । वरणेति । 'प्राकारो वरणः साल-' इति हेमः ।  
 अत्र चकारौ द्वावपि समुच्चयार्थौ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मणिमयवरणाऽग्रमालयाऽसावति-

शुशुमे परितोऽन्तरालभूमेः ।

अनुलवणसमुद्रमाऽऽवितर्देः स हि

जगतीवलपस्य साम्यभापत् ॥ २६ ॥

अन्तरालभूमेर्मध्यभूमेः परितः समन्ताद्वर्चमानोऽसौ स्वर्णमयः  
 प्राकारो मणिमयानि यानि वरणाऽग्राणि कपिशिर्षाणि तेषां मालया  
 ३ श्रेण्या अतिशुशुभेऽत्यन्तं शोभते स । कीदृगित्याशङ्कव औपम्येन  
 शोभाप्रकारमेव दर्शयति—स हीत्यादि । स प्राकारो हि आवितर्देः  
 जगतीवलयोपरिवर्त्तिवेदिकां विना अनुलवणसमुद्रं लवणसमुद्रस्य  
 ६ समीपे स्थितस्य जगतीवलयस्य साम्यं सादृश्यमापत् प्राप । तस्याऽप्येवं-  
 विधस्थित्याऽतिरमणीयत्वादिति भावः । आवितर्देरिति । मर्यादार्या-  
 दाद्भ्योऽपि पञ्चमी । 'वेदी वितर्दिः' इति हैमः ॥ २६ ॥

९ अथ रूप्यवप्ररचनाप्रकारमाह—

दधदिह विबुधैः सहाभ्यसूयामसुरगणोऽथ गृहीतनायकाङ्गः ।  
 प्रथममुदितया सुपर्वशक्त्या रजततयाऽऽहृतपुद्गलांस्ततान् ॥२७॥

१२ अथ स्वर्णवप्ररचनानन्तरं गृहीता नायकाज्ञा स्वस्वाम्याऽऽदेशो येन  
 स एवंविधोऽसुराणां देवविशेषाणां गणो, विबुधैरुपरितनदेवैः सह  
 अभ्यसूयां मात्सर्यं दधत् धारयन्, इह समवसरणरचनाधिकारे प्रथमं

१५ उदितया प्रागुक्त्या सुपर्वशक्त्या देवशक्त्या आहृतपुद्गलान् गृहीत-  
 पुद्गलान् रजततया रूप्यभावेन ततान् विस्तारयामास परिणमयति  
 स्मेति यावत् । अभ्यसूयामिति । 'असूयाऽन्यगुणदूषणम्' इति

१८ हैमः ॥ २७ ॥

प्रगदितमितिभूमिकां विहायाऽर्जुनवरणं बलितैः स तैर्विवेष्टे ।

उपरि परिणतैः सुवर्णसिद्ध्या पृथगशिरोभिरलश्चकार शालम् २८

२१ ततः सोऽसुरगणः स्वर्णवप्रात् प्रगदितमितिभूमिकां प्रागुक्तप्रमाण-  
 भूमिं विहाय त्यक्त्वा बलितैर्वलयाकृत्या व्यपस्वितैः सौरूप्यमयपरि-

२३ णतैः पुद्गलैः फरणमूर्तैरर्जुनवरणं स्वर्णवप्रां विवेष्टे वेष्टयामास ।

तथा उपरि ऊर्ध्वदेशे सुवर्णसिद्ध्या स्वर्णपरिणत्या परिणतैः शुवग-  
शिरोमिः कपिशीर्षैः शालं रूप्यमयप्राकारमण्डलं अलङ्कार शोभमानं  
चक्रे । प्रगदितेत्यादि । प्रगदिता प्रथमं कथिता त्रयोदशतवनुः-३  
स्वरूपा मितिर्मानं यस्याः सा प्रगदितमितिः, सा चासौ श्रमिका  
चेति विग्रहः । अर्जुनेति । 'अर्जुननिष्कर्षस्वरक्तवुराणि' इति  
हेमः । विवेष्टे इति 'वेष्ट वेष्टने' इत्यत्रः कर्चरि लिट् ॥ २८ ॥ ६

समुदितवरणत्रयं तदासीत्

त्रयमिव गुप्तिनिवद्धमात्मनीनम् ।

भगवदभिहितोऽथवा शिवाध्या

९

त्रिकविधयेव नु मूर्त्ततामवामोत् ॥ २९ ॥

नु इति वितर्के । तत् समुदितं समुदायरूपेण स्थितं वरणत्रयं  
प्राकारत्रयम्, आत्मने हितमात्मनीनं गुप्तिभिर्मनोवाक्यगुप्तिभि-१३  
निबद्धं रचितं त्रयमासीदिवेत्युत्प्रेक्षा । अथवा भगवता सर्वज्ञेन  
अभिहितः कथितो यः शिवाध्या ज्ञानदर्शनचारित्रात्मको मोक्षमार्गः  
स एव त्रिकविधया ज्ञानादित्रिकभेदेन मूर्त्ततां मूर्त्तिगत्त्वमवाऽऽमोत् १५  
मात्त इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २९ ॥

सुरपतिचनुपी नु मीलयित्वा कृतमिव कौतुकचारिणामयोना ।

विविधवमुचितं दिदेव दीप्रद्युतिवरणत्रयमम्बरप्रतिष्ठम् ॥३०॥ १८

पुनरुं इति वितर्के, विविधैर्वहुप्रकारैरेवमुभौ रत्नादिद्रव्यैश्चितं  
निर्मितं अत्र एव दीप्रा दीपनशीला द्युतिर्ज्योतिर्यस्य तत्तयोक्तं  
तयाऽम्बरे आकाशे प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तदेवंविधं वरणत्रयं कौतुक-२१  
चारिणा कौतुकवता भयोना इन्द्रेण सुरपतिचनुपी मीलयित्वा संयोज्य  
कृतमिवेत्येवं दिदेव शोभते ल । कौतुकेति । कौतुकं चरति प्राप्नो-२३

तीत्येवंशील इति विग्रहे शीले णिनिः । दिदेवेति । 'दिवु क्रीडादौ'  
इत्यस्माद्धिद् ॥ ३० ॥

३ इह पुनरपि गुह्यकादिदेवा  
व्यदघत गोपुरतोरणानि सद्यः ।  
प्रतिदिशमपि रोहणाय पाद-

६ स्थितिकरणानि सहस्रविंशतिं च ॥ ३१ ॥

पुनरपि गुह्यकादिदेवा यक्षादिदेवविशेषा इहाऽस्मिन् प्राकारत्रये  
प्रतिदिशं चतुर्दिक्षु सद्यः शीघ्रं गोपुराणि च द्वाराणि तोरणानि च  
९ प्रतीतानि तानि व्यदघत कुर्वन्ति स्म । सतोरणानि द्वाराणि चकुरि-  
त्यर्थः । च पुनरधिरोहणाय अर्हद्वन्द्वनार्थमागच्छतां जनानामाऽऽरोहण-  
निमित्तं प्रतिदिशं सहस्रविंशतिं विंशतिसहस्राणि पादस्थितिकरणानि  
१२ सोपानानि व्यदघतेति पुनर्योगः । गुह्यकेति । 'यज्ञः पुण्यजनो राजा  
गुह्यको वटवास्यपि' इति हैमः । व्यदघतेति । विपूर्वाद्वाञ्चः  
कर्त्तरि लङि आत् । गोपुरेति । 'पूर्वारे गोपुरम्' इति हैमः ।  
१५ 'द्वारमात्रेऽपि गोपुरम्' इत्यनेकार्थः । पादेत्यादि । पादयोः स्थितिः  
क्रियते एभिरिति विग्रहे करणे ल्युट् । इदं हि यौगिकं नाम ॥ ३१ ॥  
अवसरमुपभुज्य तीर्थकृत्त्वं प्रविशति चात्मलयं सदैव यत्र ।  
१८ प्रतिममयमघातिकर्मजालं विदलयति स्फुटवीर्यवानधीशः ॥ ३२ ॥  
मणिमयतपनीयवप्रगन्धे गिरिशदिशामुपसृत्य चैत्यसालात् ।  
तदमरगणमृन्निपेवणीयं शुचितरमेश्वरमन्दिरं व्यकुर्वन् ॥ ३३ ॥

२१ युग्मम् ।

स्फुटं प्रकटं वीर्यमस्मात्तीति तद्वान् अनन्तचलसम्पन्न इत्यर्थः ।

२२ वर्षाशक्तिजगत्सतिर्जिनोऽवसरे देशनादानश(णे)तीर्थकृत्त्वमऽनन्यसा-

घारणधर्मरूपकथनादितीर्थकृत्वमुपभुज्य सुक्त्वा देशनानन्तरं यत्र  
मन्दिरे सदैव सर्वदा आत्मलयं स्वभावविलासं प्रविशति स्वभावे  
वस्तुमिच्छति । च पुनर्यत्र स्थितः सन् प्रतिसमयं अघातिकर्मणां ३  
वेदनीयादीनां जालं समूहं विदलयति क्षपयति तद् अमरैर्देवैर्गण-  
भृद्भिर्गणधैश्च निषेवणीयं सेव्यं अत एव शुचितरमऽतिपवित्रम् ईश्व-  
रस्य प्रभोरिदमैश्वरं प्रमुसन्मन्धि मन्दिरं देवछन्दाऽख्यं मणिमयतपनी- ६  
यवप्रयो रत्नस्वर्णप्राकारयोगोऽर्भे मध्यदेशे चैत्यसालादशोकवृक्षाद्भिरिद-  
दिशामीशानकोणमुपसृत्य आश्रित्य ध्यकुर्वन् विकुर्वन्ति स्म । व्यन्तरा  
इति शेषः । अवसरेत्यादि । 'लोपः शाकल्यस्य' ( ८।३।१९ ) ९  
इत्यस्य वैकल्पिकत्वान्नाऽत्र यलोपः । लयमिति । 'लयस्तूर्यत्रयीसाम्ये  
संश्लेषणविलासयोः' इति हेमः । मणीत्यादि । मणिमयं च तपनी-  
यवप्रं चेति विग्रहः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

१२

अथ सवर्णनं चतुर्वापीरचनाप्रकारमाह—

पुनरपि पुरतोऽपि गोपुराणां

दिशि दिशि हस्तिनखादधःस्यलीस्थाः ।

१५

समवसरणभूमिमालुक्ष्-

ञ्चमहरणा त्वरयन्ति मानवान् याः ॥ ३४ ॥

विमलजलभृताः सुखावतारा

१८

विकसितवारिजराजिराजमानाः ।

अनिलतरलिताभिराप्रतीरं

जललहरीभिरिवाध्वगान्मिलन्त्यः ॥ ३५ ॥

२१

कलस्त्रललिता मरालमाला

विलसति यत्र मुधोपमेखलेव ।

२३

तनुशुचिकरणानि पुष्करिण्यः

शुचिभुवि निर्ममिरे वरामरैस्ताः ॥ ३६ ॥

३ त्रिभिर्विशेषकम् ।

- पुनरपि वरामरैः प्रधानदेवैः शुचिभुवि समवसरणाद्बहिः शुद्ध-  
 भूमिकायां ताः अनन्तरमेवोच्यमानस्वरूपास्तनोः शरीरस्य यः शुचिः  
 ६ शृङ्गारस्त्रस्य करणानि प्रधानकारणभृताः पुष्करिण्यश्चतस्रोऽष्टौ वा  
 वाप्यो निर्ममिरे निर्मिताः, रचिता इत्यर्थः । ताः का इत्याह—या  
 वाप्यो दिशि दिशि चतुर्दिक्षु गोपुराणां प्रतोलीद्वाराणां पुरतोऽप्रतो  
 ९ दक्षिणस्तात् क्रमनिम्नोत्तरणमार्गात् अधःस्वलीसाः अधोभूपदेशसिताः  
 सत्यः समवसरणभूमिं आरुरुक्षून् आरोहुमिच्छून् मानवान् शमहर-  
 णात् त्वरयन्ति त्वरां कारयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र अपिशब्दस्य इवास्य-  
 १२ कत्वात् पुनर्या वाप्यो विमलजलैर्भृताः पूर्णान्तथा सुखेनाऽवतारोऽव-  
 तरणं यासु ताः, यद्वा सुखयतीति सुखः सुखप्रदोऽवतारो यासु  
 तास्तथा विकसितानां प्रफुल्लानां वारिजानां कमलानां राजिभिः  
 १५ भेजिमी रान्तमानाः शोभन्ताना एवंविधाः सत्यः आपतीरं तटपर्यन्तं  
 अनिलेन वायुना तरलिताभिश्चपलीकृताभिर्जललहरीभिर्कल्लोलैरध्वगान्  
 समवसरणमार्गगतलोफान् मिलन्त्य इव सिता इति शेषः । पुनर्यत्र  
 १८ यासु चार्णामु कलरत्नैरव्यक्तमपुरगर्भैर्दलिता मनोज्ञा मरालानां हंस-  
 पक्षिणां माला भेजिः सुमृ शोमनो पोषो घनिर्यस्याः सा सुषोषा या  
 मेसला स्त्रीणां कटिमेमला ना इव विलसति शोभते एवंविधा  
 २१ वाप्यो देवनिर्मिता इति उक्त्यः । हस्तीत्यादि । 'दक्षिणतः परि-  
 श्रुत्म्' इति हलायुधः, 'दुर्गद्वारोत्तरणमार्गे द्वापिति' तटीका, यद्यप्यत्र  
 २२ कविदत्तोक्तान् समवसरणाद्बहिरमः-न्तीन्ना वाप्य उक्तमस्यापि

वहिवपान्तस्ता बोध्याः । यदुक्तं समवसरणस्तवे—‘वहिवप्पदारम-  
ज्जे दो दो वावील हुंति वट्टमि । चउरंस समोसरणे इग इग वावीय  
कोणेषु ॥१॥’ इति । अन्यस्मिन् खोत्रे पुनरेवं ‘वीयंतो तिरि ईसाणि ३  
देवच्छंदो अ जाण तइअंतो । तह चउरंसे दु दु वावी कोणओवट्टि  
इक्किहा ॥ १ ॥’ इति । त्वरयन्तीति । त्वरमानान् प्रेरयन्तीत्यर्थः ।  
‘अित्वरा संभ्रमे’ अस्य घटादयः पित इति पित्वाणिचि ह्रस्वत्वम् । ६  
आप्रतीरमिति । ‘तटं तीरं प्रतीरं च’ इति हेमः । तनुशुचीति ।  
‘शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माऽपादानुपहतेशूपवाशुद्धमग्निं, शृङ्गारे’  
इति हेमः । निर्मभिरे इति । निरपूर्वान्माडः कर्मणि लिट् ॥३४-३६॥ ९

ननु महदाश्चर्यमेतत् यत्सर्वमपीदं सद्य एव व्यधायीत्याशङ्क्याह—

सकलमपि निमेषमात्रमेव

प्रभवति कर्तुमिदं यदेककोऽपि ।

१२

तदिह सुरवराश्चतुर्निकाया

युगपद्दो रचयन्तु किं नु चित्रम् ? ॥ ३७ ॥

यद्यदि एककोऽपि देवः सकलमपीदं कर्तव्यजातं निमेषमात्रमेव १५  
निमेषमात्रेणैव कालेन कर्तुं विधातुं प्रभवति समर्थो भवति, तर्हि  
इह प्रस्तावे चतुर्निकायाः सुरवराश्चतुर्जातीया देवा युगपत् समकाल-  
मदः समवसरणं रचयन्तु, किं नु चित्रं किमत्राऽऽश्चर्यं ? न किमपीति १६  
भावः । निमेषेत्यादि । निमेषो पश्मस्पन्दनप्रमाणः काल उच्यते ।  
स एव मात्रा प्रमाणं यत्र कर्मणि, तदिति क्रियाविशेषणमिदम् ।  
चतुरित्यादि । चत्वारो निकाया निवासा उत्पत्तिस्थानानि येषां ते  
इति विमहः । नुशब्दोऽव वितर्के ॥ ३७ ॥

२२



अथ समवसरणस्य सर्वोत्कृष्टं सौन्दर्य्यमुपपादयति—

अपरसुरग्रहस्य चेद्दुदग्रां

३ श्रियमृपयोऽपि हि वर्णयांबभूवुः ।

किमु सकलसुरासुरेश्वराच्या-

श्रयनिलयो न भवेदनुत्तरश्रीः ॥ ३८ ॥

६ हीति निश्चितं, ऋपयो मुनीश्वरा अपरसुरग्रहस्यापि अन्यदेवमव-

नादेरपि चेद्यदि उदग्रामतिप्रवरां श्रियं शोभां वर्णयांबभूवुः वर्णयन्ति

स । आगमे इति शेषः । तर्हि सकलसुरासुरेश्वराणां सर्वसुराऽमु-

९ रेन्द्राणां योऽर्च्यः पूज्यो भगवान् तस्याऽऽश्रयो निवासभूतो यो निलयः

प्रासादः सोऽनुत्तरा सर्वोत्कृष्टा श्रीः शोभा यस्य सोऽतिप्रधानश्रीकः

किमु न भवेत् ? अपि तु भवेदेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

१२ अथोपसंहरन्नाह—

इत्थं नाथाऽऽगमनजनिताऽऽमोदमत्ताः प्रसक्ताः

श्रीमद्भक्त्या भवनपतयो व्यन्तराः खेचराश्च ।

१५ कल्पावासाः पुनरजरसोऽनादिकृत्याऽभियुक्ताः

प्रीत्या चक्रुः समवसरणस्थापनां प्रेक्षणीयाम् ॥३९॥

नाथस्य वीरमभोराऽऽगमनेन जनित उत्पन्नो य आमोदो हर्षस्तेन

१८ मत्ता हर्षिताः अत एव श्रीमतस्त्रीर्थकृद्विभूतिमतो जिनेन्द्रस्य भक्त्यां

प्रसक्ताः प्रकर्षेण लम्बाः पुनरनादीनि अनादिकालसंबन्धीनि यानि

कृत्यानि स्वस्वकर्तव्यानि तेषु अभियुक्ता उद्यता एवंविधा भवनपतयोऽमु-

२१ रायाः १ व्यन्तराः पिशाचाद्याः २ च पुनः खेचरा ज्योतिष्का-

श्चन्द्रादयः ३ पुनः कल्पावासा वैमानिकाः सौधर्मजादयः ४ चतु-

५ विधा अपि अजरसो देवाः प्रीत्या आनन्देन इत्यमुक्तप्रकारेण प्रेक्ष-

णीयां अनिमिषं दृष्ट्वा विलोकनीयां समवसरणस्य स्थापनां रचनां  
चक्रुः कुर्वन्ति स्म । अजरस इति । न विद्यते जरा येनां ते इति  
विग्रहः । इदं च मन्दाक्रान्तावृत्तं, तल्लक्षणं च—‘मन्दाक्रान्ता जल-३  
धिपङ्गैर्भौं नतौ ताद्रुरु चेत’ इति । अस्मिन् सर्गे यन्नृमणिपीठिका-  
परिमाणं वप्रभित्तिपरिमाणं सोपानपरिमाणं च प्रोक्तमस्ति तदावश्य-  
कादिग्रन्थे तु न दृश्यते, परं पूर्वाचार्यविनिर्मितप्रकरणेषु विद्यते, तथा ६  
चोक्तं समवसरणस्तवे श्रीयशोभद्रमुनीन्द्रैः—“गाउ(य)मेगं छस्स-  
ययणुहपरिच्छिन्नमंतरं तेसिं । अट्टंगुलिकारयणीतिचीसंधणुहवाहलं ॥१॥  
पंचसयधणुचचं चउदारि विराइआण वप्पाणं । सद्यप्पमाणमेयं निय ९  
निय हत्थेणय जिणाणं ॥२॥ सोवाणदससहस्सा भूमीओ गंतु पढम-  
पायारो । पन्नासधणुहपयरो पुणो वि सोवाणपणसहस्सा ॥ ३ ॥  
तत्थविय वीयवप्पो पुच्चुत्तविही तयंतरं नेयं । तजो तइए एवं वीससह- १२  
स्ताणि सोवाणा ॥४॥ दस पंच पंच सहस्सा सधे हत्थुच्चहत्थवित्थिन्ना ।  
वाहिरमङ्गितरिया वप्पाण कमेण सोवाणा ॥ ५ ॥ तम्मज्जे मणिपीठं  
भूमीओ सट्टदुन्निकोमुचं । दोधणुसयविच्छिन्नं चउदारं जिणतणु- १५  
समुचं ॥ ६ ॥ “इत्यादि उपदेशसप्ततिग्रन्थेऽप्युक्तं—‘चउदारतिसो-  
वाणं मज्जे मणिपीठयं जिणतणुचं । दोधणुसयपिहुदीहं सट्टदुणो-  
सेहि धरणियला ॥ १ ॥” इत्यादि । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ३९ ॥ १८

इति भगवत्समवसरणवर्णनो नाम  
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

इतीति स्पष्टम् ।

२१

इति धीगौतमीयग्रन्थव्याख्याने गौतमीयप्रकाशाभिधाने

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

२३

यथा स्वशिष्यकान् गुरुः श्रुतं सहैव पाठयेत् ।

तयाऽपरान् सुरान् कान् सधोपमन्वघोषयत् ॥ ३ ॥

यथा गुरुः पाठकः स्वशिष्यकान् निजलघुशिष्यान् सहैव श्रुतं ३  
शास्त्रं पाठयेत् स्वयं पठनेव तान्पाठयेदित्यर्थः ॥ तथा स देवदुन्दुभि-  
रऽपरान्कान् सुरान् घोषं शब्दं न अन्वघोषयत् नानूचास्यति सः ।  
स्वयं नदन् सर्वानपि देवान् शब्दाकुलनकरोदित्यर्थः । शिष्यका- ६  
नित्यत्र द्विस्तथै फन् । अन्वघोषयदिति । 'घुष शब्दे' अस्माद्धेतु-  
मणिजन्तात्कर्चरि लङ् । 'जल्पतिप्रमृतीनामुपसंस्थानम्' ( वा० )  
इत्यनेनाणो कर्तुर्णो कर्मत्वम् ॥ ३ ॥ ९

तदा किं जातमित्याह—

तदा रसातलाधिगा मनुष्यलोकगा अपि ।

तद्दूर्ध्वगाश्च खेचरास्तथा विमानवासिनः ॥ ४ ॥

१२

तदारवानुमानजावधिप्रबोधवोधिताः ।

सुरा हि कीटिकोटयः प्रभुं प्रमाय दुद्रुवुः ॥ ५ ॥ युग्मम् ।

तदा तल्लिङ्गवसरे तस्य दुन्दुमेर्य आरवः शब्दस्तदनुमानाज्जातो १५  
धोऽवधिप्रबोधोऽवधिज्ञानोपयोगत्वेन बोधिता ज्ञापिताः सावधानीकृताः  
कोटिकोटयोऽनेककोटिकोटिसङ्ख्याका रसातलाधिगाः पातालवासिनो  
मवनपतयः । अपिः पुनरर्थे । पुनर्गनुष्यलोकगा भर्त्यलोकवासिनो १०  
व्यन्तराः । च पुनस्तद्दूर्ध्वगान्नेम्यो व्यन्तरेभ्य ऊर्ध्वगा उपरिवासिनः  
खेचरा ज्योतिष्कान्तथा विमानवासिनो वैमानिकाः सुरा देवाः प्रभुं  
श्रीवीरत्नामिनं प्रमाय विदारोन्मुनं ज्ञात्वा दुद्रुवुस्तद्भव्यर्थं धावन्ति २१  
सः । रसातलेत्यादि । 'नागलोको रसातलम्' इति हेनः । रसातल-  
नाधिगच्छन्तीति विग्रहे 'जन्यत्रापि दृश्यते' ( वा० ) इति गमेटैः । २६

## तृतीयः सर्गः ।

अथर्जुवालुकानदीतटस्थसालसालतः ।

३ विहर्तुमुद्यते विभौ ननाद देवदुन्दुभिः ॥ १ ॥

सुरासुरश्रेणिवृतः समन्ताद्यो दिव्यधाम स्वकमाजगाम ।

विभ्राजमानो विलसद्विभूत्या तमीश्वरं धीरजिनं प्रणौमि ॥ १ ॥

६ अथाऽऽनन्तरं विभौ श्रीवीरस्वामिनि ऋजुवालुकानामनद्याः  
तटस्थो यः सालो नाम सालो वृक्षस्तस्मात्तदधस्तनप्रदेशाद्विहर्तु उद्यते  
सति आकाशे देवदुन्दुभिर्देववाद्यं ननाद ध्वनति स । सालेत्यादि ।  
९ 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रमाकारयोरपि' इत्यनेकार्थः । ननादेति ।  
'नद अव्यक्ते शब्दे' अस्मात्कर्चरि लिट् । अस्मिन् सर्गे प्रमाणिका-  
वृत्तम्, तल्लक्षणं च—'प्रमाणिका जरी ल्गाविति' ॥ १ ॥

१२ तद्वद्गम्भीरनिःस्वनो दिगन्तराणि चानशे ।

इवाज्यविन्दुरेकतो गतो जलानि पल्वले ॥ २ ॥

तस्य देवदुन्दुमेर्गम्भीरो यो निःस्वनो ध्वनिः स दिगन्तराणि सर्व-

१५ दिग्मध्यप्रदेशान् आनशे व्याप्नोति स । कः कानीवेत्याह—पल्वले

लघुसरसि एकत एकस्मिन्प्रदेशे गतः प्राप्त आज्यविन्दुरस्त्यानघृत-

विन्दुरुपलक्षणाचैलविन्दुर्जलानीव यथा पल्वलैकप्रदेशस्यलैलादिविन्दुः

१८ प्रायः सर्वाप्यपि तद्गतजलानि व्याप्नोति तथेत्यर्थः । तददित्यादि ।

'अध्ययसर्वनाम्नां' ( ५. ३. ७१ ) इति टेः प्रागकच्, 'मन्द्रो गम्भीर'

इति हेमः । गम्भीरवद्गम्भीरशब्दोऽपि बोध्यः । चः समुच्चये । आनशे

इति । 'अशह व्याप्नौ' कर्चरि लिट् । पल्वले इति । 'वेशान्तः

२० पल्वलोऽरुपं तत्' इति हेमः ॥ २ ॥

तथा हे प्रभो ! अनन्ता शक्तिर्यस्य सोऽनन्तशक्तिस्त्वस्यै अत एव  
जगज्जनोपकारिणे त्रैलोक्यलोकोपकारकरणशीलाय तुभ्यं नमोऽस्तु ।  
गुणहो प्रभो ! अनन्ता ये भावाः पदार्था द्रव्यपर्यायादयस्त्रेषु प्रकाश- ३  
कत्वाद्भास्वान् सूर्य इव अनन्तभावमाप्तान् तस्मै, तथा स्वयमात्मना  
परोपदेशव्यतिरेकेणैव भवतीति, तीर्थप्रवर्चकः संबुद्धो वेति स्वयंभू-  
स्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

इति प्रणूय किन्नरा जिनेशमक्तितत्पराः ।

सुमन्द्रमध्यतारकैः स्वरैः पुरो यशो जगुः ॥ ९ ॥

इतीत्यं प्रणूय स्तुत्वा तेषु देवेषु ये किन्नरा व्यन्तरविशेषा देवास्त्रे २  
जिनेशस्य भगवतो मक्तौ तत्पराः सन्तः सुष्ठु शोभनैर्मन्द्रमध्यता-  
रकैरुरःकण्ठशिरोभवैः स्वरैः, पद्मादिभिः पुरः प्रमोरग्रे यशो भग-  
वत्कीर्तिं जगुर्गायन्ति सः । प्रणूयेति । 'णू स्तवे' अस्मात् क्तवो ल्यप् । १२  
सुमन्द्रेत्यादि । तारकैरित्यत्र स्वार्ये कप् । 'ते मन्द्रमध्यताराः सु-  
रःकण्ठशिरोभवाः' इति हेमः । 'तारोऽत्युच्चैर्बनिर्मन्द्रो गंभीरः' इति  
त्र ॥ ९ ॥

१५

अथ भगवतो विहारसमयेऽग्रतः किं चचालेत्याह—

सहस्रसहस्रकैरैर्विनिर्मितं मणीमयम् ।

इवाऽर्कमण्डलं नभोगतं स्फुरन्महाग्रमम् ॥ १० ॥

जयाय धर्मचक्रिणश्चचाल चक्रमग्रतः ।

तदीयरोचिषा निशा दिवस्वरूपमादधे ॥ ११ ॥—युग्मम् ।

सहस्रं सद्भ्या येषां ते सहस्रसद्भवास्त्र एव सहस्रसद्भवकास्त्रैरैश्व-  
कावयवैर्विनिर्मितं रचितं पुनर्मणीनां विकारो मणीमयं रत्नमयं तथा- २२

एवमग्रेऽपि । हिः पादपूरणे । प्रमायेति । प्रपूर्वांन्माहो ल्यपि 'न ल्यपि' ( ६।४।६९ ) इतीत्वाभावः । दुदुद्युरिति । 'दु गतौ'  
३ अस्मात्कर्त्तरि लिट् ॥ ५ ॥

ततस्ते सुराः किं कृतवन्त इत्याह—

पुरा निर्पीय लोचनैर्महामहोभिरश्रितम् ।

६ कृतप्रदक्षिणात्रया जगत्प्रभुं ववन्दिरे ॥ ६ ॥

ते चतुर्विधा देवा अश्रितं त्रैलोक्यपूजितं जगत्प्रभुं श्रीवीर-  
जिनेश्वरं पुरा पूर्वं महन्महः प्रमा येषां तानि महामहांसि तैरति-  
९ भास्वरैर्लोचनैर्नैत्रैर्निर्पीय सादरं विलोक्य कृतं प्रदक्षिणात्रयं यैस्ते कृत-  
प्रदक्षिणात्रयाः सन्तो भगवन्तं ववन्दिरे प्रणामपूर्वकं स्तुवन्ति सा ।  
निर्पीयेति । निपूर्वात् 'पीङ् पाने' इति दैवादिकात् त्तवो ल्यप् ।  
१२ महोभिरिति । 'भा मयूखमहसी छत्रिविभा' इति हेमः । ववन्दिरे  
इति । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' कर्त्तरि लिट् ॥ ६ ॥

कथं स्तुवन्ति सेत्यत आह—

१५ नमो नमोऽस्तु ते प्रमो पराऽऽत्मरूपधारिणे ।

नमो नमोऽस्तु ते प्रमो जगत्प्रकाशकारिणे ॥ ७ ॥

नमोऽस्त्यनन्तशक्तये जगज्जनोपकारिणे ।

१८ अनन्तभावमाश्रते नमोऽस्तु ते स्वयंभुवे ॥ ८ ॥

हे प्रमो ! परं प्रकृतं आत्मनः स्वस्य रूपं स्वभावं धारयति तच्छील-  
पराऽऽत्मरूपधारी तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु । भूयोऽस्माकं नमस्कारोऽस्त्वि-  
त्यर्थः । पुनर्हे प्रमो ! जगत्सु त्रैलोक्ये प्रकाशमुद्द्योतं करोतीति

१२ तच्छीलो जगत्प्रकाशकारी तस्मै ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

तथा हे प्रमो ! अनन्ता शक्तिर्यस्य सोऽनन्तशक्तिस्तस्मै अत एव  
जगज्जनोपकारिणे त्रैलोक्यलोकोपकारकरणशीलाय तुभ्यं नमोऽस्तु ।  
पुनर्हे प्रमो ! अनन्ता ये मावाः पदार्था द्रव्यपर्यायादयस्तेषु प्रकाश-३  
कत्वाद्वास्तान् सूर्य इव अनन्तभावमास्तान् तस्मै, तथा स्वयमात्मना  
परोपदेशव्यतिरेकेणैव भवतीति तीर्थप्रवर्तकः संबुद्धो वेति स्वयंभू-  
स्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

इति प्रणूय किन्नरा जिनेशभक्तितत्पराः ।

सुमन्द्रमध्यतारकैः स्वरैः पुरो यशो जगुः ॥ ९ ॥

इतीत्यं प्रणूय स्तुत्वा तेषु देवेषु ये किन्नरा व्यन्तरविशेषा देवास्ते  
जिनेशस्य भगवतो भक्तौ तत्पराः सन्तः सुषु शोभनैर्मन्द्रमध्यता-  
रकैरुःकण्ठशिरोभवैः स्वरैः, पद्मादिभिः पुरः प्रमोदये यशो भग-  
वत्कीर्त्तिं जगुर्गायन्ति स । प्रणूयेति । 'णू स्तवे' अस्मात् क्तवो ह्यप् । १२  
सुमन्द्रेत्यादि । तारकैरित्यत्र त्वार्थे कप् । 'ते मन्द्रमध्यताराः स्यु-  
रुःकण्ठशिरोमवाः' इति हेमः । 'तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिर्मन्दो गंभीरः' इति  
च ॥ ९ ॥

१५

अथ भगवतो विहारसमयेऽप्रतः किं चचालेत्याह—

सहस्रसहस्रकैरैर्विनिर्मितं मणीमयम् ।

इवाऽर्कमण्डलं नभोगतं स्फुरन्महाप्रमम् ॥ १० ॥

१०

जयाय धर्मचक्रिणश्चचाल चक्रमग्रतः ।

तदीयरोचिषा निशा दिवस्वरूपमादधे ॥ ११ ॥—युग्मम् ।

सहस्रं सहस्रा येषां ते सहस्रसहस्रास्त एव सहस्रसहस्रकालैरैरैश्च-  
क्रावयवैर्विनिर्मितं रचितं पुनर्मणीनां विकारो मणीमयं रत्नमयं तथा- २२

एवमग्रेऽपि । हिः पादपूरणे । प्रमायेति । प्रपूर्वान्माडो ल्यपि 'न ल्यपि' ( ६।१।६९ ) इतीत्वाभावः । दुद्रुयुरिति । 'दु गतौ'  
३ अस्मात्कर्त्तरि लिट् ॥ ५ ॥

ततस्ते सुराः किं कृतवन्त इत्याह—

पुरा निपीय लोचनैर्महामहोभिरश्रितम् ।

६ कृतप्रदक्षिणात्रया जगत्प्रभुं ववन्दिरे ॥ ६ ॥

ते चतुर्विधा देवा अश्रितं त्रैलोक्यपूजितं जगत्प्रभुं श्रीवीर-  
जिनेश्वरं पुरा पूर्वं महन्महः प्रमा येषां तानि महामहांसि तैरति-  
९ मास्वरैर्लोचनैर्नैत्रैर्निपीय सादरं विलोक्य कृतं प्रदक्षिणात्रयं यैस्ते कृत-  
प्रदक्षिणात्रयाः सन्तो भगवन्तं ववन्दिरे प्रणामपूर्वकं स्तुवन्ति सः ।  
निपीयेति । निपूर्वात् 'पीङ् पाने' इति दैवादिकात् त्वो ल्यप् ।  
१२ महोभिरिति । 'मा मयूखमहसी छविर्विमा' इति हेमः । ववन्दिरे  
इति । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' कर्त्तरि लिट् ॥ ६ ॥

कथं स्तुवन्ति सेत्वत आह—

१५ नमो नमोऽस्तु ते प्रभो पराऽऽत्मरूपधारिणे ।

नमो नमोऽस्तु ते प्रभो जगत्प्रकाशकारिणे ॥ ७ ॥

नमोऽस्त्वनन्तशक्तये जगज्जनोपकारिणे ।

१८ अनन्तभावभास्यते नमोऽस्तु ते स्वयंभुवे ॥ ८ ॥

हे प्रभो ! परं प्रकृतं आत्मनः स्वस्य रूपं स्वभावं धारयति तच्छील-  
पराऽऽत्मरूपधारी तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु । भूयोऽस्माकं नमस्कारोऽस्त्वि-  
त्यर्थः । पुनर्हे प्रभो ! जगत्सु त्रैलोक्ये प्रकाशमुद्द्योतं करोतीति-  
२२ तच्छीलो जगत्प्रकाशकारी तस्मै ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥



तथा हे प्रमो ! अनन्ता शक्तिर्यस्य सोऽनन्तशक्तिससै अत एव  
जगज्जनोपकारिणे त्रैलोक्यलोकोपकारकरणशीलाय तुभ्यं नमोऽस्तु ।  
पुनर्हे प्रमो ! अनन्ता ये भावाः पदार्था द्रव्यपर्यायादयस्त्रेषु प्रकाश- ३  
कत्वाद्भास्वान् सूर्य इव अनन्तभावभास्वान् तस्मै, तथा स्वयमात्मना  
परोपदेशव्यतिरेकेणैव भवतीति तीर्थप्रवर्चकः संवृद्धो वेति स्वयंभू-  
स्तसै ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ८ ॥ ६

इति प्रणूय किन्नरा जिनेशभक्तिवत्पराः ।

सुमन्द्रमध्यतारकैः स्वैः पुरो यशो जगुः ॥ ९ ॥

इतीत्यं प्रणूय स्तुत्वा तेषु देवेषु ये किन्नरा व्यन्तरविशेषा देवास्ते ९  
जिनेशस्य भगवतो मकौ तत्पराः सन्तः सुष्ठु शोभनैर्मन्द्रमध्यता-  
रकैरुःकण्ठशिरोभवैः स्वैः पद्मादिभिः पुरः प्रगोरग्रे यशो भग- १  
वत्कीर्तिं जगुर्गायन्ति स्म । प्रणूयेति । 'णू स्ववे' अस्मात् क्तवो ल्यप् । १२  
सुमन्द्रेत्यादि । तारकैरित्यत्र स्वार्थे कप् । 'ते मन्द्रमध्यताराः स्यु-  
रुःकण्ठशिरोभवाः' इति हेमः । 'तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिर्मन्द्रो गंभीरः' इति  
च ॥ ९ ॥ १५

अथ भगवतो विहारसमयेऽग्रतः किं चचालेत्याह—

सहस्रसहस्रकैरैर्विनिर्मितं मणीमयम् ।

इवाऽर्कमण्डलं नमोगतं स्फुरन्महाप्रभम् ॥ १० ॥ १८

जयाय धर्मचक्रिणश्चचाल चक्रमग्रतः ।

तदीयरोचिषा निशा दिवस्वरूपमादधे ॥ ११ ॥—युग्मम् ।

सहस्रं सहस्रा येषां ते सहस्रसहस्रास्त एव सहस्रसहस्रकान्तैरैरेव-  
क्रावयवैर्विनिर्मितं रचितं पुनर्मणीनां विकारो मणीमयं रत्नमयं तथा- २२

ऽर्कमण्डलं सूर्यविम्बमिव नभोगतमाकाशं प्राप्तं पुनः स्फुरन्ती सर्वतः  
संचरन्ती महाप्रमा यस्य तत् तथोक्तम् ॥ १० ॥

३ एवंविधं चक्रं धर्मचक्रं जयाय जयार्थं धर्मचक्रिणः श्रीवीरप्रभोः  
अग्रतश्चचाल अग्रे चलति सः । तदा तस्य चक्रस्येदं तदीयं यद्रोचि-  
ज्योतिस्त्रेण निशा रात्रिरपि दिवस्य दिवसस्य स्वरूपं आदधे धारयति  
६ सः । तत्रकाशेन हि भगवद्विहाररात्रिर्दिवसप्रायाऽभूदित्यर्थः ।  
मणीति । मणीशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वात्कृदिकारादिति स्त्रियां पाक्षिको  
डीप् । धर्मेत्यादि । धर्मचक्रमस्यास्तीति मत्वर्थे इनिः । धर्मचकी  
९ तस्य । दिवेति । दिवद्यब्दोऽदन्तः । आदधे इति । आङ्पूर्वाद्वाचः  
कर्चरि लिट् ॥ ११ ॥

ततोऽनुकूलमारुतेरितस्फुरत्पताकया ।

१२ प्रभोः पथा चलन्तु भोयिति प्रणोदयन्निव ॥ १२ ॥

ध्वजोऽन्तरिक्षगोऽचलत् सहस्रयोजनोच्छ्रितः ।

सुरा हि यस्य वाहकाः कथं महिम्नि संशयः ॥ १३ ॥—युग्मम् ।

१५ ततस्तदनन्तरं अन्तरिक्षमाकाशं गच्छति प्राप्नोतीत्यन्तरिक्षगो  
नमस्तथा सहस्रयोजनानि उच्छ्रित उच्चोऽनेकपताकापरिमण्डितो  
रत्नमयो ध्वजः प्रभोः पुरोऽचलत् । किं कुर्वन्निव । अनुकूलोऽनुलोमो  
१८ यो मारुतो वायुस्त्रेण ईरिता कम्पिताऽत एव स्फुरन्ती इतस्ततः  
संचरन्ती या पताका तथा भो लोकाः । प्रभोः पथा प्रभूपदिष्टमार्गेण  
चलन्तु इति प्रणोदयन् प्रेरयन्निव भव्यलोकानिति शेषः । युक्तोऽय-  
२१ मर्थः—हि यतः कारणात् यस्य ध्वजस्य सुरा देवा वाहकाः प्रापकाः  
तस्य महिम्नि महत्त्वे कथं केन प्रकारेण संशयः सन्देहः ? न कथम-  
२३ र्थात्यर्थः । इह पताकानां बहुत्वेऽपि पताकयेति जातावेकवचनम् ।

मोयिति । 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' ( ८।३।१७ ) इति 'रो रि'  
( ८।३।१४ ) आदेशो 'लोपः शाकल्यस्य' ( ८।३।१९ ) इत्यस्य  
वैकल्पिकत्वान्न यलोपः ॥ १२ ॥ १३ ॥

विचित्ररत्नमण्डितं ततो हिरण्मयासनम् ।

श्रमापनोदनक्षणे यदाश्रयेत तीर्थराट् ॥ १४ ॥

सपादपीठमम्बरे सुरांसगं चचाल तत् ।

इवाघ्वनि सुधाभुजामखण्डचन्द्रमण्डलम् ॥ १५ ॥—युग्मम् ।

ततस्तदनन्तरं श्रमस्य खेदस्याऽपनोदनं दूरीकरणं तस्य क्षणे प्रस्तावै  
यत् सिंहासनं तीर्थराट् श्रीवीरतीर्थराज आश्रयेत आरोहेत्, उप-  
निशेदिति यावत् । तद्विचित्रैरनेकविधै रत्नैर्मण्डितं खचितं सपादपीठं  
पादपीठेन सह वर्चमानं सुराणामंसेषु स्कन्धेषु गच्छतीति सुरांसगं  
एवंविधं हिरण्मयासनं स्वर्णसिंहासनं अम्बरे आकाशे चचाल तत्  
सिंहासनं किमिव सुधाभुजां देवानामघ्वनि मार्गेऽखण्डं चन्द्रमण्डल-  
मिव । प्रकाशकत्वादिति भावः । हिरण्मयेत्यादि । हिरण्यस्य  
विकारो हिरण्मयं 'दाण्डिनायन-' ( ६।४।१७४ ) इत्यादिसूत्रेण  
निपातनाघलोपः । 'स्वर्णं हैम हिरण्यहाटके'त्यादि हैमः । हिरण्मयं  
च तदासनं चेति विग्रहः । सपादपीठमिति । 'पादपीठं पदासन'-  
मिति हैमः । सुरांसेत्यादि । 'अंसो भुजशिरःस्कंध' इति हैमः ॥

तदुद्धहन्त ऐश्वरासनं सुरा यथाक्रमम् ।

परस्परार्थनापरा निजान् भुजानपीषवन् ॥ १६ ॥

परस्परेभ्योऽर्धना मार्धना परस्परार्धना तस्यां परास्तपराः सुरा  
देवाः तत्पूर्ववर्णितं ईश्वरस्य भगवत इदं ऐश्वरं आसनं सिंहासनमुद्ध- २२

हन्तः सन्तो यथाक्रममनुक्रमेण निजान् मुजान् अपीपवन् पावयन्ति  
 सः । पवित्रो कुर्वन्ति स्मेति यावत् । अपीपवन्निति । हेतुमणिजन्तात्  
 ३ 'पूङ् पवने' घातोर्लुङ् । 'ओः पुयण् ज्यपरे' (७।१।८०) इति  
 अम्यासोकारस्येत्वं, ततो दीर्घः ॥ १६ ॥

प्रलम्बमानमौक्तिकावलीकलापमालितम् ।

४ इवेन्दुविम्बमास्रवत्सुधासुविन्दुसुन्दरम् ॥ १७ ॥

विजृम्भमाणमालतीविशालमालिकार्चितम् ।

ध्वनद्विरेफसङ्कतिप्रकाशितश्चि दूरतः ॥ १८ ॥

९ सुरलदण्डमण्डितं विहायसि प्रभासितम् ।

उपर्युपर्यधीश्वरं त्रिघातपत्रमस्फुरत् ॥ १९ ॥—त्रिभिर्विशेषकम् ।

विहायसि आकाशेऽधीश्वरमुपर्युपरि अधीश्वरस्य भगवत उपरि-

३२ घात्समीपदेशे त्रिघातपत्रं सुवनत्रयस्वामित्सूचनात्रिविधं छत्रं, छत्र-

त्रयमित्यर्थः । अस्फुरत् चलति सः । कीदृशं तदित्याह—प्रलम्ब-

माना या मौक्तिकावत्यो मुक्ताफलमालास्तासां कलापैः समूहैर्मालितं

३५ युक्तं अत एव सुन्दरं रम्यम् । किमिव । आस्रवन्तः क्षरन्तः सुधाया

अमृतस्य सुप्तु शोमना विन्दवो यस्य तत्तथोक्तं इन्दुविम्बं चन्द्र-

मण्डलमिव यथैतस्युन्दरं भवति तथा तदित्यर्थः । पुनः कीदृशम् ।

३६ विजृम्भमाणा विकसन्ती या मालती जातिलता तस्याः पुष्परूपा या

विशाला विस्तीर्णा या मालिका मालास्ताभिरर्चितं पूजितं शोभित-

मित्यर्थः । पुनर्दूरतो ध्वनन्तो ध्वनिं कुर्वाणा ये द्विरेफाः अमराक्षेपां

२१ सङ्कतिर्ज्ञानशब्दस्य प्रकाशिता प्रादुष्कृता श्रीः शोभा यस्य तत्त-

थोक्तं पुनः सुप्तु शोमनानि यानि रत्नानि तेषां दण्डेन मण्डितं तथा

२३ प्रभासितं दीप्तिमन्तम्, यद्वा प्रमया दीप्त्या सितमुज्ज्वलं श्वेतदीप्तिमन्त-

मित्यर्थः । प्रकाशितश्रीति । नपुंसकत्वाद् हसत्वम् । विहायसीति ।  
 'विहाय आकाशमनन्तपुष्करे' इति हैमः । सितमिति । 'श्वेतः श्वेतः  
 सितः शुक्ल' इति हैमः । उपर्युपरीत्यादि । 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' ३ः  
 ( ८।१।७ ) इति द्वित्वम् । तद्योगे 'उभसर्वतसोः' ( वा० ) इत्या-  
 दिना द्वितीया । आतपत्रमिति । आतपात्रायते इति विग्रहः ।  
 अस्फुरदिति । 'स्फुर चलने' अस्मात्कर्त्तरि लिङ् ॥ १७-१९ ॥ ६

चतुर्दिशासु चामरावली ततोऽप्यनोदिता ।

उदच्छलत्सुराननोच्छलज्यारवैः समम् ॥ २० ॥

ततस्तदनन्तरं सुराणां देवानामाननेभ्यो मुखेभ्य उच्छलन्त ९  
 उत्पादुर्भवन्तो ये ज्यारवा जयशब्दास्तैः समं सार्द्धं अनोदिताऽपेरि-  
 तापि चामराणामावली श्रेणिः चतुर्दिशासु प्रभोश्चतुर्दिक्षु उच्छलत्  
 उच्छलति स उत्पतति स्मेति यावत् । चतुर्दिशास्त्विति । चतस्रश्च १२  
 ता दिशाश्चेति विग्रहः । 'आपं चैव हलन्तानाम्' इति वचनादिशो-  
 ल्यत्राप ॥ २० ॥

अतो घनं मरुत्पथे विकुर्व्य मेघमालिनः ।

१५

जलच्छटाभिरार्द्रयांबभूवुरध्वमेदिनीम् ॥ २१ ॥

अतो अनन्तरं मेघमालिनो देवा मरुत्पथे आकाशे घनं मेघं  
 विकुर्व्य विरच्य अध्वमेदिनीं भगवद्विहारमार्गपृथ्वीं जलच्छटाभिः १८  
 आर्द्रयांबभूवुर्वादीचक्रुः । मरुत्पथे इति । 'अत्रं सुराभ्रोद्धमरु-  
 त्पथोऽम्बर'मिति हैमः । विकुर्व्येति । सामयिकयातुप्रयोगः । आर्द्र-  
 यामिति । करोत्यर्थणिजन्तादाम् ॥ २१ ॥

२१

दिशः प्रसादमासदनिशाऽप्यभून्महोज्ज्वला ।

पिमोचितेत्यनीतिभिर्द्वराप्युदश्वसीत्सुखम् ॥ २२ ॥ २३

१) पुनस्तदा दिशः सर्वा अपि प्रसादं प्रसन्नत्वं निर्मलत्वमिति यावत्  
 आसदन् प्राप्नुवन्ति स्म । तथा निशा रात्रिरपि महोज्ज्वलाऽमृत तथा  
 ३ पुनर्द्धरा पृथ्वी अपि भगवताऽनीतिभिरन्यायैर्मोचिता इति हैतोः  
 सुखं यथा स्यात्तथाऽश्वसीत् श्वासं धृतवती । आसदन्निति । आङ्-  
 पूर्वात् 'पद्' धातोर्लुङि लिच्वात् च्लेश्चङ् । अश्वसीदित्यत्र 'ह्यन्तक्षण-'  
 ६ ( ७।२।५ ) इत्यादिना न वृद्धिः ॥ २२ ॥

सुहृत्सुपुष्पवार्दलान्नभस्तलाच्च विच्युतैः ।

सुगन्धिभिः सुमोत्करैः सुरा महीं प्रतस्तरुः ॥ २३ ॥

८ च पुनस्तदा सुरा देवाः सुहृत्तानि सुनिर्मितानि पुष्पवार्दलानि  
 पुष्पवर्षणाग्राणि यत्र तत् तस्मान्नभस्तलादाऽऽकाशात् विच्युतैः पतितै-  
 स्तथा सुष्ठु गन्धो येषु ते सुगन्धयस्तैः सुमानां पुष्पाणामुत्करैः समू-  
 १२ हैर्महीं पृथ्वीं प्रतस्तरुः आच्छादयामासुः । सुगन्धिभिरिति ।  
 'गन्धस्येदुत्पृति-' ( ५।४।१३५ ) इत्यादिना समासान्त इकारः ।  
 सुमेति । 'प्रसूनं कुसुमं सुम'मित्यमरः । प्रतस्तरुरिति । 'स्त्वञ्  
 १५ आच्छादने' अस्मात्पूर्वाल्लिट् ॥ २३ ॥

स्थिरा अपि द्रुमा जलाशयाः सुमैश्च शीकरैः ।

तदानुयायिवायुनोपचेरुरर्च्यमीश्वरम् ॥ २४ ॥

१० तदा तस्मिन्नवसरे स्थिरा अपि द्रुमा वृक्षास्तथा जलाशया जलाऽऽ-  
 धारास्तडागादयः अनुयायी अनुकूलो यो वायुः पवनस्तेन, प्रेरितैरिति  
 शेषः । सुमैः पुष्पैश्च पुनः शीकरैर्जलफणैरर्च्यं त्रिजगत्सृज्यमीश्वरं  
 ११ भगवन्तमुपचेरुराराधयामासुः । भगवद्भक्तौ तत्परा बभूवुरित्यर्थः ।  
 १२ द्रुमाः सुमैः जलाशयाश्च शीकरैरिति क्रमेण योज्यम् । स्थिरा अपीति ।

जङ्गमा मनुष्यादयस्तु भगवदुपकण्ठमागत्य भक्तिं कुर्वन्त्येवेत्यपि-  
शब्दार्थः । शीकरैरिति । 'वाताऽस्त्रं वारि शीकरः' इति हेमः । उप-  
चैरुरिति । कर्चरि लिट् । अत्रोपपूर्वेस्य चरघातोर्भक्तिरर्थः । 'शुश्रूषा-  
राघनोपात्तिवरिवस्वापरीष्टयः । उपचारः' इति हेमकोशोक्तेः ॥ २४ ॥

पुरःस्थिता अपि द्रुमाः प्रणम्य रम्यमार्गगाः ।

विनिद्रपुष्पसंहतीरभिप्रभुं डुडौकिरे ॥ २५ ॥

पुनस्तदा रम्यं भगवद्विहारान्मनोहरमार्गं गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति  
रम्यमार्गगाः पुरोऽप्रे स्थिता द्रुमा अपि प्रणम्य प्रभुं नमस्कृत्य अभि-  
प्रभुं प्रभोरभिमुखं विनिद्राणां विकस्वराणां पुष्पाणां संहतीः समूहान् ९  
डुडौकिरे डौकन्ते स्म । प्राप्नुतीचक्रुरित्यर्थः । अभिप्रभुमिति ।  
'अभिरभागे' इति लक्षणेयैऽमेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया ।  
डुडौकिरे इति । 'डौकृ गतौ' कर्चरि लिट् ॥ २५ ॥ १२

रविप्रभानुकारिणा स्वचारिचक्रोचिपा ।

मृगाः प्रवोधिताः पथि प्रदक्षिणं प्रभोर्ययुः ॥ २६ ॥

पथि प्रभोर्विहारमार्गे रवेः प्रभामनुकरोति तुल्यति तच्छीलं रवि- १५  
प्रभानुकारितेन सूर्यकिरणसदृशेन स्वचारिणा आकाशगामिनश्चक्रस्य  
धर्मचक्रस्य रोचिपा किरणेन प्रवोधिताः प्रवोधं नीता विनिद्रीकृता  
मृगा हरिणाः प्रभोर्भगवतः प्रदक्षिणं पार्श्वं ययुः । प्रदक्षिणगत्या १८  
यान्ति सेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तथैव वामपार्श्वतस्तरुन्विहाय पद्भिणः ।

विधाय तौरणाकृतिं गतेर्ययुः प्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥

तथैव तेनैव प्रकारेण पत्रं पिच्छमस्त्येषामिति पत्रिणः पक्षिणो मयूराद्या वानपार्श्वतस्तरून् वृक्षान् विहाय त्यक्त्वा गतेः स्वकीयगमनस्य तोरणाऽऽकृतिं विधाय तोरणाऽऽकृत्या गतिं कृत्वेत्यर्थः । प्रमोः प्रदक्षिणं पार्श्वं ययुः । पत्रिण इति । 'पत्रं पतत्रं पिच्छं वाजस्तनु-रूह'मिति ह्यैमः ॥ २७ ॥

९ तवाऽस्ति सिद्धिरित्यदो वचो बभूव पृष्ठतः ।

समेहि भो जयोऽस्ति ते पुरोऽपि गीरभूदिति ॥ २८ ॥

पुनस्तदा हे भगवन्, तव सिद्धिरस्ति इत्यद इत्येतत् पृष्ठतो वचो देववचनं बभूव । तद्यथा—भो स्वामिन्, त्वं समेहि समागच्छ ते तव जयोऽस्ति इति पुरोऽप्येऽपि गीर्देववाणी अभूत् ॥ २८ ॥

अनेकतूर्यनिःस्वनानुपातिकिन्नरस्वरैः ।

१२ श्रवःसुखैकपात्रतामुवाह सर्वमम्बरम् ॥ २९ ॥

पुनस्तदा सर्वं अम्बरमाऽऽकाशं कर्तुं, अनेकानि यानि तूर्याणि वादित्राणि तेषां निःस्वना शब्दास्तान् अनुपतत्यऽनुसरति तच्छील १५ ये किन्नराणां स्वरास्तैः श्रवसां श्रोत्राणां सुखस्य एकपात्रतामद्वितीय-माजनत्वं उवाह धारयामास । 'बहू प्राप्ते' अस्मात्कर्त्तरि लिट् ॥ २९ ॥

मुगन्धिनीरसंस्कृता ससौरभाऽप्यभून्मही ।

३० जगत्पत्तेः समागतेरुपस्क्रियेत किं न हि? ॥ ३० ॥

पुनस्तदा मुगन्धिनीरेण सुरभिजलेन संस्कृता संस्कारं नीता मही पृथ्वी अपि सह सौरभेण सौगन्ध्येन वर्त्तते इति ससौरमाऽभूत् । युक्तोऽयमर्थः—हि यतो जगत्पत्तेर्भगवतः समागतेः समागमनात् किं २१ न उपस्क्रियेत? सर्वमपि संस्क्रियेतेत्यर्थः, देवादिभिरिति शेषः ॥



अत्रोपपूर्वात् कृञः कर्मणि लिट् । 'उपात्प्रतियत्-' ( ६।१।१३९ )  
इत्यादिना नृपणे सुट् ॥ ३० ॥

प्रतिप्रभुं सुराङ्गनाऽवकीर्णमौक्तिकोत्कराः ।  
नमन्नमश्चरोडुभिः सरूपतां प्रपेदिरे ॥ ३१ ॥

पुनस्तदा प्रभुं प्रति सुराङ्गनाभिरवकीर्णा उच्छालिता ये मौक्ति-  
कानामुत्कराः समूहास्ते नमन्तीव नमन्ति नम्रीभवन्ति यानि नम-  
श्चराणि आकाशचारीणि उद्भूनि नक्षत्राणि तैः सरूपतां समानरूपतां  
प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः उज्ज्वलत्वाद्विकीर्णरूपत्वाच्च तत्तुल्या बभूवुरित्यर्थः ।  
उडुभिरिति । 'तारकाप्युडु वा स्त्रिया'मित्यमरः । प्रपेदिरे इति ।  
प्रपूर्वात् पदघातोः कर्त्तरि लिट् ॥ ३१ ॥

अधोगतानि कण्टकेप्सितान्यतः प्रभृत्यहो ।

अधोमुखास्तकण्टकाः पथीत्यवीविदन्निव ॥ ३२ ॥

पुनर्भगवद्विहारसमये पथि मार्गेऽधो मुखं येषां तेऽधोमुखा अस्ताः  
क्षिप्ता ये कण्टका दुःखप्रदा बभूवादिदृक्षाऽवयवास्ते इति अवीवि-  
दन्निव इति ज्ञापयन्ति सेव । इतीति किं ? । अहो लोकाः, अतः  
प्रभृति इत आरभ्य कण्टकानां कण्टकतुल्यदुष्टलोकानामीप्सितानि  
दुरध्यवसायरूपवाञ्छितानि अधोगतानि अदृश्यानि जातानीत्यर्थः ।  
अवीविदन्निति । हेतुमण्णिजन्ता 'द्विद-ज्ञाने' अस्मालुङ् ॥ ३२ ॥

जिनेन हेमपद्मयोः क्रमौ निधाय गच्छता ।

महादिसेनकाननस्थली सपद्ययत ॥ ३३ ॥

इत्थं विहाय मार्गे हेमपद्मयोः स्वर्णकमलयोरुपरि क्रमौ चरणौ  
निधाय स्थापयित्वा गच्छता विहारं बुद्धेता जिनेन श्रीवीरपरमेश्वरेण ३३

संपदि शीघ्रं महादिसेनकाननस्य महसेनवनस्य स्थली भूमिः अपूयत  
 स्वचरणन्यासैः पवित्रीक्रियते स्म, तत्राऽजमे इति भावः । यद्यप्यत्र  
 ३ हेमः पद्मद्वयमुक्तं तथापि नवपद्मानि बोध्यानि । क्रमाविति ।  
 'पदोऽद्विश्चलनः क्रम' इति हेमः । महादीत्यादि । महशब्द आदि-  
 र्यस्य तन्महादि, ततो द्विः कर्मधारयगर्भस्तत्पुरुषः । अपूयतेति ।  
 ६ पूडः कर्मणि लङ् ॥ ३३ ॥

सुवर्णरत्नवप्रयोजिनालयेऽन्तरालगे ।

न्यधायि निर्जरैरधो निजांससंस्थमासनम् ॥ ३४ ॥

२ तदनन्तरं निर्जरैः सुरैर्निजांससंस्थं स्वरूकन्धस्थं आसनं सिंहासनं  
 सुवर्णं च रत्नं च सुवर्णरत्ने तयोर्वप्रौ प्राकारौ तयोरन्तरालं गच्छ-  
 तीति तस्मिन् अन्तरालगे मध्यस्थे जिनालये देवच्छन्दके अधो  
 ३२ न्यधायि अधः स्थाप्यते स्म । निपूर्वाद्वाजः कर्मणि लुङ् ॥ ३४ ॥

त्रिलोकनाथमन्दिरं तदा सुराऽसुरैर्वृतम् ।

रराज खेचरावलीप्रवेष्टिताद्रिराजवत् ॥ ३५ ॥

३५ तदा तस्मिन्नवसरे सुरासुरैर्वृतं वेष्टितं त्रिलोकनाथस्य भगवतो  
 मन्दिरं समवसरणं खेचराणां ज्योतिष्काणामावलीभिः श्रेणीभिः  
 प्रकर्षेण वेष्टितो योऽद्विराजो मेरुगिरिस्तद्वत् रराज शोभते स्म ।  
 ३८ त्रिलोकेति । त्रिसद्व्यो लोकत्रिलोक इत्यादिविग्रहः । न तु समा-  
 हारे द्विगुः, तथात्वे 'द्विगोः' ( ४।१।२१ ) इति ङीप्प्रसङ्गात् ॥ ३५ ॥

अमण्डयंश्च ताण्डवं सुराः सुनृत्यपण्डिताः ।

२१ जगुश्च केऽपि गायनाः प्रमोश्चरित्रमाऽऽजने ॥ ३६ ॥

पुनस्तदा आ समन्ताज्जना लोका यत्र तदाजनं प्रस्त्रावात्समवसरणं

३३ तस्मिन् सुष्ठु शोभनं यनृत्यं नर्तनं तत्र पण्डिता निपुणाः केऽपि सुराः

देवास्ताण्डवं नृत्यममण्डयन्, धातूनामनेकार्थत्वात् कुर्वन्ति सेत्यर्थः ।  
 च पुनस्तत्र केऽपि गायना गानक्रियाकर्तारो देवाः प्रमोश्चरित्रमाचारं  
 जगुर्गायन्ति स्म । ताण्डवमिति । 'लास्यं नाट्यं च ताण्डव'मिति ३  
 हैमः ॥ ३६ ॥

तथा श्रुतेषु विश्रुतान् गुणांश्च केऽपि तुष्टुवुः ।

सुराश्च केऽपि सादरं मुहुः प्रणेशुरीश्वरम् ॥ ३७ ॥

तथा तेनैव प्रकारेण केऽपि सुराः श्रुतेषु सिद्धान्तेषु विश्रुतान्  
 प्रसिद्धान् प्रमोर्गुणान् निरुपमशममार्दवादीन् तुष्टुवुः स्तुवन्ति स्म । चः  
 समुचये, च पुनः केऽपि सुरा ईश्वरं श्रीवीरपरमेश्वरं सह आदरेणेति ९  
 सादरं यथा स्यात्तथा मुहुर्वारंवारं प्रणेशुः प्रणमन्ति स्म ॥ ३७ ॥

प्रणीय जानुसंमितां चितिं प्रसूनपाततः ।

विभूषितां वसुन्धरां व्यधुश्च केऽपि योजनम् ॥ ३८ ॥ १२

च पुनः केऽपि सुराः प्रसूनानां पुष्पाणां पातनं पातो वर्षणं  
 तस्मात् जानुसंमितां जानुप्रमाणां चितिं चयं पुष्पपुञ्जं प्रणीय कृत्वा  
 योजनं योजनप्रमाणां वसुन्धरां समवसरणपृथ्वीं विभूषितां शोभितां १५  
 व्यधुः कुर्वन्ति स्म ॥ ३८ ॥

महस्यमुत्र केचन स्वसुन्दरीभिरार्थिताः ।

प्रसादनाय चापरे स्वभर्तुरेव नाकिनः ॥ ३९ ॥ १८

स्वमित्रनोदिताः परेऽपरे स्वकीयभक्तितः ।

कुतूहलेन केऽपि च प्रमोदमाप्य चाययुः ॥४०॥-युग्मम् ।

अमुत्र अमुष्मिन् महसि उत्सवे केचन नाकिनः केचिद्देवाः  
 स्वसुन्दरीभिर्निजदेवाङ्गनाभिरार्थिताः प्रार्थिताः सन्तः आययुः आय- २२

च्छन्ति स । च पुनरपरेऽन्ये केचिद्देवाः स्वभर्तुः स्वस्वामिनः एव  
प्रसादनाय प्रसन्नताकरणाय आययुः ॥ ३९ ॥

३ परेऽन्ये केचिद्देवाः स्वमित्रैर्नोदिताः प्रेरिताः सन्तस्तत्राययुः ।  
तथाऽपरे केचिद्देवाः स्वकीयभक्तितस्तत्राययुः । च पुनः केऽपि देवाः  
कुतूहलेन कौतुकेन प्रमोदं हर्षमाप्य प्राप्य तत्राऽऽययुः ॥ ४० ॥

६ ततः किं जातमित्याह—

इत्थं महोत्सवमयीव महोज्ज्वलाभा

देवागमेन दिवसादपि दीप्यमाना ।

७ श्रीवर्द्धमानजिनराजविहारपूता

राज्यं प्रदाय दिवसाय निशा पपार ॥ ४१ ॥

इत्थममुना प्रकारेण महोत्सवः स्वरूपमस्या इति महोत्सवमयी

१२ इव महोत्सवभूतेव पुनर्देवानामागम आगमनं तेन महोज्ज्वलाऽल्यु-

ज्वला आभा प्रमा यस्याः सा तथोक्ताऽत एव दिवसादपि दीप्यते

इति दीप्यमाना तथा श्रीवर्द्धमानजिनराजस्य वीरपरमेश्वरस्य विहारेण

१५ पूता पवित्रा एवंभूता निशा रात्रिर्दिवसाय राज्यं प्रदाय दत्त्वा स्वयं

पपार परिपूर्णतां प्राप्ता । एतेन निशा व्यतीता, दिवसश्च उदित इति

भावः । पपारेति । 'पृ पालनपूरणयोः' अस्मात्कर्त्वरि लिट् ॥ ४१ ॥

१८ इदं वसन्ततिलकावृत्तं । तल्लक्षणं च—'उक्ता वसन्ततिलका

तमजा जगौ गः' इति ॥

इति भगवदागमनवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

२१ इति स्पष्टम् ॥

इति श्रीगौतमीयप्रयन्त्रव्याख्याने गौतमीयप्रकाशाभिधाने

२३ तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथोदियायास्फुरोचिपारुणः

सरोजपण्डानि करैर्विकासयन् ।

दिवस्पृथिव्यावपि रोध्रमिश्रितै-

स्तथानुलिम्पन्निव यावकद्रवैः ॥ १ ॥

यदीयसंसर्गत्रिवर्जितः पुरा द्विजेन्द्रमूतिः श्रुतपारुणोऽपि सन् । ६  
चकार आलोचितयाष्टिकक्रियां स बद्धमानः प्रतिभां पुनातु मे ॥१॥

अथानन्तरं आरुणरोचिषा रक्तदीप्त्या उपलक्षितः पुनः करैः  
स्फुरणैः सरोजपण्डानि कमलवनानि विकासयन् विकल्तराणि ९  
कुर्वन् अरुणः सूर्यः उदियाय उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन्निव ? ।  
रोध्रेण वृक्षविशेषचूर्णेन मिश्रितैर्मिलितैर्यावकद्रवैरलक्षककर्दमैर्दिव-  
स्पृथिव्यावपि आकाशस्पृथिव्यावपि, तथा तेन प्रकारेण अनुलिम्प- १२  
न्निव लिप्ते कुर्वन्निव । आस्तां ग्रामनगरादिप्रदेश इति अपि-  
शब्दार्थः । उद्गच्छत् सूर्यदीप्तितुल्यतानिष्पादनार्थं रोध्रमिश्रितैरिति  
विशेषणम् । उदियायेति । उत्पूर्वादिष् घातोः कर्त्तरि लिट् । दिव- १५  
स्पृथिव्याविति । द्यौश्च पृथिवी चेति विग्रहः । 'दिवसश्च पृथि-  
व्याम्' ( ६।३।२० ) इति दिव्शब्दस्य दिवसादेशः । अत्र सर्गं  
प्रायो वंशस्वच्छन्दः, तद्वक्षणं च—'जतौ तु वंशस्वमुदीरितं जरो' १८  
इति ॥ १ ॥

गजेन्द्रगत्या च तत्रत्रिकालवित् सरन्नवस्वर्णसरोजपङ्क्तिषु ।

दधत्क्रमाम्भोजयुगं यथाक्रमं चचार चैत्यद्रुमसंमुखं प्रभुः ॥२॥ २१

ततः सूर्योदयानन्तरं त्रिकालवित्—समुत्पन्नकेवललोकेन त्रिकालवेत्ता,  
प्रसुर्वारिपरमेश्वरः सरन्ति चलन्ति नवनवसङ्ख्यानि यानि स्वर्णसरोजानि २३

- स्वर्णकमलानि तेषां पङ्क्तिपुत्रेणिपु क्रममनतिक्रम्येति यथाक्रमं क्रमेण  
 द्वयोर्द्वयोः स्वर्णपद्मयोरित्यर्थः । क्रमाम्भोजयोश्चरणकमलयोर्युगं युगलं  
 ३ दधत् धारयत् गजेन्द्रगत्या गजराजसदृशगत्या चैत्यद्रुमस्य समवसरण-  
 मध्यस्थाशोकवृक्षस्य संमुखं चचार सञ्चरति स । चः पादपूरणे ।  
 दधदिति । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' ( ७।१।७८ ) इति न नुम् । चैत्येति ।  
 ६ 'चैत्यं जिनैकस्तद्विम्बं चैत्यो जिनसमातरु' रित्यनेकार्थः । 'ननु स्वर्ण-  
 पद्मयोः पदस्थापनं तु प्राक्तने सर्गे उक्तमेवासीत्पुनरत्र तदुक्तिः कथमिति'  
 चेदुच्यते—पूर्वं संक्षेपत उक्तम्, अत्र किञ्चिद्विस्तर इति न दोषः ॥२॥
- ९ अचेलतां विभ्रदपि प्रभामरैरुदारवासोभिरिवोपशोभितः ।  
 विनाप्यलङ्कारभरावधारणं विभूषणाढ्यस्य रमाभिवोद्बहन् ॥ ३ ॥  
 सितातपत्रत्रितयाधरे चरन् विलोलवालव्यजनाभिबीजितः ।
- १२ समुत्थविष्वग्जयशब्दसूचितः समागमद्रत्नचतुष्किकाभिनः ४  
 मगवान् अचेलतां निर्वेक्षतां विभ्रदपि धारयन्नपि प्रभामरैः  
 स्वदेहदीप्तिसमूहैः उदारवासोभिः प्रधानवस्त्रैरिव उपशोभितः पुनर-  
 १५ लंकारभरस्य विभूषणसमूहस्यावधारणं देहे स्थापनं विनापि विभूषणै-  
 राढ्यस्य समृद्धस्य रमां लक्ष्मीं उद्बहन्निव धारयन्निव ॥ ३ ॥
- एवंविध ईनः श्रीवीरस्वामी सितं श्वेतं यद्वातपत्रत्रितयं छत्रत्रयं  
 १८ तस्याऽधरेऽधःप्रदेशे चरन् चलन् पुनर्विलोलानि चपलानि यानि  
 वालव्यजनानि चामराणि तैरभिबीजितः समन्ताद्बीजितः सन् तयो  
 समुत्थो देवमुखात्समुत्पन्नो विष्वक् समन्ताद्यो जयशब्दस्त्रेण सूचितो  
 २१ ज्ञापितः सन् रत्नचतुष्किकां तृतीयवप्रमध्यस्ममिर्वेदिकां समागमत्  
 आगच्छति स । विष्वगिति । 'परितः सर्वतो विष्वक् समन्ताच्च  
 २३ समन्तत्' इति हेमः ॥ ४ ॥

इमां समास्त्र्य सुरामुरेश्वरो

दिशस्तु प्राच्याः प्रविवेश तोरणम् ।

ततः परिक्रम्य हरेर्दिगासने

‘नमोऽस्तु तीर्थाय’ वदन्नुपाविशत् ॥ ५ ॥

तु इति विशेषे, सुराऽऽराणामीश्वरो भगवान् वीर इमां मणि-  
पीठिकां समास्त्र्य प्राच्या पूर्वस्या दिशन्तोरणं प्रविवेश ततः परि-  
क्रम्य चैत्यद्वारस्य प्रदक्षिणां विधाय ‘तीर्थाय नमोऽस्तु’ इति वदन्  
उत्पन्न हरेरिन्द्रस्य दिक् पूर्वा तस्यां यद्वासनं सिंहासनं तस्मिन् उपा-  
विशत् उपविशति ल । तीर्थशब्देनात्र सङ्ग उच्यते । प्राच्याः  
इति । ‘पूर्वा प्राची दक्षिणाऽपार्ची’ति हैमः । अत्र प्राक्षरे परे पूर्व-  
हस्तस्य गुल्वाच्छन्दोमहो न शङ्क्यः, छन्दःशास्त्रे ह्रस्वशब्दयोः  
परयोः पूर्वहस्तस्य विभाषया गुल्वानभिधानात् ॥ ५ ॥

असह्यतेजो न विपद्यते परै-

रतोऽस्य लोकैः सुलभं न दर्शनम् ।

इति प्रमायाऽनिमित्तैः प्रमोर्महो-

ऽपंचर्य्य मामण्डलमैकतः कृतम् ॥ ६ ॥

न्यधीयतास्यैव वराङ्गपृष्ठत-

स्ततोऽत्र नायः प्रतिविम्बपाततः ।

समस्तकाष्ठास्यपि संमूर्खं स्थितः

समस्तसिंहासनगोऽप्यलक्ष्यत ॥ ७ ॥—युग्मम् ।

१ तथा च छन्दःकौस्तुभे—

“अनुस्तापे विद्यर्गा च दीर्घो युक्तरस्त्रया ।

वर्णो गुरुर्नतो हे-त्रे पादन्ते चापि वा स्युः ॥”

अस्य भगवतोऽसह्यतेजोऽन्येषां सोऽहुमशक्यं तेजोऽपरैलौकैर्न  
 विपद्यते न विशेषेण सह्यतेऽतोऽस्य दर्शनं लोकैर्न सुलभं न सुभाषं,  
 ३ दुर्लभं भविष्यतीत्यर्थः । इति प्रमाय इति ज्ञात्वाऽनिमिषैर्देवैः प्रमो-  
 र्महस्तेजोऽपवर्त्य सद्यं विहाय असद्यं गृहीत्वा भामण्डलं प्रभाचक्रं  
 एकतः कृतं एकत्रीकृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६ तद्भामण्डलमस्यैव भगवतो यद्वराङ्गं मस्तकं तस्य पृष्ठतः पृष्ठदेशे  
 न्यधीयत स्याप्यते स । अत्रानिमिषैरिति कर्तृपदमुक्तमेव, ततस्त-  
 त्पृष्ठस्यापनानन्तरं अत्र भामण्डले प्रतिविम्बपाततः स्वमूलदेहस्य  
 ७ प्रतिविम्बपतनात् नाथः श्रीवीरपरमेश्वरः समस्तकाष्ठासु सर्वदिक्षु अपि  
 संमुखं स्थितस्तथा समस्तसिंहासनगः सर्वसिंहासनस्योऽपि अलक्ष्यत  
 दृश्यते स । लोकैरिति शेषः । यस्तु अत्र शेषदिवत्रये भामण्डले  
 १३ एव प्रतिविम्बसङ्गम उक्तो न तु पृथग्मूर्च्छित्रयं तन्मतान्तराश्रितं  
 ज्ञेयम् । बृहत्कल्पादौ तु—‘तिदिसिं पडिरूवयाय देवकया—’ (उद्दे० १  
 भाष्य गा० ११८३) इत्यादिवचनात् शेषदिक्षु देवकृतं भगवत्तुल्यरूपं  
 १५ पृथग् मूर्च्छित्रयमुक्तमस्तीति । लोकैरिति । ‘न लोकाव्यय—’  
 (२।३।६९) इत्यादिना न पृष्ठी । वराङ्गेति । ‘वराङ्गं करणत्राणं  
 शीपं मस्तकमित्यपी’ति हेमः । काष्ठेति । ‘काष्ठाऽऽशादिगृहरिक्त-  
 १८ कुवि’ति हेमः ॥ ७ ॥

तदा निनेदुर्दिषि तूर्पकोटयो जयध्वनिश्च प्रससार सर्वतः ।  
 इवाभिपिक्तो जगदीशतापदेऽधुनैव देवैरयमित्यऽदृश्यत ॥ ८ ॥

२१ तदा तस्मिन्नवसरे दिवि आकाशे तूर्पाणां वेणुवीणागृदन्नादीनां  
 कोटयो निनेदुर्दिनादं कुर्वन्ति सः । च पुनः सर्वतः सर्वदिक्षु जय-  
 २३ ध्वनिर्जयजयशब्दः प्रससार प्रसरति सः । ततश्च देवैरऽयं भगवान्



अधुनैव इदानीमेव जगदीशतापदे त्रैलोक्यप्रमुतापदेऽभिपिक्त इव  
कृताऽभिपेक इव इति अदृश्यत, लोकैरिति शेषः । दृशोः कर्मणि  
लङ् ॥ ८ ॥

अथ यज्जातं तदाह—

द्विजाश्रयोऽत्राऽवसरे तु गुर्वराभिघोऽभवत्संवसथस्तदन्तिके ।  
इहावसद्गोत्रमास्करो द्विजातिरिन्द्रादिमभूतिराख्यया ॥९॥ ६

‘तु’ इति विशेषे, अत्राऽस्मिन्नवसरे तदन्तिके तस्य समवसरणस्य  
समीपे द्विजानां ब्राह्मणानामाऽऽश्रयो द्विजाश्रयः गुर्वरः अभिघा यस्य  
स गुर्वराभिघो गुर्वरनामकः संवसथो ग्रामोऽभवत् । इहाऽस्मिन् गुर्वर-  
ग्रामे गौतमगोत्रे मास्करः सूर्यतुल्यः आख्यया नाम्ना इन्द्रादिमभूतिः  
इन्द्रमूतिनामेत्यर्थः, द्विजातिब्राह्मणोऽवसत् । अभिघ इति । ‘अथाऽऽ-  
ह्वयोऽभिघा, गोत्रसंज्ञानामधेयाऽऽख्याऽऽह्वाऽभिख्याश्च, नाम चे’ति १२  
हैमः । इन्द्रादिमेति । आदौ भव आदिमः, इन्द्र आदिमो यस्य  
मूतिशब्दस्य इत्यादिविग्रहः ॥ ९ ॥

अथ गौतमवर्णनमाह—

शरन्निशानायकरोत्करोडवलं

यशो यदीयं विललास भूतले ।

अवाप पृथ्वीवसुभूतितस्तु यो

जनिं चूर्त्नं स कथं मवेन्न हि ? ॥ १० ॥

शरदः शरत्कालस्य यो निशानायश्चन्द्रस्तस्य करणां किरणा-  
नामुत्करः समूहः शरन्निशानायकरोत्करस्तद्दुज्ज्वलं निर्मलं यदीयं  
यशो भूतले विललास विलसति स, खेच्छया संचचारेत्यर्थः । तु २२

समुच्चयो देवीसमूहः खलक्षणैस्तथाविधोत्कृष्टशोभालज्जादिचिह्नैरेन्द्र-  
मृतावेव एकस्मिन्नाऽऽश्रये समैक्ष्यतं दृश्यते स । एतावता निरुपम-  
श्रीद्दीधीकीर्त्तयोऽस्यासन्निति भावः ॥ १२ ॥

अथास्य षडङ्ग्यादिचतुर्दशविद्यानिपुणत्वमाह—

अधीतपूर्वा खलु सर्वसत्कलाः

स्मृता इवासन्निह यस्य जन्मनि ।

तदस्य शिक्षाश्रुतपाठको गुरुर्व्यजी-

गणत्स्वस्य गुरुत्वगौणताम् ॥ १३ ॥

खलुर्यदर्थे, यतो यस्येन्द्रभूतेरिह जन्मनि सर्वाश्च ताः सत्कलाश्च  
सर्वसत्कलाः ? पूर्वमधीता अधीतपूर्वाः भवाऽभ्यस्ताः स्मृता इव स्मरण-  
विषयीकृता इव आसन् अभूवन् । अप्रयासेनैव सर्वाः कलाः समी-  
युरित्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् अस्मिन्द्रभूतेः शिक्षाश्रुतस्य अकारादि-  
वर्णविवेचकशिक्षाशास्त्रस्य पाठकोऽध्यापको गुरुः स्वस्य यद्गुरुत्वं  
गुरुभावस्तस्य गौणतामप्रधानत्वमजीगणत् गणयति स । स्वस्य  
पाठजन्यस्य क्लेशस्याप्यऽभवनात् स्वतोऽप्यधिकतरविद्याप्रादुर्भावाच्चेति  
भावः । अधीतेत्यादि । 'भूतपूर्वे चरट्' ( ५।३।५३ ) इति  
निर्देशादत्रापि अधीतशब्दस्य पूर्वनिपातः । व्यजीगणदिति ।  
चुरादिणिजन्ताद्गणसङ्ख्यानेऽस्मात्कर्त्तरि लुङ् । 'ई च गणः' ( ७।४। १८  
९७ ) इति अम्यासस्य षष्ठे ईत् ॥ १३ ॥

श्रुतेषु यत् सन्नितमाद्यकोविदैः

सदौचितं नीतिविचारचेष्टितम् ।

तथैव कल्पोऽस्य भवन् स्वभावत-

थकार कल्पाऽऽगममात्मसाक्षिणम् ॥ १४ ॥

पुनर्यः इन्द्रभूतिः पृथ्वीवसुभूतितः पृथ्वीवसुभूतिनामभ्यां माता-  
पितृभ्यां जनिमुत्पत्तिं अयाप प्राप्तवान् स नृत्वं; मनुष्येषु रत्नतुल्यः  
३ कथं न हि भवेत् ! भवेदेवेत्यर्थः । जनिमिति । 'जननं जनिरुद्भव'  
इति हेमः ॥ १० ॥

सुलक्षणं सर्वमपि स्वभावतः

शरीरमेतस्य गुणानुवाच यत् ।

सुहृत्तयाऽनीक्षितलक्षणान्यपि

व्यभावयन्नस्य गुणास्तदुज्ज्वलाः ॥ ११ ॥

- १ एतस्य इन्द्रभूतेः शरीरं यद्यस्मात्कारणाद्गुणान् गाम्भीर्योदार्यादीन्,  
सुहृत्तया मित्रतया इन्द्रभूतेः सर्वमपि वस्तु स्वभावतः सुलक्षणं  
शोभनलक्षणयुक्तं उवाच कथयति स, तत्तस्मात्कारणात् उज्ज्वला गुणाः  
१२ अस्म्येन्द्रभूतेः अनीक्षितानि अदृष्टानि लक्षणान्यपि व्यभावयन् प्रादु-  
रकुर्वन् प्रकटीकुर्वन्ति सेति यावत्, एतावताऽस्य शरीरेण ज्ञापि-  
तानि सुलक्षणानि गुणाः प्रादुश्चकुरिति भावः । व्यभावयन्निति ।  
१५ विपूर्वाद्धेतुमणिजन्ताद्द्रघातोः कर्त्तरि लङ् ॥ ११ ॥

पृथक्पृथग्वर्षधराचलाश्रयाः

श्रुते युताः श्रीप्रमुखास्तु देवताः ।

समैक्ष्यताऽत्रैव सुरीसमुच्चयः

स्वलक्षणैरेप तु तत्त्वदर्शिभिः ॥ १२ ॥

- श्रुते सिद्धान्ते तु श्रीप्रमुखाः श्रीदीधीकीर्त्तिसंज्ञिका देवताः  
२१ पृथक् पृथक् मित्रो मित्रो वर्षधराचलो हिमवदादिवर्षधरः एवंत  
आश्रयो निवासस्थानं यासां ता एवंविधाः श्रुताः संतीति शेषः,  
२२ 'तु' इति विदोषे, तत्त्वदर्शिभिस्तत्त्वज्ञानिभिरेप श्रीदीनमुखाः सुरी-

समुच्चयो देवीसमूहः स्वल्पैस्तथाविधोत्कृष्टशोभालज्जादिविहैरत्रेन्द्र-  
मृतावेव एकसिन्नाऽऽश्रये समैक्ष्यत दृश्यते स । एतावता निरुपम-  
श्रीहीर्षीकीर्त्तयोऽस्यासन्निति भावः ॥ १२ ॥

अथास्य षडङ्गवादिचतुर्दशविद्यानिपुणत्वमाह—

अधीतपूर्वा खलु सर्वसत्कलाः

स्मृता इवासन्निह यस्य जन्मनि ।

तदस्य शिक्षाश्रुतपाठको गुरुर्व्यजी-

गणत्स्वस्य गुरुत्वगौणताम् ॥ १३ ॥

खलुर्यदर्थे, यतो यस्येन्द्रमृतेरिह जन्मनि सर्वाश्च ताः सत्कलाश्च ६  
सर्वसत्कलाः ? पूर्वमधीता अधीतपूर्वाः भवाऽभ्यस्ताः स्मृता इव स्मरण-  
विपर्ययाकृता इव आसन् अभूवन् । अप्रयासेनैव सर्वाः कलाः समी-  
चुरित्यर्थः । तत्रस्मात्कारणात् अस्मिन्मृतेः शिक्षाश्रुतस्य अकारादि- १२  
वर्णविवेचकशिक्षाद्यास्त्रस्य पाठकोऽध्यापको गुरुः स्वस्य यद्गुरुत्वं  
गुरुभावस्य गौणतामप्रधानत्वमजीगणत् गणयति स । स्वस्य  
पाठजन्यस्य क्लेशस्याप्यऽभवनात् स्वतोऽप्यधिकतरविद्याप्रादुर्भावाच्चेति १५  
भावः । अधीतेत्यादि । 'मृतपूर्वे चरद्' (५।३।५३) इति  
निर्देशादत्रापि अधीतशब्दस्य पूर्वनिपातः । व्यजीगणदिति ।  
चुरादिगिजन्ताद्गणसद्भवानेऽस्मात्कर्त्तरि लुङ् । 'ई च गणः' (७।४। १६  
९७) इति अभ्यासस्य षष्ठे ईत् ॥ १३ ॥

श्रुतेषु यत् स्यत्रितमाद्यकोविदैः

सदौचितं नीतिविचारचेष्टितम् ।

तथैव कल्पोऽस्य भवन् स्वभावत-

थकार कल्पाऽऽगममात्मसाक्षिणम् ॥ १४ ॥

आद्यकोविदैः प्राचीनपण्डितैः श्रुतेषु आचारविचारशास्त्रेषु यत्  
 सदा सर्वेस्मिन् काले उचितं योग्यं नीतिविचारस्य न्यायविचारस्य  
 ३ चेष्टितं कर्म सूत्रितं रचितम्, अस्तीति शेषः । तथैव तेनैव प्रकारेण  
 अस्मिन्मूलेः कल्प आचारः स्वभावात् स्वभावेन शास्त्राऽऽलोकनमन्तरे-  
 णैवेत्यर्थः । भवन् संपद्यमानः कल्पागममाचारप्रतिपादकशास्त्रमात्मनः  
 ६ स्वस्य साक्षिणं साक्षिभूतं चकार । भवन्निति । भूधातोर्लटः शतृ ॥ १४ ॥

पुरःसरोऽसौ पदवाक्यवेदिना-

मभूच्छिशुत्वेऽपि ललन् स्वलीलया ।

१ ततो द्वयोर्गीर्पितिसर्पराजयो-

स्यं तृतीयो भुवि पूज्यतापदे ॥ १५ ॥

असौ इन्द्रमूतिः शिशुत्वे बालभावेऽपि आस्तां तारुण्ये इति  
 १२ अपिशब्दार्थः । स्वलीलया स्वक्रीडया ललन् विलासं कुर्वन् पद-  
 वाक्यवेदिनां पदवाक्यज्ञानमृतां शाब्दिकानां पुरःसरोऽप्येसरोऽमूत् ।  
 ततस्तस्मात्कारणाद्द्वयोर्गीर्पितिसर्पराजयोः स्वर्गपातालस्योर्बृहस्पतिशेष-  
 १५ नागयोर्मध्ये भुवि पृथिव्यां पूज्यतापदे पूज्यत्वस्थाने तृतीयोऽयं  
 गौतमोऽमूदिति क्रियापदं पुनर्योग्यम् यथा स्वर्गे बृहस्पतिः पाताले च  
 शैपनागस्तथा मर्त्यलोकेऽयं पूज्योऽमूदित्यर्थः । 'पदे'त्यादि-पदानि  
 १८ घटपयदीनि, वाक्यानि घटमानयेत्यादीनि सर्वशास्त्रानुगतानि तानि  
 विदन्ति तच्छीला इति विग्रहः । वैयाकरणानां गते 'मुष्टिदन्तं  
 पदम्', एकतिष्ठ वाक्यम् । नैयायिकानां तु 'शकं पदं' शक्तिमदित्यर्थः,  
 २१ पदसमूहो वाक्यम् । ललन्निति । 'लड विलासे' अस्मात्प्रत्ययः  
 शतृ, ङल्योरेकत्वस्तरणाद्भ्रूसिद्धिः । गीर्पतीति । अहरादीनां  
 २३ पत्यादिभित्ति पाशिको रेफः ॥ १५ ॥

सुनृत्यसङ्गीतरुवित्त्वकर्मणां

प्रसाधनीं छान्दसकर्मपद्धतिम् ।

अनन्यगम्यां यदसौ तथा न्ववे-

द्यथाऽधरोऽभूदपि पिङ्गलोरगः ॥ १६ ॥

यद्यस्मात्कारणात् सुनृत्यं च शोभननाट्यं सङ्गीतं च सम्यग्गानं कवित्त्वकर्म च कान्यकर्तृत्वादिकवित्त्वक्रिया तेषां प्रसाधनीं प्रकृष्ट-कारणभूतां पुनर्न अन्यैरेतद्यतिरिक्तैस्त्रादृशी गम्यते ज्ञायते आसाऽनन्यगम्या ताम् । छन्दोवर्णमात्रावृत्तशास्त्रमधीयते ये ते छान्दस-स्त्रेषां कर्म क्रिया प्रस्तरादिरूपा तस्य पद्धतिर्मागस्तां, 'नु' इति वितर्के, असौ गौतमस्तथा तेन प्रकारेण अवेत् जानाति स्म । यथा पिङ्गलोरगः छन्दःशास्त्रप्रकाशकः पिङ्गलनागोऽपि अधरोऽभूत् । एतदऽपेक्षया न्यूनोऽग्नदित्यर्थः । अवेदिति । 'विद ज्ञाने' अवादि-कोऽस्मात्कर्त्तरि लङ् ॥ १६ ॥

रवीन्दुताराग्रहधिष्यचारतः

प्रसाध्य कालत्रितयं निमिचवित् ।

समस्तलोकस्य शुमाशुमान्यसौ

विवेद किं दैवविदां रहः स्थितम् ॥ १७ ॥

निमित्तं निमित्तप्रतिपादकं शास्त्रं वेचीति निमिचवित्, असौ गौतमो रविश्च इन्दुश्च ताराश्च ग्रहाश्च धिष्यन्ति च नक्षत्राणि रवीन्दुताराग्रहधिष्यन्ति तेषां चरणं चारस्तस्मात् कालत्रयं मूत्र-मविष्य-द्वर्चमानरूपं प्रसाध्य साधयित्वा समस्तलोकस्य शुमाऽशुमानि निमि-चानि वेद जानाति स्म । युक्तोऽयमर्थः—दैवं माहृतं शुमाऽशुमं

कर्म विदन्तीति दैवविदो ज्यौतिषिकास्तेषां किं रहः प्रच्छन्नं स्थितं ?  
प्रायो न किमपीति भावः ॥ १७ ॥

३ न लौकिकाऽलौकिकशब्दशक्तयः  
पदार्थबोधे प्रभवन्ति या विना ।

निरुक्तयस्ताः श्रुतपारदृश्वतां

६ शशंसुरस्यैव सुधीसभोदरे ॥ १८ ॥

लोके व्याकरणे भवा लौकिकाः अलौकिकास्तद्विपरीता वेदका  
(वैदिक्यः) इत्यर्थः । एवंविधा ये शब्दास्तेषां शक्तयः सङ्केताः या  
९ निरुक्तीः विना पदार्थबोधे पदार्थज्ञानजनने न प्रभवन्ति न समर्था  
भवन्ति ता निरुक्तयः शब्दव्युत्पत्तयः सुधियां पण्डितानां सभा धीसभा  
तस्या उदरे मध्येऽस्य गौतमस्यैव श्रुतपारदृश्वतां शास्त्रपारगामित्वं  
१२ शशंसुः कथयामासुः । निरुक्तय इति । 'वर्णागमो वर्णविपर्यय-  
श्चे'त्यादिभिर्वचनं निरुक्तिः । श्रुतेत्यादि । श्रुतस्य पारं दृष्टवानिति  
श्रुतपारदृश्वता । दृशोः कनिप् । तस्य भावस्त्वचा तां । शशंसुरिति ।

१५ 'शंसं स्तुतौ' अस्मात्कर्चरि लिट् ॥ १८ ॥

पपाठ वेदान् यदधीत्य पञ्चधा यथासुरन्यासमुपाङ्गसङ्घिनः ।  
ततोऽयमेवाध्वरकर्मकारिणामुवाह धीरेयंपदं धरातले ॥ १९ ॥

१८ यद्यस्मात्कारणात् उपाङ्गानि वेदोक्तार्थप्रपञ्चनपराः प्रवन्धास्तेषां  
सङ्घोऽस्त्येषामिति उपाङ्गसङ्घिनस्त्वान् उपाङ्गसंयुक्तान् वेदान् ऋक्-  
प्रमृतीन् अधीत्य अस्यस्य गौतमः सुरन्यासमनतिक्रम्येति यथासुर-

१९ न्यासं हविर्दानकाले इन्द्रादिसुरसापनानतिक्रमेण पञ्चधा पद्यभिः  
मकारैः पपाठ पठति स्म । वेदानित्येव कर्मपदमत्रापि योज्यं, ततः

१२ अस्मात्कारणादस्य गौतम एव धरातले पृथिव्यां अध्वरकर्मकारिणां

यज्ञक्रियाकर्तृणां ब्राह्मणानां मध्ये घौरेयपदं धुरीणतामुवाह धारयति  
 स । पञ्चधेति । अत्र पञ्चधात्वं यज्ञानां पञ्चविधत्वादऽवसेयम् ।  
 यदुक्तममरेण—‘पाठो १ होम २ श्वातियीनां सपर्या ३ तर्पणं ४ ३  
 बलिः ५ । एते पञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामका’ इति । एषामर्थो  
 हैमकोशाद् ज्ञेयः । अध्वरेति । यज्ञो यागः सवः सन्नमित्यादि ।  
 ‘वितानं बर्हिर्ध्वर’ इति हैमः । घौरेयेत्यादि । धुरं वहतीति ६  
 घौरेयस्य पदं स्थानमिति विग्रहः ॥ १९ ॥

यदृच्छयाऽऽक्षिप्तविधेः प्रमाणता

प्रमाणमद्वैतमथास्ति तत्त्वतः ।

६

इति श्रुतं श्रोत्रियताप्रकाशकं

किमस्य मीमांसकतां न चावदत् ? ॥ २० ॥

केषाञ्चिन्मते यदृच्छा नाम एकः पदार्थोऽस्ति, तन्मते सर्वमपि १२  
 कार्यं यदृच्छयैव जायते । ‘यदृच्छा सैरिता स्वेच्छे’ति कोशात् ।  
 यदृच्छा नाम स्वेच्छा उच्यते । तथा मीमांसकमते कर्मणः प्रामा-  
 ण्यमस्ति, तथा चायमर्थः—विधेः कर्मणः प्रमाणता प्रामाण्यं यदृच्छया १५  
 आक्षिप्त आक्षिप्यते स, गृह्यते स्मेति यावत् । अथ तत्त्वतः परमार्थ-  
 तस्तु अद्वैतं अद्वैतवाद एव प्रमाणमस्ति इत्याकारकं श्रोत्रियताप्रका-  
 शकं वेदाध्येतृत्वप्रकाशकं श्रुतं शास्त्रं अस्य गौतमस्य मीमांसकतां १८  
 मीमांसाशास्त्रज्ञातृत्वं किं न अवदत् न कथयति स ?, अवददेवे-  
 त्यर्थः । चः प्रादपूरणे । आक्षिप्तेति । आङ्पूर्वात्क्षिपः कर्मणि लुङ् ।  
 अद्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतं । प्रज्ञादित्वाद्ण् । न २१  
 विद्यते द्वैतं यत्र तदिति विग्रहः । ‘एकमेव परं ब्रह्मे’त्यादिमतमि-  
 त्यर्थः । अधेति । अथशब्दोऽत्र प्रतिज्ञायां, ‘अथो अथ समुच्चये’ २३



मङ्गले संशयास्माऽधिकाराऽनन्तरेषु च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्न-  
साकल्ययोरपि' इत्यनेकार्थात् । श्रोत्रियेति । छन्दो अधीते इति  
३ श्रोत्रियः, छन्दसः श्रोत्रादेशो घमत्यधश्च ॥ २० ॥

प्रमाणदृष्टान्तवितर्कलक्षणैः

स्वपक्षसिद्धिः प्रतिपक्षखण्डनम् ।

६ यथा प्रतन्येत तथा हि विधया-

ऽसिधारयेवाऽस्य जयो व्यजृम्भत ॥ २१ ॥

प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दलक्षणानि, दृष्टान्ताः पर्वतो

९ वहिमान् घूमात् महानसयदित्यादयः, वितर्को व्याप्यारोपेण व्याप-  
कारोपः, लक्षणानि 'द्रव्यत्वजातिमद्गुणवद्वा' द्रव्यमित्यादीनि, तैर्हेतु-  
नूतैर्यथा विधया स्वपक्षस्य स्वगृहीतपक्षस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः प्रतन्येत

१२ विस्तार्येत तथा प्रतिपक्षिगृहीतपक्षस्य खण्डनं प्रतन्येत, तार्किकै-  
रिति शेषः । हि निश्चितम् । असिधारया खड्गधारयेव तथा विध-  
याऽस्य गौतमस्य जयो विद्वत्समानेतृत्वं व्यजृम्भत विकसति स,  
१५ प्रवर्धते सोति यावत् । प्रतन्येतेति । प्रपूर्वात्तनोतेः कर्मणि लिङ् ॥ २१ ॥

स धर्मशास्त्राध्ययनं प्रमावयं-

श्चकार गृह्याश्रमधर्मसेवनम् ।

१० प्रशंसनीयस्तु स एव यः सदा

दधाति वादे करणे च तुल्यताम् ॥ २२ ॥

स गौतमो धर्मशास्त्रस्य धर्मप्रतिपादकशास्त्रस्य स्मृतेरध्ययनं पठनं

११ प्रमावयन् प्रकाशयन् गृह्याश्रमस्य गृहस्याश्रमस्य यो धर्मस्तस्य सेवनं  
प्रतिपालनं चकार कृत्वान् । युक्तोऽयमर्थः—तु इति विशेषे, स एवं

१२ पुमान् प्रशंसनीयो लोके प्रशंसार्हः, यः सदा सर्वसिन्धुशले वादे

कथने करणे क्रियायां च तुल्यतां सादृश्यं दधाति विभक्तिं, कथनानु-  
रूपां क्रियायां दधातीत्यर्थः । अयं गौतमोऽपि तथाऽमुदिति भावः ।  
धर्मेत्यादि । 'धर्मशास्त्रं स्यात् स्मृतिर्धर्मसंहिता' इति हैमः ॥ २२ ॥ ३

आरम्य सर्गात्स रवीन्दुवंशगाः

पुराणनिर्वद्धकथाश्चिरन्तनीः ।

वदन् सुधास्यन्दसमानया गिरा

बहुश्रुतत्वेन बभूव विश्रुतः ॥ २३ ॥

स गौतमः सुधाया अमृतस्य स्यन्दः प्रस्रवणं तेन समाना तुल्या  
तया गिरा वाण्या सर्गात्सृष्टेरारम्य रवीन्दुवंशगाः सूर्यवंशादिगता-९  
श्चिरन्तनीश्चिरकालोद्भवाः पुराणेषु पुराणशास्त्रेषु निबद्धा प्रथिता याः  
कथास्ता वदन् कथयन् बहुश्रुतत्वेन बहुश्रुततया विश्रुतो लोके  
प्रसिद्धो बभूव । सर्गादिति । आरम्य योगे पञ्चमी 'कार्तिक्याः १२  
प्रभृती'ति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थेयोगे पञ्चमीस्वीकारात् । रवी-  
त्यादि । रविश्च इन्दुश्च रवीन्दू सूर्याचन्द्रौ तयोर्वंशो गच्छन्ति प्राप्नु-  
वन्तीति विग्रहः । चिरन्तनीरिति । 'सायंचिरं'—( ४।३।२३ ) १५  
इत्यादिना व्युत्पत्त्यस्तुद् च । 'टिड्ढाणञ्—' ( ४।१।१५ ) इति ङीप्,  
अत्रापपादे षादौ तगणेन अन्येषु चादौ जगणेन इन्द्रवंशावंशस्ययो-  
र्दृष्टाणसंयोगात् । उपजातिछन्दः ॥ २३ ॥ १८

एतेन काव्यैकादशकेनास्य चतुर्दशविद्यापारीणत्वभावेऽपि यज्ञ-  
करणस्वरूपमाह—

अथैष यद्यन्यजुहोदुताशनं स्वधाम्नुजः शश्वदियाज यद्यपि ।  
तथापि सर्वाभरतोपहेतुना बवान्छयष्टुं त्रिदिवेच्छयात्मनः ॥ २४ ॥ २२

अवेति प्रारम्भे एष गौतमो यद्यपि हुताशनं वह्निं अजुहोत्  
 हव्यद्रव्यैः प्रीणयति स्म । पुनर्यद्यपि शश्वन्निरन्तरं स्वधामुजो देवान्  
 ३ इयाज पूजयति स्म, तथाऽपि सर्वाऽमरतोपहेतुना सर्वेषाममराणां  
 देवानां तोपस्य तुष्टेर्हेतोः आत्मनः स्वस्य त्रिदिवेच्छया स्वर्गगमनेच्छया  
 यष्टुं यज्ञं कर्तुं ववाञ्छ वाञ्छति स्म । अजुहोदिति । 'हु दानादौ'  
 ६ अस्मात्कर्त्तरि लिट् । इयाजेति । 'यज देवपूजादौ' अस्मा-  
 त्कर्त्तरि लिट् । ववाञ्छेति । 'वाञ्छि इच्छायां' कर्त्तरि लिट् ।

अत्र यद्यपि गौतमः स्वप्नामे स्वयं यष्टुं ववाञ्छेत्पुक्तं, तथापि  
 ९ शास्त्रान्तरे अपापापुर्यां सोमिलब्राह्मणेन यज्ञार्थं एकादशब्राह्मणोत्तमा  
 आहूता इत्युक्तमस्ति ॥ २४ ॥

ततोऽसौ किं कृतवानित्याह—

३२ क्रियाविदोस्तत्सहजन्मनोर्द्वयो-

स्मुप्य सादृश्यवतोः सतोरपि ।

ऋचां सदर्चाननुभाषकान् द्विजान्

३५ समाजुहावैप जनैः प्रणोदितैः ॥ २५ ॥

क्रियां याज्ञिकक्रियां विदो जानीत इति क्रियाविदौ तयोरत एवा-  
 मुप्य अस्मि गौतमस्य सादृश्यमस्ति, अनयोरिति सादृश्यवन्तौ तयो-  
 ३० र्द्वयोस्तस्य गौतमस्य सहजन्मनोर्ब्राह्मणैः सतोर्विद्यमानयोरपि एष  
 इन्द्रनृतिः प्रणोदितैः स्वयंप्रेरितैर्जनैः सदर्चान् सतां विदुषां पूज्यान्  
 ऋचां वेदशास्त्रानामनुभाषकान् द्विजान् ब्राह्मणान् समाजुहाव आका-  
 ३१ रयामास, यज्ञनिमित्तमिति शेषः । समाजुहावेति । समाइपूर्वात्  
 घ्येयः कर्त्तरि लिट् । 'अभ्यस्तस्य च' (६।१।३३) इति संसारणं;  
 ३२ ततो द्वित्वम् ॥ २५ ॥

समानभावा यशसा च विद्यया

सुवर्ण-संस्थान-वयः-सदुक्तिभिः ।

स्वतोऽतिरिक्ता दश सूरिसिन्धुरा

मिथः प्रणम्याऽऽसत तत्र मण्डपे ॥ २६ ॥

यशसा कीर्त्या च पुनर्विद्यया पङ्कजादिकया तथा सुष्ठु शोभनो ,  
वर्णः शरीरच्छविः संस्थानं समचतुरस्राख्यं वयो यौवनं सदुक्तयः ६  
शोभनवान्मिलासास्ताभिः समानः परस्परं तुल्यो भाव आत्मा विमू-  
तिर्वा येषां ते तथोक्ता एवंविधाः स्वतः स्वस्मादतिरिक्ता भिन्ना दश-  
सूरिसिंधुरा द्वौ स्वल्पुम्रातरौ अष्टौ चान्ये एवं दशसंख्याकाः पण्ड-  
तमुख्या मिथः परस्परं प्रणम्य प्रणामं कृत्वा तत्र तस्मिन् याज्ञिकाऽहं  
मण्डपे आश्रयविशेषे आसत उपविशन्ति स्म । भावा इति ।  
'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः । स्वभावजन्मसत्तात्मक्रियालीलाविमूर्तिपु' १२  
इत्याद्यनेकार्थः । विमूर्तिरैश्वर्यम् । सुवर्णेत्यादि-वर्णश्च संस्थानं च  
वयश्च वर्णसंस्थानवयांसि, शोभनानि वर्णसंस्थानवयांसि च सदुक्तय-  
श्चेति द्वन्द्वः । सूरिसिन्धुरा इति । 'मेषाविकोविदविशारदसूरि-  
दोपज्ञ' इत्यादि हेमः । सिन्धुरशब्दः कुञ्जरपर्यायः । 'स्युरुत्तरपदे  
व्याम्रपुङ्गवर्षमकुञ्जरा' इत्यादिवचनात् प्रशस्तार्थवाचको बोध्यः ।  
आसतेति । 'आस उपवेशने' अदादिकोऽन्नात्कर्चरि लङ् ॥ २६ ॥ १८

प्रशस्तकाले दिन-लग्न-भ-ग्रहै-

र्भुवं विशोष्योचितमृत्तिकाऽऽचितम् ।

चतुःप्रवेशं चतुरस्रचत्वरं

व्यधापयन्ते चतुरैर्यथाविधि ॥ २७ ॥

ते प्राज्ञब्राह्मणा दिन-लग्न-भ-ग्रहेः दिवस-लग्न-नक्षत्र-ग्रहेः प्रशस्त-  
 काले शोभनवेलायां विधिमनतिक्रम्येति यथाविधि वेदोक्तविध्यनुसारेण  
 ३ चतुरैस्तद्विधिनिपुणैः पुरुषैर्भुवं यज्ञोचितपृथ्वीं विशोधय तद्गताऽशुद्ध-  
 पुद्गलापनयनेन शुद्धां कारयित्वा उचितमृत्तिकाभिस्तद्योग्यशुद्धमृत्ति-  
 काभिराचितं पूरितं पुनश्चत्वारः प्रवेशा प्रवेशमार्गा यस्मिंस्तच्चतुःप्रवेशम्  
 ६ एवंविधं चतुरस्रं चतुष्कोणं चत्वरं संस्कृतमूर्पाठं व्यधापयन् कारयन्ति  
 स्म । आचितमिति । 'पूर्णं त्वाचितं छन्नपूरिते' इत्यादि हैमः ।  
 चतुरस्रेत्यादि । चतस्रोऽस्ययोऽस्येति विग्रहेऽच्प्रत्ययस्तालव्यश्च-स्थाने  
 ९ दन्त्य-सश्च 'सुप्रातसुध-' ( ५।४।१२० ) इत्यादिना निपातनात् ।  
 'चत्वरं स्यात् पथां श्लेषे स्पण्डिलाङ्गणयोरपी'त्यनेकार्थः । 'स्पण्डिलं  
 संस्कृता मूमि'रिति तद्भृत्तिः । एवं व्याख्यासुधाख्यायाममरवृत्तावपि  
 १२ 'द्वे यागार्थं संस्कृतमूमेः' इत्यादिपाठोऽस्ति । क्षीरस्वामीकृतामरवृ-  
 त्तिहेमाभिधानचिन्तामणिवृत्त्योस्तु 'असंस्कृता मूमि'रित्युक्तमस्तीति ।  
 व्यधापयन्निति । 'विपूर्वाद्वाजो हेतुमण्णिजन्तात्कर्चरि लङ्' ॥२७॥

५५ प्रसाध्य सूत्रैर्ध्रुवतो दिशः समा  
 निखाय यूपं भुवि मध्यभागतः ।  
 समन्ततोऽस्साप्यमरावतीं पुरीं  
 १० सुचित्रयाश्चक्रुरखण्डतन्दुलैः ॥ २८ ॥

सूत्रैः सूत्रतन्धुभिर्ध्रुवतो ध्रुवतारकात् समा अवका दिशः  
 प्रसाध्य साधयित्वा मध्यभागतस्तस्य च मध्यभागे भुवि पृथिव्यां यूपं  
 २१ यज्ञकीलकं निखाय निक्षिप्य अस्य यज्ञस्तम्भस्य समन्ततोऽपि चत-  
 स्रपि दिक्षु अखण्डतण्डुलैरमरावतीं पुरीं इन्द्रनगरीं सुचित्रयाश्चक्रुः  
 २३ विप्रयन्ति स्म, ते विप्रा इति शेषः । यूपमिति । 'यूपः स्यात्त-

कीलक' इति हैमः । सुचित्रयामिति । 'चित्र चित्रकरणे' आले-  
ख्यकरणे इत्यर्थः । चुरादिरदन्तोऽयमस्माण्णिजन्ताछिव्याम् ॥ २८ ॥

ततस्ते किं कुर्वन्ति सेत्याह—

कुशासनस्याः कुशपूतपाणयः

श्रुतिप्रयोगे स्वरचारचारिणः ।

द्विजातिधुर्याः प्रतिकोष्ठकल्पितान्

स्वनामवादेन सुरानतिष्ठिपन् ॥ २९ ॥

कुशासनेषु दर्भमयासनेषु तिष्ठन्तीति कुशासनस्याः, पुनः कुशेन  
पूताः पवित्राः पाणयो हस्ता येषां ते कुशपूतपाणयः पुनः श्रुति-९  
प्रयोगे वेदपाठोच्चारणे स्वराणामुदात्तादीनां चारस्संचारस्त्रेण चरन्ति  
प्रवर्चन्ते तच्छीलाः स्वरचारचारिणः एवंविधास्ते द्विजातिषु ब्राह्म-  
णेषु धुर्या धुरन्वराः कोष्ठं कोष्ठं प्रतीति प्रतिकोष्ठं कल्पितान् मनसि १२  
चिन्तितान् सुरान् इन्द्रादीन् देवान् स्वनामवादेन स्वस्वनामोच्चारणेन  
अतिष्ठिपन् स्थापयन्ति स्म । अतिष्ठिपन्निति । हेतुमण्णिजन्तात्स्या-  
घातोः कर्त्तरि लृङ् ॥ २९ ॥

ततः सदौवारिकदेवमण्डलं

प्रदीप-धूपादिसपर्ययाऽऽर्पया ।

गृहाण पूजामिति पाठतत्परा-

स्त्रिधाविशुद्ध्या क्रमतोऽमुमार्चिचन् ॥ ३० ॥

ततः सुरस्थापनानन्तरं भो भो इन्द्रादिदेव ! इह महोत्सवे आगच्छ  
पूजां गृहाण इत्याकारको यः पाठ उच्चारणं तत्र तत्परास्ते ब्राह्मणाः  
स्त्रिधाविशुद्ध्या मनोवाक्यशुद्ध्याऽमुं पुरः स्थापितं दौवारिकैः प्रती-२२

हारतया स्थापितैर्देवैः सह वर्त्तमानं देवमण्डलं शंकरादिसुरसमूहं  
कमतोऽनुक्रमेण आर्यया शोभनस्वरूपया प्रदीपधूपादिसपर्यया दीप-  
३ धूपादिपूजया आर्चिचन् अर्चयन्ति स्म । सपर्ययेति । 'पूजाऽर्हणा  
सपर्याऽर्चे'ति हेमः ॥ ३० ॥

अथाऽरण्येर्मन्थसमुत्थपावकं

६ प्रणीतमृक्पाठसखैरिपेत्वकैः ।

निनाय कुण्डं विधिवत् प्रकल्पितं

हुताशदिश्येव स देवयाजकः ॥ ३१ ॥

७ अथाऽनन्तरं स देवयाजको हविर्दानादिना देवपूजकोऽग्निभूत्यादिः

ऋक्पाठस्य वेदशाखापाठस्य सखायः सहाया ऋक्पाठसखाः मन्त्र-  
गर्भिमतवेदशाखापाठयुक्तास्रैरिपेत्वकैर्वेदाध्यायविशेषैः प्रणीतं संस्कृतं

१२ अरण्ये रणिकाष्ठस्य मन्थेन मथनेन समुत्थं समुत्पन्नं पावकं वह्निं  
मुख्यं कर्म हुताशस्याऽग्निदेवस्य दिग् हुताशदिक् तस्यां आग्नेय्यां

दिशि एव विधिवत् वेदोक्तप्रकारेण प्रकल्पितं रचितं कुण्डं होमकुण्डं

३० निनाय प्रापयामास, होमकुण्डे स्थापयति स्मेत्यर्थः । णीञ्-धातोर्द्विक्र-  
र्मकत्वात्कुण्डमित्यत्र 'अकथितं च' ( १।४।५१ ) इति कर्मसंज्ञा ।

प्रणीतमिति । 'प्रणीतः संस्कृतोऽनल' इति हेमः । सखैरिति ।

१९ 'राजाहःसखिभ्यः-' इति टच् । इपेत्वकैरिति । 'इपेत्वा'शब्दोऽस्ति  
एष्विति इपेत्वकाः वेदाऽध्यायविशेषाः 'गोपदादिभ्यो वुन्' ( ५।४।

६२ ) इति मत्वेऽर्थेऽध्येयानुवाकयोः ॥ ३१ ॥

हिरण्यरेता वष्टधेऽनिलेरितः शमीसमिन्मिश्रपलाशतर्पणैः ।

२१ मनोमताद्भोजनलान्ततोऽपरं किमुच्यते पुद्गलपोषकारणम् ? ३२

ततो होमकुण्डस्यो हिरण्यरेता वह्निः अनिलेन वायुना ईरितः  
 प्रेरितः सन् शन्या होमोचितवृक्षविशेषस्य समिद्धिरिन्धनैर्मिश्राणि  
 मिलितानि यानि पलाशस्य किंशुकवृक्षस्य तर्पणानि इन्धनानि तैर्व- ३  
 वृधे वर्द्धते स । युक्तोऽयमर्थः—मनोमतान्मनोऽभिलषिताद्भोजनस्य  
 लामतः प्राप्तेरपरं अन्यत् पुद्गलानां फार्यादीनां पोषस्य पुष्टेः कारणं  
 किमुच्यते लोके किं कथ्यते ?, न किमपीत्यर्थः । आहार एव सर्वेषां ६  
 पुष्टिकारणमिति भावः । हिरण्यरेता इति । 'वह्निर्वृहद्भानुहिरण्य-  
 रेतसा'विति हेमः । तर्पणैरिति । 'समिद्धिरिन्धनमेवेध्मतर्पणैवांसी'ति  
 च ॥ ३२ ॥

अथो हवित्रीमुपसृत्य दम्पती प्रदक्षिणीकृत्य गृहीतविष्टरौ ।  
 धृतव्रतौ यष्टमुखेरिता ऋचोऽनुमापमाणौ प्रयतौ बभूवतुः ॥ ३३ ॥

अथो अनन्तरं हवित्रीं होमकुण्डं उपसृत्य तत्समीपमागत्य तां १२  
 प्रदक्षिणीकृत्य गृहीतविष्टरमासनं याम्यां तौ पुनर्धृतं व्रतं यज्ञोचित-  
 नियमो याम्यां तौ, पुनर्यथा याजकस्तस्य मुखेन ईरिताः प्रेरिता या  
 ऋचो वेदशास्त्रास्ता अनुमापमाणौ पश्चात् पठन्तौ जाया च पतिश्च १५  
 दम्पती, सपत्नीक इन्द्रभूतिरित्यर्थः । प्रयतौ हविर्दाने तत्परौ बभू-  
 वतुः अभूताम् । हवित्रीमिति । 'हवित्री तु होमकुण्ड'मिति  
 हेमः ॥ ३३ ॥

सुरान् समृद्धिश्च हविर्धुवाऽऽहितं

समाहिताध्वर्धुवरैरन्दिता ।

शुचिस्रुचा संमुखपाण्युपाचया

धनञ्जयं मौजयतः स जम्पती ॥ ३४ ॥



समाहिताः समाधिमन्तो येऽध्वर्युवरा यजुर्विद्याज्ञिकश्रेष्ठास्तेर-  
 नूदितौ पश्चाज्जल्पितौ जाया च पतिश्च जम्पती स्त्रीभर्तारौ सुरान्  
 ३ देवान् समुद्दिश्य नामोत्कीर्तनेन समुच्चार्य संमुखेन पाणिना करेण  
 उपात्ता गृहीता तथा शुचिध्रुवा निर्मलहोमपात्रेण ध्रुवायां पात्रविशेषे  
 आहितं स्थापितं हविर्हव्यद्रव्यं धनञ्जयं वह्निं मोजयतः स मोजया-  
 ४ मासतुः । अत्र 'गतिबुद्धि-' (१।४।५२) इत्यादिनाऽणिक्कर्तुर्धनञ्ज-  
 यस्य णौ कर्मत्वं । ध्रुवेति । 'ध्रुवा तु सर्वसंज्ञार्थं यस्यामाज्यं निर्धा-  
 यते' इति हैमः । अध्वर्युविति । 'यजुर्विदध्वर्यु'रिति हैमः ॥३४॥

९ गृहीतहव्यो ज्वलनस्तदा मखे  
 दधौ महाज्वाल इतीव गौरवम् ।

अवाप्तभोगः खलु पूर्वरूपतो

१२ दधात्यपूर्वां वररूपसम्पदम् ॥ ३५ ॥

'होमामिस्तु महाज्वाल' इति कोशात् । होमवह्निर्महाज्वाल  
 उच्यते । तत्र कविरूपेक्षते-तदा तस्मिन्नवसरे मखे यज्ञे गृहीतं हव्यं  
 १५ येन स गृहीतहव्यो ज्वलनो वह्निर्महत्यो ज्वाला यस्य स महाज्वाल  
 इति नाम्ना गौरवं गुरुत्वमिव दधौ धारयति स । युक्तोऽयमर्थः—  
 खल्ववधारणेऽवाप्ताः प्राप्ता भोगा भोज्यानि येन स अवाप्तभोगो  
 १८ जन्तुः पूर्वरूपतः स्वस्य प्राक्तनरूपाच्च अपूर्वा नवीनां वररूपसंपदं  
 दधाति खलु, धारयत्येवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

उपादिदानो हविरुद्धवानलो घग्द्वगोत्पुत्यितशब्दसुन्दरः ।

२१ प्रदक्षिणार्चिर्मुदमाधजीजनजनस्य तत्राहुतिमश्रवादिनः ॥ ३६ ॥

तत्र तस्मिन् यज्ञस्याने हविर्होतव्यद्रव्यमुपाददानो गृह्णन् अत एव  
 घगत् घगदित्येवंरूप उत्थित, उत्पन्नो यः शब्दस्तेन सुन्दरो रम्यः,  
 पुनः प्रदक्षिणां अर्चिषो ज्वाला यस्य स तथोक्त एवंविध उद्धतोऽनलः  
 उत्पत्तितो वह्निः आशु शीघ्रं आहुतिमग्नयादिनो जनस्य होममग्न-  
 पाठकलोकस्य मुदं प्रीतिमजीजनत् उत्पादयति स । घगद्गोतीति ।  
 घगदित्यऽव्यक्तानुकरणशब्दस्तस्य 'हाचि बहुलम्' (घा०) इति बहु-  
 लवचनाद्वित्वं न 'आग्नेडितस्य' (८।२।९५) इत्यादिनाऽन्यतकारस्य  
 इति— शब्दे परे पररूपं, तत 'आहुणः' (६।१।८७) मुदमिति ।  
 'मुष्नीत्याऽऽमोदसंमदा' इति हेमः ॥ ३६ ॥

मुद्गुः सुरोद्देश्यकहृद्व्यपाततः समुत्पद्यमो गगनं समास्त्रजत् ।  
 गुपर्वणां तत्क्षणहृतिहेतवे प्रणोदितोऽध्वर्युमिरादरादिव ॥ ३७ ॥

सुरा देवा उद्देश्या उद्देशुं योग्या यस्मिन्स सुरोद्देश्यकः, स चासी १२  
 हृद्व्यस्य पतनं हृद्व्यपातश्चेति कर्मधारयस्तस्मात् मुद्गुर्वारिवारं सुरो-  
 द्देश्यकहृद्व्यपातात् समुत्पद्यम उत्पन्नद्यमोऽध्वर्युर्मिर्यज्ञकर्तृमिरादराद्गु-  
 मानतः गुपर्वणां देवानां तत्क्षणं तत्कालं हृतेराकारणस्य हेतवे १५  
 निमित्ताय प्रणोदितः प्रेरित इव गगनमाकाशं समास्त्रजत् आलिङ्गति  
 स । 'प्वज्ज परिप्वज्जे' अस्मात्कर्त्तरि लङ् । 'दंशसज्ज—' (६।४।२५)  
 इति नलोपः ॥ ३७ ॥

इत्थं ज्योतिष्टोमयज्ञं वितन्वन्  
 स्वर्गावाप्त्यायिन्द्रभृतिर्विधिज्ञः ।

आगच्छन्ति स्वर्गमार्गात्सवेगं  
 द्रङ्गस्योर्ध्वं देवयानान्यपश्यन् ॥ ३८ ॥

इत्थमुक्तप्रकारेण स्वर्गस्यावाप्तौ प्राप्त्यै ज्योतिष्टोमनामकं यज्ञं  
 वितन्वन् विसारयन्, कुर्वन्निति यावत् । विधिं जानातीति विधिज्ञ  
 ३ इन्द्रमृतिः द्रङ्गसोर्ध्वं नगरस्योपरि स्वर्गमार्गात्सवेगं सत्वरं आगच्छन्ति  
 आगमनक्रियां कुर्वाणानि देवयानानि देवविमानानि अपश्यत् पश्य-  
 तिस । द्रङ्गस्येति । 'नगरी पूः पुरी द्रङ्ग' इति हैमः । इदं शालिनी-  
 ६ छन्दस्तल्लक्षणं तु 'शालिन्युक्ता औ तगौ गोऽब्धिलोकै'रिति ॥ ३८ ॥

इति यज्ञवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

इति स्पष्टम् ॥

९ इति श्रीगौतमीयप्रकाशाख्यायां श्रीगौतमीयमहाकाव्यव्याख्यायां  
 चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

१२ आकस्मिको व्योमनि दिव्यनादो विचित्रवादित्रनिनादरम्यः ।  
 शब्दायमानानपि यायजूकानूर्ध्वावलोकप्रयतांश्चकार ॥ १ ॥

विहाय यज्ञं भुवि यस्य सेवना-रुते समेतान् प्रविलोफ्य निर्जयान् ।  
 १५ श्रीगौतमो ह्यपविपादभागभूत् स वर्द्धमानः प्रतिभां पुनातु मे ॥१॥

विचित्राणि नानाविधानि यानि यादित्राणि तेषां निनादः शब्द-  
 स्तेन रम्यो मनोज्ञः अकस्माद्भव आकस्मिको व्योमन्याऽकाशे दिव्य-  
 १८ नादो देयवृन्दकोलाहलननितो दिव्यध्वनिः, शब्दायमानान् वेद-  
 ध्वनिरूपं शब्दं कुर्वाणानपि यायजूकान् यज्ञकर्तृग्राहणान् ऊर्ध्वा-  
 वलोके उर्ध्विलोकाने प्रयतांस्तत्परान् चकार कृतवान् । शब्दे-  
 २१ त्यादि । शब्दं कुर्वन्तीति विभक्ते 'शब्दवेरकलह-' (१।१।१७)

इत्यादिना क्यङ्, ततः शानच् । यायजूकानिति । 'इज्याशीलो  
यायजूक' इति हेमः । अस्मिन् सर्गे इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिछन्दांसि,  
तल्लक्षणानि च प्रथमसर्गे एवोक्तानि ॥ १ ॥

नमस्तलं पुष्कलमप्यमुष्माद् ग्रामादपापानगरीं च यावत् ।  
सम्वाधमैक्षिष्ट महाविमानैश्चित्रीयमाणोऽत्र समस्तलोकः ॥ २ ॥

अत्रास्मिन्नवसरे चित्रीयमाणः आश्चर्यं प्राप्नुवन् समस्तलोकः  
पुष्कलं प्रचुरमपि नमस्तलमाकाशममुष्मादस्माद् गुर्वरामिधानाद्ग्रामात्  
अपापानगरीं यावत् । महाविमानैः सम्वाधं सङ्कीर्णं ऐक्षिष्ट दृष्टवान् ।  
पुष्कलमिति । 'प्राज्यं प्रभूतं प्रचुरं बहुलं बहु 'पुष्कल'मिति हेमः ।  
चः पादपूरणे । सम्वाधमिति । 'सम्वाधः सङ्कटे योना'वित्यने-  
कार्थः । सङ्कटं सङ्कीर्णं चित्रीयमाण इति चित्रं करोति चित्रीयते,  
विस्मयते इत्यर्थः । 'नमोवरेवश्चित्रडः क्यच्' (३।१।१९) अत्र  
क्यच् विधानमीत्वार्थं, टित्करणं तु तडर्थ, ततः शानच् ॥ २ ॥

उद्गीवमुत्प्रेपितचित्तनेत्राः सविस्मयाः संस्तरकारलोकाः ।  
हविः स्रुचोपात्तमपि प्रदातुं हविर्भुजे न प्रभवो बभूवुः ॥ ३ ॥

तदा तत् ऊर्ध्वा ग्रीवा यत्र तद् उद्गीवं यथा स्यात्तथा क्रियाविशे-  
षणमिदम् । उत्प्रेपितानि ऊर्ध्वं प्रहितानि चित्तनेत्राणि मनोनयनानि  
थैस्ते तथोक्ताः, यतः सह विस्मयेन आश्चर्येण वर्तन्ते इति सविस्मयाः,  
एवंविधाः संस्तरकारलोका यज्ञकारकजनाः स्रुचा यज्ञपात्रेण उपात्तं गृ-  
हीतमपि हविर्हव्यद्रव्यं हविर्भुजे बह्वये प्रदातुं प्रभवः समर्था न बभूवुः ।  
संस्तरेत्यादि । 'संस्तरः सप्ततन्तुश्च वितानं वह्निरध्वर' इति हेमः ।  
संस्तरं कुर्वन्तीति संस्तरकाराः । कर्मण्यण्, ततः कर्मधारयः ॥ ३ ॥

१ चित्तानि च नेत्रानि च चित्तनेत्राणि, यदा चित्तैर्भुजानि नेत्राणीति समासः ।

सदैक एवोदयमेति सूर्यः

श्रुतौ श्रुता वा व्यधिका दशैव ।

आः ! कोटिशोऽहर्षतयः कुतोऽमी

संशेरते सेति जनास्तदानीम् ॥ ४ ॥

तदानीं तस्मिन्नवसरे जना लोका इति संशेरते स्म इति संशयं  
 १ दधुः । इतीति किं तदाह—सदा निरन्तरं एक एव सूर्य उदयमेति  
 प्रामोति, वा अथवा श्रुतौ शाल्ने द्वाभ्यामधिका व्यधिका दश द्वौदशैव  
 सूर्याः श्रुताः, सन्तीति शेषः । आ इति आश्चर्यं, 'अमी साक्षाद्वि-  
 २ लोक्यमानाः कोटिशोऽहर्षतयः सूर्याः कुतः समेताः ?' इति संदेहं  
 दधुरित्यर्थः । कोटिश इति वीप्सायां शस् । संशेरते इति ।  
 संपूर्वात् शीळः कर्चरि लट् ॥ ४ ॥

३२ नित्याऽन्तरिक्षमिखेदखिन्नं

ज्योतिष्कचक्रं भुवमापतेत् किम् ? ।

इत्थं मुहुः संशयशैलशृङ्गारोहा-

३५ वरोहे जनताऽऽकुलाऽभूत् ॥ ५ ॥

'नित्यं निरन्तरमन्तरिक्षे आकाशे या अभिर्भ्रमणं तया उत्पन्नो यः  
 खेदस्त्रेण खिन्नं ज्योतिष्कचक्रं ज्योतिर्मण्डलं किं भुवं पृथ्वीमापतेत् ?'  
 ३० इत्थं जनता जनसमूहो मुहुर्वारंवारं संशय एव शैलशृङ्गं पर्वतशिखरं  
 तत्र आरोहाऽवरोहे आरोहणाऽवतरणे आकुलाऽभूत् । आरोहेत्यादि ।  
 पूर्वमारोहः पश्चादवरोह आरोहावरोहः । 'पूर्वकालैकसर्वजरत्-'  
 ३१ (२।१।४९) इत्यादिना समासः ॥ ५ ॥

दृश्येत गन्धर्वपुरं किमत्रो-  
 ७५६

त्पातस्वरूपं श्रुतविश्रुतं वा ।

एवं वितर्कं बहुभिर्नृलोकः स्वास्थ्यं ३

न लेभेऽद्भुतमीतियोगात् ॥ ६ ॥

अत्र किं गन्धर्वपुरं व्यन्तरनगरं दृश्येत ! वा अथवा श्रुते सिद्धान्ते  
 विश्रुतं प्रसिद्धं किमेतदुत्पातस्वरूपं दृश्येत ! एवमुना प्रकारेण अद्भु-  
 तमीतियोगात् आश्चर्यसंयोगाद्बहुभिर्वितर्कैर्विकल्पैर्नृलोको मनुष्यलोकः  
 स्वास्थ्यं स्वस्वचित्ततां न लेभे न प्राप्तवान् । अद्भुतेत्यादि । 'विस-  
 यधिन्नमद्भुत'मिति हेमः । अद्भुतं च भीतिश्चाद्भुतमीती तयोर्योगः  
 इति समासः ॥ ६ ॥

इत्थं तथाऽस्वास्थ्यपथावतीर्णान्

जनानवादीद्गुरुरिन्द्रभृतिः ।

ऋतोरनालोच्य महाप्रभाव-

महो ! मुधा तर्कयताऽनृतं किम् ? ॥ ७ ॥

तथा तेन प्रकारेण अस्वास्थ्यपथमस्तिरचित्ततामार्गम् अवतीर्णान्  
 प्रविष्टान् जनान् इन्द्रभृतिर्गुरुरित्यमवादीत् एवमुक्तवान् । इत्थं कथ-  
 मित्यत आह—'अहो लोकाः ! ऋतोर्यज्ञस्य महाप्रभावमनालोच्य अवि-  
 चार्यं मुधा वृथाऽनृतमसत्यं किं तर्कयत ?' यूयमिति कर्तृपदं क्रियामि-  
 संवन्धार्थं प्राक्षम् ॥ ७ ॥

तर्हि किमिदमकस्मात्समायातीत्याशङ्कानिरासार्थं गौतम आह—

रम्योऽप्यमुचेजितरत्नमाभिर्विदम्बयञ्छक्रशरासनामाम् ।

सहस्रपत्राकृतिरसपीठप्रतिष्ठितः स्तम्भसहस्रशोमी ॥८॥ २२

सुजातजालाकलितः समन्तात्  
पाञ्चालिकाविभ्रमलोभनीयः ।

३ चन्द्रोपलघोतितचन्द्रशालः  
स्फुरत्यताकैः शिखरैः स्पृशन्खम् ॥ ९ ॥

६ प्रफुल्लसन्ध्याभ्रसमैर्वितानै-  
र्नदच्छदिश्चित्रितचारुभित्तिः ।

प्रलम्बहाराश्चितनागदन्तो  
मुक्तामणीजाललसद्वलीकः ॥ १० ॥

९ मृदङ्ग-वीणा-पणवा-ऽऽरवाढ्यै-  
र्घण्टानिनादैर्निभृतान्तरिक्षः ।

आयाति नो मन्त्रनिमन्त्रितो य-  
दिवो भुवं देवविमानवारः ॥ ११ ॥

चतुर्भिः कलापकम् ।

अहो लोकाः ! यद्यस्मात्कारणात् अयं साक्षादुपलभ्यमानो रम्यो  
१५ मनोज्ञो नोऽस्माकं मन्त्रैर्निमन्त्रितो देवविमानानां वारः समूहो दिवः  
स्वर्गाद्भुवं पृथ्वीं आयातीत्यन्वयः । अथ विशेषणानि—अयं किं  
कुर्वन् । उचेजितानि शाणादिना उद्दीप्तोऽकृतानि यानि रत्नानि तेषां  
१८ भाः प्रमास्ताभिः शक्रशरासनस्य इन्द्रधनुष आर्मां प्रमां विडम्बयन्  
तिरस्कुर्वन् । पुनः कीदृशोऽयम् । सहस्रपत्रस्य कमलविशेषस्येवाकृतिरा-  
कारो येषां तानि एवंविधानि यानि तेषु प्रतिष्ठितः पुनः स्तम्भानां  
२१ सहस्रैः शोभते तच्छीलः स्तम्भसहस्रशोभी ॥ ८ ॥ तथा सुजातै-  
र्देवप्रभावात् मुनिष्पन्नैर्जालैर्वाक्षैरासमन्तात् कलितो युक्तः, पुनः  
२३ समन्तात्सर्वेदिक्षु पाञ्चालिकानां पुत्रिकाणां विभ्रमैर्विलसैर्लोभनीयो

जनानां मोहोत्पादकः, पुनश्चन्द्रोपलैश्चन्द्रकान्तरलैर्घोतिताश्चन्द्रशालाः  
 शिरोगृहाणि यस्य स तथोक्तः । पुनः पुनः स्फुरन्त्यश्चलन्त्यः पताका  
 ध्वजा येषु ते तैः शिखरैः स्वमाकाशं स्पृशन् ॥ ९ ॥ तथा प्रकुला ३  
 विकसिता या सन्ध्या तस्यां यानि अग्राणि वार्दलानि तैः समास्तुर्याः  
 तैर्वितानैश्चन्द्रोदयेर्नद्धा बद्धा छदिरुपरितनमागो यस्य स तथोक्तः ।  
 पुनश्चित्रिताश्चारवो मनोहरा भित्तयो यस्य स तथोक्तः । पुनः प्रलम्बैर्लम्ब- ६  
 मानैर्हारैरञ्चिताः प्रशस्ता नागदन्ता भित्तिस्यकीलका यस्य स तथोक्तः ।  
 पुनर्मुक्ताश्च मण्यश्च मुक्तामण्यस्तासां मौक्तिकानां मणीनां च अथितानां  
 जालैः समूहेर्लसन्ति शोभमानानि बलीकानि नीत्राणि छदिःप्रान्तानि ९  
 यस्य स तथोक्तः ॥ १० ॥ तथा मृदङ्गवीणापणवानां वाद्यविशेषाणा-  
 मारवैः शब्दैराढ्यः समृद्धः । पुनर्घण्टानां निनादैः शब्दैर्नितरां मृत-  
 मन्तरिक्षमाकाशं येन स तथोक्तः । अत्रेतनपादद्वयस्यान्वयः प्रागुक्त १२  
 एव नवमश्लोके—पाञ्चालिकेत्यादि । 'पाञ्चालिका च पुत्रिके'ति  
 हेमः । लोभयतीति लोभनीयः 'लुभ विमोहने' ण्यन्तादस्मात् 'कृत्य-  
 स्युटो बहुलम्' ( ३।३।११३ ) इति कर्त्तरि 'अनीयद्' । 'चन्द्रशाला १५  
 शिरोगृह'मिति हेमः । दशमश्लोके—वितानैरित्यादि । 'अथोल्लोचो  
 वितानं कदकोऽपि च । चन्द्रोदये' इति हेमः । 'पटलच्छदिपी  
 समे । नीत्रं बलीकं तत्प्रान्त' इति च 'नागदन्तास्तु दन्तका' इति १८  
 च ( हेमः ) । एकादशे श्लोके—चार इति । 'वारः सूर्यादिवासरे ।  
 महै स्वराऽवसरयोर्वृन्दे कुञ्जाख्यंपादपे' इत्यादि अनेकार्थः ॥ ११ ॥

पुनर्गौतम आह—

ध्यानैर्जपैर्वा बहुभिस्तपोभिः

समेऽपि यान् द्रष्टुमलं न मर्त्याः ।



तानद्य देवानिह सप्ततन्तौ

प्रत्यक्षतः पश्यत नः प्रसादात् ॥ १२ ॥

३ बहुभिर्घ्यानैः सरणैर्बहुभिर्जपैर्मन्त्रादिपाठैर्बहुभिस्त्रपोभिरुपवासादि-  
भिर्मर्त्या मनुष्या यान् देवान् स्वप्नेऽपि द्रष्टुं विलोकयितुं नाऽलं न  
समर्थाः, तान् देवान् अद्य अस्मिन् दिने इहास्मिन् सप्ततन्तौ यज्ञे  
६ नोऽस्माकं प्रसादात् प्रत्यक्षतः पश्यत यूयं । सप्ततन्ताविति । 'यज्ञो  
यागः सवः सत्रं स्वोमो मन्युर्मखः क्रतुः । संस्तरः सप्ततन्बुध्वे'त्यादि  
हेमः ॥ १२ ॥

९ ततः सुराणामिह याज्ञिका भोः !

स्तुतौ सपर्यापनतौ यतश्चम् ।

दुराप एषोऽवसरो नराणां

क लभ्यते सङ्गम ईश्वराणाम् ? ॥ १३ ॥

१२ ततस्तस्मात्कारणात् भो याज्ञिकाः ! इह प्रस्तावे सुराणां देवानां  
स्तुतौ स्तुतिकरणे, पुनः सपर्यायाः पुष्पादिपूजायाः उपनतौ  
१५ समीपनयने प्रगुणीकरणे इत्यर्थः, यूयं यतध्वं यत्नं कुरुध्वं । नराणां  
मनुष्याणामेषोऽवसरो दुरापो दुर्लभः, अस्तीति शेषः । यत् ईश्वराणामै-  
श्वर्यवतां सङ्गमः संसर्गः क लभ्यते ? यथा तथा न लभ्यते इत्यर्थः ।  
१८ नराणामिति । शेषे पृष्ठी, न तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' ( २।३।६५ )  
इति, 'न लोकाव्यय-' ( २।३।६९ ) इति निषेधात् ॥ १३ ॥

इत्युक्तवाक्येन गुरोः सहर्षा-

२१ स्तरगण्डिकास्तुष्टुरेतमेव ।

भगो नमस्ते तव चैव शक्ते-

२२ राकृष्टदेवा यदिहाभियन्ति ॥ १४ ॥

इतीत्यं गुरोर्गौतमस्य उक्तवाक्येन कथितवाक्येन सहर्षा हर्षवन्त-  
स्तत्त्वण्डिकास्तस्य गौतमस्य शिष्या एतं गौतममेव तुष्टुतुः स्तुवन्ति स्म ।  
कथं तुष्टुवुरित्याह—हे भगो ! हे पूज्य ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु यद्य- ३  
स्मात्कारणात् तवैव शक्तेराकृष्टा देवाः इह गर्त्यलोकेऽभियन्ति  
आगच्छन्ति, अभिपूर्वादिणः कर्त्तरि लट् । 'इणो यण्' ( ६।१।८१ )  
इति यण् ॥ १४ ॥ ६

अथौष्म यन्मन्त्रमहाप्रभावा-

द्यागेषु देवागमनं पुराऽभूत् ।

तत्साम्प्रतं दर्शितमागमस्य

प्रामाण्यमस्माद् गुरुणा त्वयैव ॥ १५ ॥ ९

पुरा पूर्वं यागेषु यज्ञेषु मन्त्राणां महाप्रभावात् देवानामागमनमभूत्  
इति यद्वयमथौष्म शृणुमः स्म, तत्साम्प्रतमधुना आगमस्य वेदस्य १२  
प्रामाण्यं प्रमाणत्वमस्मान् प्रति त्वयैव गुरुणा साक्षाद्दर्शितम् । इह  
यज्ञे साक्षाद्देवागमदर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥

इत्थं वदत्स्वेव तदा द्विजेषु

ग्रामं तमुल्लङ्घ्य कलम्बगत्या ।

ययुः सुराः सत्त्वरयानसंस्थाः,

क वा विलम्बो महतां मुधा स्यात् ? ॥ १६ ॥ १०

तदा तस्मिन्नवसरे द्विजेषु ब्राह्मणेषु इत्यमनेन प्रकारेण वदत्सु  
कथयत्सु सत्सु एव सत्त्वरयानसंस्थाः वेगवद्वाहनस्विताः सुरा देवाः  
कलम्बगत्या घाणसदृशगत्या तं ग्राममुल्लङ्घ्य ययुरप्रतो यान्ति स्म ।  
वाऽथवा, युक्तोऽयमर्थः—महतां महात्मनां मुधा वृथा विलम्बः क २२

स्यात् ? न कर्पात्यर्थः । कलम्बेति । 'कलम्बो नालिकाशाके पृषत्के  
नीपपादपे' इति अनेकार्थः ॥ १६ ॥

३ निरीक्ष्य तानाशुगतिप्रवृत्तान्  
स्वछात्रवृन्दावृतगौतमस्य ।

हर्षस्यौ शोकरूपावभृतां

४ गते इव क्षौद्रघृते विपत्त्वम् ॥ १७ ॥

आशु शीघ्रगतौ, अन्यत्र गमने प्रवृत्तान् तान् देवान् निरीक्ष्य  
दृष्ट्वा, स्थितस्येति शेषः । स्वछात्राणां स्वशिष्याणां वृन्दैः समूहेरावृतस्य  
५ वेष्टितस्य गौतमस्य हर्षस्यौ प्रमोदमानौ शोकरूपौ खेदक्रोधौ अमू-  
ताम् । उल्लेखते—क्षौद्रघृते मधुहविष्ये विपत्त्वं गते प्राप्ते इव  
'संयुक्ते मध्वाज्ये विपरूपे भवत' इत्युक्तेरुल्लेखेयम् । सयाविति ।

१२ 'मानश्चित्तोन्नतिः सय' इति हेमः ॥ १७ ॥

वैवर्ण्यमास्थाय तदेन्द्रभृतिः

खिन्नो गतद्रव्य इवात्मवृत्त्या ।

१५ निर्द्धारितार्थादितरत् किमेत-

त्रावर्त्ततेति स्वधिया निदृष्यौ ॥ १८ ॥

तदा तस्मिन्नवसरे इन्द्रमूर्तिर्गौतमो विवर्णस्य भावो वैवर्ण्यं विच्छा-  
१८ यत्वमास्थाय प्राप्य गतं द्रव्यं यस्य स गतद्रव्य इव खिन्नः शोकातुरः  
सन्, आत्मवृत्त्या स्वमनोव्यापारेण निर्द्धारितो निश्चयीकृतो योऽर्थ-  
स्रज्जादितरदन्यद् विपरीतं किमेतत् फार्यं प्रावर्त्तत प्रवृत्तं सजात-  
मित्यर्थः । इतीत्थं स्वधिया स्ववृत्त्या निदृष्यौ चिन्तयामास ।

१२ प्रावर्त्ततेति । 'वृत्तु वर्त्तने' प्रपूर्वाद्वात्कार्षरि लट् ॥ १८ ॥

जगाद् चैवं जगदीश्वरीयं  
हन्ताऽज्ञतैव प्रतिभाति विश्वे ।

नो चेदिदं यागपदं विमुच्य

आन्ताः कथं हव्यभुजो भ्रमन्ति ? ॥ १९ ॥

च पुनर्गौतम एवं जगाद् वदति स्म, हन्तेति विपादे विश्वे लोके  
जगत ईश्वरी जगदीश्वरी जगत्स्वामिनी इयमज्ञता मूर्खता एव प्रति-  
भाति प्रतिभासते, चेद्यदि एवं नो स्यात् तर्हि इदं यागपदं यज्ञस्थानं  
विमुच्य त्यक्त्वा हव्यभुजो देवाः आन्ता आन्तचित्ताः सन्तः कथं  
भ्रमन्ति ? ततो देवानागप्यन्यत्र गमनाद् ज्ञायते जगदीश्वरी अज्ञ-  
तैवास्तीति भावः ॥ १९ ॥

विज्ञातुमिच्छन्ति परोक्षमर्थं

येभ्यो जनाः काऽपि हि सन्दिहानाः ।

प्रत्यक्षमप्यर्थमिमे विदुर्न

ज्ञातं । तदेपां विबुधाभिधानम् ॥ २० ॥

हीति निश्चितं, कापि कस्मिन्नपि अर्थे सन्दिहानाः सन्देहं विभ्राणा  
जना लोका येभ्यो देवेभ्यः परोक्षमप्रत्यक्षमर्थं विज्ञातुमिच्छन्ति, ते इमे  
देवाः प्रत्यक्षमप्यर्थं यज्ञलक्षणं न विदुर्न जानन्ति, तत्तस्मात्कारणादेपां  
देवानां विशेषेण बुध्यन्तीति विबुधा इत्येवंरूपमभिधानं नामधेयं  
ज्ञातं ।, वृथैवैपामेतन्नामेत्यर्थः । विशेषार्थापरिज्ञानादिति भावः ॥२०॥

कैरन्यमर्त्याऽरिभिरुद्धतैर्वा

प्रसह्य नीयन्त उतान्यतोऽमी ।

मेघाः समीरैरिव, विघ्नवन्ति

श्रेयांसि शश्वत्खलु सम्भवन्ति ॥ २१ ॥

२१

२३

उतेति वितर्के, वाऽथवाऽमी देवाः कैरपि उद्धतैः प्रवलैरमर्त्यानां  
 देवानामरिभिर्वैरिभिः, दानवैरित्यर्थः । प्रसह्य वलात्कारेण अन्यतो  
 ३ अन्यत्र प्रदेशे नीयन्ते प्राप्यन्ते । कैः के इव ? समीरैर्वायुभिर्मेषा इव ।  
 यथा समीरैर्मेषाः प्रसह्य अन्यत्र नीयन्ते तथेत्यर्थः । युक्तोऽयमर्थः—  
 खलुरवधारणे, श्रेयांसि श्रेयोभूतानि कार्याणि शश्वन्निरन्तरं विभवन्ति  
 ६ अन्तराययुक्तानि सम्भवन्त्येव, अतोऽत्रापि मङ्गलकार्ये देवागमने  
 किमपि विघ्नमशुदिति भावः ॥ २१ ॥

वृथाऽथवाऽनेन विमर्शनेन

९ सृतं यतः प्रत्युत सप्रमोदाः ।

दृश्यन्त एते, खलु चित्तवृत्ति-

र्लक्ष्येत लिङ्गैरिह देहभाजाम् ॥ २२ ॥

१२ अथवाऽनेन वृथा विमर्शनेन व्यर्थचिन्तनेन सृतं पर्याप्तं यत एते  
 देवाः प्रत्युत सप्रमोदाः सहर्षा दृश्यन्ते । खलु निश्चितं, इह लोके  
 देहभाजां प्राणिनां चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो लिङ्गैश्चिद्देर्लक्ष्येत ज्ञायेत,  
 १५ सुधीभिरिति शेषः । अतो नैषां वैरिकृतोपद्रुतिसम्भव इति भावः ॥२२॥

तथा हि वीणाफणनं मृदङ्ग-

ध्वानस्तथा किन्नरगीतनादः ।

१८ नृत्यत्सुरस्त्रीजननूपुराणां

ध्वनिः कथञ्चरमृते प्रमोदात् ॥ २३ ॥

तथा हि तान्येव प्रमोदचिह्नानि दर्शयति—इह तावद्वीणानां  
 फणनं शब्दः श्रूयते, पुनर्मृदङ्गानां ध्वानो ध्वनिराकर्ण्यते, तथा तेनैव  
 २२ प्रधारेण किन्नराणां देवविशेषाणां गीतनादो गानध्वनिः श्रुतिपथं

समायाति, पुनर्नृत्यतां नृत्यं कुर्वतां सुरस्त्रीजनानां देवाऽङ्गनालोकानां  
यानि नूपुराणि चरणाऽऽभरणानि तेषां ध्वनिर्निशम्यते, प्रमोदादृते  
प्रमोदं विना एते भावाः कथङ्कारं !, कथं भवन्तीत्यर्थः । अतः ३  
सप्रमोदा एवैते देवा दृश्यन्ते इति भावः । 'अन्यथैवं कथम्' इत्यादिना  
सिद्धप्रयोगे कृञो णमुल् ॥ २३ ॥

‘प्रभो ! चिरं जीव चिरं विधेहि

त्रैलोक्यराज्यं जयतात्त्वमेव’ ।

आशिष्यते कोऽयमुदात्तगीर्भि-

र्मुहुः सुरैः सम्प्रति गीतिपूर्त्तौ ? ॥ २४ ॥

‘हे प्रभो ! हे स्वामिन् ! त्वं चिरं बहुकालं जीव जीवतात्, पुनश्चिरं  
त्रैलोक्यस्य राज्यं विधेहि कुरु, पुनस्त्वमेव जयतात् सर्वोत्कर्षेण  
वर्त्तस्व’, इत्थं उदात्तगीर्भिर्हृच्चैर्वाग्भिः सम्प्रति अधुना गीतिपूर्त्तौ गान- १२  
परिसमाप्तौ मुहुर्वारंवारं सुरैर्देवैरयं कः पुमान् आशिष्यते आशी-  
र्विषयः क्रियते ? ॥ २४ ॥

इति ब्रुवत्येव तदा द्विजेन्द्रे

प्रादुर्बभूवेति वचोविकासः ।

अदृष्टपूर्वं किमहो अपापा-

पुर्वन्तिके विस्मयकारि वृत्तम् ॥ २५ ॥

तदा तस्मिन्नवसरे द्विजेन्द्रे ब्राह्मणेधरे गौतमे इतीत्यं ब्रुवति  
वदत्येव सति इत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वचोविकासो वचसः स्फुटो-  
च्चारः प्रादुर्बभूव । इतीति किं तदाह—‘अहो इति आश्चर्येऽपापापुर्व्या  
अन्तिके समीपे पूर्वमदृष्टं अदृष्टपूर्वं विस्मयकारि आश्चर्यकारि किं २२

वृत्तम्', इति वाग् जनमुखात् प्रकटीवभूवेत्यर्थः । विकास इति ।  
विकसनं विकासः, भावे घञ् ॥ २५ ॥

३ उपात्तवृत्तान्त इतो नियुक्तो  
वार्त्तायनोऽप्येवमुदाजहार ।  
स्वामिन् ! प्रवृत्तामिह किंवदन्तीं

६ सत्यामवेहि प्रणिधेहि चित्ते ॥ २६ ॥

इतो अस्माद्धचःप्रादुर्भावात् परं उपात्तो गृहीतो वृत्तान्तो येन स  
उपात्तवृत्तान्तो नियुक्तः स्वयं व्यापारितो वार्त्तायनो हेरिकपुरूपोऽपि  
११ गौतमं प्रति एवमुदाजहार उक्तवान् । कथमित्याह—'हे स्वामिन् !  
इह प्रस्तावे प्रवृत्तां किंवदन्तीं लोकवार्त्तां सत्यामवेहि जानीहि, चित्ते  
प्रणिधेहि समाधेहि, स्थापयेति यावत् । वार्त्तायन इति । 'हेरिको  
१२ गूढपुरुषः \* \* \* वार्त्तायनः स्पशध्वार' इति च हैमः । किंवद-  
न्तीमिति । 'जनश्रुतिः किंवदन्ती' इति च । अवेहीति । अवाह-  
पूर्वादिणो लोट् । 'ओमाढोश्च' (६।१।९५) इति पररूपम् ॥ २६ ॥

१५ पुनस्तामेव प्रवृत्तिं स हेरिकः प्राह—

वप्रत्रयान्त्वर्मणिपीठिकायां  
सिंहासनेऽऽये पुरुषः परात्मा ।

१८ कोऽपि स्थितस्तत्प्रणिपातहेतो-

रायान्ति देवा हि विमानसंस्थाः ॥ २७ ॥

वप्रत्रयस्य प्राकारत्रयस्य अन्तर्मध्ये या मणिपीठिका तस्यामष्टये  
१९ प्रधाने सिंहासने कोऽपि परात्मा प्रकृष्टात्मा पुरुषः स्थितः, अस्तीति  
शेषः । हीति निश्चितं, तस्य पुरुषस्य प्रणिपातहेतोः प्रणामनिमित्तं  
२१ ण्ते विमानसंस्था विमानस्थिता देवा आयान्ति ॥ २७ ॥

निर्द्धार्य तां नाहमवैमि मूढ-  
स्तथापि जाने जगदीश्वरोऽयम् ।  
रूपेण देवैरपि दुर्लभेण

ज्योतिर्भरेणाऽपि खगातिगेन ॥ २८ ॥

हे स्वामिन् ! अहं मूढो मूर्खो यद्यपि निर्द्धार्य निश्चयं कृत्वा तं  
पुरुषं नाऽवैमि न जानामि तथापि देवैरपि दुर्लभेन रूपेण सौन्दर्येण  
अपि पुनः खगमतीत्य गच्छतीति खगातिगस्तेन रूपातिशयिना  
ज्योतिर्भरेण तेजःपुञ्जेन अयं जगतामीश्वरो जगदीश्वर इति जाने  
जानामि खगातिगेनेति 'अन्यत्रापि दृश्यते' ( वा० ) इति गमेर्ढः । ९  
'सूयोऽर्कः किरणो भगो ब्रह्मपुषः, पूषा पतङ्गः खगः' इति हेमः ॥ २८ ॥

श्रुत्वेति वाचं चरवक्रगर्भा-

दाचार्यधुर्यो मनसा विमृश्य ।

विवेकिनो नीतिविचारदक्षानु-

वाच सन्ने समवेतघ्नरीन् ॥ २९ ॥

आचार्येषु आचारयोग्येषु धुर्यो धुरीणो गौतमध्वरस्य हेरिकस्य  
वक्रगर्भात् गुप्तमध्यात् इत्युक्तप्रकारेण वाचं श्रुत्वा, पुनस्त्वां वाचं  
मनसा विमृश्य विचार्य, विवेकिनो विवेकवतः पुनर्नीतिविचारे  
दक्षान् निपुणान्, सन्ने यज्ञे समवेताः संमिलिता ये सूरयः पण्डिता  
व्यक्तादयस्तान् उवाच वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् ॥ २९ ॥

यदुवाच तदाह—

ब्रह्मा न विष्णुर्न हरोऽपि नो वा-

ऽवधीरयेद्यो मखभागमिष्टम् ।



कोऽसौ स्वमायां बहुलं वितत्य

स्थितो जनानां वत वञ्चनाय ॥ ३० ॥

- ३ अयं ब्रह्मा न विष्णुर्न वाऽथवा हरो रुद्रोऽपि, न दृश्यते इति शेषः । य इष्टं सर्वेषां देवानां बल्लभं मखभागं यज्ञांशमवधीरयेत् तिरस्कुर्यात् । वतेति खेदे, जनानां वञ्चनाय प्रतारणाय बहुलां प्रचुरां  
६ स्वमायां वितत्य विस्वार्य्य स्थितोऽसौ, को विद्यते ? इति शेषः ॥ ३० ॥

आः ! एष मायी कुहनेन्द्रजाल-

क्रियापटुर्धर्मविलोपहेतुः ।

- ९ नो चेदिदानीमवधानहानिं

कुर्यात्कथं सामगयाजकानाम् ? ॥ ३१ ॥

- आः इति सन्तापे, एषः कश्चित् कुहनया कपटेन परिविस्मापनार्थं  
१२ मिथ्याकल्पनया या इन्द्रजालक्रिया तस्यां पटुश्चतुरो मायाऽस्यास्तीति मायी कपटी पुमान् धर्मविलोपस्य यज्ञधर्मविनाशस्य हेतुः कारणं, समुपेत इति शेषः । नो चेत् यद्येवं न स्वाचर्हि इदानीं साम्प्रतं साम-  
१५ वेदं गायन्तीति सामगा ये याजका यज्ञकर्त्तारस्त्रेषां अवधानस्य समाधानस्य हानिः कथं कुर्यात् ? । 'आ' इति सान्तो निपातः । 'आः सन्तापमकोपयो'रिति अनेकार्थः । कुहनेति । 'कुहना  
१८ दंभचर्या चे'ति द्वैगः ॥ ३१ ॥

एतेषु च व्योमचरेषु कामं

सत्यं गुरत्त्वं न वयं प्रतीमः ।

मायाविनां यज्ञनवञ्चकानां

माया दुरन्तेति द्वि किं न विद्यः ॥ ३२ ॥

च पुनः कामं यथेच्छं व्योमनि आकाशे चरन्तीति व्योमचरा-  
स्त्रेषु, एतेषु देवेषु वयं सत्यं सुरत्वं देवत्वं न प्रतीमो न श्रद्धामः ।  
यद्यस्मात् कारणात् हीति निश्चितं, जनवञ्चकानां मायाविनां धूर्तानां ३  
माया दुःखेन अन्तो यस्याः सा दुरन्ता दुर्ज्ञानेत्यर्थः, इति किं वयं  
न विद्मो न जानीमोः, विद्म एवेत्यर्थः । एतावता एतेन मायिनेव  
स्वमायया एते देवा अपि कल्पिता इति ज्ञायन्ते इति भावः । प्रतीम ६  
इति । प्रतिपूर्वादिणः कर्त्तरि लट् ॥ ३२ ॥

मुग्धेषु लोकेषु कुतो विवेको

ज्ञास्यन्ति हा हा ! प्रभुमेनमेव ।

किं ज्ञायते शासनमस्य कीदृक् ?

सोपद्रवः सन्निगमो हि भूतः ! ॥ ३३ ॥

मुग्धेषु तत्त्वज्ञानहीनेषु विवेको योग्याऽयोग्यत्वनिर्णयः कुतः ? न ३२  
कुतोऽपीत्यर्थः । ततश्च हा हा ! इति खेदे, मुग्धलोका एनमेव मायिनं  
प्रभुं जगत्त्वामिनं ज्ञास्यन्ति । तथा किं ज्ञायते अस्य शासनं घर्मो-  
पदेशः कीदृक् अस्ति ? ततो हीति निश्चितं, सन्निगमः सद्धर्ममार्गः ३५  
सोपद्रवः उपद्रवयुक्तो भूतः सज्जातः । 'अध्वा पन्था निगमः सतिः'  
इति हेमः ॥ ३३ ॥

ध्वस्ते तु घर्मे जगतो गतिः का ?

यन्नोऽस्य तत्कोऽपि विमर्शनीयः ।

ऋतुक्रिया तिष्ठतु तावदेत-

क्षयाम्युपायो नियतो विधेयः ॥ ३४ ॥

तु इति विशेषे । घर्मे ध्वस्ते सति जगतो विश्वस्य का गतिः ?  
न कार्पीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादस्य कार्यस्य कोऽपि यन्नो विमर्श- २३

नीयो विचार्यः । तर्हि किं कार्यमित्याशङ्क्याह—कृतक्रियाः यज्ञक्रिया  
तिष्ठतु आस्तां तावत् प्रथमं नियतो निश्चित एतस्य धर्मध्वंसकर्तुर्जे-  
३ यस्याऽभ्युपायो विधेयः कर्तव्यः ॥ ३४ ॥

विद्यावतामेव न दृष्टपूर्वो

नापि श्रुतः कापि सुदूरदेशे ।

६ विहायसो वा पतितोऽत्र भूमौ

किं वाऽवतीर्णो ननु भूमिगर्भात् ॥ ३५ ॥

एष पुरुषो विद्यावतां विदुषां मध्ये पूर्वं दृष्टो दृष्टपूर्वो न, पूर्वं  
९ कदापि विद्वत्सु न दृष्ट इत्यर्थः । न पुनः काऽपि सुतरामत्यन्तं दूर-  
देशेऽपि श्रुतो वेत्युत्प्रेक्षायाम् । एष विहायस आकाशादत्र भूमौ  
पतितः ? किं वा—ननु निश्चितं ( वितर्कं ! ) भूमिगर्भाद्भूमध्यादक-  
१२ स्मादत्रावतीर्णो !, न ज्ञायते सद्यः कुतः समेतोऽयमिति भावः ॥ ३५ ॥

आयातु यात्वेप यतस्ततो वा

स्वार्थं समाराधयतां सुखेन ।

१५ दुःखाय नः किंतु भवेत्प्रकामं

लोकेऽस्य लोकेश्वरताप्रसिद्धिः ॥ ३६ ॥

एष यतस्ततो वा प्रदेशात् आयातु आगच्छतु, यत्र तत्र वा यातु,  
१८ अथवा सुखेन स्वार्थं स्वप्रयोजनं समाराधयतां साधयतु, नाऽस्माकं  
किमपि दुःखायेति वाक्यशेषः । किंतु लोके याऽस्य लोकेश्वरतायाः  
प्रसिद्धिः सा प्रकाममत्यन्तं नोऽस्माकं दुःखाय भवेत् ॥ ३६ ॥

गर्जत्वर्यं तापदुदाचयोपो

२२ गर्वं दधात्वीश्वरताऽभिपिक्तम् ।

यावन्न चाऽऽसादृशदृष्टियोगं गतो . . . . .

गजो व्याघ्रमिवाऽनवेक्ष्य ॥ ३७ ॥

अयं पुरुषः उदात्तो महान् घोषः शब्दो यस्य स उदात्तघोषः ३  
सन् तावद्गर्जतु । पुनरीश्वरता ऐश्वर्येण अभिषिच्यते स्मेति ईश्वरता-  
भिषिक्तं ऐश्वर्यजनितं गर्वमहङ्कारं तावद्घातु, धारयतु यावदऽसा-  
दृशानामसत्तुल्यानां दृष्टोर्नेत्रयोयोगं सम्बन्धं न गतो न प्राप्तः । क. ६  
इव । व्याघ्रं शार्दूलमनवेक्ष्य अपेक्ष्य स्थितो गज इव । यथा गजस्ताव-  
दुदात्तघोषो गर्जति, तावच्च स्वमहत्त्वगर्वं दधाति यावद्व्याघ्रं न प्रेक्षते  
तथा अयमपीत्यर्थः । उदात्तेति । 'उदात्तो दातृमहंतोर्हृद्ये च स्वर-  
मिद्यपि' इति अनेकार्थः ॥ ३७ ॥

शैलालिनां सिद्धिरुत्तेन्द्रजाले

प्रस्तावसम्पादितवस्तुयोगात् ।

विद्यावतामत्र तु कापि नाऽऽस्था

मृपाविधौ न प्रतियन्ति बुद्धाः ॥ ३८ ॥

उत्तेति वितर्के, शैलालिनां नटानां प्रस्तावे अवसरे संपादितं १५  
निष्पादितं यद्वस्तु कौतुककारिपदार्थस्तस्य योगात् इन्द्रजाले कुहके,  
सिद्धिरस्तीति शेषः । विद्यावतां तु अत्रेन्द्रजाले कापि आस्थाऽपेक्षा  
न, कोऽप्यादरो नास्तीत्यर्थः । कथमित्याह—यतो बुद्धाः पण्डिता ३८  
मृपाविधौ मिथ्याकार्ये न प्रतियन्ति न प्रतीतिं कुर्वन्ति । इन्द्रजालस्य  
मिथ्याकार्यत्वात् तत्र विदुषामादर इति भावः । 'नटः कृशाश्वी  
शैलाली' इति हेमः । आस्थेति । 'आस्था यत्नालम्बनयोरसानाऽपेक्ष- २१  
योरपि' इति अनेकार्थः । प्रतियन्तीति । प्रतिपूर्वादिणः कर्षरि  
रुह ॥ ३८ ॥

वादाय नैव प्रमविष्णुरेपो-

ऽस्माभिः समं निश्चितमेतदस्ति ।

३ नागाधिराजोऽपि विपं विमुञ्चन्

किं वैनतेयेन समं समर्थः ? ॥ ३९ ॥

एष पुमान् अस्माभिः समं सार्द्धं वादाय वादं कर्तुं नैव प्रम-  
६ विष्णुः समर्थो विद्यते एतन्निश्चितं निश्चयीकृतमस्ति । एतमेवार्थं  
मर्थान्तरन्यासेन द्रव्यति—नागाधिराजः सर्पेन्द्रो विपं विमुञ्चन्नपि  
परपीडनार्थं मुखाद्बहिर्निष्कासयन्नपि वैनतेयेन गरुडेन समं सह,  
९ योद्धुमिति शेषः, किं समर्थो भवेत् ? न भवेदेवेत्यर्थः । वादा-  
येति । 'क्रियार्योपपदस्य' ( २।१।१४ ) इति चतुर्थी ॥ ३९ ॥

एवमुक्त्वा पुनर्गौतमस्तानाह—

१२ निर्जित्य तं यावदुपैमि गेहं विद्वद्वरैस्तावदिहाऽसितव्यम् ।

पुरोग एवारिबलं जयेचेत् कृतं तदा पृष्ठगचक्रवीरैः ॥ ४० ॥

अहो ! विद्वांसो ! यावत्तं पुरुषं निर्जित्य अहं गेहमुपैमि गृहमाग-  
१५ च्छामि, तावद्विद्वद्वरैर्विद्वत्सु प्रथानैर्भवद्भिः इह आसितव्यम् अत्रोप-  
वेष्टव्यम् । उक्तेऽर्थेऽर्थान्तरं न्यस्तति—चेद्यदि पुरोग एव सैन्याग्रगामी  
मुमट एव अरिबलं वैरिसैन्यं जयेत् अभिमवेत्, तदा पृष्ठगचक्र-  
१८ वीरैः पृष्ठगामिसैन्यमुमटैः कृतं, सतमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति सरमसमुद्यन्माननागाधिरूढः

शरमितशतशिष्यैर्वर्द्धितोत्साहसारः ।

समवसरणमैशं द्रष्टुमाद्यप्येहेतुं

मगवदमिमुखं द्रागिन्द्रभूतिः प्रतस्ये ॥ ४१ ॥

इति अमुना प्रकारेण सरमसं सत्वरमुद्यन् प्रादुर्भवन् यो मानो  
 गर्वः स एव ज्ञानो हस्ती तमधिरूढ आरूढः । पुनः शरा वाणा  
 अर्थात्पञ्च, त्रैः मितानि प्रमितानि यानि शतानि पञ्चशतानित्यर्थः । ३.  
 तावन्तो ये शिष्याश्चात्रास्त्रैर्वर्द्धितो वृद्धिं नीत उत्साह एव सारो बलं  
 यस्य स तथोक्त एवमूत इन्द्रमूर्तिगौतमः आश्चर्यहेतुं विस्मयकारणं  
 ईशस्य भगवत इदं ऐशं समवसरणं ब्रह्मं विलोकयितुं द्राक् शीघ्रं ६  
 भगवतोऽभिमुखं संमुखं प्रतस्ये चचाल । सरमसमिति । 'रमसो  
 वेगहर्षयो'रित्यनेकार्थः । 'वेगो रंहस्त्वरा वे'ति तद्वृत्तिः । अधिरूढ  
 इति । 'गत्यर्थे-' ( ३।४।७२ ) इत्यादिना कर्त्तरि क्तः । प्रतस्ये ९  
 इति । प्रपूर्वात्स्थाघातोः कर्त्तरि लिट् । इदं मालिनीवृत्तं, तल्लक्षणं तु  
 'न-न-म-य-य-युतेयं मालिनी भोगिलोकै'रिति ॥ ४१ ॥

इति गौतमविपादोत्साहवर्णनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ १२

इतीति स्पष्टम् ।

इति श्रीगौतमीयप्रकाशाख्यायां गौतमीयमहाकाव्यव्याख्यायां  
 पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

१५

पठः सर्गः ।

प्रस्थितोऽथ वरगुर्वराहयाद्भ्रामतो वनदिशं दृशौ क्षिपन् ।

गौतमो विबुधखण्डिकैर्वृतो दिव्यदैवरचनामुदैक्षत ॥ १ ॥ १६

यस्य चारुरचनाविराजितं दिव्यधाम सुरराजिनिर्मितम् ।

इन्द्रमूर्तिरभिधीक्ष्य विस्मयं प्राप सोऽस्तु जिनपुङ्गवो मुदे ॥ १ ॥

अथ यज्ञगृहात् प्रस्थानाऽनन्तरं वरगुर्वराहयात् 'वरगुर्वर'नामका-  
 द्भ्रामतः प्रस्थितश्चलितो विबुधाः पण्डिता ये खण्डिकाः स्वशिष्यास्त्रैर्वृतो २२

वेष्टितो गौतम इन्द्रमूर्तिर्वनदिशं प्रति दृशौ दृष्टी क्षिपन् मेरयन् दिव्या  
मनोज्ञा या देवानां समूहो देवस्तेन कृता रचना समवसरणरूपा  
३ तां उदैक्षत उच्चैर्विलोकितवान् । असिन् सर्गे रयोद्धतावृत्तं, तल्लक्षणं  
च 'राजरा-विह रयोद्धता लगा'विति ॥ १ ॥

श्यामलच्छविविभासितं वनं तावदस्य नयने व्यलोभयत् ।  
६ पूर्वमेव महिमानमैश्वरं ज्ञापयत्कुमतमोहितानिव ॥ २ ॥

तावत्प्रथमं श्यामला श्यामा या छविः प्रभा तथा विभासितं  
दीप्यमानं वनं, अस्य गौतमस्य नयने चक्षुषी व्यलोभयत्, विमोहिते  
९ चकार । वनं किं कुर्वदिव । पूर्वमेव प्रथममेव कुमतेन कुदर्शनेन  
मोहितान् लोकान् ईश्वरस्याऽयमैश्वरः तं महिमानं महत्त्वं ज्ञापयदिव ।  
'स्याद्रामः श्यामलः श्याम' इति हैमः ॥ २ ॥

१२ एतदेव महसेनकं वनं दृश्यते किमथवाऽत्र नन्दनम् ? ।

श्रीरमुष्य जनिताऽद्भुता कथं संनिधाय स हृदीत्यचिन्तयत् ॥३॥

अत्र प्रदेशे एतत् महसेनकं महसेननामकमेव वनं दृश्यतेऽथवा  
१५ किं नन्दनं वनं दृश्यते ? अथ चेन्महसेनवनमेवैतत्तर्हि अमुष्य अस्य  
वनस्य श्रीः शोभाऽद्भुता आश्चर्यकारिणी कथं केन प्रकारेण जनिता  
उत्पादिता ? माल्यकारादिमिरिति शेषः । इत्यमुना प्रकारेण स  
१८ गौतमः संनिधाय वनरामीषं प्राप्य हृदि गनसि अचिन्तयत् चिन्त-  
यति स्म ॥ ३ ॥

पुनर्गौतमो यदचिन्तयत्तदाह—

चिन्तमेतदपरं विलोकयते स्तम्भयोगमपहाय कारणम् ।

१९ स्तम्भमिरियमुन्नता यतो प्योऽयहो ! गुरुतरा प्रतिष्ठिता ॥ ४ ॥

एतत् अपरं चित्रमाश्चर्यं विलोक्यते, यतः—कारणं प्रतिष्ठानहेतु-  
भूतं स्वम्भयोगं स्वम्भसम्बन्धमपहाय त्यक्त्वा इयं उन्नता सार्द्धकोश-  
द्वयोच्चा गुरुतराऽतिमहती, योजनप्रमितेत्यर्थः । एवंविधा रत्नभूमिः ३  
रत्नमयी पृथ्वी व्योम्नि आकाशे प्रतिष्ठिता, निराधारा स्थितेत्यर्थः ।  
अहो ! इति पादपूरणे, निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ ४ ॥

आरुरुक्षुरयं तां स उच्चकै रत्नवद्भ्रमणीयवर्त्मना । ६  
प्राङ्निरीक्ष्य जलपूर्णदीर्घिकां स्मरपञ्चसचिवां विसिष्मिये ॥ ५ ॥

अथानन्तरं उच्चकैरुन्नतेन रत्नैर्वद्धं यद्रमणीयं मनोज्ञं वर्त्म मार्गस्तेन  
तां रत्नभूमिं आरोहुमिच्छुरारुरुक्षुः स गौतमः प्राक् पूर्वं स्मराणि ९  
विकसितानि पद्मानि कमलानि सचिवाः सहाया यस्यास्ताम्, विकच-  
कमलयुक्तमित्यर्थः । एवंविधां जलपूर्णदीर्घिकां जलमृतवापीं निरीक्ष्य  
दृष्ट्वा विसिष्मिये विस्मयं प्राप्तवान् । 'सचिवः सहायेऽमाल्ये' इति हेमः । १२  
विसिष्मिय इति । 'ष्मिद् ईषद्धसने' विपूर्वादस्मात्कर्चरि लिट् ॥ ५ ॥

विस्मयप्रकारमाह—

दीर्घकालमपि शिल्पिकल्पिता नेदृशी भवति दीर्घिका पुनः । १५  
साऽधुनैव रचिता ततः स्फुटा देवताकृतिरियं प्रतीयते ॥ ६ ॥

दीर्घकालमपि यावत् शिल्पिभिः कलादद्भिः कल्पिता रचिता  
दीर्घिका वापी ईदृशी न भवति, येयं मया दृष्टा सा पुनर्वापी तु १८  
अधुनैव रचिताऽस्ति तत इयं स्फुटा प्रकटा देवताकृतिर्देवक्रिया  
प्रतीयते, ज्ञायते, न मनुष्यकृतिरियमित्यर्थः ॥ ६ ॥ २०

१ 'दीर्घकालमपि यावत् शिल्पिभिः शिल्पिकल्पिता नेदृशी भवति' इति  
प्राचीमुद्रितमूलशाठ्यद्वन्द्वोमत्रपरपादसनीचीनः ।



सोऽथ मोक्षमिव गन्तुमुन्मुखो वप्रसंमुखमितः समुद्ययौ ।

संमुखीकृतविशुद्धबोधतः प्राप्य शक्तिमिव चोर्द्ध्वगामिनीम् ॥७॥

- ३ अथाऽनन्तरं स गौतमो मोक्षं गन्तुमुन्मुख इव इतोऽस्माद्वापीपदे-  
शाद्वप्रसंमुखं समवसरणप्रकाराभिमुखं समुद्ययौ सम्यक्प्रकारेण ऊर्द्ध-  
ययौ । किं कृत्वेव । संमुखीकृतो यो विशुद्धबोधो निर्मलज्ञानं तस्मात्  
६ ऊर्द्धगामिनीं शक्तिं प्राप्येवेत्युत्प्रेक्षा, च पादपूरणे ॥ ७ ॥

वप्रगोपुरपुरःस्यतोरणं लम्बमानमणिहारभूषणम् ।

गन्धलुब्धमधुपावलीमिलत्पुष्पदामसुमशेखराश्रितम् ॥ ८ ॥

- ९ लोचनातिथिमवाप्य लोमित-  
स्तच्छ्रिया स मतिमत्र सन्दये ।  
पूर्वकल्पितविकल्पजल्पना

- १२ मामिका विघटितेव भासते ॥ ९ ॥—युग्मम् ।

इह इति शब्दोऽध्याहार्यः ततश्चैवमन्वयः—लंबमाना ये मणि-

हारा मणिमया हारास्त एव भूषणानि यस्य तत्तथोक्तं, पुनः पुष्पदामानि

- १५ पुष्पमालाः सुमशेखराणि पुष्पशेखराणि तेषां द्वन्द्वः, गन्धे लुब्धा

या मधुपावली अमरश्रेणिस्तथा मिलन्ति संसर्गवन्ति यानि पुष्पदाम-

सुमशेखराणि तै रचितं प्रशस्तं एवंविधं वप्रगोपुरस्य भाकारस्य पुरोऽप्रे

- १८ तिष्ठतीति वप्रगोपुरपुरःस्यं यतोरणं तल्लोचनयोरतिथिं नेत्रयोगोवर-

मवाप्य प्राप्य तस्य तोरणस्य श्रिया शोभया लोमितो विमोहितः

स गौतमोऽत्र प्रस्ताये इति मतिं बुद्धिं संदधे धारयामास । इतीति किं

- २१ तदाह—ममेयं मामिका पूर्वं कल्पिता विहिता ये विकल्पा विम-

र्धान्तेषां जल्पना विघटिता इव अल्पथामृता इव भासते मद्विकल्पितेन्द्र-

- २२ जाह्नवाशाऽदर्शनादिति भावः । मुमेति । 'प्रसूनं कुसुमं सुम'मिति

हेमः । मामिकेति । असदोऽपि ममकादेशः, 'दिङ्घाणञ्' (४।१।१५)  
इति ङीप् प्राप्तावपि 'केवलमानफ्' ( ४।१।२० ) इति नियमात्  
टाप्, फकारस्यादेशावयवत्वेन प्रत्ययस्यत्वाभावात् इकाराऽप्राप्तावपि ३  
'मामकनरकयोः' ( वा० ) इत्युपसङ्घातात् इत्वम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

कथमित्याह—

इन्द्रजालकुतुकं कृशाश्विनां दृष्टिसम्भ्रमकरं न चार्थकृत् । ९  
अर्थकृच्चमपरोक्षमत्र तु प्रेक्ष्यते किमपरं परीक्षितम् ? ॥ १० ॥

कृशाश्विनां नटानां सम्भ्रन्धि इन्द्रजालकुतुकं इन्द्रजालकौतुकं  
दृष्टोर्नेत्रयोः सम्भ्रमकरं चमत्कारकरं वर्चते, परं न चार्थकृत्, कार्य-९  
साधकं नास्तीत्यर्थः । अत्र तु अपरोक्षं प्रत्यक्षं अर्थकृत्त्वं विद्यते,  
ततश्च अपरमन्यत् परीक्षितुं किं प्रेक्ष्यते किं विलोक्यते ? अपरपरी-  
क्षाया अत्र किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । कुतुकमिति । 'कौतुहलं १२  
तु कुतुक'मिति हेमः ॥ १० ॥

राजती वरणाभित्तिरीदृशी वीरुदु(घु?)ल्लिखितमक्तिभूषिता ।  
मूर्ध्नि हेमकपिशीर्षमण्डिता देवकृत्यमतिरिच्य न क्वचित् ॥ ११ ॥ १५

ईदृशी एवंविधा वीरुषां विस्तारवद्बलीनां उल्लिखिताभिर्मक्ति-  
भिर्भूषिता शोभिता मूर्ध्नि मस्तके हेमैः स्वर्णमयैः कपिशीर्षैः मण्डिता  
रजतस्येयं राजती रूप्यमयी वरणाभित्तिः प्राकारभित्तिर्देवानां कृत्यं १८  
कार्यमतिरिच्य पृथक्त्य, देवकृत्यं विनेत्यर्थः । न क्वचिद् दृष्टेति  
शेषः । अतो निश्चितं देवकृत्यमेवेदं न त्विन्द्रजालमिति भावः ।  
वीरुच्छब्दो घान्तः ॥ ११ ॥

दर्शनीयमिह नास्ति यन्न तत् सर्वमेव किल चित्रहारकम् ।  
निःप्रयोजनविलम्बनं परं यत्र तत्र न मनस्विनो वरम् ॥ १२ ॥ २४

इह प्रदेशे यद्वस्तु तत् चित्तहारकं मनोहरं विद्यते, परं मनस्विनः  
सुमनसः पुरुषस्य यत्र तत्र प्रदेशे निःप्रयोजनं निष्कारणं विलम्बनं  
३ विलम्बकरणं न वरं न श्रेष्ठं, सकृत्कृत्यं साधनीयमिति भावः । मनस्विन  
इति प्रशंसायां विनिः ॥ १२ ॥

स प्रविश्य विशिखां पुरस्ततः पश्यति सा सुविमानमालिकाः ।  
६ सद्ब्रह्महृदयदेशशोभिता रत्नहारलतिका इवोडवलाः ॥ १३ ॥

ततस्तदनन्तरं स गौतमः पुरोऽग्रे विशिखां प्रतोलीं प्रविश्य  
सुविमानमालिकाः शोभनविमानश्रेणीः पश्यति सा दृष्टवान् । का  
९ इव । सद्ब्रह्मा हृदयदेशे वक्षःस्थले शोभिता उज्ज्वला निर्मला रत्न-  
हारलतिका इव विविधमणिमयहारलता इव 'प्रतोलीविशिखाः  
समाः' इति हैमः ॥ १३ ॥

१२ ततः किं जातमित्याह—

यो गमीरजलवाहगर्जितं हेपयन् प्रसरति स सर्वतः ।

श्रीजिनेन्द्रहृदयाननोद्गतः शुश्रुवे स मधुरो महाध्वनिः ॥१४॥

१५ यो ध्वनिर्गमीरं गमीरं यज्जलवाहस्य मेघस्य गर्जितं तत् हेपयन्  
लज्जयन् सर्वतः सर्वानु दिक्षु प्रसरति स विस्तृतवान् । स श्रीजि-  
नेन्द्रस्य वीरप्रमोहहृदयाननाभ्यां हृदयमुखाभ्यां उद्गतो ध्वनिः सूतो  
१६ मधुरो महाध्वनिः शुश्रुवे श्रूयते सा, तेन गौतमेनेति शेषः । हेप-  
यन्निति । 'ही लज्जायां', हेतुमणिजन्तादस्मात्सूतः शतृ, 'असिही-'  
(७।३।३६) इति पुक् । शुश्रुवेति । श्रुपातोः कर्मणि लिट् ॥१४॥

१९ भगवद्गार्गीं श्रुत्वा गौतमेन यदचिन्ति तदाह—

। यस्य कर्णसुखदः प्रवर्त्तते

१२ देवतूर्यनिनदोपरि ध्वनिः ।

स. त्वचिन्त्यमहिमाऽनुमीयते

कोऽपि संप्रति विनाऽपि दर्शनम् ॥ १५ ॥

कर्णयोः सुखं ददातीति कर्णसुखदो यस्य ध्वनिर्देवतूर्याणां देव-  
वादित्राणां निनदस्य शब्दस्योपरि प्रवर्त्तते, स तु संप्रति अधुना दर्शनं  
विनाऽपि कोऽपि अचिन्त्यो महिमा प्रभावो यस्य सोऽचिन्त्यमहिमा  
पुमान् अनुमीयते ज्ञायते । माङ्गः कर्मणि लट् ॥ १५ ॥ ६

ततः स्वर्णवप्रमालोक्य तेन यच्चिन्तितं तदाह—

मानुमानुभिरुपैधितद्युतिर्भात्यहो ! कनकमिच्चिरग्रतः ।

वप्र एष मणिशृङ्गसङ्गतः स्वर्णशैलसुपमामिवोद्बहन् ॥ १६ ॥ ६

अहो इति आश्चर्ये, मानोः सूर्यस्य मानुभिः किरणैरुपैधिता वृद्धि  
गता द्युतिर्दासिर्त्यस्य स तथोक्तः, पुनः कनकस्य स्वर्णस्य मिच्चिर्यस्य  
स कनकमिच्चिः, पुनर्मणिशृङ्गेर्मणिमयकपिशीर्षैः सङ्गतो मिलितः  
अग्रत एवंविध एष वप्रः प्राकारः स्वर्णशैलस्य मेरुपर्वतस्य सुपमां  
शोभां उद्बहन्निव धारयन्निव भाति शोभते । 'सुपमा तु स्यात्परम-  
शोभायां कालमिद्यपि' इति अनेकार्थः ॥ १६ ॥ १५

गोपुरं च रुचिरं सतोरणं दीप्यमानमणिभाप्रभासितम् ।

शक्रचापकमलाऽपहारकं मन्मनो नयति पद्भुतामिव ॥ १७ ॥

च पुनर्दीप्यमानानां मणीनां भामिर्दीप्तिभिः प्रभासितं विराजितं  
अत एव शक्रचापस्य इन्द्रधनुषः कमलाया लक्ष्म्या अपहारकं एवं-  
विधं रुचिरं मनोज्ञं सतोरणं तोरणसहितं गोपुरं स्वर्णप्राकारद्वारं कर्तुं, २०

१ 'गोपुरं रुचिरं सतोरणं' इति काशीमुद्रितः पाठः, स च छन्दोनुषोषादप्य-  
स्तरसः ।

मन्मनो मच्चित्तं पङ्कतां पङ्कलतामिव नयति प्रापयति, एतत्त्यक्त्वा-  
ऽप्रतो गन्तुं न शक्यते इति भावः ॥ १७ ॥

३ इन्द्रजालरचना विवक्ष्यते चेदिहाप्यभिनिवेशमोहितैः ।

तर्हि सत्पथकथावधारणे सर्वमप्युदितमप्रमाणकम् ॥ १८ ॥

अभिनिवेशो जानत एवाऽसदाग्रहस्तेन मोहितैर्मूढचित्तैः पुरुषै-  
६ रिहापि चेद्यदि इन्द्रजालरचना विवक्ष्यते वक्तुमिष्यते तर्हि सत्पथस्य  
सन्मार्गस्य कथाया चार्चाया अवधारणे निश्चयकारणे शास्त्रादौ  
उदितमुक्तं सर्वमपि अप्रमाणकं प्रामाण्यरहितं, स्यादिति शेषः । इह  
९ सर्वस्यापि सद्भवस्तुन एव दर्शनादिन्द्रजालकल्पनाया अनृतत्वमिति  
भावः । अवधारणे इति । अवधार्यतेऽनेनेति विग्रहे करणे  
त्सुद् ॥ १८ ॥

३२ 'अस्तु मे गमनमग्रतः' पुनश्चेतसेति विमृशन् द्विजोत्तमः ।

प्राविशत्कनकवप्रगोपुरं प्रेक्षणाय पुरुषोत्तमश्रियः ॥ १९ ॥

पुनः 'मे मम अग्रतो गमनमस्तु' इति चेतसा हृदयेन विमृशन्

३५ विचिन्तयन् द्विजेषु उत्तमो द्विजोत्तमो गौतमः पुरुषोत्तमस्य श्रीवर्द्ध-  
मानस्वामिनः श्रियोऽशोकादिप्रतिहार्यलक्ष्याः प्रेक्षणाय दर्शनार्थं  
कनकवप्रस्य स्वर्णप्राकारस्य गोपुरं द्वारं प्राविशत् प्रविशति स ।

३८ विशेषीदादिकात्कर्चरि लह् ॥ १९ ॥

जानुदमाकुमुमोषयस्त्वतां भूमिमृदुरसुगन्धसंभृताम् ।

तत्र सुन्दरतरां निरीक्ष्य स स्वर्गलोकमुखमन्वययोगवीत् ॥ २० ॥

३९ तत्र स्वर्णप्राकारे जानुः प्रमाणमस्येति जानुदमो यः कुमुमोषयः

पुष्पसमूहस्तेन स्तृतागाच्छादिता अत एव उद्धुर उरुकोटो यः सुपु

४१ शोभनो गन्धस्तेन संभृता पूर्णा पुनः सुन्दरतरामतिमनोज्ञां एवंविधां

भूमिं निरीक्ष्य दृष्ट्वा स गौतमः स्वर्गलोकस्य सुखं अन्ववोमवीत्  
अतिशयेन अनुभवति स । जानुदध्नेति । जानुशब्दात्प्रमाणेऽर्थे 'दध्नु'   
प्रत्ययः, सुन्दरतरामित्यत्र 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' ( ६।३।३५ ) इ  
इति पुंवद्भावः । अन्ववोमवीदिति यद्भ्रुगन्ताद्भवतेः कर्त्तरि  
लङ् ॥ २० ॥

तत्र वप्रवलये समन्ततोऽपश्यदद्भुतमतीव चक्षुषा । ६  
यद्विहाय कुलशत्रुतां मिथः सङ्गताः स्थलचराश्च पत्रिणः ॥२१॥

तत्र तस्मिन् स्वर्णमये वप्रवलये प्राकारवलये समन्ततः सर्वप्रदेशेषु  
गौतमश्चक्षुषा अतीवाऽत्यन्तमद्भुतमाश्चर्यमपश्यत् दृष्टवान् । किमा-<sup>२</sup>  
श्चर्यमित्याह—यद्यस्मात्कारणात्तत्र स्थलचरा गोन्याघ्रादयश्च पुनः  
पत्रिणः पक्षिणः काकोलकादयो मिथः परस्परं कुलशत्रुतां कुल-  
संबन्धवैरितां, जातिविरोधमित्यर्थः । विहाय त्यक्त्वा सङ्गता मिलिताः १३  
सन्ति, इदमेवाश्चर्यमऽपश्यदित्यर्थः ॥ २१ ॥

ततो गौतमेन यदचिन्ति तदाह—

ये विवेकविकला मयाकुलाः १५

प्रायशो गिरिवनाधिवासिनः ।

तांस्तिरश्च इह शात्रवोज्झितान्

भारती भगवतो व्यधात्किल ॥ २२ ॥ १८

किलेति संभाषणायां, ये तिर्यञ्चो विवेकविकला विवेकहीनाः  
पुनर्भयेन आकुला व्यथाः पुनः प्रायशो बाहुल्येन गिरयश्च वनानि :  
च गिरिवनानि तानि अधिवसन्तीति तच्छीलास्तन्निवासिन इत्यर्थः ।  
सन्तीति शेषः । तान् तिरश्चस्त्रिर्यग्जीवान् इह प्रदेशे शत्रोर्भावः २२

शात्रवं शत्रुता तेन उज्झितान् रहितान्, भगवतो भारती वाणी  
व्यघात् करोति स इति संभाव्यते इति भावः ॥ २२ ॥

३ तद्वनेर्मधुरिमाऽतिमोहितं द्वीपिनं हरिणयूथमध्यगम् ।  
व्याघ्रकण्ठमुपसृत्य संस्थिता मोहिता मृगमृगीर्ददर्श सः ॥ २३ ॥

तत्र प्रदेशे स गौतमः तस्य भगवतो ध्वनेर्वाण्या मधुरिम्णा  
६ माधुर्येण अतिमोहितं द्वीपिनं चित्रकं हरिणयूथस्य मृगसमूहस्य  
मध्यगं विरोधत्यागेन मध्यवर्तिनं ददर्श, तथा व्याघ्रस्य कण्ठमुपसृत्य  
तत्समीपे गत्वा संस्थिताः सम्यक् प्रकारेण स्थिता मोहिता इव  
९ मोहिता मृगाश्च मृग्यश्च मृगमृग्यस्ता ददर्श ॥ २३ ॥

शम्बरोऽपि मृगराजसन्निधाबुज्जहाविह तदुद्भवां भियम् ।

एष एव महिमा महात्मनः कापि येन न कुतः पराभवः ॥ २४ ॥

३२ इह प्रदेशे शम्बरोऽपि पशुविशेषो मृगराजस्य सिंहस्य सन्निधौ  
समीपे तदुद्भवां सिंहादुत्पन्नां भियं भीतिं उज्जहौ तत्याज । एषोऽस्य  
महात्मनो महापुरुषस्यैव महिमा माहात्म्यं, प्रभाव इति यावत् ।

३५ दृश्यते इति शेषः । येन कारणेन इह कापि जीवे कुतः कस्मादपि  
जन्तोः पराभवस्त्वरस्कारो न नास्ति । तदेतत्सर्वमस्यैवं माहात्म्यमिति  
भावः । इति गौतमश्चिन्तितवानिति वाक्यशेषोऽत्र बोध्यः । उज्ज-

३८ हाविति । उत्पूर्वात् 'ओहाक् त्यागे' अस्मात्कर्त्तरि लिट् । तदु-  
द्भवामिति । उद्भवत्यस्मादित्युद्भवः, स सिंह एव उद्भव उत्पत्ति-  
कारणं यस्या इति विग्रहः । भियमिति । 'भयं भीर्भीतिरातङ्क' इति

२१ हेमः ॥ २४ ॥

सारमेयशृपदंशकं पुनः श्रोतुमीश्वरगिरः समाहितम् ।

३१ मुक्तवैरमिव जातसौहृदं गौतमः स्थितमऽपश्यदेकतः ॥ २५ ॥

पुनस्तत्र गौतमः ईश्वरस्य भगवतो गिरो वाणीः श्रोतुं, समाहितं  
समाधियुक्तमेकचित्तमित्यर्थः । अत एव मुक्तं त्यक्तं वैरं येन तन्मु-  
क्तवैरं, ततश्च जातमुत्पन्नं सौहृदं मैत्री यस्य तज्जातसौहृदमिव ३  
एकत एकत्र प्रदेशे स्थितं सारमेयवृषदंशकं श्वानमार्जारमपश्यत्  
दृष्टवान् । सारमेयेत्यादि । सारमेयश्च वृषदंशकश्चेति येषां च  
विरोधः शाश्वतिक इति समाहारे द्वन्द्वः 'अस्थिमुग् मपणः सारमेयः ६  
कौलेयकः शुन' इति हेमः । 'विडाल ओतुर्माजरो ह्रीकुश्च वृष-  
दंशक' इति च ॥ २५ ॥

आलुलोकदपचापलं प्रभोर्भारतीश्रवणतः स चानरम् । ९

मौनधारिणमिवार्थमानवं क्षामणापरमिवैडकाजकात् ॥ २६ ॥

पुनः प्रभोर्भारत्या वाण्याः श्रवणत आकर्णनात् अपगतं चापलं  
चपलत्वं यस्य तमपचापलं, अत एव आर्थमानवमिव सत्पुरुषमिव १२  
मौनधारिणं तूष्णीकं स्थितं एवंविधवानरं मर्कटं स गौतम एडका-  
ऽजकात् मेण्डक-वर्कराभ्यां क्षामणापरं क्षामणां कुर्वाणमिव आलु-  
लोकत् पश्यति स्म । आइपूर्वाल्लोक्यातोश्चुरादिप्यन्तात्कर्त्तरि लुङ् । १५  
अग्लोपित्वाश्लोपधाह्रस्वः । एडकेत्यादि । एडकश्चाऽजकश्चेति द्वन्द्वे  
'विभाषावृक्षमृग—' (२।४।१२) इत्यादिना वा एकवद्भावः ॥ २६ ॥

सिंहशृष्टिमुपधाय लम्बितग्रीवमत्र गवयः पिबन् गिरम् । १०

निर्मयस्तनुमचालयन्निजां गौतमेन ददृशे मनखिना ॥ २७ ॥

अत्र प्रदेशे गवयो वनगवः पशुविशेषो लम्बिता ग्रीवा यत्र  
तल्लम्बितग्रीवं यथा स्वात्तया सिंहस्य शृष्टिं शृष्टपदेशमुपधाय आधित्य  
गिरं भगवद्गार्गीं पिबन् निर्मयः सन् निजां तनुं देहमचालयन् अप- २१



कम्पयन् मनस्विना सुमनसा गौतमेन ददृशे दृष्टः । दृशेः कर्मणि  
लिट् । 'गवयः स्वाद्वनगव' इति हेमः ॥ २७ ॥

३ बोधिदध्वनिविमोहितं शशं तस्य मित्रमिव चित्रकं स्थितम् ।  
शान्तमेकमपरं च निर्भयं गौतमो दृगतिथिं विनिर्ममे ॥ २८ ॥

बोधिदस्य भगवतो ध्वनिना विमोहितं शशं मृदुलोमकं पशु-  
६ विशेषं तथा तस्य शशस्य मित्रमिव स्थितं चित्रकं शार्दूलं तयोर्मध्ये  
एकं चित्रकं शान्तं गतक्रोधं च पुनरपरमन्यं शशं निर्भयं एवंविधं  
तत्पशुद्वयं तत्र गौतमो दृशोनेत्रयोरतिथिं प्राघूर्णकं गोचरमित्यर्थः ।  
९ विनिर्ममे कृतवान् । बोधिदेति । बोधिं सम्यक्त्वं ददातीति विगृहे  
'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः । विनिर्ममे इति । विनि-  
पूर्वात्माङः कर्चरि लिट् ॥ २८ ॥

१२ श्येन-गृध्र-शकुनिक्रमान्तरे  
रक्तलोचन-शुकादिपत्रिणः ।

सालमिच्छिपु गिरोऽनुभावतो

१५ वीक्षते स स निराकुलोचलान् ॥ २९ ॥

स गौतमः सालमिच्छिपु प्राकारमिच्छिपु श्येन-गृध्र-शकुनीनां श्येन-  
गृध्र-पक्षिणां क्रमान्तरे चरणमध्ये स्थितान् रक्तलोचनशुकादिपत्रिणः  
१८ पारापत-कीरादिपक्षिणो गिरोऽनुभावतो भगवद्वाण्याः प्रभावात् निरा-  
कुलं उचलं चिचं येषां ते तान् तादृशान् वीक्षते स ददर्श ।  
'दृष्टेतो हृदयं चिचं स्वान्तं गूढपयोचले' इति हेमः ॥ २९ ॥

एतद्बहुतमुदीक्ष्य तद्भवं गौतमोऽथ विममर्श मानसे ।

१९ योऽयं कोऽपि पुरुषो भद्रेश्वरस्य चैव महिमाऽवधार्यते ॥३०॥

एतदनन्तरोक्तं तद्गतं स्वर्णप्राकारस्य अद्भुतमाश्चर्यं उदीक्ष्य दृष्ट्वा  
अथानन्तरं गौतमो मानसे हृदये विममर्शं चिन्तयामास । किं विम-  
मर्शेत्याह—चशब्दो वाक्यालङ्कारे, अत्र प्रदेशे यः कोऽपि महे-  
श्वरः पुरुषो विद्यते एष तस्य महिमा माहात्म्यं अवधार्यते ज्ञायते ॥३०॥

शंभुकोणविनिविष्टमार्हतं

सन्न कल्पतरुमालिकावृतम् ।

चित्तमस्य हरति स किं मनो-

हारि नैव जगदीश्वरास्पदम् ? ॥ ३१ ॥

तत्र प्राकारे एवं शंभुकोणे ऐशान्यां विदिशि विनिविष्टं स्थितं ९  
पुनः कल्पतरुमालिकाभिः कल्पवृक्षपुष्पमालामिर्वृतं वेष्टितं अर्हत इदं  
आर्हतं सन्न गृहं देवच्छन्दकमित्यर्थः । अस्य गौतमस्य चित्तं हरति  
स । युक्तोऽयमर्थः—जगदीश्वरस्य भगवत आस्पदं स्थानं किं मनो- १२  
हारि नैव भवेत् ? भवेदेवेत्यर्थः । नैवेति । अत्र एवशब्दोऽनव-  
धारणार्थस्तेन 'एवे चाऽनियोगे' ( वा० ) इति पररूपम् । इत्थमेव  
शास्त्रान्तरेष्वपि 'रूप्यवप्रे यानानि स्वर्णवप्रे तिर्यञ्चो देवच्छन्दकं चे'ति १५  
दृश्यते । यदुक्तं श्रीजिनप्रभसूरिभिर्विधिप्रपायां नन्दिरचनाधिकारे  
"वीथपायारंतरे अहि-न्नउल-मय-भयाहिवाइतिरियाणां, तईयपायारंतरे  
दिघनाणार्हणं ठवणेत्ति" ॥ ( सुद्रित० पृ० ३० ) श्रीयशोभद्रसूरि- १८  
कृतप्राचीनसमवसरणस्रोत्रेऽप्युक्तं च 'बहिवप्रे जाणार्हे, वीथ सत्तू-  
वि मिधमावगया । तिरिया मणिमयच्छन्दो ईसाणे रयणवप्पवहिति' ॥  
एवं द्वितीये समवसरणस्रोत्रेऽपि बोध्यम् ॥ तत्पाठस्तु द्वितीयसर्ग-  
वृत्तायेय ( अत्र पृ० ६१ ) लिखितोऽस्तीति न पुनर्लिख्यते ॥ ३१ ॥ २२

रत्नवप्रस्मणीयरोचिपो रागरञ्जितमिवाखिलं नमः ।

पश्यतो द्विजवरस्य धीरभूद्रागिणी जिनवरोपसर्पणे ॥ ३२ ॥

३ रत्नवप्रस्य यद्रमणीयं रोचिर्ज्योतिस्तस्य रागेण रञ्जितमिवाऽखिलं  
समस्तं नम आकाशं पश्यतो द्विजवरस्य गौतमस्य धीर्बुद्धिर्जिनवरस्य  
भगवत उपसर्पणे समीपगमने रागोऽस्त्यस्या इति रागिणी अभूत् ॥ ३२ ॥

४ स प्रविश्य वरतोरणेन तं भास्वरं वरणगर्भमैक्षत ।

विश्वनाथमहसाऽभिपूरितं निर्मलाऽद्भिरिव संभृतं सरः ॥ ३३ ॥

स गौतमो वरतोरणेन तं मणिवप्रं प्रविश्य विश्वनाथस्य भगवतो  
५ महसा ज्योतिषाऽभिपूरितं भृतं अत एव भास्वरं दीप्तिमन्तं वरणस्य  
प्राकारस्य गर्भं मध्यभागं ऐक्षत दृष्टवान् । ईक्षतेः कर्चरि लङ् । किमिव ।  
निर्मला या आपो जलानि ताभिः संभृतं पूरितं सर इव भगवन्महसो  
१२ निर्मलजलेनौपम्यम्, प्राकारमध्यस्य सरसा औपम्यम् ॥ ३३ ॥

दिकचतुष्कनिगमाऽऽगतामरैः पूर्यमाणमरुचत्तदङ्गणम् ।

सिन्धुनाथ इव वेगपातिभिः सर्वतः प्रसृतसिन्धुवारिभिः ॥ ३४ ॥

१५ .. दिशां चतुष्कस्य ये निगमा मार्गास्तानागताः प्राप्ता येऽमरा  
देवांस्तैः पूर्यमाणं त्रियमाणं तस्य प्राकारस्याङ्गणं तदङ्गणं अरुचत्  
शोभते स । क इव । वेगेन पतन्ति तच्छीलानि वेगपातीनि तैः

१६ सर्वतः सर्वासु दिक्षु प्रसृतानि विस्तृतानि यानि सिन्धुवारीणि गङ्गा-  
० दिनदीजलानि तैः पूर्यमाणः सिन्धुनाथः समुद्र इव, यथा स शोभते  
तथेदमर्पात्यर्थः । अरुचदिति । रुचिघातुरात्मनेपदी धस्माद्गुञ्जि

११ 'शुच्यो लुञ्जि' ( १।३।९१ ) इति परस्मिपदं शुतादित्वात् च्छेरद् ॥ ३४ ॥  
रत्नपीठमथ मध्यराजितं तुङ्गशृङ्गमिव मेरुसङ्गतम् ।

१२ आरुरोह स विमोदसुदमन् ध्यानपद्धतिमिवास्वितो मुनिः ॥ ३५ ॥

अथानन्तरं ध्यानपद्धतिं ध्यानमार्गं आस्थित आलम्ब्य स्थितो  
मुनिरिव विमोहं विमूढत्वं व्यग्रचित्तत्वमिति यावत्, उद्धमन् परि-  
त्यजन् स गौतमो मेरुणा स्वर्णाचलेन सङ्गतं मिलितं मेरुसम्बन्धी-३  
त्यर्थः । तुङ्गमुवतं शृङ्गं शिखरमिव मध्ये रत्नप्राकारस्याऽभ्यन्तरे  
राजितं शोभितं रत्नपीठमारोह आरूढवान् ॥ ३५ ॥

आतपत्रमिव दण्डमण्डितं सत्प्रवालकुसुमैः करम्बितम् । ६  
छाययाऽत्र विनिवारिताऽऽतपं स न्यमालयदशोकपादपम् ॥ ३६ ॥

सन्ति समीचीनानि यानि प्रवालाश्च नवकिसलयानि कुसुमानि च,  
पुष्पाणि तैः करम्बितं मिश्रितं पुनश्छायया विशेषेण निवारितं ९  
आतपो येन स विनिवारिताऽऽतपस्तं पत्राणामतिसान्द्रत्वादिति भावः ।  
अत एव दण्डेन मण्डितं शोभितं आतपत्रं छत्रमिव स्थितं एवंविधं  
अशोकपादपमशोकवृक्षं स गौतमोऽत्र रत्नपीठे न्यमालयत् पश्यति १२  
स । 'ननु 'भल निरूपणे' अस्य चौरादिकस्याकुडमीयत्वेनात्मनेपदि-  
त्वांल्लङ्घि न्यमालयतेति रूपं स्यात्, ततश्च कथमत्र परस्मैपदप्रयोग  
इति' चेत्-सत्यं, परमत्र निमालनं निमालः भावे घञ्, तमकरोदिति १५  
विगृह्य 'तत्करोति' ( ग० ) ष्यन्ताल्लङ्घिति नोक्तदोषः । करम्बित-  
मिति । 'करम्बः कवरो मिश्र' इति हेमः ॥ ३६ ॥

तत्र मूलमनुकृत्य काञ्चने रोरुचन्मणिविचित्रं आसने । १०  
गौतमोऽनुपमदीप्तिदीपितं वीक्ष्य नाथमपुनान्निजे दृशौ ॥ ३७ ॥

तत्राऽशोकवृक्षे यन्मूलं स्कन्धपदेशस्तदनुकृत्य पश्चात् कृत्वा, स्थिते  
इति शेषः । कञ्चनस्य विकारः काञ्चनं तस्मिन्, स्वर्णमये इत्यर्थः ।  
तथा रोरुचन्तो देदीप्यमाना ये मणयः स्फटिकाद्यास्त्रीर्विचित्रे एवं-२१

विधे आसने सिंहासने स्थितं, तथा न विद्यते उपमा यस्याः साऽनु-  
 पमा ईदृशी या दीप्तिः प्रभा तथा दीपितं नाथं 'श्रीवीरप्रभुं वीक्ष्य  
 ३ दृष्ट्वा गौतमो निजे स्वकीये दृशौ नेत्रे अपुनात् पवित्रयति स ।  
 'पूञ् पवने'. क्रैयादिकोऽस्माहृद् । रोरुचदिति । अतिशयेन पुनः  
 पुनर्वा रोचन्ते इति रोरुचन्तः यद्भ्रुगन्तस्य परस्मैपदित्वात् शंठ्,  
 ६ 'नाभ्यस्तस्याचि' ( ७।३।८७ ) इति लघूपधगुणनिषेधः । भाष्यमते  
 तु—'अतिशयेऽर्थे रुचधातोर्यद् न भवति । भृशं शोभते रोचते  
 इत्यादौ यद् नेत्युक्तत्वात्, तन्मतेऽत्र पौनःपुन्ये एव यद्,' दीपित-  
 ६ मिति णिजन्तादीप्यतेः क्तः ॥ ३७ ॥

अस्य विश्वपतिदर्शनासहाऽवाह्मुखी यदभवन्मृषामतिः ।

तद्भ्रुव सुमतिस्तु संमुखी कुत्र न प्रकृतिभेद ईक्ष्यते ॥ ३८ ॥

३२ विश्वपतेर्भगवतो दर्शनं न सहते इति विश्वपतिदर्शनासहा अत  
 एवाऽवाह् मुखं यस्याः साऽवाह्मुखी अधोमुखी, विपरीतेत्यर्थः,  
 एवंविधा यदस्य गौतमस्य मृषामतिर्मिथ्याबुद्धिरभवत् । तु इति विशेषे,  
 ३५ तत् संमुखी अविपरीता सुमतिर्वभ्रुव । युक्तोऽयमर्थः—प्रकृतेः स्वमा-  
 वस्य भेदो भिन्नत्वं, परावर्त्त इति यावत् । कुत्र न ईक्ष्यते न दृश्यते !  
 ३८ कारणवाप्तौ प्रायस्सर्वत्रेक्ष्यते इत्यर्थः । अतोऽस्यापि मृषामतेः सुमति-  
 ३८ तथा भवनं युक्तमेवेति भावः । दर्शनेत्यादि । सहते इति सहा  
 पचाद्यच्, न सहाऽसहा, दर्शनस्याऽसहेति पृष्ठीतरुपुरुषः ॥ ३८ ॥

इत्थं यद्गृहे जनस्य पुरतो यां च प्रतिष्ठां दृढां

३९ चक्रे तां तु पदे पदे शिथिलयन्नागत्य नाथान्तिके ।

तस्यां तन्महमा जटीकृत इवाश्रयोपभोगाद्यो

३९ पाणीं मागवतीं पिवन् प्रमुमुदे विद्वचमो गौतमः ॥ ३९ ॥

इत्थमनेनोक्तप्रकारेण अतिशयेन विद्वानिति विद्वच्चमो गौतमो  
यज्ञगृहे जनस्य लोकस्य पुरतोऽग्रतो यां च दृढां प्रतिज्ञां 'निर्जित्य तं  
यावदुपैमि गेहम्' (अत्र पृ० १२६) इत्यादिकां चक्रे पुरा कृतवान्, ३-  
तां पदे पदे शिथिलयन् शिथिलीकुर्वन् नाथस्य श्रीवीरप्रभोः अन्तिके  
समीपे आगत्य तस्य भगवतो 'महसा तेजसा जडीकृत इव स्वम्भित  
इव तस्यौ अवतिष्ठते स्म । तत आश्चर्यस्य उपमोगोऽनुभवनं तेन ६  
अवशोऽनात्मवशः, पराधीन इत्यर्थः । एवंविधो गौतमो भगवत इयं  
भागवती तां भगवत्संबन्धिनीं वार्णां पिवन् प्रमुमुदे प्रकर्षेण हर्षितो,  
बभूव । शिथिलयन्निति । 'तत्करोति' (ग०) इति णिजन्ताल्लटः ९  
शृत् । प्रमुमुदे इति । मुदः कर्चरि लिट् । इदं शार्दूलविक्रीडित-  
वृत्तं, तल्लक्षणं तु 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडित'-  
मिति ॥ ३९ ॥

१२

इति गौतमस्याऽद्भुतावेशवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

इति अद्भुतस्याश्चर्यस्य आवेशः आटोपस्तस्य वर्णनं यस्मिन्स  
तयोक्तः, शेषं सुगमम् ॥

१५

इति श्रीगौतमीयप्रकाशाख्यायां श्रीगौतमीयमहाकाव्यव्याख्यायां  
षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

१८

अथ विज्ञाय भगवांस्ततस्तीर्थप्रवृत्तये ।

महसेनवनं क्षेत्रमपापायाः पुरोऽन्तिके ॥ १ ॥

पूर्वाह्नकाले वैशाखवर्षेकादशीतिथेः ।

द्रव्यं च गौतमाभिरुच्यं भायं चरमदेहिताम् ॥ २ ॥ २२

‘इन्द्रभूते ! त्वमायाही’त्यस्य नामोक्तिपूर्वकम् ।

वाक्येनालापयामास द्विजं मधुरया गिरा ॥ ३ ॥

३ त्रिभिर्विशेषकम् ।

विशुद्धविज्ञानकरं प्रसार्य द्विजेन्द्रभूतिर्भवसिन्धुमध्यात् ।  
समुद्धृतो येन जिनेश्वराय नमोऽस्तु तस्मै त्रिशलात्मजाय ॥ १ ॥

६ अथ ततस्तदनन्तरं भगवान् ज्ञानादिमहातिशयसम्पन्नो वीरप्रमु-  
स्तीर्थपवृत्तये चतुर्विधसङ्घपवृत्त्यर्थमपापायाः पुरः अपापासंज्ञिकानगर्या  
अन्तिके समीपप्रदेशे वर्तमानं महसेनवनं महसेनाख्यं काननं क्षेत्रं

७ विज्ञाय ज्ञात्वा तथा वैशाखवल्शैकादशीतिथेः माधवमासोज्ज्वलैकाद-  
शीकर्मवाच्याः पूर्वाह्नसमये, एतावता वैशाखसु(शु)धैकादशीदिन-  
पूर्वभागं च कालं विज्ञायेत्यर्थः । तथा गौतमोऽभिख्या नाम यस्य

१२ तत्तथाविधं च द्रव्यं विज्ञाय तथा पुनश्चरमदेहितां चरमशरीरित्वं भावं  
विज्ञाय, एतेन द्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्टयस्यापि योग्यतां ज्ञात्वा ‘हे  
इन्द्रभूते गौतम ! त्वं आयाहि आगच्छ’ इतीत्यंभूतेन वाक्येन वचनेन

१५ अस्य गौतमस्य नामोक्तिपूर्वकमभिधानोच्चारणपूर्वकं मधुरया मनोज्ञया  
गृष्ट्या वा गिरा वाण्या द्विजमिन्द्रभूत्याख्यं ब्राह्मणमालापयामास  
संमापयामास । अथेति । अथशब्दोऽत्र मङ्गलार्थो निपातः, स च

१८ मृदङ्गध्वनिवत् स्वरूपेणैव मङ्गलं, यद्वाऽधिकारार्थं आरम्भार्थं वा, न  
..त्वनन्तरार्थः; ‘ततः’ शब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ‘अथो अथ समुद्यये  
मङ्गले संशयाऽऽरम्भाऽधिकारानन्तरेषु च’ इत्यनेकार्थः । भगवानिति ।

१९ ‘पेश्वर्यस्य समग्रस्य रूपस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव पण्णां  
भग इतीहना’ ॥ १ ॥ इति पदार्थवादको भगशब्दोऽत्र प्रासः, स  
२१ विषतेऽस्येति ‘तदस्यासि’ (५।२।९४) इति मतुप्, ‘माडु०’

(८।२।९) इति मतोर्मस्य वः । पुर इत्यादि । 'पूः स्त्री पुरीनगर्यो वा' इत्यमरः । 'अन्तिकं पुनः पार्श्वे' इति हेमः । पूर्वाह्नित्यादि । अहः पूर्वः पूर्वाह्नः 'पूर्वापर' ( २।२।१ ) इत्यादिना समासे 'राजाहः-३ सखिभ्यः-' ( ५।४।९१ ) इति टच् । स चासौ कालश्च तस्मिन् । वैशाखेत्यादि । एकादशी चासौ तिथिश्च एकादशीतिथिः बलक्षा चासौ एकादशीतिथिश्च बलक्षैकादशीतिथिः, वैशाखस्य बलक्षैकादशी-६ तिथिः वैशाखबलक्षैकादशीतिथिस्तस्याः । 'बलक्षो धवलोऽर्जुन' इत्यमरः । 'तिथिः पुनः कर्मवादी' इति हेमः । चरमेत्यादि । चरमश्चाऽसौ देहश्च चरमदेहः, सोऽस्ति अस्येति चरमदेही, तस्य भावस्तथा, तां मत्वर्थिकेन्नन्ताद्भावे तल् । आयाहीति । आङ्पूर्वात् याधातोर्लोद् । नामेत्यादि । नाम उक्तिः कथनं सा पूर्वा यत्र कर्मणि तत्, क्रियाविशेषणमिदं, 'शेषाद्विभाषा' ( ५।४।१५४ ) इति कप् । १३ 'आपोऽन्यतरस्याम्' ( ७।४।१५ ) इति ह्रस्वः । आलापयामासेति । 'ल्प परिभाषणे' हेतुमणिजन्तादसादाम् । मधुरयेति । 'मधुरस्तु-प्रिये स्वादा'विति हेमः ( अनेकार्थः ) । प्रिये मनोज्ञे इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ १५

अथ स किं कृतवानित्याह—

संस्तुतोऽपि चिरं लोको दुर्लक्षो जनसङ्कुले ।

मामेप कथमज्ञासीदित्यसौ प्रत्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥ १८

असौ इन्द्रमूर्तिर्द्विज इत्यमुना प्रकारेण प्रत्यचिन्तयत् प्रतिचिन्तयति स । इतीति किम् ! यतश्चिरं चिरकालं संस्तुतोऽपि परिचितोऽपि लोको जनैर्मनुष्यादिभिः सङ्कुले संकीर्णप्रदेशे दुर्लक्षो दुःखेन लक्षणीयो भवति ततोऽपरिचित एव जिनो मां कथमज्ञासीत् ? केन प्रकारेण ज्ञातवानिति चिन्तनपरोऽभूदित्यर्थः । संस्तुत इत्यादि । २३



‘संस्तवः स्यात्परिचय’ इति । संकीर्णं तु ‘सङ्कुलमाकुल’मिति च  
हैमः ॥ ४ ॥

३ पुनः किमऽचिन्तयदित्याह—

नामवेत्ता च लोकानां वेत्री वाऽत्र न दृश्यते ।

तदहो कथमह्वासीनामवादेन भामयम् ? ॥ ५ ॥

४ च पुनरत्रास्मिन् स्थाने लोकानां नामवेत्ता नामज्ञाता वेत्री वा

वेत्रघारी पुरुषोऽपि न दृश्यते न विलोक्यते, तत् तस्मादहो इति

आश्चर्यं, अयं जिनो मां नामवादेन नामोच्चारणेन कथमह्वासीत् हत-

५ वान् ? कथनमन्तरेणैव मदीयं नामाऽनेन कुतो ज्ञातमिति भावः ।

वेत्री वेत्ति । ‘वेत्रं वेत्रदण्डोऽस्यास्तीति मतुवर्थे’ इति, ‘द्वौचारिकः

प्रतीहारो वेञ्चुत्सारकदण्डिन’ इति हैमः । वाशब्दोऽप्यर्थः । अह्वा-

६ सीदिति । आह पूर्वात् द्वेषः कर्त्तरि लृङ् । नामेत्यादि । वदनं

वादः, नासौ वादो नामवादस्तेन ॥ ५ ॥

गौतमेत्यभिधानं मे विदितं वर्त्तते जने ।

७ आह्वयन्ते महान्तो हि प्रायो गोत्रामिधानतः ॥ ६ ॥

इन्द्रभृतीति मे नाम विरला बहुसंस्तुताः ।

विजानन्ति, ततोऽयं तत् कथमाख्यात्यसंस्तुतः ? ॥ ७ ॥

८ द्वाम्यां संवन्धः ।

मे मम ‘गौतम’ इत्येवंप्रकारमभिधानं नाम जने लोके विदितं

प्रसिद्धं वर्त्तते । कथमित्याह—हि यतो महान्तो महापुरुषाः प्रायो

९ बाहुस्येन गोत्रस्य निजान्वयस्य यदभिधानं नाम तस्मादाह्वयन्ते,

गोत्राभिधानमुच्चार्य संमाप्यन्ते इत्यर्थः । जनैरिति शेषः । परन्तु मे  
 मम 'इन्द्रभूतिः' इत्येवं नामाभिधानं बहु अत्यन्तं संस्तुताः परि-  
 चिताः विरलाः केऽपि जना विजानन्ति, ततो अयमसंस्तुतोऽपरिचितो ३  
 जिनस्तदिन्द्रभूतीति मे नाम कथमाख्याति कथं वक्ति ? अत्र गौत-  
 नेति-इन्द्रभूतीति च पदद्वयं निर्विभक्तिकमेवोपात्तमस्ति, गवित्यय-  
 माहेत्यादिवत्, ततो दोषशङ्का न कार्या । आहूयन्ते इति । आहू ६  
 पूर्वाद् हेत्रः कर्मणि लट् । अभिधानत इति । 'ल्यन्लोपे—'  
 ( वा० ) इति कर्मणि पञ्चमी । आख्यातीति । 'ख्या प्रकथने'  
 अदादिः, आहूपूर्वादस्मात्कर्त्तरि लट् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ९

शक्तं पदमपि स्वार्थं सङ्केतग्रहणं विना ।

नाभिधत्ते ततः कोऽत्र सङ्केतं ग्राहयेत्तु यः ॥ ८ ॥

तु इति विशेषे, शक्तमपि अर्थप्रतिपादनशक्तियुक्तमपि पदं सङ्के- १२  
 तस्य ग्रहणं विना स्वार्थं स्वकीयाभिधेयं नाभिधत्ते न प्रतिपादयति इति  
 नियमोऽस्ति, ततो यो जनः सङ्केतं ग्राहयेत् सङ्केतग्रहणं कारयेत्  
 सोऽत्रास्मिन् स्थाने को विधत्ते, न कोऽपीत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्— १५  
 यथा 'गामानय' इत्यादौ गोपदं यद्यपि स्वनिष्ठार्थप्रतिपादनसमर्थमस्ति  
 तथापि इयं सास्त्रादिमती व्यक्तिगोपदवाच्येति सङ्केतो येन प्राग् न  
 गृहीतस्त्रसौ स्वार्थं बोधयितुं न क्षमं तथाऽत्रापि अयं द्विज इन्द्रभूति- १८  
 पदवाच्य इत्येवंभूतो यः सङ्केतस्तद्ग्रहणं विना शक्तमपि इन्द्रभूतिपदं  
 स्वार्थं गमयितुं न समर्थम् । यदि पुनः कोऽपि सङ्केतग्रहणं कारयेत्  
 तदा तु एतदर्थोपपत्तिः स्यात्, परमत्र तु यः सङ्केतं ग्राहयति स २१  
 कोऽपि न दृश्यते, ततः कथमनेन ज्ञातमयमेवेन्द्रभूतिरस्तीति ? ।  
 शक्तमिति । शक्तिरत्त्यस्मिन्निति अर्थआदित्वादच् । शक्तिमदि- २३

त्यर्थः । अभिधत्ते इति । अभिपूर्वो धाञ् कथनार्थः, असात्कर्त्तरि लङ् । ग्राहयेदिति । हेतुमणिजन्ताद्गृह्णातेर्लिङ् ॥ ८ ॥

३ प्रत्यक्षीकृतमैश्वर्यं प्रागेव गृहनिर्गमात् ।

सर्वज्ञताऽप्यनेनाऽस्य वाक्येनाऽऽविरभूत्पुनः ॥ ९ ॥

अस्य वीरजिनस्य ऐश्वर्यमीश्वरत्वं मया गृहान्निर्गमोऽभिसरणं  
३ तस्मात् प्रागेव प्रथममेव प्रत्यक्षीकृतं साक्षान्निर्णीतं ततः पुनरनेन  
'इन्द्रभूते ! त्वमायाहि' इत्येवंभूतेन वाक्येन अस्य सर्वज्ञता सर्वज्ञत्व-  
मप्याविरभूत् प्रकटीवभूव, सर्वज्ञं विनाऽन्यः कोऽप्येवं वक्तुं न  
९ शक्नोतीत्यर्थः । ऐश्वर्यमिति । ईश्वरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ् ।  
निर्गमादिति । 'अन्यारादितरर्चे' ( २।३।२९ ) इत्यादिना 'प्राग्'  
योगे पञ्चमी । सर्वज्ञतेति । सर्वं वस्तुजातं जानातीति सर्वज्ञस्य  
१२ भावस्तत्ता भावे तद् ॥ ९ ॥

किंवा स्वर्वासिसान्निध्यात् श्रियः पुंसो न दुर्लभाः ।

सर्वज्ञता तु दुःप्रापा या परब्रह्मनिष्ठिता ॥ १० ॥

१५ किंवाऽथवा स्वर्वासिसान्निध्यात् देवसाहाय्यात् पुंसो मनुष्यस्य  
श्रियो लक्ष्यो न दुर्लभा न दुःप्रापाः, सुलभा एवेत्यर्थः । परं सा  
सर्वज्ञता तु दुःप्रापा दुर्लभा । सा का इत्याह—येति । या सर्वज्ञता  
१८ परब्रह्मणि परमात्मनि निष्ठिता निःशेषेण स्थिता, अस्तीति शेषः ।  
अयमर्थः—एतस्य किल वप्रत्रयादिका या ऋद्धिर्दृश्यते सा तु देवसा-  
न्निध्यादपि संभवति परंतु या परमात्मनि स्थिता सर्वज्ञता साऽस्मिन्  
कथं संभवेदिति । स्वर्वासीत्यादि । स्वरित्यव्ययं स्वर्गार्थकम्, स्वः  
२२ स्वर्गे यसन्तीति स्वर्वासिनो, देवाः, संनिधेर्भावः सान्निध्यं, सामीप्य-

मित्यर्थः, स्वर्वासिनां सान्निध्यं स्वर्वासिसान्निध्यं तस्मात् हेतौ पञ्चमी ।  
येति । या-शब्दसंबन्धादनुक्तोऽपि सा इति शब्दोऽध्याहार्यः । परे-  
त्यादि । परं च तद्ब्रह्म च परब्रह्म, तत्र निष्ठिता । परशब्दः परान-३  
र्धानैश्वर्यवद्वचनः ॥ १० ॥

सर्वज्ञताप्रतीतिर्वा न वाक्येनाऽमुना भवेत् ।

नामानि तु समाख्याति पिशाचीसाधको यतः ॥ ११ ॥ १

वाऽथवा अमुनाऽनेन प्रागुक्तेन वाक्येन सर्वज्ञतायाः सर्वज्ञत्वस्य  
प्रतीतिः प्रत्ययो न भवेत् । कथमित्याह—यतो यस्मात्कारणात् नामानि  
तु अभिधानानि तु पिशाचीसाधकोऽपि जनः समाख्याति कथयति, ९  
एतावता एतन्नामोक्तिमात्रज्ञानेनाऽस्य सर्वज्ञत्वं न प्रत्येमीति भावः ।  
पिशाचीत्यादि । पिशाचो देवविशेषः, तदधिष्ठिता विद्या पिशाची-  
स्युच्यते, तस्याः साधको जापादिना निष्पादक इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२

वर्णचूडामणिग्रन्थाऽऽज्ञाताऽपि च तथा वदेत् ।

स्वरशास्त्रप्रवीणोऽपि तथा तुम्बरुचक्रवित् ॥ १२ ॥

च पुनः वर्णचूडामणिर्नाम यो ग्रन्थः शास्त्रं तस्याज्ञाता अम्यास-१५  
कारकोऽपि जनस्तथा तेन प्रकारेण वदेत् कथयेत् यथाऽनेन मदीयं  
नाम प्रोक्तं, तथा सोऽपि नामान्यभिधत्ते इत्यर्थः । तथा स्वरशास्त्रे  
स्वरसाधनग्रन्थे प्रवीणोऽपि निपुणोऽपि जनस्तथा वदेत् तथा पुन-१६  
स्तुम्बरुचक्रं ग्रन्थविशेषं वेत्तीति तुम्बरुचक्रवित् सोऽपि तथा वदेत् ।  
एतावता सर्वज्ञत्वं विनैव एतेषां शास्त्राणां बलादपि अज्ञातस्य नामा-  
भिधानं संभवतीति भावः । आम्नातेति । 'म्ना अम्यासे' आङ्पूर्वा-  
दस्मात्कर्चरि वृष् ॥ १२ ॥

इत्येवं विमृशत्यस्मिन् भगवान् पुनरब्रवीत् ।

मयि सर्वज्ञतायां त्वं मा धा गौतम ! संशयम् ॥ १३ ॥

- ३ अस्मिन् गौतमे इत्येवं प्रागुक्तप्रकारेण विमृशति विचारयति सति भगवान् सर्वज्ञो धीरप्रभुः पुनः अब्रवीत् पुनरपि कथयामास । किमब्रवीदित्याह—हे गौतम ! मयि मद्विषये सर्वज्ञतायां सर्वज्ञत्वे त्वं ६ संशयं सन्देहं मा धाः मा धारय, मा प्रामुहीति यावत् । विमृशति 'मृश आमर्शने' विपूर्वादस्मात्कर्त्तरि लटः शतृ । अब्रवीदिति । ब्रूयः कर्त्तरि लङ् । मा धा इति । 'डुधाञ् धारणादौ' माङि उप- ९ पदेऽस्मात् 'माङि लुङ्' (३।३।१७५) इति लुङ् ॥ १३ ॥

ननु कथं सर्वज्ञत्वप्रत्ययो मे स्यादित्याशङ्क्याह—

यदहं संशयच्छेदी सर्वज्ञं मां प्रतीहि तत् ।

- १२ अन्यथाऽनुपपत्त्येवार्थापत्तिमवधारय ॥ १४ ॥

हे गौतम ! यद्यस्मात्कारणादहं संशयच्छेदी सन्देहभेदकोऽस्मि, तत्तस्माद्धेतोर्मां त्वं सर्वज्ञं प्रतीहि जानीहि । एतदेवोपपादयति—

- १५ अन्यथाऽन्येन प्रकारेणानुपपत्त्यैव उपपत्तेरभावेनैव त्वं अर्थापत्ति-  
मर्थस्य प्राप्तिमवधारय विचारय । इदमत्र तात्पर्यम्—यतः सर्वज्ञ-  
त्वाभावे संशयोच्छेदकत्वानुपपत्तिः स्यात्, तत एव संशयोच्छेदकत्वेन  
१८ सर्वज्ञत्वमायातमित्यवधारय । एतेनार्थापत्तिप्रमाणमुक्तमथ तत्स्वरूपं  
स्पष्टतया दर्शयते, यथा 'पीनो देवदत्तो दिवा नं, मुञ्जे' इति दृष्टे  
श्रुते वा पीनत्वाऽन्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमर्थापत्त्या कल्प्यते  
२१ तथाऽत्रापि सकलजनमनोगतसंशयच्छेदी धीरजिनः कमपि कर्णमूलं  
मागत्य चिन्तितार्थनिषेद्रकं देवं नाराधयतीत्यत्र सकलजनमनोगतं  
२३ संशयच्छेदित्वाऽन्यथानुपपत्त्या सर्वज्ञत्वमर्थापत्त्या समायातमिति ।

संशयेत्यादि । संशयं छिनत्तीत्येवंशीलः संशयच्छेदी, छिदेर्णिनिः ।  
प्रतीहीति । प्रतिपूर्वात् 'इण् गतौ' इत्यस्माल्लोट् । अवधारयेति ।  
'धृन् धारणे अवपूर्वादस्माणिच् ॥ १४ ॥

त्वमापृच्छस्व वा मा वा वेद्मि ते संशयानपि ।  
परस्परविरुद्धार्थवेदवाक्यसमुद्भवान् ॥ १५ ॥

पुनरपि प्रमुर्वक्ति—हे गौतम ! त्वमापृच्छस्व प्रश्नं कुरु वा मा वा  
पृच्छस्व मा प्रश्नं कुरु वा अहं परस्परेण विरुद्धोऽर्थो येषां तानि तथा-  
विधानि यानि वेदवाक्यानि तेभ्यः समुद्भव उत्पत्तियेषां ते तान् ते  
तव संशयान् सन्देहानपि वेद्मि जानामि वेदवाक्यानामन्योन्याविरुद्ध-  
मप्यर्थं भ्रमाद् विरुद्धत्वेनाशङ्कमानस्य ते हृदि संशयाः समुत्पन्नाः  
सन्ति तानप्यहं जाने, त्वं निजेच्छया प्रश्नं कुरु मा कुरु वेति भावः ।  
आपृच्छस्वेति । प्रच्छेः कर्त्तरि लोट् । 'ननु 'पृच्छ ज्ञीप्सायाम्' इत्यस्य  
परस्मैपदित्वात्कथमत्रात्मनेपदप्रयोगः ? इति चेत्—उच्यते—पदव्य-  
वसायाम् 'आङि नुपृच्छञोः' ( वा० ) इति सूत्रेणाहपूर्वात् प्रच्छे-  
रात्मनेपदविधानान्न दोषः ॥ १५ ॥

अविरुद्धोऽपि मोहात्ते विरुद्धोऽर्थोऽवभासते ।

शङ्को विरुद्धवर्णैर्यद्वीक्ष्यते तिमिरामयात् ॥ १६ ॥

अर्थसंयन्धाद्देववाक्यपदमध्याहार्यं; ततोऽयमर्थः—हे गौतम !  
वेदवाक्यानामविरुद्धोऽपि विरोधरहितोऽपि अर्थो मोहादज्ञानात्ते तव  
विरोधवान् अवभासते प्रतिभाति । एतदेवार्थान्तरन्यासेन द्रष्ट-  
२०

१ अत्र 'वेदवाक्ये समुद्भवान्' इति षष्ठीमुद्रितपाठोऽयमशुभः । २ अत्र  
'शङ्को विरुद्धवर्णो' इति षष्ठीमुद्रितपाठः स च टीकाहृतामसम्मतः प्रतिभाति ।

यति—यत् यस्मात् कारणात् तिमिरामयात् काचकामलरोगात् शङ्ख-  
कम्बुर्विरुद्धवर्णैर्वीक्ष्यते विलोक्यते, नरेणेति शेषः । एतावताः यस्य  
३ नेत्रयोस्तिमिररोगोत्पत्तिर्जायते स नरः श्वेतवर्णमपि शङ्खं विरुद्धैः  
पीतादिवर्णैः पश्यतीत्यर्थः । मोहादिति । 'मोहो भूर्च्छाविपर्यया' विति  
हेमः (अनेकार्थः) । विपर्ययो विपरीतज्ञानमित्यर्थः । वीक्ष्यते इति ।  
६ विपूर्वादीक्षतेः कर्मणि लट् । तिमिरेत्यादि । तिमिरं चासावामयश्च  
तिमिरामयस्तस्मात् हेतौ पञ्चमी । 'तिमिरं तु दृष्टिरोगान्धकारयो' रित्य-  
नेकार्थः । 'स्त्री रुग् रुजा चोपतापरोगव्याधिगद्रामया' इत्यमरः ॥१६॥

९ अथ धीरस्त्वावत्तदीयस्त्वान्तगतं संशयं प्रकटयतीत्याह—

तावदात्मनि सन्देहस्तव चेतसि वर्त्तते ।

जीवः किमस्ति वा नास्ति मुहुर्विमृशसीति यत् ॥ १७ ॥

१२ हे गौतम ! तावत्प्रथमं तव चेतसि त्वदीये मनसि आत्मनि  
सन्देहो जीवविषयकः संशयो वर्त्तते विद्यते । कथमित्याह—जीव  
इत्यादि । यद्यस्माद्धेतोः किं जीव आत्माऽस्ति विद्यते ? वाऽथवा

१५ नास्ति न विद्यते इत्येवं मुहुर्वारं वारं त्वं विमृशसि विचारयसि,  
ततोऽस्माभिर्जायते ते हृदि आत्मविषयकः सन्देहोऽस्तीत्यर्थः ।  
विमृशसीति । 'मृश आमर्शने' कर्त्तरि लट् ॥ १७ ॥

१८ नन्वयं केन हेतुना जीवस्य नास्तित्वं चिन्तयति ? केन चास्ति-  
त्वम् ? इत्याशङ्क्य तावन्नास्तित्वे हेतूनाह—

प्रत्यक्षेण प्रमाणेन ग्रहीतुं नैव शक्यते ।

इन्द्रियग्राह्यताऽभावात्तस्मान्नास्ति स्वपृष्पवत् ॥ १८ ॥

२० इन्द्रस्याऽऽत्मनो लिप्तं चिह्नमिन्द्रियं चक्षुरादि, ग्रहीतुं योग्यो ग्राहः,

इन्द्रियेण ग्राह्य इन्द्रियग्राह्यः तस्य भाव इन्द्रियग्राह्यतां, तस्या अभाव इन्द्रियग्राह्यताऽभावस्तस्मात् चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यत्वाऽभावादेव आत्मा प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षाभिधानेन प्रमाणेन ग्रहीतुं ज्ञातुं न शक्यते, तस्माद्देतोः ३ स्वपुष्पवदाकाशकुसुमवदसायात्मा नास्ति, एतावता चक्षुरादीन्द्रियमेव प्रत्यक्षप्रमाणमुच्यते, तेन च योऽग्राह्यः स नास्ति, यथा स्वपुष्पं तथाऽसावपीति । अयमत्र प्रयोगः—नास्त्यात्मा प्रत्यक्षेणात्यन्तमगृह्य- ६ माणत्वात्, इह यदत्यन्ताप्रत्यक्षं तल्लोके नास्त्येव, यथा स्वपुष्पं यथास्ति तत् प्रत्यक्षेण गृह्यते एव, यथा घट इत्यसौ व्यतिरेकदृष्टान्तः । अणवोऽपि ह्यप्रत्यक्षाः, किंतु घटादिकार्यतया परिणताः ९ सन्तस्ते प्रत्यक्षत्वमुपयान्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावमुपगच्छति, अतोऽत्रात्यन्तविशेषणमिति सूत्रेऽपि इन्द्रियग्राह्यताभावादित्यतः प्राक् अत्यन्तमिति पदमनुक्तमपि वाच्यम् । प्रत्य- १३ क्षेणेति । अक्षि अक्षि प्रति प्रत्यक्षं वीप्सायां यथार्थत्वेन समासः । यद्वाऽक्ष्यामाभिमुख्यमित्यर्थे लक्षणेन 'अभिप्रति—' (१।३।८०) इति समासः । 'प्रतिपरसमनुभ्यऽक्ष्णः' (सिद्धांतकौ०) इति समा- १५ सान्तष्टच् । वृत्तिविपर्येऽक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः न तु चक्षुर्मात्रपरः । प्रत्यक्षलक्षणं तु अग्रे मूले एव वक्ष्यति । प्रमाणेनेति । 'प्रमाकरणं प्रमाण'मिति तल्लक्षणं, प्रमा यथार्थज्ञानं । प्रपूर्वान्माडः करणे ल्युट् । १८ ग्राह्येति । ग्रहेरर्हेऽर्थे ष्यत् ॥ १८ ॥

एवं च मन्यसे त्वं किमित्याह—

कृशानोर्द्धमवल्लिङ्गं किमप्यस्य न लभ्यते ।

यत्सम्बन्धेन जीवोऽयमदृष्टोऽप्यनुमीयते ॥ १९ ॥ २२



- कृशानोर्वहेद्भूमवत् अस्यात्मनो लिङ्गं चिह्नं किमपि न लभ्यते न प्राप्यते, यथा बहेश्चिह्नं धूमः साक्षालभ्यते तथाऽस्य किमपि नेत्यर्थः ।  
 ३ ननु लिङ्गस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—यदित्यादि । यस्य लिङ्गस्य सम्बन्धेन लिङ्गिना सादृष्टं सम्बन्धस्मरणेन अदृष्टोऽपि अनवलोकितोऽपि अयं जीवोऽनुमीयते अनुमानगोचरः क्रियते, तादृशं लिङ्गं किमपि न लभ्यते इत्यर्थः । कृशानोरिति । 'कृशानुः पावकोऽनल' इत्यमरः । लिङ्गमिति । 'लिङ्गवते गम्यतेऽतीन्द्रियार्थोऽनेन' इति लिङ्गम् । अनुमीयते इति । अनुपूर्वान्माहः कर्मणि लृट् ॥ १९ ॥  
 ९ अस्तु वा चेतना लिङ्गं सम्बन्धस्त्वनयाऽस्य च । प्रत्यक्षो नेक्षितः कापि प्राक् ततः काऽनुमेयता ? ॥ २० ॥

वाऽथवा चेतना चैतन्यस्वरूपं लिङ्गं चिह्नमस्तु । आत्मानुमित्वा-  
 १२ विति शेषः । परं अस्यात्मनोऽनया चेतनया सह प्रत्यक्षः साक्षाद्भूतः सम्बन्धः संसर्गस्तु प्राक् पूर्वं कापि कुत्रापि प्रदेशे नेक्षितो न दृष्ट-  
 १५ स्ततस्तस्मात्कारणादस्य काऽनुमेयता किमनुमेयत्वम् ? अनुमानविषय-  
 त्वमिति यावत् । प्रत्यक्षपूर्वकं हि अनुमानं प्रवर्तते इति भावः । अनयेति । सहार्थस्य गम्यमानत्वात् । 'सहयुक्ते—' (२।३।१९) इति तृतीया, अस्य चेत्यत्र चः पादपूरणे । प्रत्यक्ष इति । प्रत्यक्षं ज्ञानमस्ति  
 १८ अस्येति मतुवर्थेऽर्शआद्यन् । ईक्षित इति । 'ईक्ष दर्शनादी' कर्मणि क्तः । अनुमेयतेति । अनुमातुं योग्योऽनुमीयतेऽसाविति वाऽनुमेयः ।

१ जीवसाधकदेतोः । २ लिङ्गिना=जीवेन । ३ अनु-देतुमदृष्टसम्बन्ध-स्मरणयोः पश्चान्मीयते परिच्छिद्यतेऽर्थोऽनेनेत्यनुमानम्, प्रदृष्टमात्र देतुसाधयोः सम्बन्धस्य, तच्च प्रदृष्टं प्रत्यक्षात्मकम्, तेन सर्वत्र तयोर्लिङ्गलिङ्गिभावोऽ-पीयते ।

माहः 'अचो यत्' ( ३।१।९७ ) इति यत् । 'ईचति' ( ६।४।६५ )  
इति ईकारे गुणः । तस्य भावस्तथा ॥ २० ॥

धूमाभ्योरपि सम्बन्धो गृहीतो हि महानसे ।  
पश्चात्सरणतः शैले धूमोऽग्निं प्रतिपादयेत् ॥ २१ ॥

हीति निश्चये, धूमश्चाऽग्निश्च धूमाग्नी, तयोर्धूमवद्द्वयोरपि लिङ्ग-  
लिङ्गिनोः सम्बन्धः कार्यकारणभावादिकः संसर्गो येन केनापि नरेण ईं  
यदा पूर्वं महानसे पाकस्थाने गृहीतः साक्षात्कारेणोपाचो भवेत्  
तदेव तं नरं प्रति पश्चात् कदापि स्मरणतः प्राग्गृहीतसम्बन्धस्मरणात्  
शैले पर्वते धूमोऽग्निं प्रतिपादयेत् ज्ञापयेत्, अग्नेः प्रतिपत्तिं कुर्यादि-  
त्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्—पूर्वं यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति महानसादौ  
वह्निधूमयोर्लिङ्गलिङ्गयोर्व्याप्तिं गृहीत्वा तत उत्तरकालं क्वचित्पर्वतादौ  
गगनावलम्बिनीं धूमलेखामवलोक्य प्राग्गृहीतं सम्बन्धमनुस्मरति, १२  
तद्यथा—'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र प्रागहं वह्निमद्राक्षं, यथा महानसादौ,  
धूमश्चात्र दृश्यते, तस्माद्बहिनाऽपीह भवितव्यम्' इत्येवं लिङ्गग्रहण-  
सम्बन्धस्मरणान्यां तत्र प्रमाता वह्निमवगच्छति, न चैवमात्मनो लिङ्गि- १५  
नश्चेतनया लिङ्गेन सार्द्धं प्रत्यक्षेण सम्बन्धः सिद्धोऽस्ति, यतस्तत्सम्ब-  
न्धमनुस्मरतः पुनस्तलिङ्गदर्शनाज्जीवे संप्रत्ययः स्यात्, किंच यदि  
पुनर्जीवल्लिङ्गयोः प्रत्यक्षरूपा सम्बन्धसिद्धिः स्यात्तदा जीवस्यापि प्रत्यक्ष- ३०  
त्वापत्त्याऽनुमानवैयर्थ्यं स्यात्त एव तत्सिद्धेरिति । एतेन अस्तु धेति  
धूमाभ्योरिति च श्लोकद्वयं सममेव भावितं । महानस इति ।  
'पाकस्थानं महानस'मिति हेमः । प्रतिपादयेदिति । 'पद गतौ'  
प्रतिपूर्वः हेतुमणिजन्तादस्माद्विद् ॥ २१ ॥

- सामान्यतोऽपरत्रापि यद्वा व्याप्त्या गृहीतया ।  
 संसाधयेदनुमितिं कापि स्थानेऽनुमितिसते ॥ २२ ॥
- २ यथा स्थानान्तरप्राप्तिं पुंसो गत्याऽवलोक्य च ।  
 रवेर्देशान्तरप्राप्त्या गतिं लोकोऽनुमानयेत् ॥ २३ ॥
- तथा सामान्यतो व्याप्तिं जीव-चैतन्ययोः पुरा ।  
 ३ गृहीता केन ?, तस्मान्नाऽनुमानं त्वस्य साधकम् ॥ २४ ॥
- त्रिभिः संबन्धः ।

- यद्वाऽथवा सामान्यतः सामान्येन अपरत्रापि अनुमितिसितादन्यत्रापि  
 १ आपाततो गृहीतया व्याप्त्या साध्यसाधनयोर्नियतसाहचर्यलक्षणया कापि  
 कस्मिन्नपि अनुमितिसतेऽनुमातुमिष्टे स्थानेऽनुमितिं संसाधयेत् अनु-  
 मितेः सिद्धिं कुर्यात्, जन इति शेषः । कथमित्याह—यथेत्यादि ।
- २ यथा लोको जनः पुंसो गत्या गमनेन पुरुषस्य स्थानान्तरप्राप्तिं विवि-  
 क्षितस्थानादितरस्थानप्राप्तिमवलोक्य दृष्ट्वा, देशान्तरप्राप्त्या अपरस्थान-  
 प्राप्त्या रवेः सूर्यस्य गतिं गमनमनुमानयेत् । रवेर्गतिमचासाधकमनुमानं  
 ३ कुर्यादित्यर्थः । 'नन्वेवं जीवस्यापि सिद्धिर्भविष्यति' इत्यत आह—  
 तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण पुरा पूर्वं सामान्यतो जीवचेतनयो-  
 र्लिङ्गिलिङ्गयोर्व्याप्तिः केन दृष्टान्तेन गृहीताः, न केनापीत्यर्थः ।
- ४ तस्माद्देतोरनुमानमनुमानाख्यं प्रमाणं तु अस्य जीवस्य साधकं नास्ति ।  
 अनेन प्रमाणेन तु जीवसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । इदमत्र सारपर्यम्—'यथा  
 गतिमान् आदित्यो देशान्तरप्राप्तेर्देवदत्तपदि'ति सामान्यतो दृष्टादनु-  
 ५ मानादाऽऽदित्यगतिः सिद्ध्यति—'तथा सामान्यतो दृष्टादेवानुमाना-

१ यत्राऽश्लक्ष्णे डिङ्गितिङ्गिनोः सम्बन्धे, केनविदधेन डिङ्गस्य चागाम्याद-  
 श्लक्ष्णे डिङ्गो सम्बन्धे तत् सामान्यतो दृष्टमनुमानम् ।

जीवोऽपि सिध्यती'ति तु न वक्तव्यं, यतो हन्त देवदत्ते दृष्टान्तधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विकां प्रत्यक्षेणैव निश्चित्य सूर्येऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति युक्तं, न चैवमत्र कचिदपि दृष्टान्ते जीव-१ सद्भावेनाविनामृतः कोऽपि हेतुः प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यते इति, अतो न सामान्यतो दृष्टादप्यनुमानात्सिद्धिरिति । संसाधयेदिति । 'साध संसिद्धी' संपूर्वात् णिजन्तादस्माल्लिङ् । अनुमित्सिते इति । अनुपूर्वा-२ स्तन्नन्तान्माहः कर्मणि क्तः । स्थानान्तरेत्यादि । अन्यत् स्थानं स्थानान्तरं, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः [ मयूरव्यंसकादयश्च (२।१।७२) ] एवमन्यो देशो देशान्तरमित्यपि बोध्यम् । अनुमानयेदिति । अनु-३ मानशब्दात् 'तत्करोति' (ग०) इत्यर्थे णिच्, ततो लिङ् ॥२२-२४॥

न चागमगम्योऽपि जीव इति दर्शयति—

स्याद्वागमोऽप्यदृष्टार्थविषयो ह्याप्तनिर्णयात् । १२

प्रमाणं, कः स चात्राऽऽप्तः प्रत्यक्षं योऽमुमीक्षते ? ॥ २५ ॥

हीति निश्चये, अदृष्टः साक्षादनुपलब्धो योऽर्थः स्वर्गनारकादिपदार्थः स विषयो गोचरो यस्य स तथामृत आगमोऽपि १५ शब्दोऽपि प्रमाणं स्यात् । कुत इत्याह—आप्तेत्यादि । आप्तो यथार्थवक्ता, तस्य निर्णयो निश्चयस्तस्मात् आप्तेन निर्णीतत्वात् । यद्येवं तर्हि अनेनैव जीवोऽपि सिध्यतीत्याशङ्क्याह—ऋ इत्यादि । १८ यद्यप्येवं तथापि योऽमुमात्मानं प्रत्यक्षं साक्षाद्रूपमीक्षते पश्यति स चाऽत्र अस्मिन् लोके आप्तः कोऽस्ति ! न कोऽपीत्यर्थः । एतावता न एवंमृतमाप्तं कमपि पश्यामो यस्याऽऽत्मा प्रत्यक्ष इति । तद्वचन-इति । तद्वचनमागम इति प्रतिपद्येमहीति भावः ॥ २५ ॥ २२

परस्परविरोधिन्यागमानामपि भारती ।

बृहस्पतिर्हि भूतातिरिक्तं जीवं न मन्यते ॥ २६ ॥

- ३ किंच, आगमानामपि भारती आगमसम्बन्धिनी अपि वाणी परस्पर-  
विरोधिनी अन्योन्यविरुद्धा विद्यते । एतावता तीर्थिकानां सम्बन्धिनः  
सर्वेऽप्यागमाः परस्परविरोधिनः खलु, अतोऽपि संशय एवात्मनो  
६ युक्तो न तु निश्चय इति भावः । अथ केषांचिदागमानामात्मनो  
नास्तित्वप्रतिपादनेन, केषांचिच्च अस्तित्वप्रतिपादनेन यथा विरोधतद्भावौ  
तथा सार्द्धपट्श्लोकैरुपदर्शयति । बृहस्पतिरित्यादि । हि यतो बृह-  
९ स्पतिर्बृहस्पतिनामा नास्तिकमतप्रवर्तकऋषिः भूतेभ्यः पृथिव्यप्तेजोवा-  
य्वाकाशलक्षणेभ्यः पञ्चभ्योऽतिरिक्तं पृथग्भूतं जीवमात्मानं न मन्यते  
नाङ्गीकरोति । यत् खलु भूतपञ्चकं तदेवात्मा न तु ततोऽन्य इति  
१२ मन्यते इत्यर्थः । तथा च तदागमः—‘एतावानेव लोकोऽयं यावा-  
निन्द्रियगोचरः । भद्रे ! वृकपदं पश्य यद्वद[न्ति]न्त्यबहुश्रुताः’ ( पद्-  
दर्शनसमुच्चय श्लो० ८१ ) ॥ इत्यादि । मन्यते इति । ‘मन ज्ञाने’  
१५ दिवादिरस्मात्कर्त्तरि लट् ॥ २६ ॥

विज्ञानघन एवेति वेदवाक्याशयोऽप्ययम् ।

संभाव्यते तथा खेप भू-जला-ऽनल-वायुतः ॥ २७ ॥

- १८ विज्ञानघन उत्पद्य तान्येवानुविनश्यति ।

प्रेत्येति परलोकैऽस्य कापि संज्ञा न लभ्यते ॥ २८ ॥—युगम् ।

- २१ “विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न  
च प्रेत्यसंज्ञाऽस्ती”त्येवंभूतं यद्वेदवाक्यं तस्याऽऽशयोऽभिप्रायोऽपि अयं

१ नास्तित्वप्रतिपादनेन जीवविरोधः, अस्तित्वप्रतिपादनेन जीवभाव इत्यर्थः ।

२ शुद्धितन्त्रे अयमेतद्रूपः पाठः, ए च चिन्त्यः ।

जीवन्नास्तित्वलक्षणं एव संभाव्यते विचिन्त्यते, मयेति शेषः । कथ-  
मेतत् ज्ञायते इत्यत आह—तथा हीति । निदर्शनेऽव्ययमिदं,  
तदेव दर्शयतीत्यर्थः, एष प्रत्यक्षविलोक्यमानो विज्ञानघनः पृथि- ३  
व्यादिभूतानां विज्ञानलवसमुदायः पृथिव्यादिविज्ञानांशानां पिण्डरूप  
आत्मेत्यर्थः । मू-जला-ऽनल-वायुतः समुदितेभ्यः पृथिव्यप्तेजो-  
वाय्वाकाशेभ्यो न तु व्यस्तेभ्यो, ज्ञानस्य तत्समुदायपरिणामाङ्गी- ६  
कारादिति भावः । मद्यकारणेषु घातक्यादिषु मदमात्र इव उत्पद्य  
प्रादुर्भूय, न तु परमवादागत्य ततस्तान्येव पृथिव्यादीनि भूतानि  
विनाशमश्नुवानानि अनुलक्षीकृत्य स विज्ञानमात्ररूप आत्मा विनश्यति ९  
प्रलयं याति । नत्वात्मवादिनामिवान्यमर्षं प्रयाति, अत एव ।  
प्रेत्येति । अस्य कोऽर्थः? परलोके लोकान्तरेऽस्यात्मनः कापि  
संज्ञाऽमिरूपा न लभ्यते न प्राप्यते, यत्पूर्वभवे नरकादिजन्मनि १२  
अभिधानमासीत्, तत्परभवे नास्ति, यदुताऽमुको नारको देवो मूत्वा  
इदानीं मनुष्यः संवृत्त इत्यादि । नारकादेः प्रागेव सर्वनाशं नष्टत्वा-  
दिति भावः । एतेन सर्वथाऽऽत्मनः समुत्पद्य विनष्टत्वान्न भवाद्भवा- १५  
न्तरं कोऽपि यातीति तात्पर्यवृत्त्या निवेदितं, मूले विज्ञानघन एवेति  
वाक्यैकदेशः समग्रवाक्योपलक्षको ज्ञेयः । संभाव्यते इति ।  
संपूर्वाणिजन्ताद्भवतेः कर्मणि लट् । भूजलेत्यादि । मूश्च जलं १८  
चानलश्च वायुश्च एषां समाहारे भूजलानलवायु तस्मात् समाहारद्वन्द्व-  
विधानात्समुदितानामेवैतेषां ग्रहणं, न तु व्यस्तानामिति भावः । इहा-  
काशपदमनुक्तमपि संग्राह्यं, 'पञ्चभूतमयो ह्यात्मा' इत्यादितच्छास्त्रोक्त- २१  
त्वात् । तानीति । 'लक्षणेत्वंभूत' ( १।४।९० ) इत्यादिनाऽनोः  
( अनु उपसर्गस्य ) कर्मप्रवचनीयसंज्ञत्वात्, सद्योने 'कर्मप्रव- २३

(२।३।८) इत्यादिना द्वितीया, संज्ञेति 'गोत्रसंज्ञा नामदेयाऽऽ-  
स्याऽऽहाऽभिख्याश्च नाम चे'ति हेमः ॥ २८ ॥

३ शून्यतामेव मन्वानाः सौगताः शून्यवादिनः ।  
क्षणिकत्वात्सतोऽप्यन्ये बौद्धा जीवं न मन्वते ॥ २९ ॥

तथा सुगतो बुद्धो देवता एषामिति सौगता बौद्धदर्शनिनो मुनयः  
४ शून्यतां शून्यत्वमेव मन्वानाः स्वीकुर्वाणाः सन्तः शून्यं निराकारं  
वदन्तीति शून्यवादिनः, विद्यन्ते इति शेषः । ते हि सर्वं शून्यमे-  
वास्ति, न तु किमपि तात्त्विकमिति स्वहृदि श्रद्धयानाः सन्त एतदेव  
५ जनानां पुरः प्ररूपयन्तीति भावः । अधान्ये' केचित् बौद्धा बौद्धम-  
तैकदेशिनो विद्वांसः सतोऽपि विद्यमानस्यापि वस्तुनः क्षणिकत्वात्  
क्षणमात्रावस्थायित्वात् जीवमात्मानं न मन्वते न स्वीकुर्वन्ति । ते हि  
१२ 'यत् सत् तत् क्षणिकम्' इति व्याप्तिमङ्गीकृत्य सतोऽपि जीवस्य क्षणि-  
कत्वान्नास्तित्वमेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । मन्वाना इति । 'मन ज्ञाने'  
तानादिकादस्मात्कर्त्तरि लटः शानच् । सौगता इति । 'साऽस्य  
१५ देवता' ( ४।२।२४ ) इत्यण् । 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्ध' इत्यमरः ।  
'शून्यवादी तु सौगत' इति हेमः । क्षणिकेति । क्षणिकस्य भावः  
क्षणिकत्वं तस्मात्, 'द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं' क्षणिकत्वमिति  
१८ तद्वक्ष्यम् । मन्वत इति । तानादिकान्मने कर्त्तरि लट् ॥ २९ ॥

१ एक एव बुद्ध उपदेश्य परन्तु तस्य शिष्याद्यनुविंधा भिन्नमतय आसन् ।  
तेषु माप्यभिवानुयादिनः सर्वशून्यतावादिनः सर्वं क्षणिकं मन्वते । २ बहू-  
त्वात्तद्विधीयमाने वृत्तिर्वस्य एवंविधो यो ध्वंसो=नाशः तस्य प्रतिबोधिता  
तद्वस्तुनि, स्वस्याभावस्य प्रतिबोधी सः । तन्मते प्रथमक्षणे वस्तुन उपपत्ति-  
द्वितीयक्षणे तस्य नाशः ।

अस्तित्वमपि जीवस्य संभवेद्वेद्वाक्यतः ।

तथा हि जुहुयादग्निहोत्रं स्वर्गस्य कामुकः ॥ ३० ॥

वेद्वाक्यतः श्रुतिवाक्यात् जीवस्य अस्तित्वं सद्भावोऽपि संभ-  
वेत् । कथमित्याह—तथाहीति । तदेव दर्शयति—‘स्वर्गस्य कामु-  
कोऽभिलाषुको जनोऽग्निहोत्रं क्रियाविशेषं जुहुयात् यजेत’ इति ।  
अस्माद्वेद्वाक्यात् जीवास्तित्वं संभवति, यतो जीवस्य सद्भावं विना  
स्वर्गप्राप्तिः कस्य भवेदिति भावः । जुहुयादिति । ‘हु दानादौ’  
अस्मात्कर्त्तरि लिङ् ॥ ३० ॥

अशरीरं वसन्तं वा स्पृशतो न प्रियाऽप्रिये ।

९

प्रियाऽप्रियपरित्यागः सशरीरस्य नास्ति हि ॥ ३१ ॥

तथा प्रियं चाप्रियं च प्रियाऽप्रिये रागद्वेषौ, नास्ति शरीरं यस्य  
सोऽशरीरो निरुपाधिक आत्मा तं तथामृतं वसन्तं तिष्ठन्तं प्रति न  
स्पृशतो न स्पर्शं कुरुतः । हीति निश्चये, सह शरीरेण वर्धते  
इति सशरीरः, सकर्मक आत्मा तस्य प्रियाऽप्रिययो राग-द्वेषयोः  
परित्यागो निर्मुक्तिर्नास्ति । वाशब्दः पादपूरणे । एतावता ‘न ह वै  
सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न  
स्पृशत’ इति वेद्वाक्यमपि आत्मनोऽस्तित्वप्रतिपादकमेव, अन्यथा-  
ऽशरीरत्वेनावसानासंभवादिति भावः ॥ ३१ ॥

१०

अकर्त्ता निर्गुणो भोक्ता चिद्रूपः पुरुषः स्मृतः ।

एवं विरुद्धार्थवादन्यद्वा आगमा यतः ॥ ३२ ॥

तथा करोतीति कर्त्ता न कर्त्ता अकर्त्ताऽक्रियाकारकः तथा निर्गता  
गुणा रागादयो यस्मात् स निर्गुणो रागादिवर्जितस्त्वया मुनक्ति

११



अनन्तसौरुयमिति भोक्ता परमानन्दसंपन्नस्तथा पुनश्चिद् ज्ञानमेव रूपं  
स्वरूपं यस्य स चिद्रूपोऽनन्तज्ञानमयस्तथामृतः पुरुष आत्मा स्मृतः  
३ कथितः । एतेन 'अस्ति पुरुषोऽकर्त्ता निर्गुणो भोक्ता चिद्रूप' इत्यादि-  
कापिल्यागमेऽपि जीवास्तित्वमेव प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । एवं प्रागुक्त-  
प्रकारेण यतो हेतोः आगमा आसोक्तयो विरुद्धो योऽसौ अर्थ-  
६ वादोऽर्थकथनं तेन निबद्धा ग्रथिताः सन्ति, तस्मादागमानां परस्पर-  
विरुद्धत्वात्नागमप्रमाणादप्यात्मसत्त्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३२ ॥

उपमाप्रमाणगम्योऽप्यसौ न भवतीत्याह—

९ आत्मसादृश्यमाविभ्रत् प्रत्यक्षं न हि वस्तु तत् ।  
यस्योपमाप्रमाणेन साधनीयोऽसुमान् भवेत् ॥ ३३ ॥

आत्मनो जीवस्य सादृश्यं तुल्यत्वमाविभ्रत् दधानं तत् प्रत्यक्षं  
१२ प्रत्यक्षज्ञानविषयं वस्तु पदार्थो न हि अस्ति—यस्य वस्तुन उपमा-  
प्रमाणेन सादृश्यप्रमाणेन असुमान् जीवः साधनीयो भवेत् साध्यः  
स्यात् । इदमत्र तात्पर्यम्—उपमाप्रमाणमप्यस्य साधकं नास्ति, तत्र हि  
१५ गोसदृशो गवय इत्यादाविव सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिसुत्पादयति ।  
न चेहान्यः कश्चिन्निमुवनेऽप्यात्मसदृशः पदार्थोऽस्ति, यद्दर्शनादात्मान-  
मवगच्छामः । 'ननु काला-ऽऽकाश-दिगाऽऽदयो जीवतुल्या विद्यन्ते  
१८ इति चेत्' । न । तेपामपि विवादाऽऽस्पदीमूतत्वेन तदंक्षियद्धत्वादिति ।  
आविभ्रदिति । आहपूर्वाहप्रः कर्त्तरि षट् । अगुमानिति ।  
असवः प्राणाः सन्त्यस्येति असुमान् 'जीवः स्यादसुमान् सत्त्व'मिति  
हेमः ॥ ३३ ॥

१९ अर्थापत्तिसाप्योऽपि जीवो न भवतीत्याह—

उपपत्तिर्विनाऽऽत्मानं न भवेद्यस्य किं च तत् ।

यद्वलात्साधयेदेनमर्घापत्त्या बुधो जनः ॥ ३४ ॥

च पुनर्यस्य वस्तुन आत्मानं विना जीवमन्तरेणोपपत्तिः समर्थनं न भवेत्, तद्वस्तु किं विद्यत इति शेषः, यतो बुधो जनो विद्वज्जनो यद्वलात् यस्य वस्तुनो वलात् एनमात्मानमर्घापत्त्याऽर्घापत्तिप्रमाणेन साधयेत् । एतावता न हि दृष्टः श्रुतो वा कोऽप्यर्थ आत्मानमन्तरेण नोपपद्यते, यद्वलात् साधयाम इति भावः ॥ ३४ ॥

एवं प्रमाणाविषयो जीवो भावोऽस्ति वा न वा ।

संशेषे मनसीति खे सर्वज्ञत्वान्तु वेद्यहम् ॥ ३५ ॥ ९

एवं प्रागुक्तनीत्या प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनामविषयोऽगोचरो जीव आत्मा भावः सत्यदार्थोऽस्ति वा, न वा-नास्ति वा ? एतावता काप्यागमे एतत्सद्भावप्रतिपादनादयमस्ति अथवा भावोपलम्भकप्रमाणपञ्चक- १२ विषयतातीतत्वात् प्रतिषेधसाधकामावाह्यपट्टप्रमाणविषय एवायं जीव इत्यर्थः । हे गौतम, इत्यमुना प्रकारेण त्वं ते निजे मनसि हृदये संशेषे संशयं विदधासि । ननु कुतो मवद्विरेतद् ज्ञातमित्याशङ्कह— १५ सर्वेत्यादि । सर्वं वस्तुजातं जानातीति सर्वज्ञः, तस्य भावत्वत्वं, तस्मात्सर्वज्ञभावेन अहं वेद्मि, सर्वमपि त्वन्मनोगतसंशयं जानामीत्यर्थः । तुयब्दोऽवधारणे । संशेषे इति । संपूर्वात् 'शीह तमे' १० अस्मात्कर्षरि रुद् । इति पूर्वपक्षः ॥ ३५ ॥

श्रुत्वेति भगवद्वाचो गौतमोऽन्तथमत्कृतः ।

अहो! सर्वज्ञ एपोऽस्तु दध्याविति विशुद्धधीः ॥ ३६ ॥

इतीत्थं भगवतो वीरजिनस्य वाचो वाप्यस्ताः श्रुत्वा निसम्प १२

अन्तश्चित्तमध्ये चमत्कृतश्चमत्कारं प्राप्तः, विस्मित इति यावत् ।  
 अत एव विशुद्धा निर्मला धीर्बुद्धिर्यस्य स तथाविधो गौतम इन्द्र-  
 ३ मूर्तिः, अहो इति आश्चर्ये, एष वीरजिनः सर्वज्ञः सर्वपदार्थज्ञाता-  
 ऽस्तु भवतु इत्यमुना प्रकारेण दध्यौ चिन्तयामास । दध्याविति ।  
 'ध्यै चिन्तायाम्' अस्मात्कर्त्तरि लिट् ॥ ३६ ॥

६ पुनः किं दध्यावित्याह—

सन्दिग्धोऽर्थोऽप्रकाशोऽयमासीच्छल्य इवोरसि ।

प्रतिष्ठालोपमीतेन मयाऽऽख्यातो न कर्हिचित् ॥ ३७ ॥

९ अयं सन्दिग्धः सन्देहविषयीभूतोऽर्थ उरसि मदीये हृदि शल्य  
 इव अप्रकाशोऽप्रकाशनीय आसीत् अभवत् । कथमित्याह—यतः  
 प्रतिष्ठाया गौरवस्य लोपो विनाशस्तस्माद्मीतेन दरितेन मया कर्हि-  
 १२ चित् कदापि न आख्यातो न निगदितः । एतावता यद्यमुं संशयं  
 विद्वत्सु प्रकटयिष्यामि तर्हि मे महत्त्वविधातो भविष्यतीत्याशङ्कया  
 अयमर्थः कदापि विदुषां पुरो न प्रकटीकृत इति भावः । प्रतिष्ठेति ।  
 १५ 'प्रतिष्ठा गौरवे स्थितावित्यनेकार्थः । मीतेनेति । 'दरितश्चकितो  
 भीत' इति हेमः ॥ ३७ ॥

यावद्विकल्पः सन्देहोऽवर्त्तिष्ट मम मानसे ।

१८ तावद्विकल्पस्त्वधुनाऽमुनाऽयं प्रकटीकृतः ॥ ३८ ॥

मम मानसे मदीये चित्ते यावन्तो विकल्पाः सङ्कल्पा यत्रेति  
 यावद्विकल्पः सन्देहः संशयोऽवर्त्तिष्ट अयतत्, तावन्तो विकल्पा  
 २१ यत्रेति तावद्विकल्पोऽयं सन्देहोऽधुना सम्प्रति अमुनाऽनेन वीरजि-

नेन प्रकटीकृतः प्रादुष्कृतः । यथा मे हृदि सन्देहोऽमूत् तथैवानेन  
साम्प्रतं स प्रकटितो न तु किञ्चिदन्यथेति भावः । अचर्त्तिष्टेति ।  
'वृत्तु वर्त्तने' अस्मात्कर्त्तरि लङ् । तुः पादपूरणे ॥ ३८ ॥ ३

उपांशु स्थितमेतस्मान्न हि किञ्चन विद्यते ।

ततः सर्वविदोऽस्मान्मे भवतात्तत्त्वनिर्णयः ॥ ३९ ॥

एतस्माद्गीरजिनादुपांशु प्रच्छन्नं स्थितं वर्त्तमानं किञ्चन किमपि  
वस्तु न हि विद्यते न हि अस्ति । एतस्य सर्वमपि वस्तुजातं प्रत्यक्ष-  
मेवांस्तीत्यर्थः । ततस्तस्मात्कारणात् अस्मात्सर्वविदः सर्वज्ञान्मे मम  
तत्त्वनिर्णयः परमार्थनिश्चयो भवतात् सम्पद्यताम् । उपांश्विति ।  
अव्ययगिदम् । 'रहस्युपांशु' इति हैमः । किञ्चनेति । इदमप्यव्ययं ।  
सर्वेत्यादि । सर्वं वेत्तीति सर्ववित् तस्मात्, किञ्चनतः ॥ ३९ ॥

इति सङ्कल्पयन्तं तं विज्ञाय पुरुषोत्तमः ।

आचष्ट पुनरप्येनं नयन्नुत्तरपक्षताम् ॥ ४० ॥

इत्येवं प्रागुक्तप्रकारेण सङ्कल्पयन्तं चिन्तयन्तं गौतमं विज्ञाय  
ज्ञात्वा पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठो भगवान् एनं गौतममुत्तरपक्षतामुत्तरपक्ष-  
भावं नयन् प्रापयन् पुनरपि भूयोऽपि आचष्ट अकथयत् । पुरुषे-  
त्यादि । पुरुषेषु उत्तम इति विग्रहः । आचष्टेति । 'चक्षिह  
व्यक्तार्यां वाचि' आङ्पूर्वादस्मात्कर्त्तरि लङ् ॥ ४० ॥ १८

किमाचष्टेत्याह—

सुखदुःखे स्वसंवेद्ये प्रत्यक्षे भवतो यदि ।

शृणु गौतम! सन्देहविज्ञानं किं तथा न हि ? ॥ ४१ ॥ २१

विज्ञानमय एवं हि प्रत्यक्षो जीव इष्यते ।

प्रमाणान्तरसाध्यंत्वमसत्यसिन् विचार्यते ॥ ४२ ॥ २३

- हे गौतम ! हे इन्द्रमृते !, त्वं शृणु निशामय—यदि भवतस्तव स्वसं-  
वेद्ये निजानुभवसिद्धे सुखदुःखे साताऽसाते प्रत्यक्षे प्रत्यक्षज्ञानविषय-  
३ मृते विद्येते तर्हि सन्देहविज्ञानं संशयादिविज्ञानं तथा तेन प्रकारेण  
स्वसंवेदनसिद्धम्, अत एव प्रत्यक्षं किं न हि अस्ति ? । अस्त्येवे-  
त्यर्थः । ततः किमित्याह—विज्ञानेत्यादि । विज्ञानं स्वरूपमस्येति  
४ विज्ञानमय एवमिष एवायं जीव आत्माऽस्माभिः प्रत्यक्ष इष्यते  
वाञ्छ्यते ननु विज्ञानातिरिक्तोऽन्यः कोऽपीत्यर्थः । तथाऽस्मिन्  
प्रत्यक्षेऽसति अविद्यमाने सति अन्यत्प्रमाणं प्रमाणान्तरमनुमानादि  
५ तेन साध्यत्वं विचार्यते विचिन्त्यते, सति प्रत्यक्षे श्रुत्या प्रमाणान्तरोप-  
न्यास इत्यर्थः । यदाहुः मार्ष्यव्याख्यातारः श्रीहेमचूरयः पूज्याः—  
“गौतम ! भवतोऽपि प्रत्यक्ष एवायं जीवः किमन्येन प्रमाणान्तरोपन्या-  
१२ सेन ! ‘ननु कोऽयं जीवो मम प्रत्यक्ष इति चेदु’च्यते—यदेतत् तवैव  
संशयादिविज्ञानं स्वसंवेदनसिद्धं हृदि स्फुरति स एव जीवः, संशया-  
दिज्ञानस्यैव तदनन्यत्वेन जीवत्वात् । यच्च प्रत्यक्षं तन्न प्रमाणान्तरेण  
१५ साध्यं, यथा स्वशरीर एवात्मसंवेदनसिद्धाः सुखदुःखादयः । [ननु ]  
‘प्रत्यक्षसिद्धमपि सप्रामाण्यं विश्वं शून्यवादिनं प्रति साध्यते एवेति  
चेत्’ नैवं, निरात्म्यनाः सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वात् स्वप्रप्रत्ययवदित्यादे-  
१८ ष्टदुद्भाषितवापकप्रमाणस्यैव तत्र निराकरणात् अत्र त्वात्मप्राहफप्रत्यक्षे  
वापकप्रमाणाभावादिति” ( विशेषाव० ष्टदुद्दि० गा० १५५४  
१० पृ० ६६६-७ ) ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ईतश्चायं प्रत्यक्षो जीवः कुत इत्याह—

अहंप्रत्यय एकोऽपि क्रियां त्रैकालिकीं स्पृशन् ।

प्रत्यक्षो दृश्यते, जीवं विनाऽहंप्रत्ययः कुतः ? ॥ ४३ ॥ ३

शरीर एव चेदेपः प्रत्ययो गृह्यते तदा ।

तदवस्थे शरीरेऽपि मृतस्य न भवेत्कथम् ? ॥ ४४ ॥

एकोऽपि अहंप्रत्ययस्यैकालिकीं मृत-भवद्-भावि-लक्षणकालत्रयो-  
द्भवां क्रियां स्पृशन् आश्रयन् प्रत्यक्षः साक्षात् दृश्यते विलोक्यते ।  
ततः किमित्याह—जीवमित्यादि । जीवं विनाऽत्मानमन्तरेण अह-  
मित्याकारकः प्रत्ययः कुतः कस्माद्भवेत् ? जीवसद्भावे एव तत्संभवः  
स्यात्, ततोऽस्त्येव प्रत्यक्षो जीव इति । 'नन्वयमहंप्रत्ययो देहे एवो-  
त्पद्यते, न जीवे इत्याशङ्कापूर्वं प्रतिविधानमाह—शरीर इत्यादि ।  
चेद्यदि एषोऽहमित्याकारकः प्रत्ययः शरीरे एव गृह्यते स्वीक्रियते १२  
तदा सा अवस्था यस्य तत् तदवस्थं, तस्मिन् तदवस्थे जीवितवत्  
स्थिते मृतस्य व्यापन्नस्य प्राणिनः शरीरेऽपि कथं न भवेत् । एतावता  
जीवं विनाऽपि चेदहंप्रत्ययः साक्षात् मृतशरीरेऽपि स युज्यते, १५  
तस्माज्जीवविषयक एवायमित्यर्थः । यदाहुः पूज्याः—“[यतः]  
'कृतवानहं, करोम्यहं, ज्ञातवानहं, जानेऽहं, ज्ञास्याम्यहम्' इत्यादि-  
प्रकारेण योऽयं त्रैकालिकः कार्यव्यपदेशः, तद्विषये प्रयुज्यमानतया १०  
तत्समुत्थो योऽयमहंप्रत्यय, एतस्मादपि प्रत्यक्ष एवाऽयमात्मेति  
प्रतिपद्यते । अयं हि अहंप्रत्ययो नानुमानिकः, अलैङ्गिकत्वात् ; नाप्या-  
गमादिप्रमाणसंभवः, तदनभिज्ञानां बालगोपालादीनामप्यन्तर्मुसतया-  
ऽऽत्मप्राहकत्वेन स्वसंविदितस्य तस्योत्पादात्, घटादौ चानुत्पादादिति । २२

- हे गौतम ! हे इन्द्रभूते !, त्वं शृणु निशामय—यदि भवतस्तव स्वसं-  
वेधे निजानुभवसिद्धे सुखदुःखे साताऽसाते प्रत्यक्षे प्रत्यक्षज्ञानविषय-  
३ भूते विद्येते तर्हि सन्देहविज्ञानं संशयादिविज्ञानं तथा तेन प्रकारेण  
स्वसंवेदनसिद्धम्, अत एव प्रत्यक्षं किं न हि अस्ति ? । अस्त्येवे-  
त्यर्थः । ततः किमित्याह—विज्ञानेत्यादि । विज्ञानं स्वरूपमस्येति  
६ विज्ञानमय एवंविध एवायं जीव आत्माऽस्माभिः प्रत्यक्ष इष्यते  
वाञ्छ्यते नतु विज्ञानातिरिक्तोऽन्यः कोऽपीत्यर्थः । तथाऽस्मिन्  
प्रत्यक्षेऽसति अविद्यमाने सति अन्यत्प्रमाणं प्रमाणान्तरमनुमानादि  
९ तेन साध्यत्वं विचार्यते विचिन्त्यते, सति प्रत्यक्षे वृथा प्रमाणान्तरोप-  
न्यास इत्यर्थः । यदाहुः भाष्यव्याख्यातारः श्रीहेमचन्द्रयः पूज्याः—  
“गौतम ! भवतोऽपि प्रत्यक्ष एवायं जीवः किमन्येन प्रमाणान्तरोपन्या-  
१२ सेन ? ‘ननु कोऽयं जीवो मम प्रत्यक्ष इति चेदु’च्यते—यदेतत् तवैव  
संशयादिविज्ञानं स्वसंवेदनसिद्धं हृदि स्फुरति स एव जीवः, संशया-  
दिज्ञानस्यैव तदनन्यत्वेन जीवत्वात् । यच्च प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणान्तरेण  
१५ साध्यं, यथा स्रशरीर एवात्मसंवेदनसिद्धाः सुखदुःखादयः । [ननु]  
‘प्रत्यक्षसिद्धमपि समामनगरं विश्वं शून्यवादिनं प्रति साध्यते एवेति  
चेत्’ नैवं, निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदित्यादे-  
१८ स्तदुद्भाषितबाधकप्रमाणस्यैव तत्र निराकरणात् अत्र त्वात्मग्राहकप्रत्यक्षे  
बाधकप्रमाणाभावादिति” ( विशेषाव० बृहद्बृत्ति० गा० १५५४  
२० पृ० ६६६—७ ) ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

१ तच्च विशेषावश्यकभाष्यम्—श्रीजिनमद्रगमिषमाधमणोर्विहितम्; तथाह्यस्य  
मलधारिधीहेमचन्द्रसूरिवरैर्विहितः । काशी यद्योविजयमन्थमालाद्वारेण मुद्रण-  
पथमानीतम् । २ जीवामिषत्वेन जीवत्वात् । ३ एतच्चिह्नैः कृतः पाठो  
ऽमुद्रितग्रन्थे नास्ति ।

इतश्चायं प्रत्यक्षो जीवः कुत इत्याह—

अहंप्रत्यय एकोऽपि क्रियां त्रैकालिकीं स्पृशन् ।

प्रत्यक्षो दृश्यते, जीवं विनाऽहंप्रत्ययः कुतः ? ॥ ४३ ॥ ३

शरीर एव चेदेपः प्रत्ययो गृह्यते तदा ।

तदवस्थे शरीरेऽपि मृतस्य न भवेत्कथम् ? ॥ ४४ ॥

एकोऽपि अहंप्रत्ययस्यैकालिकीं भूत-भवद्-भावि-लक्षणकालत्रयो-  
द्भवां क्रियां स्पृशन् आश्रयन् प्रत्यक्षः साक्षात् दृश्यते विलोक्यते ।  
ततः किमित्याह—जीवमित्यादि । जीवं विनाऽस्मान्मन्तरेण अह-  
मित्याकारकः प्रत्ययः कुतः कस्माद्भवेत् ? जीवसद्भावे एव तत्संभवः  
स्यात्, ततोऽस्त्येव प्रत्यक्षो जीव इति । 'नन्वयमहंप्रत्ययो देहे एवो-  
त्पद्यते, न जीवे इत्याशङ्कपूर्वं प्रतिविधानमाह—शरीर इत्यादि ।  
चेद्यदि एषोऽहमित्याकारकः प्रत्ययः शरीरे एव गृह्यते स्वीक्रियते १२  
तदा सा अवस्था यस्य तत् तदवस्थं, तस्मिन् तदवस्थे जीवितवत्  
स्विते मृतस्य व्यापन्नस्य प्राणिनः शरीरेऽपि कथं न भवेत् । एतावता  
जीवं विनाऽपि चेदहंप्रत्ययः स्यात्तर्हि मृतशरीरेऽपि स युज्यते, १५  
तस्माज्जीवविषयक एवायमित्यर्थः । यदाहुः पूज्योः—“[यतः]  
'कृतवानहं, करोम्यहं, ज्ञातवानहं, जानेऽहं, ज्ञास्याम्यहम्' इत्यादि-  
प्रकारेण योऽयं त्रैकालिकः कार्यव्यपदेशः, तद्विषये प्रयुज्यमानतया १८  
तत्समुत्थो योऽयमहंप्रत्यय, एतस्मादपि प्रत्यक्ष एवाऽयमात्मेति  
प्रतिपद्यते । अयं हि अहंप्रत्ययो नानुमानिकः, अलैङ्गिकत्वात् ; नाप्या-  
गमादिप्रमाणसंभवः, तदनभिज्ञानां बालगोपालादीनामप्यन्तर्मुखतया-  
ऽऽत्मग्राहकत्वेन स्वसंविदितस्य तस्योत्पादात्, घटादौ चानुत्पादादिति । २३



[ किञ्च ] हन्त कथमसति जीवेऽहमिति प्रतिपन्नं त्वया, विषयामात्रे विषयिणोऽनुत्थानप्रसङ्गात्, 'देह एव अस्याहंप्रत्ययस्य विषय इति चेन्न,' जीवविप्रमुक्तेऽपि देहे तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । सति च जीवविषये-  
 ३ ऽस्मिन्नहंप्रत्यये 'किमहमस्मि [वा]नास्मि' इति भवतः संशयः केन प्रकारेणोपजायते ? अहंप्रत्ययग्राहस्य जीवस्य सद्भावादस्म्यहमिति  
 ६ निश्चय एव युज्यते इति भावः । सति चास्मिन्नात्माऽस्तित्वसंशये कस्यामहंप्रत्ययो युज्यते ? निर्मूलत्वेन तदनुत्थानप्रसङ्गादिति" ( विशेषा० बृह० पृ० ६६७ ) ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

९ जीवामात्रे संशयविज्ञानमपि न युज्यते एवेति दर्शयन्नाह—

उत्पादः संशयस्यापि न स्यात् संशयिनं विना ।

विज्ञानारूप्यो गुणो ह्येव विहाय गुणिनं कुतः ? ॥ ४५ ॥

१२ संशयोऽस्ति अस्येति संशयी संदेहवान् जीवस्तं विना संशयस्यापि उत्पाद उत्पत्तिर्न स्यात् । कथमित्याह—विज्ञानेत्यादि । हि यत् एष संशयो विज्ञानमारूप्या यस्य स विज्ञानारूप्यो विज्ञाननामा गुणो-  
 १५ ऽस्ति, स च गुणिनं विहाय गुणाश्रयं द्रव्यं मुक्त्वा कुतः संभवेत् ? अयमर्थः—यदि संशयी जीव एव आदौ नास्ति तर्हि अस्मि-नास्मीति संशयः कस्य भवतु ? संशयो हि विज्ञानारूप्यो गुण एव । न च  
 १८ गुणिनं विना गुणः संभवतीति ॥ ४५ ॥

नन्वत्र देह एव गुण्यस्तु इत्याशङ्क्य प्रतिविधानमाह—

मूर्त्तत्वाद्वा जडत्वाद्वा देहोऽस्य न गुणी भवेत् ।

अमूर्त्तस्य गुणस्यानुरूपोऽमूर्त्तो गुणी यतः ॥ ४६ ॥

२२ मूर्त्तत्वान्मूर्त्तिमत्त्वात् वा पुनर्जडत्वादचेतनत्वाद्देहः शरीरोऽस्य

गुणी प्रत्यक्ष एव साद्रूपे प्रत्यक्षतां गते ।

रूपे गुणे हि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षः साद्रूपो गुणी ॥ ४७ ॥

- ३ गुणे ज्ञानादौ प्रत्यक्षतां गते प्रत्यक्षमात्रं प्राप्ते सति गुणी गुणाऽऽश्रय  
आत्मादिः प्रत्यक्ष एव त्वात् । केन दृष्टान्तेनेत्याह—रूपे इत्यादि ।  
हि यतो रूपे कृष्णरक्तादिके गुणे प्रत्यक्षे सति गुणी कृष्णरक्तादि-  
४ रूपाश्रयो घटः प्रत्यक्षः स्यात् । अयमर्थः—प्रत्यक्ष एव गुणी जीवः  
सृष्टि-विज्ञासा-विकीर्षा-जिगमिषा-संशयेत्यादिज्ञानविशेषाणां तद्गु-  
णानां तत्संवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, इह यस्य गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो  
५ दृष्टो यथा घटः, प्रत्यक्षगुणश्च जीवस्तस्मात्प्रत्यक्षोऽयं, यस्माद् घटोऽपि  
गुणी रूपादिगुणप्रत्यक्षत्वादेव प्रत्यक्षः तद्वद्विज्ञानादिगुणप्रत्यक्षत्वादा-  
त्मापि प्रत्यक्ष इति ॥ ४७ ॥

१२ अथोक्तार्थे दोषाविर्भावपूर्वं प्रतिविधानमाह—

शब्दे गुणे तु प्रत्यक्षे गुण्याकाशस्तथा न किम् ? ।

मैवं मंस्याः, पौद्गलिकः शब्दो नाकाशगो गुणः ॥ ४८ ॥

- १५ तुशब्दः प्रश्ने, 'ननु शब्दे शब्दाभिधाने गुणे प्रत्यक्षे सति गुणी  
शब्दगुणाश्रय आकाशस्तथा तेन प्रकारेण किं न शब्दवत् प्रत्यक्षः ?  
कथं नास्तीत्यर्थः' । एवममुना प्रकारेण हे गौतम ! त्वं माऽमंसा मा  
१८ मनस । कथमित्याह—पौद्गलिक इत्यादि । यतः शब्द आकाशगो  
गुणो न भवति, किंतु पौद्गलिकः पुद्गलगुणोऽस्ति, पुद्गलस्तु प्रत्यक्ष  
एवेति न शब्दालेशोऽप्यत्र कार्यः । इदमेवाहुः पूज्याः—'नन्व-  
२१ नैकान्तिकोऽयं, यस्माद् आकाशगुणः शब्दः प्रत्यक्षोऽस्ति, न पुनराकाश-

गुणी प्रत्यक्ष एव स्याद्गुणे प्रत्यक्षतां गते ।

रूपे गुणे हि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षः स्याद्धटो गुणी ॥ ४७ ॥

- ३ गुणे ज्ञानादौ प्रत्यक्षतां गते प्रत्यक्षभावं प्राप्ते सति गुणी गुणाऽऽश्रव  
आत्मादिः प्रत्यक्ष एव स्यात् । केन दृष्टान्तेनेत्याह—रूपे इत्यादि ।  
हि यतो रूपे कृष्णरक्तादिके गुणे प्रत्यक्षे सति गुणी कृष्णरक्तादि-  
६ रूपाश्रयो घटः प्रत्यक्षः स्यात् । अयमर्थः—प्रत्यक्ष एव गुणी जीवः  
स्मृति-जिज्ञासा-चिकीर्षा-जिगमिषा-संशयेत्यादिज्ञानविशेषाणां तद्गु-  
णानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, इह यस्य गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो  
९ दृष्टो यथा घटः, प्रत्यक्षगुणश्च जीवस्तस्मात्प्रत्यक्षोऽयं, यस्माद् घटोऽपि  
गुणी रूपादिगुणप्रत्यक्षत्वादेव प्रत्यक्षः तद्वद्विज्ञानादिगुणप्रत्यक्षत्वादा-  
त्सापि प्रत्यक्ष इति ॥ ४७ ॥

१२ अथोक्तार्थे दोषाविर्भावपूर्वं प्रतिविधानमाह—

शब्दे गुणे तु प्रत्यक्षे गुण्याकाशस्तथा न किम् ? ।

मैवं संस्थाः, पौद्गलिकः शब्दो नाकाशगो गुणः ॥ ४८ ॥

- १५ तुशब्दः प्रश्ने, 'ननु शब्दे शब्दाभिधाने गुणे प्रत्यक्षे सति गुणी  
शब्दगुणाश्रय आकाशस्तथा तेन प्रकारेण किं न शब्दवत् प्रत्यक्षः ?  
कथं नाम्नीत्यर्थः' । एवममुना प्रकारेण हे गौतम ! त्वं माऽमंसा मा  
१८ मनस्त । कथमित्याह—पौद्गलिक इत्यादि । यतः शब्द आकाशगो  
गुणो न भवति, किन्तु पौद्गलिकः पुद्गलगुणोऽस्ति, पुद्गलस्तु प्रत्यक्ष  
एवेति न शब्दालेशोऽप्यत्र कार्यः । इदमेवाहुः पूज्याः—'नन्व-  
१९ नेकान्तिकोऽयं, यस्मादाकाशगुणः शब्दः प्रत्यक्षोऽस्ति, न पुनराकाश-

गुणी प्रत्यक्ष एव स्याद्गुणे प्रत्यक्षतां गते ।

रूपे गुणे हि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षः स्याद्दृष्टो गुणी ॥ ४७ ॥

- ३ गुणे ज्ञानादौ प्रत्यक्षतां गते प्रत्यक्षभावं प्राप्ते सति गुणी गुणाऽऽश्रय  
आत्मादिः प्रत्यक्ष एव स्यात् । केन दृष्टान्तेनेत्याह—रूपे इत्यादि ।  
हि यत्तो रूपे कृष्णरक्तादिके गुणे प्रत्यक्षे सति गुणी कृष्णरक्तादि-  
४ रूपाश्रयो घटः प्रत्यक्षः स्यात् । अयमर्थः—प्रत्यक्ष एव गुणी जीवः  
सृष्टि-विज्ञाता-विकीर्षा-जिगमिया-संशयेत्यादिज्ञानविशेषाणां तद्गु-  
णानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, इह यस्य गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो  
९ दृष्टो यथा घटः, प्रत्यक्षगुणश्च जीवस्वस्मात्प्रत्यक्षोऽयं, यस्माद् घटोऽपि  
गुणी रूपादिगुणप्रत्यक्षत्वादेव प्रत्यक्षः तद्वद्विज्ञानादिगुणप्रत्यक्षत्वादा-  
त्नापि प्रत्यक्ष इति ॥ ४७ ॥

१२ अथोक्तार्थे दोषाविर्भावपूर्वं प्रतिविधानमाह—

शब्दे गुणे तु प्रत्यक्षे गुण्याकाशस्तथा न किम् ? ।

मैवं मंस्थाः, पौद्गलिकः शब्दो नाकाशगो गुणः ॥ ४८ ॥

- १५ तुल्यशब्दः प्रश्ने, 'ननु शब्दे शब्दाभिधाने गुणे प्रत्यक्षे सति गुणी  
शब्दगुणाश्रय आकाशस्तथा तेन प्रकारेण किं न शब्दवत् प्रत्यक्षः ?  
कथं नालीत्यर्थः' । एवममुना प्रकारेण हे गौतम ! त्वं माऽमंस्था मा  
१८ मनस्व । कथमित्याह—पौद्गलिक इत्यादि । यतः शब्द आकाशगो  
गुणो न भवति, किंतु पौद्गलिकः पुद्गलगुणोऽस्ति, पुद्गलस्तु प्रत्यक्ष  
एवेति न शब्दालेशोऽप्यत्र कार्यः । इदमेवाहुः पूज्याः—'नन्व-  
१३ नैकान्तिकोऽयं, यस्माद्दृष्टाश्रयगुणः शब्दः प्रत्यक्षोऽस्ति, न पुनराकाश-

मिति । चक्षुषा गृह्यते इत्यर्थे विशेषे इत्यण् । निरित्यादि । निर्गत  
उपाधिर्यस्मात्, 'स्वसमीपवर्तिनि स्ववृत्तिधर्मसङ्क्रामकत्व'मुपाधित्वमिति

३ तल्लक्षणम् ॥ ५० ॥

अधोपसञ्जिहीर्षुराह—

इत्यात्मा देशतस्तेऽपि प्रत्यक्षः सर्वथा मम ।

६ अस्खलज्ज्ञानयुक्तत्वाद्भवतः संशयो यथा ॥ ५१ ॥

इत्येवमुक्तप्रकारेण हे गौतम ! स्वशरीरे-तेऽपि तवापि देशत  
एकदेशेन आत्मा प्रत्यक्षोऽस्ति, छन्नस्थत्वेन भवतः सर्वस्यापि वस्तुनो  
४ देशविषयत्वात् घटवत्, तथा हि—सर्वमपि स्वपरपर्यायतोऽनन्त-  
पर्यायं वस्तु, छन्नस्थश्च प्रत्यक्षेण साक्षात् तद्देशमेव गृह्णाति, प्रत्यक्षेण  
च प्रदीपादिप्रकाशेनेव देशतः प्रकाशिता अपि घटादयो व्यवहारतः  
१२ प्रत्यक्षा उच्यन्ते एव, सर्वात्मना च केवलिप्रत्यक्षमेव वस्तु प्रकाशयति,  
अतो मम अस्खलज्ज्ञानयुक्तत्वादप्रतिहतानन्तज्ञानवत्त्वेन सर्वथा  
सर्वात्मनाऽपि प्रत्यक्षोऽयमात्माऽस्ति यथा भवतस्त्वत्सम्बन्धी संशयः  
१५ सन्देहः । एतावताऽप्रतिहतानन्तज्ञानिनो मम यथाऽतीन्द्रियमपि  
त्वत्संशयविज्ञानं प्रत्यक्षं तथा सर्वात्मनाऽयमात्माऽपि; इति प्रति-  
पद्यस्व । अस्खलदित्यादि । अस्खलञ्च तद् ज्ञानं च अस्खल-  
१० ज्ञानं, एतेन युक्तोऽस्खलज्ज्ञानयुक्तस्य भावस्त्वं तस्मात् ॥ ५१ ॥

परशरीरे तर्हि कथमित्याह—

अनुमानाद्गृहाणैवमन्यदेहेऽपि चिन्मयम् ।

११ जीवमस्तीति प्रवृत्ति-निवृत्तिभ्यां स्वरूपवत् ॥ ५२ ॥

१ यथा स्फटिके जपाकुमुमरक्षता, अत्र जपाकुमुमरमीपवर्तिनि स्फटिके  
स्व-जपाकुमुमवृत्तिरक्षतपर्यसङ्क्रामकत्वम् उपाधिलमिलनः ।

यथा स्वदेहे एवमुना प्रकारेणान्यदेहे परशरीरेऽपि अनुमाना-  
 दनुमानप्रमाणेन चिन्मयं विज्ञानात्मकं जीवमात्मानं गृहाणाऽवबुध्यस्व  
 कथमित्याह—अस्तीति । विज्ञानमय आत्मा विद्यते इति । अनु- ३  
 मानमेव सूचयन्नाह—प्रवृत्तीत्यादि । प्रवृत्ति-निवृत्तिभ्यां हेतुभ्यां  
 स्वरूपवत् यथा स्वरूपे इव इति । अयमर्थः—परशरीरेऽप्यस्ति जीवः  
 इष्टानिष्टयोः प्रवृत्ति-निवृत्तिदर्शनात् यथा स्वरूपे स्वात्मनि, इह यत्रे- ६  
 ष्टाऽनिष्टयोः प्रवृत्ति-निवृत्ती दृश्येते तत् सात्मकं दृष्टं, यथा—  
 स्वशरीरं, तथा च प्रवृत्ति-निवृत्ती दृश्येते परशरीरेऽतस्तदपि सात्म-  
 कम् । आत्माभावे च इष्टाऽनिष्टप्रवृत्ति-निवृत्ती न भवतः यथा घटे, ९  
 इत्यनुमानात् परशरीरेऽप्यात्मसिद्धिरिति । चिन्मयमिति । चिद्  
 ज्ञानमेव स्वरूपमस्येति चिन्मयत्वं स्वरूपवदिति स्वरूपे इवेत्यर्थे  
 सप्तम्यन्ताद्धृतिः ॥ ५२ ॥ ३२

ननु लिङ्गलिङ्गिनोः पूर्वं सम्बन्धाग्रहणात् लिङ्गाज्जीवोऽनुमीयते  
 इत्याशङ्क्य तत्प्रतिविधानमाह—

अगृहीत्वाऽपि सम्बन्धं पूर्वं लिङ्गेन लिङ्गिनः । ३५

समं विधीयते चानुमानं लिङ्गेन तद्यथा ॥ ५३ ॥

हसनै रोदनैर्गानैर्भूतो गात्रेऽनुमीयते ।

अतो नैकान्तिकं पूर्वं सम्बन्धग्रहणं स्मृतम् ॥ ५४ ॥ ३६

पूर्वं प्रथमं लिङ्गेन समं चिद्धेन साद्धं लिङ्गिनस्सम्बन्धं अगृहीत्वाऽपि  
 अपरिगृह्णाऽपि लिङ्गेन अनुमानं विधीयते क्रियते । कथमित्याह—  
 तद्यथेत्यादि । तद् दृश्येते—यतो हसनैर्हास्ये रोदनैरश्रुमोचनैर्गानैर्गाति- २१  
 मिथ्यं हेतुभिर्गात्रे शरीरे भूतो देवविशेषोऽनुमीयतेऽतोऽस्माद्धेतोः  
 पूर्वं लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धग्रहणमनैकान्तिकमनिश्चितं स्मृतं कथितम् । २३

इदमत्र तात्पर्यम्—‘यतो यथा शशकेन समं शृङ्गं केनाऽपि न प्राग्गृहीतं  
 तथा न खलु लिङ्गैः कैश्चिदपि समं लिङ्गी जीवः कापि केनापि पुरा  
 ३ उपात्तः ततो न लिङ्गादनुमेयोऽसौ जीव इति यन्मन्यसे त्वं’—तत्रोच्यते-  
 सोऽनेकान्तः, यस्माल्लिङ्गैः सममदृष्टपूर्वोऽपि मृतो देवविशेषः शरीरे-  
 हसन-गान-रोदन-करचरणभ्रूविक्षेपादिभूतलिङ्गदर्शनादनुमीयते इति-  
 १ बालानामपि प्रतीतमेवेति । आद्यपद्ये चशब्दः पादपूरणे । लिङ्गेनेति ।  
 हेतौ करणे वा तृतीया ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

अनुमानान्तरमप्यात्मसाधकमाह—

- १ आदिमन्नियताकारा जातौ जातौ यतस्तनुः ।  
 कुलाल इव कुम्भस्य तत्कर्त्ता कोऽपि कल्प्यताम् ॥५५॥  
 यतो यस्माद्धेतोर्गोमहिषादिभेदभिन्नायां जातौ जातौ तनुः शरीरम्  
 १२ आदिमन्नियताकारा आदियुक्ता प्रतिनियताकारवती च दृश्यते । ततस्त-  
 स्यास्तनोः कर्त्ता निष्पादकः कोऽपि पदार्थः कल्प्यतां समर्थ्यताम् । कस्य  
 क इव ?—कुम्भस्य घटस्य कुलालः कुम्भकार इव । यथा कुम्भस्या-  
 १५ दिमन्नियताकारत्वात्कर्त्ता कुलालो विद्यते तथेत्यर्थः, यश्च तनोः कर्त्ता  
 स जीव एवेति । अयमर्थः—देहः सकर्त्तृकः, आदिमत्त्वे सति प्रति-  
 नियताकारत्वात्, घटवत् । इह यद्वस्तु आदिमत्प्रतिनियताकारं तत्  
 १८ सकर्त्तृकं दृष्टं, यथा घटः, यत्पुनरकर्त्तृकं तदादिमत् प्रतिनियताकार-  
 मपि न भवति, यथाऽन्नविकारः, यथाऽऽदिमत्प्रतिनियताकारो देह-  
 २० स्ततः सोऽपि सकर्त्तृकः, यश्च तस्य कर्त्ता स जीवः, प्रतिनियता-

१ अत्र ‘जातो यतस्तनुस्ततः’ इति काशीमुद्रितपाठोऽस्तरसः, छन्दोमङ्गलदोष-  
 उच्यते स्वरस्यविरहात् ।

कारत्वं मेवादीनामप्यस्ति, नच तेषां कश्चित्कर्त्ता इति तैरनैकान्तिको हेतुः स्यात्, अतोऽत्राऽऽदिमत्त्वविशेषणमुपाचमिति । आदीत्यादि । आदिविधते अस्याः साऽऽदिमती, नियतो निश्चित आकारो यस्याः ३ सा नियताकारा, आदिमती चासौ नियताकारा चेति कर्मधारये पुंवद्भावः । तनुशब्दः शरीरवाची नित्यस्त्रीलिङ्गः ॥ ५५ ॥

ननु देहस्य कर्त्ता तु ईश्वरोऽस्ति, न तु जीवस्ततो नैतदनुमान- ६ मात्मसाधकमित्याशङ्क्याह—

ईश्वरो निर्गुणो यो वा न स कर्त्तृत्वमर्हति ।

कृतकृत्यत्वसाचिव्यान्निर्विकल्पत्वतोऽपि वा ॥ ५६ ॥ १

हे गौतम ! ईश्वरो द्विविधः—निर्गुणः सगुणश्च । तत्र यो वा निर्गुणो रागद्वेषादिगुणवर्जित ईश्वरः परमात्माऽस्ति स तु कर्त्तृत्वं कर्त्तृभावं नार्हति, न योग्यो भवति । कुत इत्याह—कृतेत्यादि । १२ कृतानि कृत्यानि येन स कृतकृत्यो निष्पादितपयोजनस्तस्य भावः कृत-कृत्यत्वं, सचिवस्य भावः साचिव्यं साहाय्यं, कृतकृत्यत्वस्य साचिव्यं कृतकृत्यत्वसाचिव्यं तस्मात्, कृतार्थत्वसाहाय्यात् वा । पुनर्निर्विकल्प- १५ स्वतो विकल्परहितत्वादपि । एतावता निस्त्रिकर्मक्षयान्मोक्षं प्राप्य कृतकृत्यीभूतोऽत एव विकल्पवर्जितो य ईश्वरस्तस्य पुनः कर्मकर्त्तृत्वम-युक्तमिति भावः । निर्गुण इति । निर्गता गुणा यस्मात्सः, निष्क्रान्तो ३० गुणीभ्य इति वा 'निरादयः क्रान्त्याचर्ये' ( वा० ) इति पञ्चम्यन्तेन समासः । 'सचिवः सहायेऽमात्ये' इति हेमः ( अनेकार्थः ) ॥ ५६ ॥ २०

१ व्यभिचारपरपर्यायोऽनेकान्तनामाऽसौ हेत्वाभासः, लक्षण-भेदाभ्यां तस्य त्रैविध्यम्, अत्र तु साधारणो व्यभिचारः, तल्लक्षणञ्च साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः । २ मेवादीनां नास्ति आदिमत्ता, तेषां कर्त्तृत्वं चाशङ्कत्वात्-नित्यत्वात् ।



ईश्वरः सगुणो यस्तु त्वदुक्त्या कर्तृतां गतः ।

नामान्तरेण तं जीवं विद्धि गौतम ! बुद्धितः ॥ ५७ ॥

- ३ हे गौतम ! यस्तु त्वदुक्त्या तव वचनेन कर्तृतां गतः कर्तृभावं प्राप्तः, अत एव सह गुणै रागद्वेषादिभिर्वर्जते इति सगुण ईश्वरोऽस्ति तं बुद्धितो बुद्ध्या नामान्तरेण अपरनाम्ना जीवं विद्धि जानीहि । यं
- ९ सगुणमीश्वरं त्वं कर्तृत्वेनाङ्गीकरोषि स एवास्माभिर्जीवं उच्यते, अतो अस्माकमिष्टसिद्धिरेवेति भावः ॥ ५७ ॥

अथोक्तानुमाने दोषमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

९ दृष्टान्ते मूर्च्छतां वीक्ष्य दोषमात्मनि मा ग्रहीः ।

अदृष्टदेहसंयोगान्मूर्च्छत्वं तस्य निश्चितम् ॥ ५८ ॥

हे गौतम ! त्वं दृष्टान्ते कुलाललक्षणे मूर्च्छतां मूर्च्छितत्वं वीक्ष्य

- १२ दृष्ट्वा आत्मनि जीवे दोषं मूर्च्छत्वाभावलक्षणं मा ग्रहीः मा गृहाण । कथमित्याह—अदृष्टेत्यादि । अदृष्टं शुभाऽशुभं कर्म, देहः शरीरं, तयोर्जीवेन सह यः संयोगः सम्बन्धस्तस्मात् तस्य संसारिणो जीवस्य
- १५ मूर्च्छत्वं मूर्च्छितत्वं निश्चितमसन्दिग्धं, विद्यते इति शेषः । तथा च सति न तद्दोषसंभवः । अयमर्थः—‘घटस्य कर्त्ता कुलालो मूर्च्छितान् सद्भातरूपोऽनित्यादिस्वभावश्च दृष्ट इति, अतो जीवोऽप्येवंविध एव
- १८ सिध्यति, एतद्विपरीतश्च किलाऽस्माकं साधयितुमिष्ट इत्येवं साध्य-विरुद्धसाधकत्वात् दुष्टोऽयं हेतु’रिति त्वं मन्यसे—तदेतदयुक्तं, यतः
- २० सञ्जु संसारिणो जीवस्य साधयितुमिष्टस्याऽदोषोऽयं, स हि अष्टकर्म-पुद्गलसद्भातोपगूढत्वात् शरीरत्वाच्च कथंचित् मूर्च्छत्वादिधर्मयुक्त एवेति
- २२ न दोषलेखोऽपि शङ्क्य इति ॥ ५८ ॥

ननु मूर्त्तोऽयं जीवस्तर्हि, घटादिवत् साक्षात्किमिति न दृश्यते ?  
इत्याशङ्क्याह—

अदृष्टत्वेऽपि किं वायोर्मूर्त्तत्वं नाभिलष्यते ? । . . . ३

इत्थं चानुमितिग्राह्यो जीवः सद्भावमश्नुते ॥ ५९ ॥ .

वायोः पवनस्य, अदृष्टत्वेऽपि साक्षादनुपलब्धत्वेऽपि किं स्वया-  
मूर्त्तत्वं नाभिलष्यते न स्वीक्रियते ? एतावता साक्षादनुपलभ्यमानोऽपि ह  
वायुस्त्वया मूर्त्तत्वेन स्वीक्रियते एव, एवं चामुं जीवमपि स्वीकुरु इति,  
भावः । इत्थं च वक्ष्यमाणप्रकारेणापि अनुमित्याऽनुमानेन ग्राह्यो  
जीवः सद्भावमस्तित्वमश्नुते प्राप्नोति । अभिलष्यते इति । अभिपूर्वात्  
'लप कान्तौ' इत्यस्मात्कर्मणि लट् । अश्नुते इति । 'अशङ्क व्याप्तौ'  
अस्मात्कर्त्तरि लट् ॥ ५९ ॥

कथमित्याह—

अक्षाणां परतत्रत्वात्करणत्वं विनिश्चितम् ।

ततोऽधिष्ठायकं सौम्य ! विना जीवं कमिच्छसि ? ॥ ६० ॥

हे गौतम ! अक्षाणामिन्द्रियाणां परतत्रत्वात्पराधीनत्वात्करणत्वं  
साधनत्वं विनिश्चितं, निश्चयेन वर्तते इत्यर्थः । ततस्तस्मात् करणत्वात्  
जीवं विनाऽधिष्ठायकमिन्द्रियाणामधिष्ठातारं त्वं कमिच्छसि ? एतावता  
जीव एव तेषामधिष्ठाताऽस्तीत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्; अयमत्र  
प्रयोगः—इन्द्रियाणां, अस्ति अधिष्ठाता, करणत्वात्, यथा चक्र-चीवर-  
मृत्-सूत्र-दण्डानां कुलालः, यच्च निरधिष्ठातृकं तत्करणमपि न भवति,  
यथाऽऽकाशं, यश्चेन्द्रियाणामधिष्ठाता स जीव इति ॥ ६० ॥ . . . २१

सन्दंशवदुपादानमक्षग्रामं प्रतीहि भोः ।

कर्मारवदुपादातो विषयग्रहणेऽस्त्ययम् ॥ ६१ ॥ . . . २३

- तथा भो गौतम ! अक्षग्राममिन्द्रियसमूहमुपादानं प्रतीहि जानीहि,  
 उपादीयते गृह्यते वस्तु अनेनेति उपादानं, वस्तुग्रहणसाधनमित्यर्थः ।  
 ३ किंवत् ? संदंशवत्, यथा सन्दंशमुपादानं जानासि तथेत्यर्थः । अथ  
 विषया उपादेयाः शब्द-रूपादयस्त्रेषां ग्रहणे स्त्रीकारे उपादाताऽयं  
 जीवोऽस्ति, उपादत्ते इति उपादाता वस्तुग्राहक इत्यर्थः । किंवत् ?  
 ४ कर्मरवत्, यथा कर्मरौ लोहकारो लोहादिग्रहणे उपादाताऽस्ति  
 तथेत्यर्थः । अयमत्र भावाधः- यत्र खलु आदानाऽऽदेयभावस्तत्राऽ-  
 वश्यमादाता समस्ति, यथा लोके सन्दंशकलोहानां लोहकारः, विद्यते  
 ५ चेन्द्रियविषयाणामादानाऽऽदेयभावः, अतस्त्रेषामप्यस्याऽऽदाता स  
 च जीवः, यत्र त्वादाता नास्ति तत्राऽऽदानादेयभावोऽपि न विद्यते,  
 यथाऽऽकारो इति । सन्दंशेति । 'सन्दंशः स्यात्कङ्कमुख' इति  
 १२ हैमः । 'सांडसी' इति लोकप्रसिद्धो लोहकाराद्युपकरणविशेषोऽयम् ।  
 उपादानमिति । उपाङ्पूर्वाद्वाजः करणे ल्युट् । कर्मरिति ।  
 'व्योकारः कर्मरौ लोहकार' इति हैमः । उपादानेति । कर्त्तरि  
 १५ तुच् ॥ ६१ ॥

तनोः सद्भातरूपत्वात् स्वामी जीवोऽनुमीयते ।

भोग्यत्वाच्च शरीरस्य भोक्ता जीवोऽनुमीयते ॥ ६२ ॥

- १० तथा तनोः शरीरस्य सद्भातरूपत्वात् स्वामी तत्राथो जीव  
 आत्माऽनुमीयतेऽनुमानगोचरः क्रियते, तद्यथा—देहादीनां, विद्यते  
 स्वामी, सद्भातरूपत्वात् । उपलक्षणं हेतवत्—तेन मूर्त्तिमत्त्वादेन्द्रिय-  
 २१ कत्वाच्चाक्षुपत्वादित्यादयोऽपि अनैकान्तिकत्वपरिहारार्थं संभवद्विहित-  
 विशेषणा हेतवो योग्याः । यथा गृहादीनां सूत्रपारादय इति  
 २३ दृष्टान्तः । यत्पुनरस्वामिकं तत्सद्भातादिरूपमपि न भवति; यथा

गंगानकुसुमं, सङ्घातादिरूपं च देहादिकं तस्माद्विद्यमानस्वामिकमिति ।  
तथा पुनः शरीरस्य भोग्यत्वात् भोक्ता जीवोऽनुमीयते, तद्यथा देहा-  
दीनां भोक्ता, समस्तभोग्यत्वात्, यथा शाल्यादिभक्तवस्त्रादीनां नरः, ३  
यस्य च भोक्ता नास्ति तद्भोग्यमपि न भवति यथा खरविषाणं,  
भोग्यं च शरीरादिकं ततो विद्यमानभोक्तृकमिति ॥ ६२ ॥

अथ श्लोकत्रयेणापरमप्यात्मसाधकमनुमानमाह—

विहाय वस्तुनोऽस्तित्वं न स्यात्संशयसम्भवः ।

सतोर्हि स्थाणुपुंसोः स्यादरण्ये संशयोद्भवः ॥ ६३ ॥

हे गौतम ! वस्तुनः पदार्थस्याऽस्तित्वं सद्भावं विहाय त्यक्त्वा ९  
संशयसंभव संशयस्य उत्पत्तिर्न स्यात्, वस्तुसद्भावे एव संशयोत्पत्ति-  
रिति भावः । तथा हि—हि यतो अरण्येऽटव्यां सतोर्विद्यमानयोः  
स्थाणुपुंसोः शङ्कुपुरुषयोः संशयस्य उद्भवः प्रादुर्भावः स्यात् । विद्यमान- १२  
स्थाणुपुरुषविषयक एव संशयोऽरण्ये जनानां समुत्पद्यते, नाविद्यमान-  
वस्तुविषयक इति भावः । विहायेति । विनाऽर्थेऽव्ययमिदम्, नतु  
ल्यबन्तमेव कर्तृत्वासंभवात् । तथा च श्रीहर्षप्रयोगः—‘विहाय १५  
भैमीमपदर्पयावाये’ति ॥ ६३ ॥

सन्दिग्धं यच्च तत्त्रान्यत्र वाऽस्तीति निश्चयः ।

शशीयशृङ्गनास्तित्वेऽप्यन्यत्राऽस्ति तदेव सत् ॥ ६४ ॥ १८

यच्च वस्तु सान्दिग्धं संदेहविषयीभूतं त्वद्यते तद्वस्तु तस्मिन्  
प्रदेशे अन्यत्राऽन्यस्मिन्वा प्रदेशेऽस्ति विद्यते एवेति निश्चयो वर्धते ।  
‘ननु यदि यत्र संशयस्तौनावश्यमेव भाव्यम्, ततः शशशृङ्गमस्तीति २१  
प्राप्तं, तत्रापि कस्यचित्संशयसद्भावादि’त्यत आह—शशीयेत्यादि ।  
शशस्य जन्तुविशेषस्येदं शशीयं शशसम्बन्धि यत् शृङ्गं विषाणं तस्य २३

नास्तित्वेऽपि असद्भावेऽपि अन्यत्राऽन्यस्मिन् प्रदेशे तत् शृङ्गलक्षणं  
वस्तु सदेव विद्यमानमेवास्ति । एतावता शशके एव तत् शृङ्गं  
३ नास्ति । अन्यत्र गवादावस्त्येवेति न कश्चिद्यभिचारः ॥ ६४ ॥

एवं संशयसद्भावादात्माऽस्तीति प्रतीयते ।

वन्ध्यापुत्रस्य नास्तित्वे संशयोऽपि न कस्यचित् ॥६५॥

- ६ एवममुना प्रकारेण संशयस्य सद्भावात् आत्मा जीवोऽस्ति विद्यते  
इति प्रतीयते ज्ञायते तथा वन्ध्यापुत्रस्य नास्तित्वेऽसद्भावे संशयोऽपि  
कस्यचिन्न भवति । एतेन सद्वस्तुन एव संशय इति सिद्धम् । उक्तं च
- ९ श्रीविशेषावश्यकवृत्तौ—“हे गौतम ! अस्त्येव जीवः तव संशयतः,  
संशयसद्भावात्, यत्र यत्र संशयस्तत्र तदस्ति, यथा स्थाणुपुरुषौ, संशयश्च  
तव जीवे तस्मादस्त्येवाऽयम् । तथा हि—
- १२ परिणाहाद्युभयसाधारणधर्मप्रत्यक्षतायां चलनशिरःकण्डूयनवयोनिल-  
यनवह्यारोहणाद्युभयगतविशेषधर्माऽप्रत्यक्षतायां चोभयगतैतद्धर्मानु-  
स्मरणे च सति एकतरविशेषनिश्चयं चिकीर्षोः किमिदमिति विमर्श-
- १५ रूपः संशयः प्रादुरस्ति । एवंभूते च स्थाणुपुरुषादिगतसंशये तत् स्थाणु-  
पुरुषादिकं वस्तु अस्त्येव । अवस्तुनि संशयाऽयोगात्, एवमात्मशरीर-  
योरपि प्रागुपलब्धसामान्यविशेषधर्मस्य प्रमातुस्तयोः सामान्यधर्म-
- १८ प्रत्यक्षतायां विशेषधर्माप्रत्यक्षत्वेऽपि च तद्विषयानुस्मृतौ सत्यामेकतर-

१ तथा च चलन-शिरःकण्डूयनादयः पुरुषगतविशेषधर्माः, चलनं-गतिः,  
शिरःकण्डूयनं-हस्तेन हस्ताभ्यां वा शिरसः कण्डूयनम्-स्वर्जनमित्यर्थः, अपि  
च वयोनिलयन-वह्यारोहणादयो धर्माः स्थाणुगतविशेषधर्माः, वयोनिलयनं-  
स्थाणौ वयसां-पक्षिणां निलयनं आश्रयस्थानमित्यर्थः, वह्यारोहणं-वह्नीनां  
आरोहणम् ऊर्ध्वगत्यां गमनमित्यर्थः ।

विशेषोपलिप्तोः 'किमयमात्मा, किं वा शरीरमात्रमिदम्?' इति विमर्श-  
रूपः संशयो जायते । अयं चात्मशरीरयोः सत्त्वे एवोपपद्यते, नैकतर-  
स्याप्यभावे, अतोऽस्ति जीवः, अथैवं ब्रूये—अरण्यादिषु स्वाणुपुरुष-  
संशये तत्र विवक्षितप्रदेशेऽनयोरेकतर एव भवति, न पुनरुभयमपि,  
तत्कथमुच्यते विद्यमान एव वस्तुनि संशयो भवति ? इति, तदयुक्तम्—  
अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, न हि वयमेवं ब्रूमः तत्रैव प्रदेशे तदुभयमप्य-  
स्तीति किंतु यद्गतः सन्देहस्तद्वस्तु तत्रान्यत्र वा प्रदेशे भ्रुवमस्त्येव ।  
अन्यथा पृष्ठभूतविषयो संशयः स्यात्, तस्मात्संशयविषयत्वादस्त्येव  
जीवः इति स्वितम्" ( विशेषा० बृह० पृ० ६७३ ) इत्यादि ॥६५॥ ९

इत्यमात्मानुमित्यापि साध्यतां गौतम ! त्वया ।

अथाऽविरुद्धवाक्यार्थं वेदस्यैवं विभावय ॥ ६६ ॥

हे गौतम ! त्वया इत्थं प्रागुक्तप्रकारेण अनुमित्याऽपि अनुमान-  
प्रमाणेनाऽपि आत्मा जीवः साध्यताम् । 'ननु प्रागुक्तविरुद्धवेदवाक्यार्थ-  
मनुस्मृतस्त्यजतोऽपि मम संशयो' इति विरायिताऽहित इव शृष्टं न  
मुञ्चति तर्किकं करोमीत्यत आह—अथेत्यादि । अथानन्तरं वेदस्य  
अविरुद्धो विरोधवर्जितो योऽसौ वाक्याद्यस्तमेवं यक्ष्यमाणप्रकारेण  
विभावय विचिन्तय । प्रागुक्तविरुद्धार्थे आप्रहं मा कार्षीरित्यर्थः ॥६६॥

कथमित्याह—

विज्ञानमुपयोगोऽत्र ज्ञानदर्शनयोः स्मृतम् ।

तत्सद्भावो घनस्तेन विज्ञानघन उच्यते ॥ ६७ ॥

उत्पत्तिमत्त्वाद्भूतेभ्यो घटादिभ्यो यथायथम् ।

स जीवद्रूपपर्यायः समुत्थायाऽनुनश्यति ॥ ६८ ॥ २२

ततः संज्ञाऽपि न प्रेत्याऽपरसंज्ञासमुद्भवात् ।

एवं हि देहिपर्यायोत्पत्तिनाशौ विवक्षितौ ॥ ६९ ॥

३ अशरीरं वसन्तं वेत्यादिवेदोक्तिभिः स्फुटम् ।

ध्रुवत्वं तस्य जीवस्य द्रव्यत्वेन प्रदर्शितम् ॥ ७० ॥

चतुर्भिः संबन्धः ।

६ अत्राऽस्मिन् 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु-  
विनश्यति न च प्रेत्यसंज्ञा'स्तीति वाक्ये ज्ञानदर्शनयोरुपयोगो विज्ञानं  
स्मृतं कथितं, विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानमिति तस्य विज्ञानस्य सङ्घातः

९ समूहो घन उच्यते, तेन कारणेन जीवो विज्ञानघन उच्यते ॥ ६७ ॥

अथ स विज्ञानघनो जीवद्रव्यस्य पर्याय, उत्पत्तिमत्त्वात् घटादिभ्यो  
मृतेभ्यो यथायथं यथायोग्यं समुत्थाय उत्पद्य अनु पश्चात् अर्था-

१२ न्तरेऽपि योगे सति नश्यति विनाशं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥ तत-

स्तदनन्तरमपरसंज्ञासमुद्भवात् अपरोपयोगिसंज्ञायाः संभवतः प्रेत्य-  
संज्ञाऽपि नास्ति, प्राक्तनी ज्ञानसंज्ञाऽपि न विद्यते । हि इति निश्चये,

१५ पवममुना प्रकारेण देहिनां जीवानां ये पर्याया ज्ञानोपयोगाद्या-  
स्तेषामुत्पत्तिनाशौ उत्पादव्ययौ विवक्षितौ ॥ ६९ ॥ तथा 'अशरीरं

वसन्तं वा' इत्यादयो या वेदोक्तयो वेदवाक्यानि ताभिः स्फुटं प्रकटं

१८ तस्य जीवस्य द्रव्यत्वेन द्रव्यरूपतया ध्रुवत्वं नित्यत्वं प्रदर्शितमस्ति ।

वेदोक्तिर्यथा—'न ह वै सशरीरस्य प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्ति,  
अशरीरं वा वसन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशत' इति, यथा 'अग्निहोत्रं

२१ जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्यादि । एतदर्थस्तु प्रागेवोक्तोऽतः पुनर्नोच्यते

इति ॥ अथ श्लोकचतुष्टयस्य भावना विधीयते—इह विज्ञानघनो जीव

२१ उच्यते, तथा हि—विज्ञानं ज्ञानदर्शनोपयोगः तेन सदाऽभिन्नत्वेन

घनत्वं निविडत्वं प्राप्तो विज्ञानघनो जीवः, यदि वा प्रतिप्रदेशगन-  
न्ताऽनन्तविज्ञानपर्यायसङ्घातघटितत्वात् विज्ञानघनो जीवः । एवकारेण  
तु विज्ञानघन एवाऽसौ न तु नैयायिकादीनामिव 'स्वरूपेण निर्विज्ञान-  
त्वाज्जडोऽसौ बुद्धिस्तु तत्र समवेतैवे'ति नियम्यते । स हि मूतेभ्य  
उत्पद्यते, मृतानि इह घट-पटादिज्ञेयवस्तुस्वरूपाणि अभिप्रेतानि,  
तेभ्यो ज्ञेयभावेन परिणतेभ्यो 'घटोऽयं पटोऽयम् इत्यादिज्ञानपर्याये-  
णोत्पद्यते इत्यर्थः । ततस्तान्येव ज्ञानालम्बनमृतानि कालक्रमेण व्यव-  
धानस्यानाऽन्यमनस्कत्वादिनाऽर्थान्तरोपयोगे सति विज्ञेयभावेन विना  
समश्रुवानानि, अनु पश्चात् तत्तद्बोधपर्यायेण स दिनश्यति । 'ननु  
किमित्थं सर्वथाऽयमात्मा विनश्यतीति चेत्', नैवम्, एक एवाऽय-  
मात्मा त्रिस्वभावः, तथा हि—अर्थान्तरोपयोगकाले पूर्वविज्ञानोप-  
योगेनायं दिनश्चरस्वभावः, अपरविज्ञानोपयोगतस्तु उत्पादस्वभावः, १२  
अनादिकालप्रवृत्तसामान्यविज्ञानमात्रसन्तत्या पुनरयं विज्ञानघनो  
जीवोऽविनष्ट एवाऽवतिष्ठते । एवमन्यदपि सर्वं वस्तु उत्पादव्ययघ्नौव्य-  
स्वभावमेव बोध्यम् । न च प्रेत्येति । न चाऽन्यवस्तुपयोगकाले प्राक्तनी १५  
ज्ञानसंज्ञाऽस्ति । कुतः । साम्प्रतवस्तुविषयोपयोगात् । अयमर्थः—  
यदा घटोपयोगनिवृत्तौ पटोपयोग उत्पद्यते, तदा घटोपयोगसंज्ञा  
नास्ति, तदुपयोगस्य निवृत्तत्वात्किंतु पटोपयोगसंज्ञैवाऽस्ति । तदुपयो- १८  
गस्यैव तदानीमुत्पन्नत्वात्, तस्माद्विज्ञानघनाख्यो वेदपदेष्वभिहितोऽयं  
जीवः । ततो गौतम ! प्रतिपद्यसेनमिति ॥ ७० ॥

अथ यत्सत्त्वक्षणिकमिति व्याप्तिवादिनां बौद्धानामेकान्तवादित्वं  
दर्शयति—



क्षणनश्वरताबुद्धिबौद्धानां या श्रुते श्रुता ।

ज्ञानपर्यायमाश्रित्य साऽस्तु द्रव्यानपेक्षणात् ॥ ७१ ॥

३ बौद्धानां सौगतानां श्रुते शास्त्रे या 'क्षणनश्वरताबुद्धिः' सर्वमपि वस्तु जातं क्षणविनश्वरमस्तीत्येवंमृता मतिः श्रुता प्रसिद्धाऽस्ति, सा बुद्धिर्द्रव्यानपेक्षणात् द्रव्याऽपेक्षामविधाय, किंतु ज्ञानपर्यायमाश्रित्य स्वीकृत्य अस्तु भवतु । एतावता पर्यायनयाऽपेक्षया क्षणनश्वरत्वं सर्वपदार्थानामस्तीत्यर्थः । द्रव्येत्यादि । 'ह्यञ्जलोपे-' ( वा० ) इति पञ्चमी ॥ ७१ ॥

९ अथ नास्तिकादिमतं निराकुर्वन्नाह—

अनुमानात् स्वसाध्यं यः साध्यन्नपि तं पुनः ।

खण्डयन्निह चार्वाकः सतां ग्राह्यवचाः स किम् ? ॥ ७२ ॥

१२ इहाऽस्मिन् लोके स चार्वाको नास्तिकः, किं सतां सत्पुरुषाणां ग्राह्यमुपादेयं वचो वचनं यस्य स ग्राह्यवचो भवति ? न भवत्येवेत्यर्थः । स क इत्याह—अन्वित्यादि । यश्चार्वाकः स्वस्यात्मनः

१५ साध्यं नाश्रित्वमनुमानादनुमानप्रमाणेन साध्यन्नपि तं पुनरनुमानादि-साध्यं जीवं खण्डयन् निराकुर्वन् वर्त्तते । एतावता यो येन प्रमाणेन स्वसाध्यं साध्यति तेनैव सिद्धं पदार्थान्तरं न स्वीकुरुते । तस्माऽय-

१८ यार्थमापि नो वचनं कस्य सत्पुरुषस्योपादेयं भवेदिति भावः ॥ ७२ ॥

शून्यतैव परं तत्त्वं तेषां स्याच्छून्यवादिनाम् ।

तेषां याचोऽर्थशून्यत्वात् प्रतीताः स्युः कदाऽपि न ॥ ७३ ॥

तथा तेषां शून्यवादिनां धीर्देहकदेहिनां शून्यता एव परं प्रमाणं

१९ तत्त्वं स्यात् विद्यते, तेषां याचो गिरोऽर्थशून्यत्वादभिप्रेयहीनत्वात्-

दापि कस्मिन्नपि काले नि प्रतीताः स्युर्न प्रतीतियुक्ता भवन्ति ।  
अयमर्थः—ये खलु सर्वं शून्यमेवास्तीति वदन्ति तेषां वाचोऽपि  
सर्ववस्त्वन्तर्गतत्वात् शून्या एव, ततश्चार्थशून्ये तद्वचने को विद्वान्म- ३  
तीति कुर्वतेति ॥ ७३ ॥

वेदान्तिमतमाश्रित्य ब्रह्मैक्यं यद्यपि स्थितम् ।

तथाऽपि लिङ्गभेदेनाऽऽत्मभेदमवधारय ॥ ७४ ॥

वेदान्तिनां मतं वेदान्तिमतं, तदाश्रित्य यद्यपि ब्रह्मण आत्मन  
ऐक्यमेकत्वं स्थितम्, तथाऽपि हे गौतम ! लिङ्गस्य चिह्नस्य भेदेन  
आत्मनो जीवस्य भेदं नानात्वमवधारय जानीहि । वेदान्तिमतं ताव- ९  
दिदम्—“एक एव हि भूतात्मा भूते भूतेः व्यवस्थितः । एकधा  
बहुधा चैव दृश्यते बलचन्द्रवत् ॥ यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरो-  
पप्लुतो जनः । संकीर्णमिव मात्राभिर्भिन्नाभिरभिमन्यते ॥ तथेदममलं १२  
ब्रह्म निर्विकल्पमविद्ययया । कल्पत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रकाशते ॥”  
इत्यादि ॥ ७४ ॥

ननु कथं लिङ्गभेदेनात्मभेद इत्याशङ्क्याह—

उपयोगो हि लिङ्गं स्यात्तस्योत्कर्षाऽपकर्षतः ।

भेदास्त्वनन्ता जीवानां भिन्नता तेन गृह्यताम् ॥ ७५ ॥

हीति निश्चयेन उपयोगो ज्ञानदर्शनोपयोगः, स च जीवस्य १०  
लिङ्गं स्याद् विद्यते । तस्योपयोगस्य तु उत्कर्षापकर्षतः प्रतिशरीरमा-  
धिक्यन्यूनभावात् जीवानां अनन्ता भेदाः सिद्धाः, तेन कारणेन हे ११  
गौतम ! त्वया जीवानां भिन्नताऽनेकविधत्वं गृह्यतां स्वीक्रियतां, न  
तु वेदान्तिवदेकत्वमिति भावः । एषां भिन्नत्वं तु संसारीतर(सिद्ध)- २२

‘स्यावरत्रससूक्ष्मबादरपर्याप्ताऽपर्याप्तादिभेदैरवसेयम् ॥ अत्र प्रयोगः—

नानारूपा मुवि जीवाः, लक्षणादिभेदात्, कुम्भादिवत्, यच्च न भिन्नं  
३ न तस्य लक्षणभेदः, यथा नभसं इति । अपि च एकत्वे सति जीवानां  
सुखदुःखबन्धमोक्षादयो नोपपद्यन्ते सर्वगतत्वान्नभस इव । यत्र तु  
सुखादयो न तत्सर्वगतं, यथा देवदत्त इत्यादि । इत्थं चैकत्वे सुखा-  
६ द्यनुपपत्तेर्नानात्वं जीवानामिति स्थितम् ॥ अत्र नैयायिकाः—‘भवतु  
सर्हि जीवानां नानात्वं किंत्वेकैको जीवः सर्वजगद्व्यापकोऽस्तु इति  
वदन्ति’, तत्रोच्यते—जीवस्य सर्वजगद्व्यापकत्वं तावदसङ्गतमेव

९ प्रतिभावतः प्रतिभाति । अस्य हि शरीरमात्रावस्थायित्वस्यैव प्रमाणसिद्ध-  
त्वात् । तथा च प्रयोगः—देहमात्रस्यो जीवः तत्रैव तद्गुणोपलब्धेः,  
यथा स्वात्ममात्रे घट इति । अथवा यो यत्र प्रमाणैर्नोपलभ्यते तस्य  
१२ तत्रामाव एव, यथा भिन्नै घटे पटस्य, नोपलभ्यते च शरीराद्बहि-  
र्जीवः, तस्मात्तस्य तत्रामाव एव । इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ ७५ ॥

तदेवं केषांचिद्वेदपदानामर्थं व्याख्याय साम्प्रतमुपसंहरन् सर्वेषां  
१५ च वेदपदानां सङ्क्षेपतोऽर्थमुपदर्शयंश्चाह—

एषां वेदपदानां यत्तमर्थं वेत्ति नैव तत् ।

करोपि संशयं जीवे, सर्वेषामथवा ध्रुवम् ॥ ७६ ॥

अर्थः किं वा भवेच्छब्दो जातिर्द्रव्यं गुणः क्रिया ।

१९ विज्ञानं वस्तुभेदो वाऽयुक्तोऽयं संशयस्तव ॥ ७७ ॥

१ परस्परभेदमात्रा इत्यर्थः । २ बुद्धिमत्तो नरान् । ३ पटात् पृथक्स्थिते  
घटे पटस्य घटा नोपलभ्यते अत एव तदभावोऽवसीयते इत्यर्थः ।

वस्तुधर्मो न युक्तो हि अयमेव न वेत्ययम् ।

सर्वं सर्वमयं चैव स्वान्यपर्यायतो यतः ॥ ७८ ॥

सर्वं विवक्षयाऽसर्वमयमप्यस्ति केवलम् ।

युक्तः पदार्थः सामान्यविशेषात्मा विवक्षया ।

वस्तुनो विश्वरूपो यत्पर्यायापेक्षया समः ॥ ७९ ॥

पट्टपदीयम् । चतुर्भिः कल्पकम् ।

हे गौतम ! यस्मात्कारणात् एषां 'विज्ञानधन एवे'त्यादिपूर्वाक्तानां वेदपदानां योऽर्थो मया दर्शितस्त्वर्थं न वेत्सि न जानासि, तत्तस्मात्कारणादेव जीवे संशयं करोषि । अथवा सर्वेषामशेषवेदपदानामप्यर्थं भ्रुवं निश्चितं त्वं न जानासि, यस्मात्सर्वेष्वपि वेदपदेषु विषये तवैवंमृतः संशयोऽस्तीति संभ्रन्वः ॥ ७६ ॥ कथंमृत इत्याह—  
अर्थ इत्यादि । किमेतेषां वेदपदानामर्थः शब्दो भवेत् ? यथा मेरीपट्टहृत्कादीनां शब्दस्य शब्द एवार्थः, वा अथवा किं जातिरमीषामर्थो यथा गोशब्दे समुच्चारिते गोजातिरवसीयते, यदि वा किं द्रव्यमेषामर्थो यथा दण्डीत्यादिषु दण्डादिमद्रव्यं, किं वा शुक्लकृष्णादीनामिव शुक्लादिगुण एतेषामर्थः, अथवा धावतीत्यादीनामिव धावनादिक्रियाऽमीषामर्थः, यदि वा यद्व्यादिशब्दे समुच्चारिते तदभिधेयार्थविषयं विज्ञानं भवद् दृश्यते तत्तेषामर्थः, किं वा घटशब्दे समुच्चारिते पृथुभ्रुदरायाकारवान् घटलक्षणोऽर्थोऽनेनोक्तो न तु पटादिरित्येवं यो वस्तुमेदः प्रतीयते स एषामर्थः इति—अयं च संशयः, स चाऽयुक्तोऽन्याप्यथ ॥ ७७ ॥ कथमित्याह—वास्त्वित्यादि । हि यस्मादऽयमेवास्ति वाऽथवाऽयं नैवान्नि इत्येवं कस्यापि वस्तुनो

१ अत्र 'यत् पर्यायविवक्षया समः' इति काशीमुद्रितपाठश्चन्द्रोऽनुपेय प्रानादिकः । २ अवचीयते इत्यप्याहार्यम् ।

- घर्मोऽवधारयितुं न युक्तः, शब्दोऽपि वस्तुविशेष एव, तत एवंमूत-  
 स्यैवार्थस्यायमभिधायको नैव वा १, इत्थंमूतस्याऽर्थस्याऽयं प्रतिपादक  
 ३ इत्येवमेतद्धर्मस्याप्यवधारणमयुक्तमेव । कुत इत्याह—सर्वमित्यादि ।  
 यतो यस्मात्सर्वमपि वाच्यवाचकादिकं वस्तु स्वान्यपर्यायतः स्वपर-  
 पर्यायैः सर्वमयं सर्वात्मकमेव विद्यते सामान्यविवक्षयेत्यर्थः ॥ ७८ ॥
- ६ तथा विवक्षया केवलस्वपर्यायापेक्षया सर्वं वस्तु असर्वमयमसर्वात्मक-  
 मप्यस्ति । कीदृशमित्याह—केवलं विविक्तरूपं सर्वतो व्यावृत्त-  
 मित्यर्थः । तस्मात्सर्वेषामपि पदानां विवक्षया विवक्षावशतः सामा-  
 ९ न्यविशेषात्मा सामान्यमयो विशेषमयश्च पदार्थो युक्तः, न पुनरे-  
 कान्तेन । इत्थंमूत एव अनित्यंमूत एव चेति कुत इत्याह—  
 वस्तुन इत्यादि । यदस्मात्समः सर्वोऽपि वाच्यस्य वाचकस्य वस्तुनः  
 १२ स्वभावैः, पर्यायापेक्षया विश्वरूपो नानाविधो वर्तते, ततश्च सामान्य-  
 विवक्षायां घटशब्दः सर्वात्मकत्वात्सर्वेषामपि द्रव्यगुणक्रियादर्थानां  
 , वाचकः । विशेषविवक्षायां तु प्रतिनियतरूपत्वात् य एवास्तेह पृथु-  
 १५ बुध्नोदराधाकारवानर्थो वाच्यतया रूढस्तस्यैव वाचकः, एवमन्योऽपि  
 शब्दः विशेषविवक्षया यो यत्र देशादौ यस्यार्थस्य वाचकतया  
 रूढः स तस्य वाचको द्रष्टव्यः । सामान्यविवक्षया तु सर्वः सर्वस्य  
 १८ वाचकः सर्वं च सर्वस्य वाच्यमित्यनया दिशा सकलं मुधिया भाष-  
 नीयमिति । सामान्येत्यादि । सामान्यं च विशेषश्च सामान्य-  
 विशेषौ तौ आत्मा स्वरूपं यस्य सः । सम इति । अर्थसम्भवात्  
 २१ समस्तार्थवाचकोऽयमत्र भाषो न तु तुल्यार्थकः ॥ ७९ ॥

इत्येवं भगवान्, इन्द्रभूतेः संशयं निराकृत्य पुनरपि प्रागुक्तं सर्वमेवार्थं द्रव्यति—

प्रतीत्य मयि सार्वज्ञ्यं सत्यं मन्यस्व मद्रचः । ३

रागद्वेषमयातीतो न ह्यसत्यं प्रमापते ॥ ८० ॥

हे गौतम ! मयि मद्रिपये सार्वज्ञ्यं सर्वज्ञत्वं प्रतीत्य सर्वज्ञोऽय-  
मिति प्रतीतिं विधाय मद्रचो मदीयं वचनं सत्यमवितथं त्वं मन्यस्व ६  
जानीहि । कुत इत्याह—रागेत्यादि । हि यतो रागः प्रीतिर्द्वेषो-  
ऽप्रीतिर्मयं साध्वसं तानि रागद्वेषमयानि अतीतोऽतिक्रान्तः पुमान्  
असत्यमऽनृतवाच्यं न प्रमापते न ब्रवीति, ईदृशश्चाहमित्यतो मद्रचनं ९  
सत्यं मन्यस्वेत्यर्थः । अत्रैवं प्रयोगः—सर्वमपि मद्रचनं सत्यमनति-  
पाति च बोध्यम्, रागद्वेषमयाऽज्ञानरहितत्वात् इह यद्गयादिरहितस्य  
वचनं तत्सत्यं दृष्टं, यथा मार्गज्ञस्य भयरहितस्य प्रष्टरि रागद्वेषरहि- १२  
तस्य मार्गोपदेशवचनं, तथा च मद्रचः, तस्मात्सत्यमनतिपाति चेति,  
मूले रागद्वेषमये इत्यत्राऽज्ञानपदमनुक्तमपि सद्वाच्यं, प्रकृतोपयोगि-  
त्वात् ॥ ८० ॥ १५

तदेवं त्रिजगत्स्वरूपवेदिना भगवता श्रीमहावीरेण निःशेषपर-  
प्रबोधनोपायकुशलतया निपुणयुक्तिप्रबन्धेन समासन्नपरमकल्याण-  
स्येन्द्रभूतेः सर्वस्त्रिपि संशये मूलच्छिन्ने सति किमसौ कृतवा- १८  
नित्याह—

इत्थं संशयघातकानि वचनान्यार्पाय वीरप्रभोः

सर्वज्ञत्वमिहाधिगत्य लगतामीशत्वमालोक्य च । २१

चाणैश्छात्रशतैरसौ परिवृतो मिथ्यात्वमोहोद्भिद-

धारित्रं प्रविवेश सर्वविरतिं तीर्थाग्रणीगौतमः ॥ ८१ ॥ २३

- इत्थं प्रागुक्तप्रकारेण संशयस्य जीवविषयकसन्देहस्य घातकानि  
 विनाशकानि वीरप्रभोः वर्द्धमानस्वामिनो वचनानि आपीय सादरं  
 ३ श्रुत्वा, तथा इहासिन् वीरप्रभौ सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञभावमधिगत्य विज्ञाय,  
 च पुनरसिन्नेव प्रभौ जगतामीशत्वं विश्वेश्वरत्वमालोक्य दृष्ट्वा, मिथ्या-  
 त्वेन मिथ्यात्वोदयेन यो मोहो मौढ्यमविवेकित्वमिति यावत्, तेन  
 ६ उज्झितो मुक्तो मिथ्यात्वोदयजनितमूढत्वविमुक्त इत्यर्थः । तथा  
 बाणैः पञ्चभिश्छात्राणां शिष्याणां शतैः परिवृतो वेष्टितः छात्रपञ्च-  
 शतीसहित इत्यर्थः । एवंविधोऽसौ गौतम इन्द्रभृतिः सर्वविरतिः  
 ९ सर्वविरत्याख्यं चारित्रं चरणं प्रविवेश प्रविशति सा । भागवतीं  
 दीक्षां जग्राहेत्यर्थः । अत एव कीदृशोऽसौ गौतमः—तीर्थाग्रणीः  
 तीर्थे चतुर्विधसङ्घेऽग्रणीर्मुख्यो, भगवता दीक्षां दत्त्वा प्रथमगणधर-  
 १२ त्वेन स्थापितत्वादिति भावः । आपीयेति । आहपूर्वात् 'पीड् पाने'-  
 ऽस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्तस्य स्यबादेशः । बाणैरिति । मदनस्य पञ्च बाणाः  
 सन्ति, ततो बाणशब्देनाऽत्र पञ्चेति सङ्ख्या परिभाषेति । इदं च  
 १५ शार्दूलविक्रीडितवृचम् । एतल्लक्षणं तु प्रागुक्तमेवेति ॥ ८१ ॥

इति कविरूपचन्द्रविरचिते श्रीगौतमीयमहाकाव्ये गौतमस्य  
 संशयच्छेदानन्तरं प्रयज्याग्रहणवर्णनो नाम

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

इति स्पष्टम् ।

इति श्रीगौतमीयप्रकाशाख्यायां गौतमीयमहाकाव्यव्याख्यायां  
 सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

इति प्रथमगणधरयादः ॥ १ ॥

अष्टमः सर्गः ।

इन्द्रभूतिमथ सोदरमग्र्यं दीक्षितं जिनपदेन निशम्य ।

अग्निभूतिरपि तल्लघुबन्धुर्भग्नबाहुरिव खेदमवाप ॥ १ ॥ ३

विशुद्धविद्यानकरं प्रसायांऽग्निवायुभूती भवसिन्धुमध्यात् ।

समुद्धृतौ येन जिनेश्वराय नमोऽस्तु तस्मै त्रिशलात्मजाय ॥ १ ॥

अथानन्तरं अग्रे भवमग्र्यं प्रथममित्यर्थः । सोदरं भ्रातरं इन्द्रमूर्तिं ६

गौतमं जिनपदेन जिनवाक्येन दीक्षा जाता असेति दीक्षितं

निशम्य श्रुत्वा तस्येन्द्रमूर्तेर्लघुबन्धुर्लघुभ्राता अग्निभूतिरपि भग्नो बाहु-

र्यस्य स भग्नबाहुरिव खेदं शोकमवाप प्राप्तवान् । पदेनेति । 'पदं ९

स्वाने विमचयन्ते शब्दे वाक्येऽङ्गवस्तुनोः' इत्यादि हेमः । असिन्सर्गे

स्वागतावृत्तं, तल्लघुणं तु 'स्वागतेति रनमाद्गुरुयुग्म'मिति ॥ १ ॥

अथाऽसौ किं शुशोचेत्याह—

१२

यं बृहस्पतिरपि श्रुतिवादे जेतुमर्हति न युक्तिपृषत्कैः ! ।

सोऽपि केनचिदहो ! निगृहीतो हन्त ! दैवरचितं हि दुरन्तम् ॥२॥

बृहस्पतिरपि सुराचार्योऽपि श्रुतीनां वेदानां वादे युक्तिपृषत्कैः १५

पषत्तिवाणैर्यं मद्भ्रातरं जेतुं न अर्हति न योग्यो भवति, न शक्नो-

तीत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्ये, सोऽपि मद्भ्राता केनचिद्वादिना निगृ-

हीतो निर्जितः । हि यस्मात्कारणात् हन्तेति विषादे, दैवेन यद्रचितं १८

वत् दुरन्तं दुरवसानं, भवतीति शेषः ॥ २ ॥

भ्रातरं मम महान्तमजैपीद्यच्छलादिनिपुणः स च वादी ।

तत्र यत्किमपि संग्रति वृत्तं ज्ञायते न निखिलं तद्गत्वा ॥ ३ ॥

च पुनः, यो वादी मम महान्तं ज्येष्ठं भ्रातरं गौतमं अजैपीत् जयति २०



स, स वादी छलादौ निपुणः प्रवीणो, दृश्यते इति शेषः । संप्रत्याशुना  
यत्किमपि कार्यं वृत्तं सज्जातं तन्निखिलं समस्तं तत्र प्रदेशे न गत्वा  
३ गमनमकृत्वा न ज्ञायते, अतो ममापि तत्र गन्तव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

यज्ञपाटकमतीत्य सुरा यन्निर्ययुस्तदभवद्विपरीतम् ।

मत्सहोदरपराजय एवं कोऽद्य दैव ! विपमो वत कालः ! ॥४॥

६ पूर्वं तु सुरा देवा यज्ञपाटकमतीत्य विलक्ष्य यन्निर्ययुर्निर्यान्ति  
स तद्विपरीतमभवत् । ततश्च एवममुना प्रकारेण मम सहोदरस्य  
आतुः पराजयो विपरीतं कार्यमभवत् । वतेति खेदे, हे दैव ! अद्य  
९ अस्मिन्नहनि को विपमः कालः समयः समजनीति शेषः ॥ ४ ॥

कोऽस्त्यसौ सुरवरैरपि सेव्यो यस्य चैव महिमा वरिवर्त्ति ।

दर्शनेऽस्य विहिते खलु पश्चात्तच्च मे भवतु यद्भवितव्यम् ॥५॥

१२ च पुनर्यस्य वादिन एष महिमा प्रभावो वरिवर्त्ति अतिशयेन  
वर्त्तते । अयमसौ सुरवरैर्देवेन्द्रैरपि सेव्यः कोऽपि, सांप्रतं तु खलु  
निश्चितं, अस्य वादिनो दर्शने विहिते कृते सति मे मम यद्भवितव्यं

१५ तद्भवतु । चः पादपूरणे । वरिवर्त्तति । 'वृत्तु धातोः' यद्भवितव्यं,  
पूर्वस्य रिगागमः ॥ ५ ॥

निर्ययावयमपीति विमृश्य छात्रपञ्चशततत्रसमेतः ।

१८ इन्द्रभृतिरिव विसयमृच्छन्नाप तीर्थपतिदर्शनदेशम् ॥ ६ ॥

अयमग्निभृतिरपि इति उक्तप्रकारेण विमृश्य विचिन्त्य छात्राणां  
पञ्चशतानि छात्रपञ्चशतानि तान्येव तत्र परिकरस्तेन समेतः संयुक्तः  
सन् निर्ययौ गृहान्निर्गच्छति स । ततश्च इन्द्रभृतिरिव विसयमा-  
१९ धर्यमृच्छन् प्राप्नुवन् तीर्थपतेः श्रीवीरभगवतो दर्शनस्य देशं प्रदेश-

माप प्राप्तवान् । तत्रेति । 'तत्रोपकरणे अपी'ति हेमः । ऋच्छ-  
न्निति । 'ऋच्छ गत्यादौ' अस्मात्प्रत्ययः शत्रु ॥ ६ ॥

एहि सूरिवर ! पावकभूते ! आतृवन्त्रमपि संशयमुज्झ । ३

तत्र तीर्थपतिनेति स उक्तो विस्मयं मनसि वाढमुवाह ॥ ७ ॥

हे पावकभूतेऽग्निभूते ! सूरिवर विद्वद्भर ! एहि आगच्छ त्वमपि  
आतृवद्भौतमवत् संशयं सन्देहं उज्झ परित्यज । इत्यमुना प्रकारेण तत्र ६ ।  
समवसरणे तीर्थपतिना श्रीवीरस्वामिना उक्तः सन् सोऽग्निभूतिर्भनसि  
वाढमत्यर्थं विस्मयमाश्चर्यमुवाह वहति स, धारयति स्मेति यावत् ।  
वहेः कर्त्तरि लिट् ॥ ७ ॥ ९

अग्निभूतिरपि वाक्यविचारे प्राविशद्भ्रुवमसौ सकलज्ञः ।

अन्यथा परमनोगतमेवं कः प्रकाशयति गूढविमर्शम् ? ॥ ८ ॥

अग्निभूतिरपि भगवदुक्तस्य वाक्यस्य विचारे विचारणे प्राविशत् १२  
प्रविशति स । कथमित्याह—असौ जिनो ध्रुवं निश्चितं सकलज्ञः  
सर्वज्ञो विद्यते इति शेषः । अन्यथा सर्वज्ञमन्तरेण एवममुना प्रकारेण  
परस्य मनोगतं हृदयप्राप्तं गूढविमर्शं गुप्तविचारं कः प्रकाशयति प्रकटी- १५  
करोति, न कोऽपीत्यर्थः । ततश्च निश्चितोऽयं सर्वज्ञ इति भावः ॥८॥

वेत्ति यः परमनोविचिकित्सां निर्णयोऽपि हि भवेत्तदधीनः ।

तं च वक्ष्यति ततोऽयमपृष्टो मौनमेव मम साम्प्रतमस्तु ॥ ९ ॥ १०

यः परस्थान्यस्य मनसो विचिकित्सां संशयं वेत्ति, हीति निश्चितं,  
तत्संशयस्य निर्णयो निश्चयोऽपि तदधीनस्तदायतो भवेत्, ततस्त्वस्मा-  
त्कारणात् तं च सन्देहं सनिर्णयं अयमपृष्ट एव वक्ष्यति वदिष्यति । २१  
मम तु साम्प्रतमधुना मौनमेवास्तु । विचिकित्सामिति । 'विचि-  
कित्सा च संशयः' इति हेमः । वक्ष्यतीति । वचेः कर्त्तृ लट् ॥९॥ २३

सर्ववित्समधिगम्य तदीयं

चित्तभावमथ वाचमवोचत् ।

सौम्य ! वेत्सि विषयः करणानां

कर्म नो तदिदमस्ति न वेति ॥ १० ॥

अथाऽनन्तरं सर्वं वेत्तीति सर्ववित् सर्वज्ञः श्रीमहावीरस्तस्यामि-

६ मूतेरयं तदीयस्तं चित्तभावं हृदयाभिप्रायं समधिगम्य केवलज्ञानेन

ज्ञात्वा वाचं वाणीं अवोचत् अवादीत् । कथमित्याह—हे सौम्य !

शान्तप्रकृते ! अग्निमूते ! क्रियते मिथ्यात्वादिहेतुयुक्तेन जीवनेनेति

९ कर्म ज्ञानावरणादिकं, करणानामिन्द्रियाणां विषयो गोचरो नो

विद्यते, इन्द्रियगम्यं नास्तीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादिदं कर्म अस्ति

न वा ? इति त्वं वेत्सि स्वहृदये जानासि, परमयमनुचितस्तव संशय

१२ इति वाक्यशेषः ॥ १० ॥

तत्रोपपत्तिमाह—

यत्तवाऽप्रकटमस्ति तदेत-

३५ द्धर्तते प्रकटमेव ममाऽत्र ।

केनचिच्छरभसिंहगजाद्ये-

श्रेक्षिताः किमु न ते खलु सन्ति ? ॥ ११ ॥

१८ हे अग्निमूते ! अत्रास्मिन्नवसरे यत्कर्मादिकं तव अप्रकटमस्ति

तदेतन्मम प्रकटमेव वर्तते । अथ यदि भवतः प्रत्यक्षं कर्म तर्हि ममापि

तत्प्रत्यक्षं कलाभं भवतीत्याशङ्कनाह—केनेत्यादि । केनचित्पुरुषेण

२१ चेद्यदि शरभसिंहगजाः शरभोऽष्टापदः सिंहगजौ प्रतीतो एवंविधाः

पशवो न ईक्षिता न दृष्टास्तर्हि खलु निश्चितं ते जन्तवः किमु न

२२ सन्ति ?, सन्त्येवेत्यर्थः । इदमप्र तात्पर्यम्—न हि यदेकस्य फल्यचि-

एत्यक्षं तेनाऽपरस्यापि प्रत्यक्षेण भवितव्यम् । न हि शरभादयः सर्व-  
स्यापि लोकस्य प्रत्यक्षाः, न च ते न सन्ति, बालादीनामपि तत्सर्वस्य  
प्रसिद्धत्वात्, तस्मात् अस्ति कर्म सर्वज्ञत्वेन मया प्रत्यक्षीकृतत्वाद्भव-  
त्संशयविज्ञानवत् इति, कार्यप्रत्यक्षतया च भवतोऽपि प्रत्यक्षमेव  
कर्म, यथा घटादिकार्यप्रत्यक्षतया परमाणव इति । शरमेति ।  
'शरभः कुञ्जराऽरातिरुत्पादकोऽष्टपादोऽपि' इति हैमः ॥ ११ ॥ ६

एतेन न तावत्प्रत्यक्षं कर्म, अतीन्द्रियत्वात्, खरविषाणवदित्या-  
द्यग्निमृत्यभिप्रायं निराकृत्याऽथानुमानमाह—

कर्मसाधनमदोऽप्यनुमानं विद्यते तदवधारय बुद्धौ ।  
प्राणिनामिह फले सुखदुःखे कारणं यदिह तत् किल कर्म ॥१२॥ ९

हे अग्निभूते ! अदोऽनन्तरं वक्ष्यमाणमनुमानमपि कर्मणः साधनं  
हेतुमूतं विद्यते, तत्त्वं बुद्धाववधारय । तथा हि—इह लोके प्राणिनां १२  
जीवानां सुखदुःखे फले विद्येते, कस्यचित्कारणस्य कार्ये स्त इत्यर्थः ।  
अथेह सुखादौ यत्कारणं तत्किलेत्यवधारणे कर्म, उच्यते इति  
शेषः । कर्मणः फले सुखदुःखे इति भावः । इदमत्र तात्पर्यम्— १५  
प्रतिप्राणिप्रसिद्धयोः सुखदुःखयोर्हेतुरस्ति, कार्यत्वादङ्कुरस्य बीजमिव ।  
यच्चैह सुखदुःखयोर्हेतु तत्कर्मैवेति ॥ १२ ॥

अथ परस्याऽऽशङ्कामाविष्कृत्य परिहरति—

दृष्टमेव रमणीपरिभोगा-

द्यं सुखस्य च विषाद्यसुखस्य ।

कारणं यदि भवान्मनुते किं

तत्फले विपमताऽस्ति तथाहि ॥ १३ ॥

हे अग्निभूते ! यदि भवान् दृष्टमेव रमणीपरिभोगार्थं अङ्गनासं-  
 योगस्रक्चन्दनादिकं सुखस्य कारणं मनुते जानाति, च पुनर्विषादि  
 ३ विषकण्टकादिकं असुखस्य दुःखस्य कारणं मनुते तर्हि तयो रमणी-  
 संयोगादिविषाद्योः सुखदुःखकारणयोः फलं कार्यम् । तत् फलं तत्र  
 विषमता वैषमता वैषम्यं किमस्ति ? कथमस्तीत्यर्थः । तथाहि—  
 ६ तदेव वैषम्यं दर्शयतीत्यक्षरार्थः । भावार्थस्त्वयम्—‘क्षक्-चन्दना-ऽङ्ग-  
 नादयः सुखस्य हेतवो दुःखस्य तु अहि-विष-कण्टकादय इति दृष्टमेव  
 सुखदुःखयोर्हेतुरस्ति, किमदृष्टस्य कर्मणस्तद्वेतुत्वकल्पनेन ? नहि दृष्ट-  
 ९ परिहारेणाऽदृष्टकरूपना कर्तुं युक्ता अतिप्रसङ्गात्’—इति त्वं मन्यसे—  
 तदयुक्तं, कारणसाम्येऽपि कार्यवैषम्यदर्शनादिति ॥ १३ ॥

अथ फले विषमतां दर्शयति—

१२ यद्गुणादि वनितापरिभोगे रोगहानिरपि वा विषभोगे ।

दृश्यते यद्दुतरं तद्दृष्टं कारणं किमपि कल्पयितव्यम् ॥ १४ ॥

यद्यस्मात्कारणाद्दुतरं यथा स्यात्तथा, वनितापरिभोगे स्त्रीसभोगे

१५ सुखस्य कारणे सत्यपि केषाञ्चित्पुंसां रुगादि रोगोत्पत्त्यादिकं दुःख-  
 फलं दृश्यते । अपिः पुनरर्थे, वाऽथवा विषभोगे शृङ्गिकादिविषभक्षणे

दुःखकारणे सत्यपि बहूनां रोगहानिः सुखफलं दृश्यते, तत्तस्मात्कार-  
 १८ णात् किमपि अदृष्टं कारणं कल्पयितव्यं विचार्यम् । एतावता नहि

अदृष्टं कमपि हेतुमन्तरेणैतदुपपद्यते, स चादृष्टहेतुः कर्मधेति भावः ।  
 अत्र विशेषावश्यकपृच्छौ वैषम्यभावना एयं श्रुतास्ति, तथा

१९ हि—‘इह यस्तुर्यसाधनयोरिष्टनव्वादिविषयसुखसाधनसमेतयोर-  
 निष्ठार्थसाधनयुक्तयोश्च द्वयोर्बहूनां वा फले सुखदुःखानुभवनलक्षणे

२३ विशेषधारताग्ररूपो दृश्यते । नाऽसौ अदृष्टं कमपि हेतुमन्तरेणोप-

पद्यते, कार्यत्वाद्, घटवत्, यश्च तत्र विशेषाऽऽधायकोऽदृष्टहेतुस्त-  
द्वैतम् ! कर्मेति प्रतिपद्यसेति' ( विशेषा० बृह० गा० १६१३,  
पृ० ६८९ ) ॥ १४ ॥

३

अमुमेवार्थं सूत्रकारो दृष्टान्तेन द्रढयति—

साधनेष्विह समेषु विशेषो यः फलेऽस्ति स च कारणयोगात् ।  
गौरवन्धुषु समेषु य एकः श्यामलः स विपमाशनहेतोः ॥ १५ ॥ ६

इह लोके समेषु तुल्येषु साधनेषु ससु यः फले विशेषोऽस्ति,  
स च कारणयोगात् ज्ञेयः । यथा समेषु सर्वेषु गौरवन्धुषु गौरवर्ण-  
आतृषु मध्ये य एको आता श्यामलः श्यामवर्णो भवति । स विप-  
माऽशनहेतोर्विषममोजनकारणात् । अयमर्थः—मातापित्रोरैक्येऽपि  
आतृषु यो वर्णभेदस्तत्र व्यवहाराद्भोजनवैषम्यमेव कारणं, यदुत गौर-  
आतृषु गर्भस्थितेषु मात्राऽन्यद्भोजनं विहितं श्यामे तु गर्भस्थितेऽन्य-  
दिति । एवमिहापि, साधनसाम्ये यः सुखदुःखानुभवनयोर्विशेषः  
सोऽदृष्टकारणादेवेति मन्तव्यम् । विषमेत्यादि । विषमं च तदशनं  
च विपमाशनं तदेव हेतुस्तस्मात् ॥ १५ ॥

१५

उक्तमेवार्थमुपसंहरन्नाह—

दृष्टहेतुकलने व्यभिचारं वीक्ष्य कल्पय तदेवमदृष्टम् ।  
तच्छरीरमिह कार्मणसंज्ञं यद्भवान्तरविधानसहायम् ॥ १६ ॥ १८

तत् तस्मात्कारणात् एवमुक्तप्रकारेण दृष्टस्य हेतोः कलने विचारणे  
व्यभिचारं विरोधं वीक्ष्य दृष्टाऽदृष्टं कल्पय चिन्तय, हेतुत्वेनेति  
शेषः । तददृष्टं इह कार्मणसंज्ञं कार्मणनामकं शरीरं ज्ञेयम् । तत् किम् ?  
यद्भवान्तरस्य एकस्माद्भवादन्वयस्य भवस्य विधाने करणे सहायं साह्य-  
२३

व्यकारि वर्त्तते, सहायशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि सहाय इवाचरतीति विग्रहे  
 आचारक्रिवन्तात्पचाद्यचि क्लीबत्वं बोध्यम् । 'सहाय' इति पांठे तु  
 ३ न काऽप्यनुपपत्तिः ॥ १६ ॥

यद्विनान्यतनुसंभव एव स्यान्न गौतम ! विचारय चित्ते ।  
 मूर्त्तमन्तरपहाय नु मूर्त्तं वस्तु केन सह गच्छति योगम् ? ॥१७॥

६ पुनर्यत् कार्मणशरीरं विना अन्यस्य भवान्तरमाविन्यास्तनोः  
 शरीरस्य औदारिकादेः संभव उत्पत्तिरेव न स्यात् । हे गौतम ! अग्नि-  
 मूर्त्ते ! त्वं चित्ते विचारय, नु इति प्रश्ने, अन्तर्मध्यवर्त्ति मूर्त्तं मूर्त्ति-  
 १ मद्भस्तु कार्मणशरीराख्यं अपहाय त्यक्त्वा बाह्यं मूर्त्तं वस्तु औदारिका-

१२ मत्त्वात् युवशरीरवत् इति । आदिशब्दात् सुख-दुःखित्व-प्राणादयो  
 हेतवो ग्राह्याः । न च जन्मान्तरातीतशरीरपूर्वकमेवेदमिति शक्यते  
 वक्तुं, तस्यापान्तरालगतावसत्त्वेन तत्पूर्वकत्वाऽनुपपत्तेः । नचाऽशरी-  
 १५ रिणो नियतगर्भ-देश-स्नानप्राप्तिपूर्वकशरीरग्रहो युज्यते, नियामक-  
 कारणाभावात्, नाऽपि स्वभावो नियामकस्तस्य निराकरिष्यमाणत्वात्,  
 यच्चेह बालशरीरस्य पूर्वं शरीरान्तरं तत्कमेति मन्तव्यम्, कार्मण-  
 १८ शरीरमित्यर्थः ।" इत्यादि विशेषावश्यकवृत्तौ (५० ६९०) ॥१७॥

अनुमानान्तरमपि तत्सिद्धये प्राह—

या च काचन सचेतनकृत्वा

सा क्रिया फलयती न हता चेत् ।

तच्छुभाऽशुभकृतेः फलमेत-

त्कर्म सिध्यति कृपेरिव धान्यम् ॥ १८ ॥

च पुनः सह चेतनया वर्तते इति सचेतनो जीवत्वेन कृष्ण ३  
 आरब्धा या काचन क्रिया सा फलवती, सफला दृष्टेति शेषः । चेद्यदि  
 हता न भवेत् केनचिद्दोषेण विनष्टा न भवेदित्यर्थः । किं तत्फल-  
 मित्यत आह—तदेतत् शुभाऽशुभकृतेः शुभाऽशुभक्रियायाः फलं कर्म हे  
 सिध्यति । कस्याः किमिव ? कृपेर्धान्यमिव, यथा कृपिक्रियायाः फलं  
 धान्यं तथेदमपीत्यर्थः । अयं भावः—इह दानादिक्रियाणां फलमस्ति,  
 सचेतनारब्धक्रियाणां फलसद्भावदर्शनात्, यथा कृपिक्रियायाः, इह या ९  
 सचेतनस्या क्रिया तस्याः फलं दृष्टं, यथा कृप्यादिक्रियायाः । सचेत-  
 नारब्धाश्च दानादिक्रियाः, तस्मात्फलवत्यः, यच्च तासां फलं तत्कर्म ।  
 या तु निष्फला क्रिया सा सचेतनारब्धाऽपि न भवति, यथा पर- १२  
 माप्त्वादिक्रिया । स्यादेतत्—‘अनैकान्तिकोऽयं हेतुः, चेतनारब्धा-  
 नामपि कासांचित्कृप्यादिक्रियाणां निष्फलत्वदर्शनात्’—तदयुक्तं, फल-  
 वत्त्वामिप्रायेणैव तदारम्भात्, क्वचिन्निष्फलत्वमपि दृश्यते, तत्सम्यग्- १५  
 ज्ञानाद्यभावेन सामग्रीवैकल्याद्द्रव्यम् । मनःशुद्ध्यादिसामग्रीविकलतया  
 दानादिक्रिया अपि निष्फला इष्यन्त एवेत्यदोषः । शुभेत्यादि ।  
 शुभया युक्ताऽशुभा शुभाऽशुभा, सा चाऽसौ कृतिश्चेति विग्रहः ॥ १८ ॥ १८

उक्तमेवार्थं द्रढयति—

तत्क्रियामुदयजामधिकुर्वत्

साधयेत्त्वल्लु फले सुखदुःखे ।

एवमेव सकलाऽपि फलाढ्या

स्यात्क्रिया तदिह सिध्यति कर्म ॥ १९ ॥



जीवसेति शेषः, कस्माद्धेतोः स्यात् ? न कुतोऽपीति भावः ।  
तस्माद्भवाऽटनहेतुभूतं शुभाऽशुभक्रियाजन्यमदृष्टं कर्मैव प्रतिपद्यसेति  
सात्पर्यम् ॥ २१ ॥

पुनः पराऽऽशङ्कामाविष्कृत्य निराकुर्वन्नाह—

सा क्रिया फलतु यत्फललिप्सा

मा परेति सफलाः सकलाः किम् ? ।

नैवमिच्छति न बन्धनबाधां

चौर्यकृत्किमु लभेत फलं तत् ? ॥ २२ ॥

यत्फललिप्सा यस्याः क्रियायाः फलस्य लब्धुमिच्छा भवेत् सा  
क्रिया फलतु सफला भवतु परं अपराऽन्या यस्याः फललिप्सा नास्ति  
सा क्रिया मा फलतु इत्यतः सकलाः समस्ताः क्रियाः सफलाः  
फलवत्यः किं कथमुक्ता ? इत्यर्थः । एवमिति । हे गौतम ! एवं  
चेन्मन्यसे तर्हि चौर्यं करोतीति चौर्यकृन्मनुष्यो बन्धनस्य बाधां  
पीडां नेच्छति, परं तत् चौर्यक्रियाजन्यं बन्धनबाधादिकं फलं किमु  
न लभेत न प्राप्नुयात् ? प्राप्नुयादेवेति भावः । यदुक्तं विशेषावश्य-  
कवृत्तौ—‘न्तु दानादिक्रियाऽनुष्ठातृभिर्यददृष्टं धर्मलक्षणं फलमाशं-  
सितं तत्रेषां भवतु, यैस्तु कृषि-हिंसादिक्रियाकर्तृभिरदृष्टमधर्मरूपं  
फलं नाशंसितं, तत्रेषां कथं भवति ?’ इति चेत्—तदयुक्तं, न  
स्वविकलं कारणं स्वकार्यं जनयत् कस्याप्याशंसामपेक्षते किन्त्वऽवि-  
कलकारणतया स्वकार्यं जनयत्येव, इत्यादिवहुविस्तरः, स च तत्  
( पृ० ६९२ तः आरभ्य ) एवावगन्तव्यः ॥ २२ ॥

१ इह ‘नैवमिच्छति न बन्धनस्य तु बाधां चौर्यकृत् किमु लभेत तत्’ इति  
आशीमुदितवाद्येऽर्थवैकल्याच्छन्दोमद्भदोपदुष्टलाच्च प्रामादिकः ।

तत्कर्म उदयाज्जाता उदयजा तां स्वोदयजनितां क्रियां अधि-  
 कुर्वत् अधिकृतां कुर्वत्, अग्रगामिनीं कुर्वदित्यर्थः । खलु निश्चितं  
 सुख-दुःखे फले साधयेत् । एवमेव अमुना प्रकारेणैव सकला सम-  
 स्ताऽपि क्रिया फलेन आत्वा समृद्धा फलाऽऽत्वा फलवती स्यात्  
 भवेत्, तत्तस्मात्कारणादिह कर्म सिध्यति ॥ १९ ॥

६ अथ पराऽभिप्रायमाविष्कुर्वन्नाह—

कीर्तिलाभफलमस्त्यथ दाने मांसभोजनफलं पशुघाते ।

धान्यवद्भवतु दृष्टफलैव सा क्रिया कथमदृष्टविकल्पः ? ॥२०॥

७ अथेति प्रतिज्ञायां, दाने दानादिविषये कीर्तेर्यशसो लाभ एव  
 फलमस्ति । तथा पशूनाम् अज-मृगादीनां घाते विनाशे मांसभोजनमेव  
 फलमस्ति, न तु अदृष्टे पुण्यपापकर्मणि इति भावः । ततश्च सा क्रिया  
 १२ धान्यवत् कृपेर्धान्यमिव दृष्टं फलं यस्याः सा दृष्टफलैव भवतु ।  
 अदृष्टस्य विकल्पो विमर्शः कथं ? , किमर्थं क्रियते इत्यर्थः । अयं  
 भावः—कृप्यादिक्रियाः दृष्टधान्याद्यवासिफला दृष्टा, अतो दानादि-  
 १५ क्रियाणामपि दृष्टमेव कीर्तिलाभादिकं फलं भविष्यति, किमदृष्टकर्म-  
 लक्षण(फल)साधनेनेति ॥ २० ॥

अथ पराऽभिप्रायं निराकुर्वन्नाह—

१८ मा ग्रहीर्द्विजवरेति विवादं यत्तु दृष्टमिह तच्च विनष्टम् ।

स्याद्भवाऽऽनमहो ! यद् कस्माच्चेन्नहीच्छसि फलं तद्दृष्टम् ॥२१॥

हे द्विजवर ! ब्राह्मणथेष्ट ! अमिगृते ! त्वं इत्युक्तनीत्या विरुद्धो

१९ वादो विवादस्तं मा ग्रहीर्मा गृहाण । कथमित्याह—यत्तु दृष्टं फलं तच्च  
 दृष्टेयं विनष्टं, चेद्यदि तत् अदृष्टं फलं त्वं नहि इच्छसि

२१ तर्हि अहो अमिगृते ! त्वं यद् कथय—भवाऽऽनं परमभवे गमनं,

जीवस्येति शेषः, कस्माद्धेतोः स्यात् ?, न कुतोऽपीति भावः ।  
तस्माद्गवाऽनहेतुभूतं शुभाऽशुभक्रियाजन्यमदृष्टं कर्मैव प्रतिपद्यसेति  
सात्पर्यम् ॥ २१ ॥

पुनः पराऽऽशङ्कामाविष्कृत्य निराकुर्वन्नाह—

सा क्रिया फलतु यत्फललिप्सा

मा परेति सफलाः सकलाः किम् ? ।

नैवमिच्छति न बन्धनवाधां

चौर्यकृत्किमु लभेत फलं तत् ? ॥ २२ ॥

यत्फललिप्सा यस्याः क्रियायाः फलस्य लब्धुमिच्छा भवेत् सा  
क्रिया फलतु सफला भवतु परं अपराऽन्या यस्याः फललिप्सा नास्ति  
सा क्रिया मा फलतु इत्यतः सकलाः समस्ताः क्रियाः सफलाः  
फलवत्याः किं कथमुक्ता ? इत्यर्थः । एवमिति । हे गौतम ! एवं  
चेन्नमन्यसे तर्हि चौर्यं करोतीति चौर्यकृन्मनुष्यो बन्धनस्य वाधां  
पीडां नेच्छति, परं तत् चौर्यक्रियाजन्यं बन्धनवाधादिकं फलं किमु  
न लभेत न प्राप्नुयात् ? प्राप्नुयादेवेति भावः । यदुक्तं विशेषावश्य-  
कवृत्तौ—‘ननु दानादिक्रियाऽनुष्ठातृभिर्यददृष्टं धर्मलक्षणं फलमाशं-  
सितं तत्तेषां भवतु, येस्तु कृपि-हिंसादिक्रियाकर्तृभिरदृष्टमधर्मरूपं  
फलं नाशंसितं, तत्तेषां कथं भवति ?’ इति चेत्—तदयुक्तं, न  
खविकलं कारणं स्वकार्यं जनयत् कस्याप्याशंसामपेक्षते किन्त्वऽवि-  
फलकारणतया स्वकार्यं जनयत्येव, इत्यादिबहुविस्तरः, स च तत्  
( पृ० ६९२ तः आरभ्य ) एवावगन्तव्यः ॥ २२ ॥

१ इह ‘नैवमिच्छति न बन्धनस्य तु वाधां चौर्यकृत् किमु लभेत तत्’ इति  
काशीमुद्रितपाठोऽयं वैकल्याच्छन्दोमहदोषदुष्टलाभ प्राणादिकः ।

ननु प्रायेण लोको दृष्टमात्रफलाखेव कृप्याद्यसत्क्रियासु प्रवर्तते;  
 अदृष्टफलासु पुनर्दानादिसत्क्रियासु कतिपयमात्र एव लोकः प्रवर्तते;  
 ३ न बहुः । ततश्च हिंसादीनामशुभक्रियाणामदृष्टफलाभावात् शुभ-  
 क्रियाणामपि दानादीनामदृष्टफलाऽभावो भविष्यतीति पराऽभिप्रायमा-  
 शङ्क्याह—

६ सत्क्रियाकरणमस्ति सदाऽल्पं  
 दृश्यते हि बहुलं विपरीतम् ।  
 यत्र वा सकलकारणयोगोऽ-

७ निच्छतोऽपि खलु सा फलदा स्यात् ॥ २३ ॥

सत्क्रियाया दानादिशुभक्रियायाः करणं विधानं सदाऽल्पमे-  
 वाऽस्ति, पुंसामिति शेषः । पुण्यवद्भिरेव तद्विधानात्, तेषां चार्य-  
 १२ त्वादिति भावः । विपरीतं कृप्याद्यशुभक्रियाकरणं हि बहुलं प्रचुरं  
 दृश्यते, तत्कर्तृणामल्पपुण्यजन्तूनां बहुत्वात् । वा पुनर्यत्र यस्यां  
 क्रियायां सकलकारणानां योगः सम्बन्धो भवेत् खलु निश्चितं सा  
 १५ क्रिया अनिच्छतोऽपि फलमवाञ्छतोऽपि जन्तोः फलदा स्यात् । अयं  
 भावः—यद्यपि कृपि-हिंसादिक्रियाकर्तारो दृष्टफलात्प्रार्थनार्थमेव ताः  
 समारमन्ते नाऽधर्मार्थं तथाऽप्यधर्मलक्षणं पापरूपमदृष्टफलमश्रुवते  
 १८ एव, अनन्तसंसारिजीवाऽन्यथानुपपत्तेः, ते हिंसादिक्रियानिमित्तमन-  
 भिलषितमप्यदृष्टं पापलक्षणं फलं यद्वाऽनन्तं संसारं परिभ्रमन्तो-  
 जन्ता इह तिष्ठन्ति । दानादिक्रियानुष्ठातारस्तु स्वल्पाः, अदृष्टं धर्म-  
 रूपं फलमासाद्य क्रमेण मुच्यन्ते इति ॥ २३ ॥

१९ पुनः पराभिप्रायमाशङ्क्य भगवानाह—

कर्म सिद्ध्यतु परं तददृष्टं मूर्त्तमित्यविमलं प्रतिभाति ।  
मा विधेहि मनसेति विमर्शं भूय एव विपुलां शृणु युक्तिम् ॥२४॥

सुख-दुःख-शरीरादिसाधनं कर्म सिद्ध्यतु, परं तददृष्टं इग्विषया-३  
ऽतीतं कर्म मूर्त्तं मूर्त्तिमत् इत्येवं भवदुच्यमानं अविमलं प्रतिभाति,  
निर्मलं न प्रतिभासते इत्यर्थः । अयं भावः—‘मूर्त्तमेव कर्म, तत्कार्यस्य  
शरीरादेर्मूर्त्तत्वात्, इह यद्यत्कार्यं मूर्त्तं तस्य तस्य कारणमपि मूर्त्तम्, ६  
यथा घटस्य परमाणवः, यच्चाऽमूर्त्तं कार्यं न तस्य कारणं मूर्त्तं, यथा  
ज्ञानस्थात्मेति, समवायिकारणं चेहाधिक्रियते, न निमित्तकारणमूता  
रूपा-ऽऽलोकादयः’ इति—युक्त्या भवद्भिः कर्मणो मूर्त्तत्वमुच्यते पर-९  
मेतन्निश्चितं न प्रतिभाति, यतः सुख-दुःखादयोऽपि कर्मणः कार्यम् ।  
अतस्तेषाममूर्त्तत्वात्कर्मणोऽमूर्त्तत्वमपि प्राप्नोति । न हि मूर्त्तादमूर्त्तप्रसवो  
युज्यते । न चैकस्य मूर्त्तत्वममूर्त्तत्वं च युक्तं, विरुद्धत्वात् । इति । १२  
हे अग्निमूते ! इत्येवं मनसा विमर्शं वितर्कं मा विधेहि मा कुरु । भूय-  
एवेति । अत्र एवशब्दोऽप्यर्थे, भूयोऽपि पुनरपि विपुलां विस्तीर्णां  
युक्तिं शृणु, भूय एवेति कथनादेका युक्तिरत्राऽनुक्ताऽप्यूह्या । तथा- १५  
हि—अत एवाऽस्माभिरत्र समवायिकारणमधिक्रियते न निमित्त-  
कारणम्, सुखादीनां चात्मघर्मत्वादात्मैव समवायिकारणम् । कर्म  
पुनस्तेषामन्नपानादिविषादिवन्निमित्तकारणमेवेति न कश्चिद्दोषः ॥२४॥ १०

अथ कर्मणो मूर्त्तत्वसाधनाय युक्त्यन्तराप्यप्याऽऽह—

वेद्यते सुखमथाप्यसुखं वा मोजनादिदहनाद्यनुपङ्गात् ।  
मूर्त्तताऽत्र यदि कर्मणि साऽपि प्रस्फुटा तनुतया न हि दृष्टा ॥२५॥ २१

मोजनादेरशनादेर्दहनादेरभ्यादेश्च अनुपङ्गः संसर्गः, तस्मात्सुखं  
अथापि असुखं दुःखं वा वेद्यतेऽनुभूयते प्राणिभिः । अथाऽत्र सुखा- २३

दिकारणे भोजनादौ यदि मूर्चताऽस्ति तर्हि कर्मण्यपि सा मूर्चताऽस्त्येवेति शेषः । यद्येवं तर्हि भोजनादाविव कर्मण्यपि सा स्फुटा ३ कथं नोपलभ्यते ? इत्याशङ्क्याह—प्रस्फुटेत्यादि । तनुतया आन्तर-शरीरतया सूक्ष्मतया वा कर्मणि मूर्चता प्रस्फुटा प्रकटा न हि दृष्टा, भवादृशैरिति शेषः । इदमत्र तात्पर्यम्—मूर्चं कर्म, तत्सम्बन्धे ६ सुखादिसंविद्येः, इह यत्सम्बन्धे सुखादि संवेद्यते तन्मूर्चं दृष्टम्, यथा अशनाद्याऽऽहारः, यच्चाऽमूर्चं न तत्सम्बन्धे सुखादिसंविद्यस्ति, यथाऽऽकाशसम्बन्धे, संवेद्यते च तत्सम्बन्धे सुखादि, तस्मान्मूर्चं ९ कर्म इति । तथा यत्सम्बन्धे वेदनोद्भवो भवति तन्मूर्चं दृष्टं यथाऽग्निः, भवति च कर्मसम्बन्धे वेदनोद्भवः, तस्मात्तन्मूर्चमिति ॥ २५ ॥

### यद्यदात्मगुणधर्मविभेदे

१२ वाद्यवस्तुबलतो बलधारि ।  
तत्तदाऽऽर्य ! परिभाषय मूर्चं  
पश्य कुम्भमपि तैल-घृताक्तम् ॥ २६ ॥

१५ आत्मनो गुणानां ज्ञानादीनां च तद्दर्शानां विभेदेऽतिरिक्तत्वे सति यद्यद्वस्तु बाह्यस्य वस्तुनो बलतो बलधारि भवति तत्तद्वस्तु हे १८ तैल-घृताभ्यां अक्तं अक्षितं कुम्भं घटं पश्येत्यक्षरार्थः । भावार्थः पुन-रयम्—इह यस्याऽनात्मविज्ञानादेः सतो बाधेन वस्तुना बलमाधीयते तन्मूर्चं दृष्टम्, यथा येहादिना आधीयमानबलो घटः, आधीयते बाधैः मिथ्यात्वादिहेतुमूर्तैर्वस्तुभिः कर्मण उपचयलक्षणं बलं, तस्मात्तन्मूर्च- १२ मिति ॥ २६ ॥

यद्यदात्मगुणधर्मविभेदे भिन्नभिन्नपरिणाममवाप्तम् ।  
तत्तदार्थ ! परिभाषय मूर्त्तं क्षीरमाश्रय निदर्शनमत्र ॥ २७ ॥

आत्मगुणधर्मविभेदे आत्मगुणधर्मव्यतिरिक्तत्वे सति यद्यद्वस्तु ३  
मिन्नं मिन्नपरिणामं अवाप्तं प्राप्तं तत्तत् हे आर्थ ! मूर्त्तं परिभाषय ।  
अत्रार्थे निदर्शनं दृष्टान्तं क्षीरं दुग्धं आश्रय अङ्गीकुरु । अयं  
भावः—मूर्त्तं कर्म, आत्मादिव्यतिरिक्तत्वे सति परिणामित्वात्, ६  
क्षीरमिवेति ॥ २७ ॥

योग्यतापरिणतं खलु मूर्त्तं दृश्यतेऽपरमदृश्यमवेहि ।  
ज्ञातमत्र पवनव्यणुकादि स्पष्टमेवमिह भाषय कर्म ॥ २८ ॥ ९

खलु निश्चितं, योग्यतया परिणतं मूर्त्तं वस्तु दृश्यते प्रत्यक्षगुण-  
लभ्यते घटपटादिवत्, अपरं अन्यत् यद्योग्यतापरिणतं न भवति  
तद्वस्तु अदृश्यमप्रत्यक्षमवेहि जानीहि । अत्रार्थे पवनो वायुर्ध्वगुणः १२  
परमाणुद्वयनिष्पन्नः स्कन्धस्तदादि ज्ञातं दृष्टान्तः, पवनादेर्मूर्त्तत्वेऽपि  
घटाघपेक्षयाऽतिसूक्ष्मत्वेन दर्शनयोग्यपरिणतेरमावाददृश्यत्वमित्यर्थः ।  
एवं पवनादिवदिह लोके कर्माऽपि स्पष्टं निःसन्देहं भाषय विचिन्तय । १५  
एतेन कर्मणो मूर्त्तत्वं साधितं इह विशेषावश्यकवृत्तौ वेदोक्तद्वारे-  
णाऽपि कर्म साधितमस्ति, तदधिकारश्च बहुत्वेन सूत्रकृताऽनुक्तत्वा-  
दिहापि न लिख्यते, विशेषार्थिना तत ( गा० १६४० पृ० ७०० १८  
तः आरभ्य ) एवावसेयः ॥ २८ ॥

इत्थं भगवतामिहितेऽभिभूतिः किं कृतवानित्याह—

इत्थमात्महृदि संशयमङ्गे  
सर्ववेदिनमिनं प्रतिपद्य ।

खण्डिकैः सह शिवोचितमार्गं

सोऽग्निभूतिरपि दीक्षित आसीत् ॥ २९ ॥

- ३ इत्थमुक्तप्रकारेण आत्महृदि स्वहृदये संशयमङ्गे सन्देहनिवृत्तौ सत्यां इत्थं श्रीवीरस्वामिनं सर्ववेदिनं सर्वज्ञं प्रतिपद्य ज्ञात्वा सोऽग्निभूतिरपि खण्डिकैश्छात्रैः सह शिवोचिते मुक्तियोग्ये मार्गे जैने  
६ इत्यर्थः । दीक्षित आसीत् प्रमुपाश्वे दीक्षां जग्राहेत्यर्थः ॥ २९ ॥

❧ इति अग्निभूतेर्दीक्षाग्रहणवर्णनम् ❧

अथ वायुभूतेस्तदाह—

५ वायुभूतिरथ तल्लघुबन्धुभ्रातृयुग्ममपि दीक्षितमेवम् ।

मुक्तचारवचनादधिगत्य स्वे मनस्यपि भृशं विममर्श ॥ ३० ॥

- अथानन्तरं तस्याग्निभूतेर्लघुबन्धुर्लघुभ्राता वायुभूतिरपि, मुक्तः  
१२ प्रमुपाश्वे स्वयं प्रहितो यश्चारो हेरिकस्तस्य वचनादेवमुक्तप्रकारेण  
आतृयुग्ममपि दीक्षितं अधिगत्य ज्ञात्वा स्वे मनसि स्वकीये हृदये  
मृशमत्यर्थं विममर्शं विचिन्तयामास । अत्र चतुर्थपादस्योऽपिशब्दः  
३५ अन्वययोजनायां प्रथमपादस्यकर्तृपदाग्रे बोध्यः । अधिगत्येत्यत्र 'वा  
स्यपि' ( ६।४।३८ ) इति वैकल्पिकोऽनुनासिकलोपः ॥ ३० ॥

किं विममर्शेत्याह—

१० गन्धहस्त्युपमयोपमितौ यौ तावुभावपि बुधौ मम बन्धू ।

यं गुरुं विनयतः प्रतिपन्नौ श्रेयसे भवतु मे स उपास्यः ॥३१॥

यस्य गन्धेन सर्वेऽपि हस्तिनो निर्मदा भवन्ति स गन्धहस्ती-  
स्युच्यते । यौ परवादिमदनिवारणे गन्धहस्तिन उपमितौ युक्तौ

२२ आस्ताभिति शेषः । तौ उभौ अपि बुधौ षण्डितौ मम बन्धू भ्रातरौ



विनयतो विनयेन यं गुरुं प्रतिपन्नौ अङ्गीकृतवन्तौ स एव गुरुः  
श्रीवीरप्रभुर्मे ममाऽपि उपास्यः सेवनीयः सन् श्रेयसे कल्याणाय  
भवतु ॥ ३१ ॥

३

मन्मनोमलविशोधनमद्यो-

पेत्य तं जिनपतिं विदधामि ।

चिन्तयन्निति स नाथसमीपे

६

पञ्चखण्डिकशत्रैः सहितोऽगात् ॥ ३२ ॥

तं जिनपतिं उपेत्य समीपे गत्वाऽद्य मम मनसो मलस्य विशो-  
धनं विदधामि कुर्वे इति चिन्तयन् स वायुमूर्तिः पञ्चखण्डिकशत्रैः  
पञ्चशतैश्चात्रैः सहितो नाथसमीपे प्रमुपाश्वेऽगात् गच्छति स ॥ ३२ ॥

आजुहाय विभुरप्यमुमेवं

किं ब्रवीषि न समीरणभूते ! ।

१२

यां श्रुताध्ययनतो विचिकित्सा-

मादधासि तनुजीवविभेदे ? ॥ ३३ ॥

विभुः श्रीवर्द्धमानप्रभुरपि अमुं वायुमूर्तिं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण  
आजुहाय आह्वयति स, जरूपयति स्मेति यावत् । कममित्याह—हे  
समीरणभूते ! वायुभूते ! श्रुताध्ययनतो वेदशास्त्राध्ययनात् तनु-  
जीवयोर्विभेदे देह-जीवयोर्भिन्नत्वे यां विचिकित्सां संशयं आदधासि  
आरयसि तां किं न ब्रवीषि ? ॥ ३३ ॥

अथैवमुक्त्वा भगवान् स्वयमेव तत्संशयं प्रादुर्कुर्वन्नाह—

यत्सुराङ्गसमवायसमृत्त्या

क्षीयता न परतोऽञ्चति तद्रत् ।

१३

चेतना क्षिति-जला-ऽनल-वायु-

व्यूहजेयमिति चेतसि वेत्सि ॥ ३४ ॥

- ३ यद्यस्मात्कारणात् यथा सुराया मदिराया अङ्गानि अवयवंमृतानि कारणानि तेषां यः समवायः समुदायो घातकीकुसुम-गुडादिकस्तस्मात् समुत्था उत्पन्ना क्षीबता मृत्ता न परतः अञ्चति नान्यत्र कापि गच्छति कियत्कालं स्थित्वा विनश्यतीत्यर्थः, तद्वत् क्षिति-जला-ऽनल-वायूनां पृथिव्यप्तेजोवायूनां यो व्यूहः समूहस्तस्माज्जाता क्षिति-जलाऽनलवायुव्यूहजा इयं चेतनाऽपि न परत्र गच्छति इति त्वं चेतसि चित्ते वेत्सि जानासि । अयं भावः—यथा च मद्याङ्गेषु मदभावः प्रत्येकावस्थायामदृष्टोऽपि तत्समुदाये मृत्वा ततः कियन्तमपि कालं स्थित्वा कालान्तरे तथाविधसामग्रीवशात् कुतश्चिद्विनश्यति, १२ तथा पृथिव्यादिमृतगणेऽपि प्रत्येकमसत् चैतन्यं मृत्वा ततः कालान्तरे विनश्यति, ततो निश्चीयते मृतधर्म एव चैतन्यं, तस्मात्स एव जीवः तदेव च शरीरमिति त्वं जानासीति ॥ ३४ ॥

१५ वाक्यान्तरेषु पुनः शरीराद्धिन्नो जीवः श्रूयते तदाह—

स्वर्गकामुकजनस्तु यजेतेत्यादिवाचि तनु-जीवविवेकः ।

बोध्यते पुनरस्तः सद-सर्त्तिकः ? स्वास्थ्यमत्र लभसे न मुधैव ॥ ३५ ॥

- १८ तु इति विशेषे, स्वर्गकामुकः स्वर्गामिलापी जनो यजेत यज्ञं कुर्यात् इत्यादिवाचि एवमादिकायां वाण्यां पुनः तनु-जीवयोर्विवेको देहाजीवस्य मिश्रत्वमेव बोध्यते ज्ञाप्यते, वेदेनेति शेषः । आदि-शब्दात् 'न ह वै सशरीरस्य प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वा २४ वसन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशत' इत्यादिवेदवाक्यपरिग्रहः । अतोऽस्मा-

त्कारणात् अनयोर्मध्ये किं सत्? किमसत्? इत्थं मनसि संशयं विआ-  
णस्त्वं हे वायुमूते ! अत्राऽस्मिन्नर्थे मुधैव वृथैव स्वास्थ्यं चित्तस्वैर्घ्यं  
न लभसे, एतत्संशयस्य कर्तुमयुक्तत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥ ३

अत्र भगवानुत्तरमाह—

या च शक्तिरसती प्रतिवस्तु सा कुतः समुदये समुदेति ? ।  
चेदिदं न, सिकतासमवाये किं न तैलजननं जगतीष्टम् ? ॥३६॥ ६

या च शक्तिः प्रतिवस्तु असती वस्तु वस्तु प्रति अविद्यमाना,  
सा समुदये वस्तुसमूहे कुतः समुदेति कथं प्रादुर्भवति ?, न समुदे-  
त्येवेत्यर्थः । चेद्यदि इदं प्रागुक्तं न स्यात्; एतावताऽवयवेष्वविद्य-  
मानाऽपि शक्तिः समुदाये चेत्प्रादुर्भवति तर्हि जगति लोके सिक-  
तासमवाये बालुकासमूहे तैलजननं तैलोत्पत्तिः किं न इष्टम् ?, कथं न  
इष्यते सेत्यर्थः । अयं भावः—न भूतसमुदायमात्रप्रभवा चेतना, १२  
भूतप्रत्येकावस्थायां तस्या अंशतोऽपि सर्वथानुपलम्बेः, यथा प्रत्येकं  
सर्वथाऽनुपलम्भाद्रेणुकणसमुदायप्रभवं तैलं न भवति । एवं चात्र  
प्रयोगः—“यद्येषु पृथगवस्थायां सर्वथा नोपलभ्यते तत्रेयां समुदायेऽपि १५  
न भवति, यथा सिकताकणसमुदाये तैलम् । यत्तु तेषां समुदाये  
भवति, न तस्य प्र(ष्ट)थगव्यवस्थितेषु तेषु सर्वथाऽनुपलम्भः, यथा एकै-  
कतिलावस्थायां तैलस्य, सर्वथा नोपलभ्यते च भूतेषु प्रत्येकावस्थायां १८  
चेतना, तस्मान्नासौ तत्समुदायमात्रप्रभवा, किंतु अर्थापत्तेरेव अन्य-  
त्किमपि जीवलक्षणं कारणान्तरं भूतसमुदायातिरिक्तं तत्र सङ्घटितं  
यत् इयं प्रभवतीति प्रतिपत्तव्यमिति ॥ ३६ ॥ २१

ननु 'प्रत्येकावस्थायां सर्वथानुपलम्भात्' इति अनैकान्तिकोऽयं हेतुः प्रत्येकावस्थायां सर्वथाऽनुपलब्धस्यापि मदस्य मद्याह्नसमुदाये ३ दर्शनादित्याशङ्क्याह—

शक्तिरन्ववयवं मदिराया अस्ति चेत्समुदिता प्रबला स्यात् ।  
चेन्न, तर्ह्यनियतं मदिराह्नं योज्यते न किमु मादसुखाप्त्यै ? ॥३७॥

६ मदिरायाः शक्तिः अन्ववयवं प्रत्यवयवं चेदस्ति तर्हि समुदिता अवयवसमुदायस्या सा प्रबला स्यात्, चेद्यदि एवं न भवेत् तर्हि माद-  
सुखस्य आप्त्यै मदसुखस्य प्राप्तये अनियतं अनिश्चितं घातकीकुसु-  
९ मादतिरिक्तं यत्किञ्चित् भस्मगोमयादि मदिराया अह्नं अवयवभूतं कारणवृन्दं किमु न योज्यते कथं न संयुक्तीक्रियते ? । एतावता घातकीकुसुमादिभिर्नियतैरेव कारणैः संयोजितैर्मदशक्तिरूपघते न  
१२ त्वनियतैः, घातकीकुसुमादिषु पुनः पृथक् न सर्वथा मदो नास्ति, अपि तु या च यावती च मदमात्रा पृथगपि तेष्वस्त्येव, ततो नानैकान्ति-  
कता हेतोरिति । मदि(दय)ति मदः स एव मादः प्रज्ञादित्वादण् ॥३७॥

१५ मृतेष्वपि एवं भविष्यतीत्याशङ्कामाविष्कृत्य परिहरन्नाह—

मात्रया क्षिति-जलादिषु विष्वक् चेतनाऽस्तु सकला समवाये ।  
मा ग्रहीरिति मतिं, मृतदेहे लेशतोऽपि लभसे न कथं ताम् ? ॥३८

१८ मात्रयाऽल्पेन अंशेन क्षिति-जलादिषु पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणमृतेषु विष्वक् (! पृथक्) पृथक् चेतनाऽस्ति, सा चेतना समवाये मृत-  
समुदाये सकला समस्ताऽस्तु । अयमर्थः—व्यस्तेष्वपि मृतेषु चैतन्य-  
मस्ति, तत्समुदाये तद्दर्शनात्, मद्याह्नेषु मदवदिति, यथा मद्याह्नेषु  
२२ मदः पृथक् अल्पत्याजातिस्पष्टः तत्समुदाये तु प्राकट्यमेति तथा

भूतेष्वपि पृथग्वास्थायामणीयसी चेतना तत्समुदाये तु मूयसीयम्  
 हे वायुभूते । इति मतिं एवंप्रकारां बुद्धिं मा ग्रहीर्मा अङ्गीकुरु भूत-  
 संसुदाये चेतनाया दर्शनात्, इति हेतोरसिद्धत्वात् । तथा हि—यदि ३  
 भूतसमुदायमात्रधर्मश्चेतना भवेत् तदा भूतदेहे भूतशरीरे लेशतोऽपि  
 तां चेतनां त्वं कथं न लभसे प्राप्नोषि ?, भूतसमुदायस्य तत्रापि  
 सत्त्वात्, ततश्च तत्र चेतनाऽनुपलम्भात् न भूतसमुदायमात्रधर्मश्चेतना ६  
 इति, तथा चासिद्ध एवायं हेतुरिति भावः ॥ ३८ ॥

अथ वायु-बह्वचोस्तदानीं तत्राभावात्तदनुपलम्भ इत्याशङ्कामावि-  
 ष्कृत्य परिहरन्नाह—

वायु-बह्विचिकले भूतदेहे सा न चास्ति मतिमित्यपि मा धाः ।  
 श्रोत्रतो नलिकया नय पूर्तिं तत्र तौ यदि भवेद्भवदिष्टम् ॥३९॥

वायु-बह्विम्यां विकले रहिते भूतदेहे सा चेतना न चास्ति न १२  
 विद्यते इत्यपि मतिं त्वं मा धाः मा धारय । यदि वायु-बह्विसंयोगे  
 भवता इष्टं भवदिष्टं चैतन्यं भवेत् तर्हि तत्र भूतदेहे श्रोत्रतः कर्णा-  
 दिद्वारतत्त्वौ वाय्वमी नलिकया सुषिरोपकरणविशेषेण पूर्तिं पूरणं नय १५  
 प्रापय पूरयेत्यर्थः । एतावता नलिकादिप्रयोगतस्त्र तत्पक्षेऽपि चैत-  
 न्यानुपलम्भात् भूतधर्मश्चेतन्यमिति भावः ॥ ३९॥

अथ विशिष्टतेजो-ऽबाधभावादनुपलम्भ इत्याशङ्कां प्रादुष्कृत्य १८  
 प्रतिविधातुमाह—

चेद्विशिष्टपचनाऽनलयोगो 7406  
 नास्ति तत्र, नु कुतो न विशिष्टौ ? ।

कारणादपि कुतो यदि तत्, किं

देहवर्तिनमृपैपि न जीवम् ? ॥ ४० ॥

तत्र मृतदेहे विशिष्टयोः पचनाऽनलयोर्वाय्वभ्योर्योगः सम्बन्धो नास्ति इति चेदाशङ्कसे तर्हि नु इति प्रश्ने, तत्र तौ विशिष्टौ कुतो न नः?, यदि त्वं श्रूये कुतोऽपि कारणात्तत्र तौ विशिष्टौ न स्तः तर्चाहि देहवर्धिनं शरीरस्थं जीवं चेतनमेव किं न उपैपि प्राप्नोषि?, कथं नाङ्गी-  
करोषीत्यर्थः । किं नामाऽऽत्मसत्त्वं विहायाऽन्यत्तद्वैशिष्ट्यं, ननु संज्ञा-  
६न्तरेणात्मसत्त्वमेव त्वयाऽपि प्रतिपादितं स्यादिति भावः ॥ ४० ॥

अथ मृतसमुदायातिरिक्तात्मसाधकानुमानसद्भावात् मृतधर्मश्चैत-  
न्यमिति ज्ञापयितुं तदात्मसाधकमनुमानमाह—

१ भौतिकेन्द्रियविभावित्तमर्थं कः सरेद्यदि भवेन्न हि जीवः? ।  
किं गवाक्षविवरैरनुभूतं संसरेद्गृहमथो पुरुषो वा? ॥ ४१ ॥

हे वायुमूते ! देहाद्भिन्नो देहमध्यस्थो यदि जीव आत्मा न हि  
१२ भवेत् तर्हि मृतेषु भवानि भौतिकानि यानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि  
तैः करणभूतैर्विभावितं प्रकाशितं साक्षादनुभूतमिति यावत् । अर्थ  
घटादिकं कः सरेत्? न कोऽपीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा  
१५ गवाक्षविवरैर्गवाक्षच्छिद्रैरनुभूतमर्थं किं गृहमालयः संसरेत्? अथो  
वाऽथवा पुरुषस्तन्मध्यस्थो मनुष्यः संसरेत्?, एतावता तत्र पुरुष एव  
सरेन्न तु गृहं, तद्गदत्रापि जीव एव संसर्त्ता न तु देह इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१० अमुमेवाऽर्थं पुनः स्पष्टतरमाह—

मन्दिरे क्वचन पञ्चगवाक्षे भिन्नमिन्द्रकृतिकारकमेकम् ।

२० चेत्प्रपश्यसि नरं गृहनाथमेवमात्मनि तनात्रपि पश्य ॥ ४२ ॥

पञ्च गवाक्षा यस्मिंस्तत् पञ्चगवाक्षं तस्मिन् कचन कस्मिंश्चिन्मन्दिरे  
 गृहे भिन्नभिन्नकृतीनां रूपदर्शन-रसास्वाद-शब्दश्रवणादिभिन्नभिन्न-  
 क्रियाणां कारकं कर्त्तारं एकं गृहनाथं गृहस्वामिनं नरं चेद्यदि त्वं ३  
 प्रपश्यसि तर्हि एवममुना प्रकारेण तनौ शरीरे य चात्मा जीवस्तत्रापि  
 पश्य विलोक्य, 'विवक्षातः कारकविभक्तयो भवन्ती'ति वचनात्  
 तन्वावात्मानमपि पश्येत्यर्थः । इह काव्यद्वयसूचिताऽनुमानस्वरूपं ६  
 चेदम्—“भूतेन्द्रियेभ्यो भिन्नरूपस्य पदार्थस्य कस्याऽपि धर्मश्चेतनेति  
 प्रतिज्ञा, भूतेन्द्रियोपलब्धार्थाऽनुस्मरणादिति हेतुः, यथा पञ्चभिर्ग-  
 वाक्षैरुपलब्धान् अर्थान् अनुस्मरतस्तदतिरिक्तस्य कस्यापि देवदत्तादेः ९  
 पुरुषस्य चेतनेति दृष्टान्तः । अयमत्र तात्पर्यार्थः—इह य एको  
 यैरनेकैरुपलब्धानर्थान् अनुस्मरति स तेभ्यो भेदवान् दृष्टः, यथा पञ्च-  
 भिर्गवाक्षैरुपलब्धानर्थाननुस्मरन् तेभ्यो देवदत्तः, यश्च यस्माद्भूतेन्द्रिया- १२  
 त्मकसमुदायाद्भिन्नो न भवति किं तर्हि ? अनन्यः, नायमेकोऽनेकोप-  
 लब्धानामर्थानामनुस्मर्त्ता, यथा शब्दादिप्राहकमनोविज्ञानविशेषः”  
 इत्यादि विशेषावश्यकवृत्तौ ( पृ० ७०९ गा० १६५७ ) ॥ ४२ ॥ १५

अथापरमपि भूतव्यतिरिक्ताऽऽत्मसाधकमनुमानमाह—

यच्च धित्सति पयः शिशुरादौ कापि तत्प्रथमवृत्तित एव ।  
 जीवमेनमवगच्छ ततस्त्वं देहभिन्नमपराऽपरदेहम् ॥ ४३ ॥ १८

१ गवाक्षेभ्यः । २ व्याप्तिरियं—अदुत 'यो यस्मात् भूतेन्द्रियात्मकसमुदायाद्  
 अभिन्नः । स एक एव न अनेकोपलब्धानामर्थानां अनुस्मर्त्ता, अनेकैर्भूतेन्द्रियैरुप-  
 लब्धानां पदार्थानां एक एव अनुस्मर्त्ता स भवति यो तेभ्यो भूतेन्द्रियेभ्यो भिन्नो  
 वर्तते, तस्मान्निगम एव-आत्मा तेभ्यो भूतेन्द्रियेभ्यो भिन्नो, यतः तस्याऽऽत्मनः  
 तैरुपलब्धानामर्थानां एकस्यैव अनुस्मर्त्तात्' ।

यच्च यत्पुनः शिशुर्बाल आदौ प्रथमत एव पयो मातुः स्तनोद्भवं  
 दुग्धं धित्सति धातुमिच्छति पानं कर्तुं वाञ्छतीत्यर्थः । तत् कापि  
 ३ कस्मिंश्चिद्भवान्तरे प्रथमवृत्तितः प्रथमवृत्तेरेव प्राक्तनजन्माभ्यासा-  
 देवेत्यर्थः । ततस्त्वस्मात्कारणात् हे वायुमूते ! त्वं एनं देहाच्छरीराद्  
 मित्रं अत एव प्रतिभवं अपरे अपरे देहा यस्य सोऽपराऽपरदेहत्वं  
 ३ जीवं चेतनमवगच्छ जानीहि । धित्सतीति । 'घेद् पाने' सन्नन्तः  
 'सनि मीमा-' (७।४।५४) इत्यादिना इसादेशः । इदमत्र  
 तात्पर्यम्—योऽयमाद्यः स्तनामिलापो बालस्य, अयमन्यामिलाप-  
 १ पूर्वकः, अनुभवात्मकत्वाद्भिलापत्वात् वा, सांप्रतामिलापवदिति ।  
 इह योऽमिलापः सोऽन्यामिलापपूर्वको दृष्टः, यथा सांप्रतामिलापः  
 यदमिलापपूर्वकश्चायमाद्यः स्तनामिलापः स शरीरादन्य एव, पूर्व-  
 १२ शरीरपरित्यागेऽपि इहत्याऽमिलापकारणत्वात् । ज्ञानगुणश्चाभिलापो न  
 गुणिनमन्तरेण संभवत्यतो यस्तस्याश्रयभूतो गुणी स शरीरातिरिक्त  
 आत्मेति ॥ ४३ ॥

१५ अनुमानान्तरमाह—

एवमेव सुख-दुःख-भयादेर्वेदकः स च परम्परयाऽर्भः ।

चेतना तव मता तनुजा चेदादितः कथमसौ व्यवहारः ? ॥ ४४ ॥

१८ च पुनः सोऽर्भो बालः एवमेव उक्तप्रकारेणैव परंपरया जन्मान्तर-  
 संसक्त्या सुख-दुःख-भयादेर्वेदको विज्ञाता बोध्य इति शेषः । चेद्यदि  
 तनोर्जाता तनुजा शरीरजा एव चेतना तव मताऽमिप्रेता तर्हि आदितः

२१ प्रथमत एव असौ सुख-दुःख-भयादिसंवेदनलक्षणो व्यवहारः कथं  
 स्यादिति शेषः । अयं भावः—अन्यसुखपूर्वकमिदमाद्यं बालसुखं,

२२ अनुभवात्मकत्वात्, सांप्रतसुखवत्, यत्सुखपूर्वकं चेदमाद्यं सुखं



तच्छरीरादन्यदेव, तदत्ययेऽपि इहत्यमुक्तकारणत्वात्, गुणश्चायन्, स च गुणिनमन्तरेण न सम्भवति, असौ यन्नस्याश्रयभूतो गुणी स देहा-  
द्विन्नः मुस्तानुभूतिमयो जीव इति सिद्धम् । एवं दुःस्व-मय-राग-द्वेष-  
शोकादयोऽपि जानीयाः । मतेति । 'मतिबुद्धि' (३।२।१८८)  
इत्यादिसूत्रेण वर्तमाने क्तः । मतिरिह इच्छा, बुद्धेः पृथगुपादानात् ।  
तवेत्यत्र 'क्तस्य च वर्तमाने' (२।३।६७) इति पष्ठी । मता इष्टा, ६  
त्वया इष्यमाणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथैवमनुमानेन शरीराद्विन्नं जीवं संसाध्य पुनः परामिप्रायं  
प्रादुष्ट्य निराकुर्वन्नाह—

चेत्स्वभावमवलम्ब्य न मुञ्चे-

राग्रहं, वद तदा स च कीदृक्?, ।

चिन्मयोऽयमिति चेत्, न जडेना-

ञ्चेति भूतनिवहेन चिदात्मा ॥ ४५ ॥

हे वायुमूते ! चेद्यदि इहत्यमुस्ताद्यनुभवस्य कारणं स्वभावमव-  
लम्ब्य आश्रित्य शरीरादभिन्न एवात्मेति आग्रहं हठं त्वं न मुञ्चेर्न १५  
त्यजेः, तदा वद ब्रूहि स चात्मा कीदृक्? कीदृशोऽन्तीत्यर्थः ।  
अथाऽयमात्मा चिन्मयो ज्ञानमय इति चेद्भूये तर्हि चिदात्मा चिन्मयो  
जीवो जडेन भूतनिवहेन भूतसमुदायेन न अन्वेति न समवाय- १८  
सम्बन्धमुपगच्छति । अवयवावयविव्यतिरिक्तयोर्द्रव्ययोः संयोगसम्ब-  
न्धस्यैवाभ्युपगमात्, अवयवावयवविभावस्त्वनयोर्न संजायतीति मिश्रै- २०

१ देहाऽऽननोः । २ सेयम् मिश्रस्वभावता-यत् आत्मनो ज्ञानमयत्त्व-  
चेतनरूपता, दृष्टेरस्य च जडस्वरूपता ।

स्वभावत्वात् । अनयोः संयोगसम्बन्धाभ्युपगमे तु सिद्ध एव देहाद्भिन्नो जीव इति भावः ॥ ४५ ॥

३ अथोपसंहरन्नाह—

अस्ति स प्रकट एव तदात्मा  
भेदवांश्च मनसोऽप्युपयोगी ।

६ व्यापृतिं जगति यस्य विमुच्य  
ज्ञानकार्यमखिलं निहतं स्यात् ॥ ४६ ॥

तत् तस्मात्कारणात् स आत्मा प्रकट एव शरीराद्भेदोऽस्यास्तीति

९ भेदवान्, च पुनर्मनसः सङ्कल्पहेतोश्चेतसोऽपि उपयोगोऽस्यास्तीति उपयोगी अस्ति विद्यते । यस्याऽऽत्मनो व्यापृतिं व्यापारं विमुच्य त्यक्त्वा जगति लोकेऽखिलं समस्तं ज्ञानकार्यं ज्ञानविषयीभूतं कार्यं  
१२ निहतं स्यात् निहन्येत । ततश्च स आत्मा शरीराद्भिन्न एव प्रतिपत्तव्य इति तात्पर्यम् ॥ ४६ ॥

एवं भगवता संशये छिन्ने सति वायुभूतिः किं कृतवानित्याह—

१५ इति हृदि कुविकल्पव्याधिवाधावियुक्तो  
भगवति जिननाथे सर्ववित्त्वं प्रतीत्य ।

सपदि सपरिवर्हस्त्रीणि रत्नानि गृह्णन्

१८ शिवपदपथपान्थोऽभूद्विजो वायुभूतिः ॥ ४७ ॥

इत्यनेन प्रकारेण हृदि हृदये यः कुविकल्पः कुतिसत्तविमर्शः स एव व्याधी रोगस्तस्य वापया पीडया वियुक्तो विप्रमुक्तो वायुभूति-

२१ द्विजो भगवति जिननाथे श्रीवीरस्वामिनि सर्ववित्त्वं सर्वज्ञत्वं प्रतीत्यं

ज्ञात्वां सपदि शीघ्रं सह परिवर्हेणेति सपरिबर्हः सपरिकरः त्रीणि  
रत्नानि ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि गृह्णन् भगवत्पार्श्वे स्वीकुर्वन् शिव-  
पदस्य मुक्तिस्थानस्य यः पथो मार्गस्तत्र पान्थः पथिकोऽभूत् । ६  
पथेति । पथशब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति  
त्रिकाण्डशेषकोशे उक्तत्वात् । पान्थ इति । पन्थानं नित्यं गच्छतीति  
विग्रहे 'पन्थो ण नित्यम्' ( ५।१।७६ ) इति णप्रत्ययः, पन्थ इत्या-  
देशश्च । इदं मालिनीछन्दः, एतल्लक्षणं तु प्रागुक्तमेवेति ॥ १७ ॥

इति गौतमलघुबन्धुद्वयदीक्षाग्रहणवर्णनो

नामाऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

९

इति स्पष्टम् ।

इति श्रीगौतमीयप्रकाशाख्यायां श्रीगौतमीयमहाकाव्यव्याख्यायां  
अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

१२

नवमः सर्गः ।

व्यक्ताभिधानोऽथ विशारदानां सदस्युपाध्यायपदप्रतिष्ठः ।  
आतृत्रयं प्रव्रजितं निशम्य श्रीवीरनाथं प्रणिनंसुरासीत् ॥ १ ॥ १५  
विशुद्धविज्ञानकरं प्रसाच्य व्यक्तादिविप्रा भवसिन्धुमध्यात् ।  
समुद्धृता येन जिनेश्वराय नमोऽस्तु तस्मै त्रिशलाऽऽत्मजाय ॥१॥  
अथानन्तरं विशारदानां पण्डितानां सदसि समायां उपाध्याय-१८  
पदस्य प्रतिष्ठा स्थापनं यस्य स तथोक्त एवंविधो व्यक्ताभिधानो  
व्यक्तनामा पण्डितः, आतृत्रयमिन्द्रगूत्यादिसहोदरत्रितयं प्रव्रजितं  
श्रीवीरपार्श्वे दीक्षितं निशम्य ध्रुत्वा श्रीवीरनाथं प्रणन्तुमिच्छुः प्रणिनंसुः  
आसीत् अभवत् । स्वयमपि भगवन्तं, नगस्कर्तुमैच्छदित्यर्थः । २२

प्रतिष्ठेति । 'प्रतिष्ठा मर्यादादेवादिस्वापनयोरपी'ति मन्त्रः (१) । अस्मिन्  
सर्गे इन्द्रवज्रोपजातिछन्दसी, तल्लक्षणे च प्रागुक्ते एव ॥ १ ॥

३ समाजगाम स्वपरिच्छदेन

छन्न व्यतीत्याऽऽशु जिनोपकण्ठम् ।

व्यक्ताऽभ्युपेहीति जिनोऽप्यवादी-

६ द्विसुञ्च भूतेषु च नास्तिभावम् ॥ २ ॥

अत्र 'स' इति कर्तृपदमध्याहार्यम् । स व्यक्तनामा उपाध्यायः  
छन्न शाब्दं व्यतीत्य विलङ्घ्य परित्यजेति यावत् । आशु शीघ्रं  
९ स्वपरिच्छदेन स्वच्छान्नपरिवारेण सह जिनस्य श्रीवीरपरमेश्वरस्य  
उपकण्ठं समीपं समाजगाम संप्राप्तः । तदा जिनो वीरममुरपि हे  
व्यक्त ! त्वमभ्युपेहि अभ्यागच्छ, च पुनर्भूतेषु पृथिव्यादिषु नास्ति-  
१२ मायं नास्त्विदं विमुञ्च परित्यज, 'भूतेषु नास्तित्वबुद्धिं मा धा' इत्यर्थः,  
इत्येवमवादीत् वदति स्म ॥ २ ॥

अथ यथा एतस्य संशयस्तथा दर्शयन्नाह—

१५ स्वप्नोपमं वै जगदिन्द्रजालो-

पमं विचार्येति वचो विचारम् ।

भूतानि लुम्पस्ययवा व्यपेक्षा-

१८ माश्रित्य सर्वं ननु वेत्ति शून्यम् ॥ ३ ॥

हे व्यक्त ! वै इत्यवधारणे, इदं जगत् स्वप्नोपमं अथवा इन्द्रजालो-  
पमं वर्षते इत्येवंरूपं विचारोऽस्त्यसिन्निति विचारं 'अर्थआदिभ्योऽच्'  
(५।२।१२७) विचारगर्भितमित्यर्थः । वचो वेदवचनं विचार्य  
२१ सहृदये पर्यालोच्य त्वं भूतानि लुम्पसि नास्तित्वेन विजानासि अथवा

विरुद्धा अपेक्षा व्यपेक्षा विरुद्धवेदपदार्थपर्यालोचना तामाश्रित्य, ननु इत्यवधारणे, सर्वं लोकं शून्यं वेत्सि जानासि । अयं भावः—पृथिव्यप्ते-जोवाग्वाकाशलक्षणानि पञ्चभूतानि तानि च किं सन्ति न वेत्ति त्वं ३ मन्यसे, संशयश्च तत्राऽयं विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनो वर्तते । तानि चामूनि वेदपदानि—‘स्वप्नोपमं वै सकलम्’ ‘इत्येष ब्रह्मविधिरञ्जसा विज्ञेय’ इत्यादि, ‘तथा पृथिवी देवता आपो देवता’ इत्यादि । एतेषां ६ चायमर्थः तव प्रतिभासते, स्वप्नोपमं स्वप्नसदृशं वै-निपातोऽवधारणे, सकलमशेषं जगदित्येष ब्रह्मविधिः परमार्थप्रकारः अञ्जसा प्रगुणेन न्यायेन विज्ञेयो ज्ञातव्य इति, तदेवमादीनि वेदपदानि किल भूत-९ निहवपराणि तथा पृथिवी देवता इत्यादीनि तु तत्सत्ताप्रतिपादकानि, अतस्तव संशयः ।

भूतानां स्वप्नसादृश्यादिभावना त्वेवं, यथा हि—स्वप्ने किल कश्चि- १२ निःस्वोऽपि निजगृहाङ्गणे गजघटा-तुरगगण-मणि-कनकराश्यादिक-मभूतमपि पश्यति । “भार्यायां चेन्द्रजालक्रियारूपायामविद्यमानमपि कनक-मणि-मौक्तिक-रजतभाजना-ऽऽराम-पुष्प-फलादिकं दृश्यते तथै- १५ तान्यपि भूतान्येवंविधान्येव, यतो विचार्यमाणान्येतानि सर्वथैव न काञ्चियुक्तिं सहन्ते । भूतेषु संशये पुनर्जीवादिषु का वार्ता ? तेषां भूतविकाराधिष्ठानत्वात्, तस्मात्सर्वस्यापि भूतजीवादिवस्तुनस्त्वदभि- १० प्रायेणाऽभावात् सर्वशून्यताशङ्की त्वं निरवशेषमपि लोकं स्वप्नेन्द्रजा-लमायोपमं मन्यसे इति” । परमेतेषां वेदपदानामर्थं, युक्तिहृदयं च त्वं न वेत्सि तेन संशयं कुरुष्वे । एषामर्थस्तु अत्रे वक्ष्यते ॥ ३ ॥ २१

अथ व्यक्तचेतोगतां युक्तिं भगवान् व्यक्तीकुर्वन्नाह—

तथा ह्यकुम्भव्यतिरिक्तकुम्भेऽन्योन्याश्रयाऽपेक्षणमस्ति यस्मात् ।  
 ३ सिद्धिः स्वतो वस्तुन एव नास्ति, प्रतीयते तेन तु शून्यतैव ॥४॥  
 तथा हि तामेव युक्तिं दर्शयति—कुम्भाद्धटाद् व्यतिरिक्ता  
 अकुम्भाः स्तम्भादयः पदार्थास्तेभ्यो व्यतिरिक्तो भिन्नः कुम्भः तत्र,  
 ५ यस्मात्कारणादन्योन्याश्रयस्य इतरेतराश्रयस्य अपेक्षणमपेक्षाऽस्ति । न  
 हि अकुम्भव्यतिरेकेण चाऽकुम्भ इति व्यपदेश इति स्पष्टमेवाऽन-  
 योरन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । तस्मात् स्वतोऽन्याऽनपेक्षया वस्तुनः  
 ९ कस्यापि पदार्थस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्नास्त्येव । तु इति विशेषे, तेन हेतुना  
 शून्यतैव प्रतीयते ज्ञायते ॥ ४ ॥

यथा स्वतो न सिद्धिस्तथा परतोऽपि नेत्याह—

१२ यः कश्चिदर्थः स च कार्यरूपः स्यात्कारणं वा व्यवहारतोऽत्र ।  
 परस्परापेक्षितयाऽनयोर्यत्स्वतो न सिद्धिः परतोऽपि नैवम् ॥ ५ ॥

अत्राऽस्मिन् लोके यः कश्चिदर्थः स च व्यवहारतः कार्य रूपं

१५ स्वरूपं यस्य स कार्यरूपः स्यात् । कारणं वा कारणरूपो वा स्यात् ।

अनयोः कार्यकारणयोः परस्परापेक्षितयाऽन्योन्यापेक्षित्वेन यद्यस्मा-  
 त्कारणात् स्वतो न सिद्धिः एवममुनैव प्रकारेण परतोऽपि न सिद्धिः;

१८ अस्तीति शेषः । अत्र विशेषावश्यकवृत्त्यनुसारेण काव्यद्वयस्य भावना  
 त्वियम्—“हे व्यक्त ! भवतोऽयमभिप्रायो यथा किल न स्वतो न

२० परतो न चोच्यते नाऽप्यन्यतो भावानां सिद्धिः सम्भाव्यते, कार्य-

१ 'तेन तु शून्यतैव' इति अग्नीमुदितपुस्तके पाठः, स च टीकाहता न सम्मत  
 इति प्रतिभाति । २ 'स्वतोऽपि सिद्धिः परतोऽपि नैवम्' इति काशीमुदितपाठः ।

कारणादिभावस्याऽऽपेक्षिकत्वात्, ह्रस्वदीर्घव्यपदेशवत् । तथा हि—  
यत् किमपि भावजातमस्ति तेन सर्वेणापि कार्येणापि भवितव्यं,  
कारणेन वा, तत्र कार्यं कारणेन क्रियत इति कारणार्थं एव तस्य ३.  
कार्यव्यपदेशः, न तु (कार्यस्य) कार्यत्वं स्वतःसिद्धं किमप्यस्ति ।  
एवं कारणमपि कार्यं करोतीति कार्यार्थं एव तस्य कारणत्व-  
व्यपदेशः, न तु तस्य कारणत्वं स्वतःसिद्धं किञ्चिदस्ति । तदेवं ६  
कार्यादिभावः स्वतो न सिध्यति, यच्च स्वतो न सिद्धं तस्य परतोऽपि-  
सिद्धिर्नास्ति, यथा खरविपाणस्य । ततश्च न स्वतःकार्यादिभावो नापि-  
परतः, 'स्वपरोमयात्तर्हि तत्सिद्धिरिति' चेत्,—तदयुक्तं, व्यखादु- ९  
मयस्मात्तत्सिद्धेरभावात्तत्समुदायेऽपि तदऽयोगात् । न हि सिकताकणेषु-  
प्रत्येकमसत्तैलं तत्समुदाये प्रादुर्भवति, अपि च उमयस्मात्सिद्धिपक्षे-  
इतरेतराश्रयदोषः प्राप्नोति । यावद्धि कार्यं न सिध्यति न ताव- १२  
त्कारणसिद्धिरस्ति । यावच्च कारणं न सिध्यति न तावत्कार्यं सिद्धि-  
माप्नादयति, अत इतरेतराश्रयदोषः, तस्मान्नोभयतोऽपि कार्यादि-  
भावसिद्धिर्नाप्यन्यतोऽनुभवत इत्यर्थः । स्वपरोमयव्यतिरेकेणाऽन्यस्य १५  
वस्तुनोऽसत्त्वेन निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । एवं ह्रस्वदीर्घलक्षणे दृष्टान्तेऽ-  
प्यन्ययो भावनीयः । तथा हि—प्रदेशिन्या अङ्गुष्ठमपेक्ष्य दीर्घत्वं  
प्रतीयते । मध्यमां त्वपेक्ष्य ह्रस्वत्वं, परमार्थेन त्वियं स्वतो न ह्रस्वा, १८  
नापि दीर्घा, तदेवं न स्वतो ह्रस्वदीर्घत्वयोः सिद्धिः । ततः परतः,  
उभयतः, अनुभवतश्च तत्सिध्यभावो यथोक्तवद्भावनीयः, तस्मात्कथ- २०  
मपि वस्तुसिद्धेरसम्भवात् शून्यतैव सिध्यतीति ॥ ५ ॥ — २१

पुनः प्रकारान्तरेणापि शून्यतासिद्ध्यर्थं यत्तेनाभिप्रेतं तद्भग-  
वानाऽऽह—

सूक्ष्मत्वतो वस्तुनि नाभिगम्या-

वाद्यन्तभागौ परमाणुरूपा ।

३ लभ्यं कथं वा तदधीनमध्यं ?

तस्मात्तवाऽऽस्था ननु शून्यतायाम् ॥ ६ ॥

अत्र परमाणुशब्देन परमाणुप्रतरो लक्ष्यते । ततश्चायमर्थः—

४ परमाणुरूपा परमाणु-प्रतरस्वरूपौ वस्तुनि स्तम्भादिपदार्थे आद्यन्तभागौ सर्वारातीयभागपरभागौ सूक्ष्मत्वतः सूक्ष्मत्वेन नाभिगम्यौ नोपलभ्यौ स्तः, वा पुनस्तयोरौद्यन्तभागयोरधीनं तदधीनं तदन्तरितमित्यर्थः,

५ ईदृशं यन्मध्यं वस्तुनो मध्यभागस्तत्कथं लभ्यम्? अदर्शनादेव तन्नोपलभ्यते इत्यर्थः । तस्मात्कारणान्ननु निश्चितं तव शून्यतायामास्थाऽपेक्षा आदरोऽस्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः—ईह यथावददृश्यं

६ तदसत् एव, अनुपलम्भात्, खरविषाणवत्, इति निवृत्ता तद्वार्त्ता । दृश्यस्यापि च स्तम्भ-कुम्भ-कुब्जादेः पर-मध्यभागयोरसत्त्वमेव, अर्वाग्भागान्तरितत्वेन तयोरप्यदर्शनात्, अर्वाग्भागस्यापि च सावयवत्वात्पुनरन्यः

७ स्वल्वाराद्भागस्तस्याप्यन्य इत्येवं तावद्यावत्सर्वारातीयभागस्य परमाणु-प्रतरमात्रत्वेनाऽतिसौक्ष्म्यात्पूर्वेषां चाराद्भागानामन्यस्यान्येनान्तरित्वेनानुपलब्धिः । ततश्चोक्तन्यायेन परभाग-सर्वारातीयभागलक्षणोभय-

८ भागानुपलम्भात् सर्वस्यापि वस्तुजातस्यानुपलब्धेः शून्यं जगदिति । तदेवमुक्तयुक्त्या सर्वस्यापि भूतादेरभावः प्राप्नोति । श्रूयते च श्रुतौ

९ भूतादिसद्भावोऽपीति संशयः ॥ ६ ॥

१ 'नाभिगम्यौ वाऽऽद्यन्तभागौ' इति ऋषीमुद्रितपाठध्वन्यः । २ आराद्य भवम् आद्यतीयम्-समीपस्थम् इत्यर्थः । ३ विशेषा० बृहद्वाचौ (१०. ७२५. गा० १६९६) ।



अधैर्त्वं पूर्वपक्षमुक्त्वा भगवान् प्रतिविधानमाह—

व्यक्तोत्तरं तत्र गृहाण पक्षं स्वमेन्द्रजालोपमितं जगद्यत् ।

आख्यातमेतच्च विरागतायै मोहस्य हान्यै तदनित्यतातः ॥ ७ ॥ ३

हे व्यक्त ! तत्र तस्मिन्नुक्तेऽर्थे त्वमऽस्मागिरुच्यमानं उत्तरं पक्षं गृहाण उत्तरं शृणु इत्यर्थः । श्रुतौ यदेतत् स्वमेन्द्रजालोपमितं स्वमेन्द्रजालमायासदृशं जगत् आख्यातं उक्तं, तच्च विरागतायै जन्तूनां वैराग्योत्पादनार्थमित्यर्थः । तथा मोहस्याऽज्ञानस्य हान्यै त्यागार्थमित्यर्थः । तथाऽनित्यतातो जगतोऽनित्यत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ भूतादिसद्भावं युक्त्या प्रतिपादयन्नाह—

यंचिन्तितं दृष्टमथाऽनुभूतं श्रुतं च तत् स्वप्नगतं सदेव ।

प्रबोधिनश्चेत्तदसत्तथाऽपि स्थिता परत्रैव तदर्थसत्ता ॥ ८ ॥

यद्वस्तु चिन्तितं अन्यदा हृदि पर्यालोचितं विभव-बलमादि, तथा दृष्टं करि-तुर्गादिकं, अथ-अथवाऽनुभूतं स्नान-भोजन-विलेपनादि, च पुनः श्रुतं स्वर्ग-नरकादिकं, तत्सर्वं वस्तु सदेव विद्यमानमेव स्वप्नगतं प्राप्तं भवति, नाऽविद्यमानं किञ्चिदित्यर्थः । चेद्यदि प्रबोधो जागरणमस्त्यस्येति प्रबोधी तस्य जाग्रतः सतत्सर्वं स्वप्नगतं वस्तु असत् प्रायोऽविद्यमानमेव तथापि अपरत्राऽन्यत्र प्रदेशे तेषां स्वप्नदृष्टानामर्थानां वस्तूनां सत्ता विद्यमानता तदर्थसत्ता स्थितैव । अतः स्वप्नदृष्टार्थानामप्यभावाऽभावात् कथं शून्यं जगदिति भावः ॥ ८ ॥

एवं स्वप्नमाश्रित्य युक्तिमुक्त्वा इन्द्रजालमाश्रित्याह—

यद्यप्यसत्प्रस्तुतमिन्द्रजालं तथाऽप्यसन्तो न तदीयभावाः ।

तथा जगज्जालविशालगर्भे भूतानि सन्त्येव न काऽपि शङ्का ॥९॥ २२

यद्यपि प्रस्तुतं प्रस्तावापन्नं इन्द्रजालं असत् अविद्यमानमेव,  
 तथापि तस्येन्द्रजालस्येमे तदीया इन्द्रजाले दृश्यमाना भावाः पदार्था  
 ३ असन्तोऽसद्भूता, न सन्तीति शेषः, तेषामप्यन्यत्र विद्यमानत्वादिति  
 भावः । तथा तेन प्रकारेण जगदेव जन्तूनां बन्धनहेतुत्वाज्जालं तस्य  
 विशालो विस्तीर्णो यो गर्भो मध्यं, तस्मिन् भूतानि सन्त्येव । अत्रार्थे  
 ६ काऽपि शङ्का न कर्त्तव्येति शेषः ॥ ९ ॥

पुनः सर्वेशून्यतायामिष्यमाणायां स्वप्नाऽस्वप्नादिव्यवहाराभावप्रसङ्ग  
 एवेति दर्शयन्नाह—

- ९ स्वप्नेन्द्रजाले अपि भावरूपे कुतोऽन्यथा स्यात्तदभावयुक्तिः ? ।  
 अस्वप्न इत्येवमनिन्द्रजालमिति प्रतीतिर्यत ऊहनीया ॥ १० ॥
- स्वप्नश्च इन्द्रजालं च स्वप्नेन्द्रजाले ते अपि भावरूपे विद्येते,  
 १२ नाऽभावरूपे इत्यर्थः । अन्यथा स्वप्नादेर्भावत्वाऽभावे तयोः स्वप्नेन्द्र-  
 जालयोरभावयुक्तिर्भवदुक्ताऽभावोपपत्तिः कुतः स्यात् ? , कुतोऽपि न  
 स्यादित्यर्थः । यतो यस्मात्कारणान्न स्वप्नोऽस्वप्न इत्येव तथा न इन्द्र-  
 १५ जालमनिन्द्रजालमित्येवं या प्रतीतिः सा ऊहनीया विचार्या । इद-  
 मत्र तात्पर्यम्—सर्वेशून्यत्वेऽभ्युपगम्यमाने स्वप्नोऽयमस्वप्नो वा ? ,  
 तथा इन्द्रजालमिदमनिन्द्रजालं वेत्यादिको विशेषः किं कृतः स्यात् ?  
 १८ स्वप्नादीनां विशेषनिबन्धनाभावात्समैव कल्पान्न भवति ? यादृशः

योऽस्वप्नः स स्वप्नः इत्यादि ? । तस्मात्सन्ति एवं सर्वे भावा न पुनः  
शून्यतेति ॥ १० ॥

पुनर्भूतसद्भावं प्रकारान्तरेण समर्थयन्नाह—

सद्वस्तुनि स्यादथ संशयोऽपि यत्स्थाणुपुंसोः स्फुट एव दृश्यः ।  
तद्भूतसन्देहविशेष एव प्रस्फोरयत्यत्र तदर्थसत्ताम् ॥ ११ ॥

अथ संशयोऽपि सद्वस्तुनि विद्यमाने एव वस्तुनि स्यात्, नावि-  
द्यमाने इत्यर्थः । कथमित्याह—यद्यस्मात्कारणात् स्थाणु-पुंसोः शङ्कु-  
पुरुषयोरेव संशयः स्फुटः प्रकटो दृश्यो दर्शनीयोऽस्ति, तच्चस्मात्कार-  
णात् भूतानां यः सन्देहविशेषः स एव अत्र लोके तदर्थसत्तां  
भूतपदार्थसद्भावं प्रस्फोटयति प्रकाशयति । प्रपूर्वात् 'स्फुर स्फुरणे'  
अस्माद्धेतुमणिजन्ताल्लद् । अत्रायं भावः—असति भूतकदम्बके  
संशयः खकुसुम-खरविपाणयोरिव न युक्तः, अपि त्वभावनिश्चय एव  
स्यात्, सत्त्वेवंभूतेषु स्थाणु-पुरुषादिष्विव संशयो युक्तः । यदि पुनर-  
सत्यपि वस्तुनि सन्देहः स्यात् तदाऽविशेषेण खरविपाणादिष्वपि  
स्यात्, न च सोऽस्ति तस्मात्सन्त्येव भूतानीति ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं प्राग् न स्वतो भावानां सिद्धिरित्यादि तत्पतिनि-  
धातुमाह—

अपेक्ष्य भावं परमर्थसत्तां त्वं मन्यसे तन्न सहेत युक्तिम् ।  
हस्यं च दीर्घं च समं च वस्तु स्वसत्तयाऽपि प्रतिमासमेति ॥ १२ ॥

हे व्यक्त । त्वं परमन्यं भावं पदार्थमपेक्ष्य अर्थसत्तां पदार्थसद्भावं  
मन्यसे न स्वतः, परं तत् त्वन्मतं युक्तिं न सहेत युक्तिक्रमं नास्ती-  
त्यर्थः । कथमित्याह—हस्यं चेत्यादि । चकारः समुच्चये, सम-  
शब्देनाऽत्र तदुभयं गृह्यते । ततश्चायमर्थः—हस्यं दीर्घं तदुभयं च १३

ोऽत्रमः स त्वमः इत्यादि ? । तल्लात्तन्ति एवं सर्वे भावा न पुनः  
 ध्वन्यतेति ॥ १० ॥

पुनर्नूतसद्भावं प्रकारान्तरेण मनर्थयन्नाह—

सद्वस्तुनि स्वादथ संगयोऽपि यत्स्याशुपुंसोः स्फुट एष दृश्यः ।  
 तद्भवसन्देहविशेष एव प्रस्फोरयत्यत्र तदर्थसत्ताम् ॥ ११ ॥

अथ संगयोऽपि सद्वस्तुनि विद्यमाने एव वस्तुनि स्यात्, नावि-  
 क्षणाने इत्यर्थः । कथनित्याह—यद्यन्नात्कारणात् स्यात्पुंसोः गङ्गा-  
 पुरुषयोरेप संगयः स्फुटः प्रकटो दृश्यो दर्शनीयोऽपि, तत्तन्नात्कार-  
 णात् नूतनां यः सन्देहविशेषः स एव अत्र लोके तदर्थसत्तां १

नूतपदार्थसद्भावं प्रस्फोटयति प्रकाशयति । प्रपूर्वात् 'स्फुर स्फुरणे'  
 कलाद्धेतुनपिगवन्त्याह । अत्रायं भावः—असति नूतकदम्बके  
 संगयः तद्गुणमन्तरविषाणयोरेव न युक्तः, अपि त्वभावनिश्चय एव १२  
 स्यात्, सत्त्वेवंमूलेषु स्यात्पु-पुरुषादिष्विव संगयो युक्तः । यदि पुनर-  
 सत्त्वपि वस्तुनि सन्देहः स्यात् तदाऽविशेषेण तरविषाणादिष्वपि  
 स्यात्, न च सोऽपि तल्लात्तन्त्येव नूतनीति ॥ ११ ॥ १५

अथ यदुक्तं प्राग् न ततो भावानां सिद्धिरित्यादि तल्लतिवि-  
 धायुनाह—

अपेक्ष्य भावं परमर्थसत्तां त्वं मन्यसे तन्न सहेतु युक्तिम् । १८  
 हस्तं च दीर्घं च समं च वस्तु स्वसत्तयाऽपि प्रतिभासतेति ॥ १२ ॥

हे व्यक्त ! त्वं परमन्यं भावं पदार्थनपेक्ष्य अर्थसत्तां पदार्थसद्भावं  
 मन्यसे न ततः, परं तत् त्वन्नतं युक्तिं न सहेतु युक्तिममं नास्ती- २१  
 त्यर्थः । कथनित्याह—हस्तं चेत्यादि । चकारः समुच्चये, सम-  
 सन्देहाऽत्र तदुभयं गृह्यते । तद्विषयनर्थः—हस्तं दीर्घं तदुभयं च २२

यद्यपि प्रस्तुतं प्रस्तावापन्नं इन्द्रजालं असत् अविद्यमानमेव,  
 तथापि तस्येन्द्रजालस्येमे तदीया इन्द्रजाले दृश्यमाना भावाः पदार्था  
 ३ असन्तोऽसद्भूता, न सन्तीति शेषः, तेषामप्यन्यत्र विद्यमानत्वादिति  
 भावः । तथा तेन प्रकारेण जगदेव जन्तूनां बन्धनहेतुत्वाज्जालं तस्य  
 विशालो विस्तीर्णो यो गर्भो मध्यं, तस्मिन् भूतानि सन्त्येव । अत्रार्थे  
 ६ काऽपि शङ्का न कर्तव्येति शेषः ॥ ९ ॥

पुनः सर्वशून्यतायामिष्यमाणायां स्वप्नाऽस्वप्नादिव्यवहाराभावप्रसङ्ग  
 एवेति दर्शयन्नाह—

९ स्वप्नेन्द्रजाले अपि भावरूपे कुतोऽन्यथा स्यात्तदभावयुक्तिः ? ।  
 अस्वप्न इत्येवमनिन्द्रजालमिति प्रतीतिर्यत ऊहनीया ॥ १० ॥

स्वप्नश्च इन्द्रजालं च स्वप्नेन्द्रजाले ते अपि भावरूपे विद्येते,

१२ नाऽभावरूपे इत्यर्थः । अन्यथा स्वप्नादेर्भावत्वाऽभावे तयोः स्वप्नेन्द्र-  
 जालयोरभावयुक्तिर्भवदुक्ताऽभावोपपत्तिः कुतः स्यात् ? , कुतोऽपि न  
 स्यादित्यर्थः । यतो यस्मात्कारणाच्च स्वप्नोऽस्वप्न इत्येव तथा न इन्द्र-

१५ जालमनिन्द्रजालमित्येवं या प्रतीतिः सा ऊहनीया विचार्या । इद-  
 मत्र तात्पर्यम्—सर्वशून्यत्वेऽभ्युपगम्यमाने स्वप्नोऽयमस्वप्नो वा ? ,  
 तथा इन्द्रजालमिदमनिन्द्रजालं वेत्यादिको विशेषः किं कृतः स्यात् ?

१८ स्वप्नादीनां विशेषनिबन्धनाभावात्समैव कस्मान्न भवति ? यादृशः  
 स्वप्नोऽस्वप्नोऽपि तादृश एव यादृशश्चाऽस्वप्नः स्वप्नोऽपि तादृश एवे-  
 २० त्यादि । अथवा विपर्ययः कुतो न भवति ? यः स्वप्नः सोऽस्वप्नः

१ 'अन्यथाऽस्य तदभावयुक्तिः' इति षष्ठीमुद्रितपाठोऽस्त्वारस्याच्छन्दोमह-  
 दोपदुष्टताचामनोरमः ।

योऽसन्नः स सन्नः इत्यादि ? । तस्मात्सन्ति एवं सर्वे भावा न पुनः  
शून्यतेति ॥ १० ॥

पुनर्भूतसद्भावं प्रकारान्तरेण समर्थयन्नाह—

सद्भस्तुनि स्यादथ संशयोऽपि यत्स्याणुपुंसोः स्फुट एव दृश्यः ।  
तद्भूतसन्देहविशेष एव प्रस्फोरयत्यत्र तदर्थसत्ताम् ॥ ११ ॥

अथ संशयोऽपि सद्भस्तुनि विद्यमाने एव वस्तुनि स्यात्, नावि-  
द्यमाने इत्यर्थः । कथमित्याह—यद्यस्मात्कारणात् स्याणु-पुंसोः शुद्ध-  
पुरुषयोरेव संशयः स्फुटः प्रकटो दृश्यो दर्शनीयोऽस्ति, तत्तस्मात्कार-  
णात् भूतानां यः सन्देहविशेषः स एव अत्र लोके तदर्थसत्तां  
भूतपदार्थसद्भावं प्रस्फोटयति प्रकाशयति । प्रपूर्वात् 'स्फुर स्फुरणे'  
अस्माद्धेतुमणिजन्ताहृद् । अत्रार्थ भावः—असति भूतकद्रम्बके  
संशयः खकुमुम-खरविषाणयोरिव न युक्तः, अपि त्वभावनिश्चय एव  
स्यात्, सत्त्वैवंभूतेषु स्याणु-पुरुषादिष्विव संशयो युक्तः । यदि पुनर-  
सत्यपि वस्तुनि सन्देहः स्यात् तदाऽविशेषेण खरविषाणादिष्वपि  
स्यात्, न च सोऽस्ति तस्मात्सन्त्येव भूतानीति ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं प्राग् न स्वतो भावानां सिद्धिरित्यादि तत्प्रतिवि-  
धानुमाह—

अपेक्ष्य भावं परमर्थसत्तां त्वं मन्यसे तन्न सहेत युक्तिम् ।  
द्वस्त्वं च दीर्घं च समं च वस्तु स्वसत्तयाऽपि प्रतिमास्यमेति ॥ १२ ॥

हे व्यक्त ! त्वं परमन्यं भावं पदार्थमपेक्ष्य अर्थसत्तां पदार्थसद्भावं  
मन्यसे न स्वतः, परं तत् त्वन्मतं युक्तिं न सहेत युक्तिंशमं नाम्नी-  
त्यर्थः । कथमित्याह—द्वस्त्वं चेत्यादि । चकारः समुच्चये, सम-  
शब्देनाऽत्र तदुभयं गृह्यते । ततश्चायमर्थः—द्वस्त्वं दीर्घं तदुभयं च २२

- वस्तु स्वसत्तयाऽपि प्रतिभासं एति प्राप्नोति स्वसत्तयाऽपि प्रतिभासते,  
 न तु पराऽपेक्षयैवेत्यर्थः । अयमत्र भावार्थः—न खल्वपेक्षिकमेव  
 ३ वस्तूनां सत्त्वं किं तु स्वविषयज्ञानगमनाद्यर्थक्रियाकारित्वमपि ।  
 ततश्च ह्रस्व-दीर्घो-भयानि आत्मविषयं चेद् ज्ञानं जनयन्ति तदा  
 सन्त्येव तानि, कथं तेषामसिद्धिः ? यदप्युक्तं—‘मध्यमाङ्गुलिमपेक्ष्य  
 ६ प्रदेशिन्यां ह्रस्वत्वमसदेवोच्यते’ इत्यादि तदप्युक्तं, यतो यदि मध्य-  
 मामपेक्ष्य प्रदेशिन्यां स्वतः सर्वथाऽसत्यामपि ह्रस्वत्वं भवेत्तदा विशेष-  
 पाभावात्स्वरविषाणेऽपि तद्भवेत्, अतिदीर्घेषु इन्द्रयष्ट्यादिष्वपि च  
 ९ तत्स्यात् । तस्मात्स्वतः सत्यामेव प्रदेशिन्यां वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मक-  
 त्वात्तत्सहकार(रि)सन्नियौ तत्तद्रूपाभिव्यक्तेस्तत्तज्ज्ञानमुत्पद्यते न पुन-  
 रसत्यामेव, तस्मामपेक्षामात्रत एव ह्रस्वज्ञानमुपजायते । एवं दीर्घो-  
 १२ भयादिष्वपि वाच्यं, तस्मात्स्वतः परत उभयतश्च भावानां सिद्धिर-  
 स्त्येव व्यवहारतः, निश्चयतस्तु स्वतः सिद्धा एव सर्वेऽपि भावाः ।  
 तथा हि—इह किञ्चित् स्वत एव सिध्यति, यथा कर्तृनिरपेक्षः तत्का-  
 १५ रणद्रव्यसद्भातविशिष्टपरिणामरूपो मेघः । किञ्चित्तु परतो यथा—  
 कुलालकर्तृको घटः । किञ्चित्तु मयतो यथा—मातापितृभ्यां स्वकृतकर्म-  
 तश्च पुत्र्यः । किञ्चित्तित्यसिद्धमेव यथा—आकाशम्, एतच्च व्यव-  
 १८ हारनयाऽपेक्षया द्रष्टव्यम् । निश्चयतस्तु बाह्यं निमित्तमात्रमेवाऽऽश्रित्य  
 सर्वं वस्तु स्वत एव सिध्यति स्वरविषाणादिरूपोऽभावस्तु बाह्यनिमित्त-  
 सद्भावेऽपि कदाचिदपि न सिध्यतीति ॥ १२ ॥
- २१ उक्तमेवार्थं पुनर्ददयति—  
 ह्रस्वत्व-दीर्घत्व-समत्व-धर्मा यद्यप्यपेक्षावशगा भवन्ति ।  
 २२ तथापि घस्त्वेतदिति स्वसत्तामालम्बमानं प्रति धर्ममानम् ॥ १३ ॥

यद्यपि ह्रस्वत्व-दीर्घत्व-समत्वधर्मा अपेक्षया वंशं गच्छन्तीति  
 अपेक्षावशगा अपेक्षाधीना भवन्ति, तथापि 'एतद्वस्तु ह्रस्वं, एतदीर्घं,  
 एतच्च तदुभयम्' इत्येवम्गूतां स्वसत्वानात्मसद्भावं आलम्बमानमाश्रयं तं  
 पदार्थं प्रति प्रतीत्य आश्रित्य धर्ममानं ह्रस्वादिधर्मज्ञानं भवतीति  
 शेषः ॥ १३ ॥

पुत्रत्व-पौत्रत्व-पितृत्व-धर्मा

यद्यप्यपेक्षावशगास्तथापि ।

सन्तो हि सत्त्वेन भवन्ति पुंस-

स्तथा च भावाः स्वत एव सिद्धाः ॥ १४ ॥

एकस्मिन्पुरुषे स्वपित्रपेशया पुत्रत्वं, स्वपितामहापेशया पौत्रत्वं,  
 समुताऽपेक्षया तु पितृत्वं, इत्थं तु पौत्रत्व-पुत्रत्व-पितृत्वधर्मा अपि  
 यद्यपि अपेक्षावशगाः सन्ति, तथापि हीति निश्चितं पुंसः पुरुषस्य  
 सत्त्वेन सद्भावेन एते धर्माः सन्तो विद्यमाना भवन्ति । तदभावे तु  
 कथं स्युरिति भावः । तथा च सति सर्वे भावाः पदार्थाः स्वत एव  
 सिद्धा ज्ञेया इति शेषः ॥ १४ ॥

सम्बन्धमासाद्य कमप्यपेक्षां

प्रयान्ति काश्चित्परभावतश्चेत् ।

तथापि कार्यादिसमस्तभावाः

स्वसैर सत्तामधिकृत्य सन्तः ॥ १५ ॥

चेद्यदि कार्यादिगमस्तभावाः कार्यादयः सर्वे पदार्थाः कमपि  
 सम्बन्धमासाद्य प्राप्य परभावतः परपदार्थतः कांचिदपेक्षां प्रयान्ति  
 प्रामुषन्ति, तथापि ते स्वसैर सत्तां अधिकृत्य आश्रित्य सन्तो विद्य-  
 माना ज्ञेयाः ॥ १५ ॥



अथ यदुक्तं प्राक् ( अस्मिन्सर्गे ६ श्लोके ) 'सूक्ष्मत्वतो वस्तुनि नाभिगम्यावाद्यन्तमागा' वित्यादि तत्र प्रतिविधानमाह—

३ तथाऽऽदि-मध्या-ऽन्तविभागयुक्तिः

पुंसो विवक्षावशगोपदिष्टा ।

तत्सौम्य ! मा गाः स्वपरप्रणाशं

६ यतः समृद्धं जगदस्ति सर्वम् ॥ १६ ॥

त्वया उपदिष्टा सर्ववस्त्वभावसाधकत्वेन कथिता या आदिमध्या-  
न्तविभागयुक्तिः साऽपि तथा तेनैव प्रकारेण पुंसः पुरुषस्य वक्तुमिच्छा  
९ विवक्षा तस्या वशगा तदधीनैवाऽस्ति न पुनस्तात्त्विकी, घट-पटादिस-  
र्ववस्तूनामर्वाक्तनभागस्य, स्फटिका-ऽअ(क)पटलादीनां परभागस्य अपि  
च साक्षाद्दृश्यमानत्वादिति भावः । किंच त्वया सर्वाभावे इष्यमाणे  
१२ वस्तुन आदिमध्यान्तविभागभेद एव कुतः सङ्गच्छते ? सर्वाभावेऽपि  
चेत्स भवेत् तर्हि स्वरविपाणस्यापि कुतो न स्यात् ? इत्यलं विस्तरे-  
णेति । तच्चस्मात्कारणात् हे सौम्य ! हे व्यक्त ! सर्वजगतः शून्यत्व-  
१५ स्वीकारेण स्वस्य परेषां च वस्तूनां प्रणाशमभावं मा गाः मा प्रापः,  
सर्वाभावं मा स्वीकुर्वित्यर्थः । यतो यस्मात्कारणात्प्रागुक्तयुक्त्या सर्वं  
जगत् समृद्धं जीवाऽजीवादिसर्वपदार्थरूपद्विसंयुक्तमस्ति न तु केनापि  
१८ प्रकारेण शून्यमिति भावः । मामा इति । माइ उपपदादिणो लुङ्  
मध्यमपुरुषैकवचनं 'इणो गा लुङि' ( २।१।४५ ) इति गादेशो  
'गातिस्वा-' ( २।१।७७ ) इति सिचो लुङ् ॥ १६ ॥

एवं भगवता मृताश्रित्वे प्रतिपादिते व्यपगतसन्देहोऽसौ व्यक्तः

१२ संवेगमापन्नः सन् किं कृतवानित्याह—

निशम्य युक्तीरिति वीरवक्रा-

द्विहाय मोहं समशून्यतायाः ।

व्यक्तः समं पञ्चशतैः स्वशिष्यैः

पथि प्रवत्राज जिनाधिपोक्ते ॥ १७ ॥

इत्यमुना प्रकारेण वीरवक्रात् श्रीवीरस्वामिनो मुखात् युक्तीरुप-  
पत्तीर्निशम्य श्रुत्वा तदालोचनेन समशून्यताया सर्वशून्यताया आवि-  
र्भावकं मोहमज्ञानं विहाय त्यक्त्वा व्यक्तो नाम उपाध्यायः, पञ्चशतैः  
स्वशिष्यैः समं सार्द्धं जिनाधिपोक्ते श्रीवीरप्रमुदर्शिते पथि मार्गे  
प्रवत्राज प्रव्रज्यां गृहीतवान् ॥ १७ ॥

—\* इति व्यक्ताचार्यदीक्षाग्रहणम् ॥ ४ ॥ \*—

अथ सुधर्मणस्तदाह—

यत्संशयच्छिञ्जगदेकनाथः श्रीवर्द्धमानोऽवततार विश्वे ।  
श्रुत्वेति मेधाविवरः सुधर्मा समुत्सुकोऽभूजिनदर्शनाय ॥ १८ ॥

यः कश्चित् संशयो यत्संशयस्तं छिनत्तीति यत्संशयच्छित् संशय-  
मात्रछेदीत्यर्थः, अत एव जगतो विश्वस्य एकनाथो जगदेकनाथः  
एवंविधः श्रीवर्द्धमानो जिनो विश्वे लोकेऽवततार अवतरति स्म,  
इति श्रुत्वा मेधाविषु विद्वत्सु वरः श्रेष्ठः सुधर्मानामा द्विजः उपाध्यायो  
जिनदर्शनाय श्रीवीरप्रमुदर्शनार्थं समुत्सुकोऽभूत् । दर्शनायेति । अत्र  
'प्रसितोत्सुकाम्यामिति' तृतीयासप्तम्योः प्राप्तौ सत्यामपि तादर्थ्य-  
विवक्षया चतुर्थी ॥ १८ ॥

छात्रैः समं पञ्चशतैः प्रणन्दन्नागत्य तस्थौ जिनसंमुखं सः ।

कृपालुरप्याह मुधा सुधर्मन् ! मोहं प्रयासीति समं सदृक्षम् ॥ १९ ॥

३ स मुधर्मा पञ्चशतैश्छात्रैः समं सार्द्धं प्रणन्दन् समृद्धिमान् सन्  
आगत्य जिनसंमुखं तस्थौ अवतिष्ठते स्म । ततः कृपालुः सर्वजगज्जन्तुषु  
दयावान् भगवानपि तं प्रति आह उवाच । किमाहेत्याह—हे सुधर्मन् !

६ समं सर्वं मनुष्यादिकं सदृशं इह भवसदृशं परभवेऽपि स्यात् इति  
मुधा वृथा मोहं मौढ्यं प्रयासि प्राप्नोषि । अयं भावः—त्वमेवं  
मन्यसे यो मनुष्यादिः यादृश इह भवे स परभवेऽपि तादृश एव

९ स्यात् । नन्वयुक्तोऽयं तव संशयः यतोऽसौ विरुद्धवेदपदश्रुतिनिबन्धनो  
वर्त्तते तानि चाऽमूनि वेदपदानि 'पुरुषो वै पुरुषत्वमश्रुते पशवः  
पशुत्वम्' इत्यादि । यथा 'शृगालो वै एष जायते यः सपुरीषो दहते'

१२ इत्यादि । एषां च वेदपदानाममुमर्थं मन्यसे त्वं, पुरुषो मृतः सन्  
परभवे पुरुषत्वमेवाऽश्रुते प्राप्नोति, तथा पशवो गवादयः पशुत्वमेवे-  
त्यादि, अमूनि किल भवान्तरगतजन्तुसादृश्यप्रतिपादकानि, तथा

१५ शृगालो वै इत्यादीनि तु यैसादृश्यख्यापनानीत्यतस्तव संशयः, अयं  
चायुक्त एव, यतोऽमीषां वेदपदानां नायमर्थः किन्तु वक्ष्यमाणलक्षण  
इति ॥ १९ ॥

३० अमुमेवार्थं मुधर्माऽभिमतयुक्त्व्युक्तिपूर्वं दर्शयन्नाह—

सदृक्षता कारण-कार्ययोर्य-

द्यवो विशीर्याऽपि ययं प्रयुते ।

२१ तथा मनुष्यो हि भवेन्मनुष्यो

नारी तु नारीति पुमान् पुमांश्च ॥ २० ॥

२३ अपि संभावने कारण-कार्ययोः सदृक्षता सादृश्यमधि कारणानु-

रूपमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यद् यतो यवो धान्य-  
विशेषो विशीर्य्य मूजलसंयोगे विदीर्य्य, अङ्कुररूपेण भूत्वेत्यर्थः,  
यवं प्रसूते उत्पादयति, यथा यवबीजानुरूपो यवाङ्कुर इत्यर्थः, तथा ३  
तेनैव प्रकारेण हीति निश्चितं, य इह भवे मनुष्यः स परमवेऽपि  
मनुष्यो भवेत् तत्रापि तु इति विशेषे नारी स्त्री नारी एव भवेत् च-  
पुनः पुमान् पुरुषः पुमानेव भवेदिति त्वं संभावयसीत्यर्थः । अयं ६  
भावः—इहभवकारणं चान्यजन्म, ततस्तेनापि इहभवसदृशेन  
भवितव्यमित्येवं मन्यमानस्त्वं इहभवसदृशं सर्वं पुरुषादिकं पर-  
मवेऽप्यवेपीति ॥ २० ॥ ९

गीयेत वेदे च शरीरभाजां

समस्तयोनिग्रहणं समेषाम् ।

सन्देहमुत्पादयतीति वाक्यं

शृण्वन्न्रिवैशायन ! तत्समाधिम् ॥ २१ ॥

च पुनर्वेदे शृगालो वै इत्यादिके समेषां सर्वेषां शरीरभाजां  
जीवानां समस्तयोनिग्रहणं सर्वयोनिस्वीकारो गीयेत उच्येत, इतीत्थं १५  
उभयरूपं वेदवाक्यं सन्देहं संशयं उत्पादयति । हे अग्निवैशायन-  
गोत्रीय ! सुधर्मन् ! तत्समाधिं तस्य समाधानं त्वं शृणु ॥ २१ ॥

यत् कारणेनाऽनुगुणं हि कार्यं

नैकान्तिकं तत्परिभाषनीयम् ।

नो चेत्तदा किं तपनीयसिद्धिः

केनाऽपि योगेन भवेदयस्तः ? ॥ २२ ॥ २३

हीति निश्चितं यत्कारणेन अनुगुणमनुरूपं सदृशमित्यर्थः, कार्यं  
त्वयाऽभिमतमिति वाक्यशेषः । तत्-एकान्तिकं नैधयिकं न परि-२३

भावनीयं विचार्य, नो चेत् यद्येवं न स्यात्, कारणानुरूपमेव कार्यं चेत्स्यादित्यर्थः, तदा केनापि योगेन औपध्यादिप्रयोगेण अयस्त्रोः श्लोहात् तपनीयस्य स्वर्णस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः, किमिति प्रश्ने, भवेत्, कार्यकारणवैषम्यात्साऽपि न स्यादित्यर्थः । भवति हि सा, तस्मान्न कारणानुरूपमेव कार्यमिति निश्चयः । एवं शृङ्गादपि शरो जायते । गोलोमाविलोमभ्यश्च दूर्वा प्रभवति, इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ २२ ॥

अथवा कारणानुरूपं कार्यमस्तु अत एव भवान्तरे विचित्ररूपता जन्तूनामिति दर्शयति—

- ९ चेदाग्रहः कारण-कार्यसाम्ये  
तथाऽपि योनिभ्रमणं सुसिद्धम् ।  
यत्कारणं कर्म विचित्ररूपं  
१२ विचित्रयोनिरपि किं न कुर्यात् ? ॥ २३ ॥

हे सुधर्मन् ! तव कारण-कार्ययोः साम्ये सादृश्ये चेद्यदि, आग्न-होऽस्त्रीति शेषः, तथापि जन्तूनां नानाविधासु योनिषु भ्रमणं सुसिद्धं सुतरां सिद्धम् । कथमित्याह—यद्यस्मात्कारणात् योनिषु भ्रमणे कारणं विचित्रं रूपं स्वरूपं यस्य तद्विचित्ररूपं कर्म, तद्विचित्रयो-निरपि किं न कुर्यात् ? कुर्यादित्यर्थः । अयं भावः—मिथ्यात्वा-ऽविरत्यादिहेतुवैचित्र्याद्विचित्रं कर्म मयाऽभिहितं, ततश्च तज्जन्यस्य भवाङ्कुरस्यापि जात्यादिभेदेन विचित्रता युक्तैव । अत्र प्रयोगः—चित्रं संसारिजीवानां नारकादिरूपेण संसारित्वमिति प्रतिज्ञा, विचित्रस्य कर्मणः फलरूपत्वात् इति हेतुः, इह यद्विचित्रहेतुकं, तद्विचित्रं २९ दृष्टं, यथेह विचित्राणां कृषि-वाणिज्यादिकर्मणां फलं लोके इति ॥ २३ ॥

अथाऽमुमेवार्थं स्पष्टतरमाह—

प्राक्कर्मसिद्धिः प्रतिपादितैव या च क्रिया सा फलशालिनीति ।  
ततोऽर्जितं कर्म विचित्ररूपं विचित्रयोनिप्रतिपत्तयेऽस्तु ॥२४॥ ३०

‘या च काचन क्रिया सा फलशालिनी फलवती दृष्टा’ इति वचनेन  
प्राक् पूर्वं अमिमृत्यधिकारे कर्मसिद्धिः प्रतिपादिता उक्ता एव । तत-  
स्तस्मात् शुभाऽशुभक्रिययाऽर्जितं उपाजितं विचित्ररूपं कर्म विचित्र-  
योनीनां प्रतिपत्तये कारणत्वज्ञानाय अस्तु ॥ २४ ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयन्माह—

नाट्ये यथैको भरतो विचित्रान् गृह्णाति वेपानसुमांस्तथैव ।  
ततः सुधर्मन् ! परिहृत्य मोहं मन्यस्व सर्वत्र विचित्रभावम् ॥२५॥ ३१

यथा नाट्ये नृत्ये एको भरतो नटो विचित्राननेकविधान् वेपान्  
नेपथ्यानि गृह्णाति रचयति, तथैव असुमान् जीवो नानायोनिषु नाना-  
रूपान् देहान् गृह्णातीत्यर्थः । ततस्तस्मात्कारणात् हे सुधर्मन् ! मोह-  
मज्ञानं परिहृत्य त्यक्त्वा सर्वत्र सर्वेस्मिन् जगति विचित्रमावं विचित्रत्वं  
मन्यस्व जानीष्व । भरत इति । ‘शैल्यो भरतः सर्वकेशी’ इत्यादि  
( हैमः ) ‘नटः कृशाश्वी शैलाली’ति हैमः । असुमानिति । असवः  
प्राणाः सन्त्यस्येति अस्त्यर्थे मतुप् । किं च ‘पुरुषो वै पुरुषत्वमश्नुते’  
इत्यादीनां वेदपदानामयमर्थः—कोऽपि पुरुषः स्वस्विवह जन्मनि  
प्रकृत्या भद्रको विनीतः सानुक्रोशोऽमत्सरश्च मनुष्यनाम-गोत्रे कर्मणी  
बद्धा मृतः सन् पुरुषत्वमश्नुते, न तु नियमेन सर्व एव, अन्यस्याऽ-  
न्यकर्मवशात्पुनरात्मनोऽप्युत्पत्तेः । एवं पशवोऽपि केचिन्मायादि-  
दोषवशात्पशुनामगोत्रे कर्मणी बद्धा परमवे पशवो जायन्ते न तु  
सर्वेऽपि नियमेन, कर्मापेक्षित्वाज्जीवगतेरिति ॥ २५ ॥

इत्थं भगवता संशये छिन्ने सति सुधर्मा किं कृतवानित्याह—

ततः सुधर्माऽपि बुधः प्रबुद्धो

३ दीक्षां ललौ पञ्चशतैः स्वशिष्यैः ।

अथाऽऽगतो मण्डितसूरिराज-

स्साद्धैस्त्रिभिश्छात्रशतैः समेतः ॥ २६ ॥

६ ततस्तदनन्तरं बुधो विद्वान् सुधर्मापि प्रबुद्धो भगवद्वचनात्प्रबोधं प्राप्तः सन् पञ्चशतैः स्वशिष्यैः सह दीक्षां ललौ गृह्णाति स । 'ला आदाने' अस्मात्कर्चरि लिट् । इति सुधर्मस्वामिदीक्षाग्रहणमुक्त्वा

९ मण्डितस्य तदाह—अथानन्तरं मण्डितो नाम सूरिराजः पण्डितमुख्यः

अर्द्धेन शतेन सह वर्त्तमानैः साद्धैस्त्रिभिश्छात्राणां शिष्याणां शतैः<sup>३५०</sup> समेतो युक्तः सन् आगतो भगवत्समीपमिति शेषः ॥ २६ ॥

१२ आगच्छ भो पण्डित ! मण्डित ! त्वं

स्वामीति संभाष्य पुनस्तमाख्यत् ।

जीवस्य किं कर्मभिरस्ति बन्धो

१५ मोक्षश्च वा नेति जहाहि मोहम् ॥ २७ ॥

'भो मण्डितपण्डित ! त्वं आगच्छ' इति संभाष्य इत्थं संभाषणं कृत्वा स्वामी वीरप्रभुः, पुनस्तं मण्डितं आख्यत् अवोचत् । आङ्-  
१० पूर्वात्स्याघातोर्लुङ् 'अस्यतिवक्ति-' ( ३।१।५२ ) इति च्लेरङ् ।  
किमारूपदित्याह—जीवस्य कर्मभिः सह बन्धो मोक्षश्च किं अस्ति  
न वा इति मोहं संशयात्मकमज्ञानं त्वं जहाहि परित्यज, 'ओहाङ्-  
त्यागे'जौहोत्यादिकोऽसाहोद् । अत्रायं भावः—हे मण्डित !  
११ त्वमित्यं मन्यसे—किं बन्धमोक्षौ स्तो न वा ! इति । अयं चानु-

चित्तंस्तव संशयो विरुद्धवेदपदश्रुतिनिबन्धनत्वात् । तथाहि—‘स  
 एष विगुणो विभुः न बध्यते संसरति वा न मुच्यते मोचयति  
 वा, न वा एष बाह्यमभ्यन्तरं वा वेद’ इत्यादीनि वेदपदानि, तथा ३  
 ‘न ह वै सशरीरस्य प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वा वसन्तं  
 प्रियाऽप्रिये न स्पृशत’ इत्यादीनि च । एतेषां चार्थं त्वं न जानासि,  
 यतोऽयमेतदर्थस्तव चेतसि वर्तते, तद्यथा—स एषः अधिकृतो ६  
 जन्तुर्विगुणः सत्त्व-रज-स्तमोगुणरहितो विभुः सर्वगतो न बध्यते,  
 पुण्य-पापाभ्यां न युज्यते इत्यर्थः । संसरति वा नेत्यनुवर्षते । न  
 मुच्यते न कर्मणाऽभियुज्यते, बन्धस्यैवाभावात् । ‘मोचयति वा नान्य’- ९  
 मित्यनेनाऽकर्षकत्वमाह । न वा एष बाह्यमात्मभिन्नं महदहङ्कारादि  
 अभ्यन्तरं निजस्वरूपमेव वा वेद विजानाति, प्रकृतिधर्मत्वाज्ज्ञानस्य,  
 प्रकृतेश्चाऽचेतनत्वात् । ततश्चामूनि ‘किल बन्ध-मोक्षाभावप्रतिपाद- १२  
 कानि । तथा न ह वै नैवेत्यर्थः सशरीरस्य प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्तीति  
 बोद्धा-ध्यात्मिकाऽनादिशरीरसन्तानयुक्तत्वात् सुख-दुःखयोरपहतिः,  
 संसारिणो नास्तीत्यर्थः । अशरीरं वा वसन्तममूर्च्छमित्यर्थः । प्रियाऽ- १५  
 प्रिये न स्पृशतः तत्कारणभूतस्य कर्मणोऽभावादित्यर्थः । अमूनि च  
 बन्धमोक्षावभिधाय कानीत्यतः संशयः, तत्र स एष विगुणो विमुरि-  
 त्यादीनां नाऽयमर्थः किन्तु वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ २७ ॥ १८

उक्तमेवार्थं सद्देवतः सूत्रकृदाह—

बद्धो हि जीवो विवशोऽत्र विश्वे  
 नानागतीर्याति पुनर्न मुक्तः ।

२१

बद्धो न चाऽयं विगुणो न मुक्तो

वेदोक्तिभिर्वेति दधासि शङ्काम् ॥ २८ ॥

२३



१ वाऽथवा वेदोक्तिभिः प्रागुक्तवेदवचनैस्त्वमिति शङ्कां दधासि  
 धारयसि, इतीति किमित्याह—हीति निश्चितं, अत्रासिन् विश्वे  
 २ अगति कर्मभिर्बद्धो जीवो विवशः कर्मवशत्वादनात्मवशः सन् नाना-  
 गतीर्याति अनेकविधासु गतिषु संसरतीत्यर्थः, न पुनर्मुक्तः कर्म-  
 विरहितो जीवः, कर्मविरहादेव तस्य तदसंभवात् । अयं च जन्तुर्वि-  
 ६ गुणः सत्त्वादिगुणरहितो न बद्धः कर्मभिर्न (च) मुक्त इति कथं  
 नानागतिगमनमेतस्य सञ्जाघटीति ? ॥ २८ ॥

इत्थं मण्डितस्य संशयमाविष्कृत्य तद्वितर्कितयुक्तिं प्रादु-  
 ९ ष्कुर्वन्नाह—

स्यात् सादिवन्धे सति चेतनादे-  
 निर्हेतुकत्वान्न हि संभवोऽपि ।

१२ अनादिवन्धे तु भवेन्न मोक्षो  
 युक्तीरिति स्फोरयसे वृथा त्वम् ॥ २९ ॥

आत्मना सह कर्मणः सादिवन्धे सति हीति निश्चितं, निर्हेतुकत्वा-  
 १५ द्वेत्वभावात् चेतन आदिर्यस्य स चेतनादिस्तस्य, आत्मकर्मणोरित्यर्थः,  
 संभवोऽपि न स्यात् उत्पत्तिरपि न भवेत्, आस्तां संयुक्ततयाऽवस्थान-  
 मिति अपिशब्दार्थः । अनादिवन्धे तु सति मोक्षो न भवेत्, अनादेः  
 १८ संयोगस्य जीवाकाशयोरिवाऽनन्तत्वदर्शनात्, तथाचानिष्टापत्तिः,  
 इतीत्थं त्वं वृथा युक्तीः स्फोरयसे । अयमत्र भावार्थः—हे मण्डित !  
 त्वमेवं मन्यसे जीवस्य यः कर्मणा सम्बन्धः सं आदिमान् आदि-  
 २१ रहितो वा, यथादिगांस्रतः किं पूर्वं जीव उत्पद्येत, पश्चात्कर्म !, पूर्वं

\* तस्याऽऽयनः तदसंभवात्—संसारस्यासंभवात् ।

वा कर्म पश्चाज्जीव उत्पद्येत ? , युगपद्वा तौ द्वावपि उत्पद्येयाताम् ? , इति  
 पक्षत्रयम् । तत्र पूर्वं जीवः पश्चात्कर्मेत्याद्यपक्षस्तु अयुक्तः । यतो  
 न कर्मणः पूर्वं स्वरशृङ्गस्यैवात्मनः संभवो युक्तोऽहेतुकत्वात् । इह  
 यदहेतुकं तन्न जायते, यथा स्वरशृङ्गं, यद्य जायते तन्निर्हेतुकमपि न  
 भवति, यथा घटः, निष्कारणस्य च जातस्य निष्कारण एव विनाशः  
 स्यादिति । अथ कर्मणः पूर्वमात्माऽनादिकालसिद्ध एवेति किं तस्य  
 सहेतुक-निर्हेतुकत्वचिन्तयेति चेत्तर्हि जीवस्य कर्मबन्धो न प्राप्नोति,  
 अकारणत्वादाकाशस्येव । अथ निष्कारणोऽप्यसौ भवति तर्हि मुक्त-  
 स्याऽपि पुनः स भविष्यति निष्कारणत्वाविशेषात्तत्रश्च मुक्तावप्यना-  
 श्वासोऽथवा कर्मयोगामात्रान्नित्यमुक्त एवाऽसौ भवेत्, यदि वा  
 बन्धाभावे कस्त्रस्य मोक्षव्यपदेशः ? न ह्यस्य नभसो मुक्तव्यपदेशः  
 कस्यापि संमतः, बन्धपूर्वकत्वान्मोक्षस्य, तस्मान्न पूर्वं जीवः पश्चात्कर्मे-  
 त्याद्यविकल्पः । अथ पूर्वं कर्म पश्चाज्जीवो युगपद्वा द्वावपीति ?  
 पक्षद्वयमपि न संभवति, तथा हि—न च जीवात्प्राक्कर्मणोऽपि समु-  
 द्भवो युक्तः । कर्तुर्जीवस्य तदानीगमात्रादक्रियमाणस्य च कर्मत्वा-  
 योगान्निष्कारणश्चेत्कर्मसमुद्भवः स्यात्तर्हि अकारणजातस्याऽकारणत  
 एव विनाशोऽपि स्यादिति । तथा युगपदुत्पत्तिभावे च प्रत्येकपक्षोका  
 दोषा वाच्याः, निर्हेतुकत्वात्प्रत्येकवदुभयस्यापि समुदितस्यानुत्पत्ति-  
 रित्यादि । न च युगपदुत्पन्नयोर्जीविकर्मणोरयं जीवः कर्ता इदं च  
 ज्ञानावरणादिपुद्गलवृन्दं कर्मेति कर्तृ-कर्मभावो युज्यते, यथा लोके  
 सव्येतरगोविषाणयोरिति । अथ द्वितीयो मूलविकल्पो न संभवति,  
 तथा हि—यदि अनादिरेव जीव-कर्मणोः सम्बन्धः स्यात्तर्हि मोक्षो  
 न घटते, यस्माद्योऽनादिः संयोगः सोऽनन्तो दृष्टो यथा जीवाऽऽका-

शयोः । नहि आकाशेन सह जीवस्य कदाचिदपि संयोगो निवर्तते ।  
 एवं कर्मणाऽपि सहाऽसौ न निवर्तते, तथा च सति मुक्त्यभाव-  
 ३ प्रसङ्गः, इत्युक्तयुक्त्या बन्ध-मोक्षौ जीवस्य न घटेते, श्रूयते च वेद-  
 वाक्येष्वेतौ ततस्तव संशयोऽयमिति ॥ २९ ॥

इत्थं पूर्वपक्षमुक्त्वा प्रतिविधानमाह—

६ गृहाण सौम्योत्तरमेतदत्र

परस्परं कारण-कार्यभावात् ।

अनादिसन्तानमवेहि कर्मा-

९ झयोस्तु बीजाङ्कुरवन्मनीषिन् ! ॥ ३० ॥

हे सौम्य ! अत्राऽस्मिन् सन्दिग्धेऽर्थे एतदनन्तरमुच्यमानमुत्तरं  
 गृहाण अङ्गीकुरु । किमेतदित्याह—मनीषा बुद्धिरस्याऽस्तीति मनीषी  
 १२ तत्सम्बुद्धौ हे मनीषिन् ! हे प्राज्ञ ! कर्म च अङ्गं च कर्माङ्गं तयोः  
 कर्म-शरीरयोः तु इति विशेषे, बीजाङ्कुरवत् बीजाङ्कुरयोरिव  
 परस्परमन्योन्यं कारण-कार्यभावादऽनादिसन्तानमऽनादिसन्ततिमवेहि  
 १५ जानीहि । इदमत्र तात्पर्यम्—“यथावदुक्तं किं पूर्वं जीवः पश्चात्कर्म  
 उत व्यत्यय इत्यादि ?”—तत्सर्वमयुक्तं, ‘कुत इति चेदु’च्यते—  
 शरीरकर्मणोरनादिः सन्तान इति प्रतिज्ञा, परस्परं कारणकार्यभावात्,  
 १८ बीजाङ्कुरवदिति । ततश्च प्रागुक्तं सर्वमघटमानम् एवाऽनादित्वात् तत्स-  
 न्तानस्येति । देहकर्मसन्तानस्याऽनादित्वं त्वित्थं अस्ति—स कश्चि-  
 हेहो योऽप्रेतनस्य कर्मणः कारणं यश्चान्यस्यातीतस्य कर्मणः कार्यं, तथा  
 २१ कर्माऽपि तत् समस्ति यदप्रेतनस्य देहस्य कारणं, यश्चान्यस्यातीतस्य  
 देहस्य कार्यमित्येवमनादौ संसारे न कचिद्विश्राम इत्यतोऽनादिर्देह-  
 २३ कर्मसन्तान इति । आह—‘ननु बन्धमोक्षाविह साधयितुं प्रस्तुतौ ततः

सकर्मसन्तानस्यानादित्वसाधनमसम्बद्धमिव लक्ष्यते'—तदयुक्तमि-  
प्रायापरिज्ञानात् । नहि अकृतं कर्म सम्भवति, क्रियते इति कर्म इति  
व्युत्पत्तेः, यच्च तस्य करणं तदेव बन्ध इति कथं न तत्सिद्धिः? तथा ३  
देहकर्मणोः कर्त्ता' कर्मदेहस्वरूपकरणयुक्तो जीवोऽवगन्तव्यो घटस्य  
दण्डादिकरणयुक्तकुलालवदिति ॥ ३० ॥

यच्चोक्तं 'योऽनादिः संयोगः सोऽनन्तो दृष्ट इत्यादि' तत्राह— ६  
अनादित्तो मृन्मिलितं सुवर्णं यथा वियुज्येत कृताऽभ्युपायात् ।  
अनादिबद्धो घनकर्मजालैर्ज्ञानक्रियाम्यां हि तथाऽयमात्मा ३१

यथाऽनादित्तोऽनादिकालत मृदा मृत्तिकया मिलितं सुवर्णं कृतो ९  
विहितो योऽभ्युपायोऽमितापादिरुपायः तस्माद्वियुज्यते, मृत्तिकातः  
पृथग्भवतीत्यर्थः । तथा तेनैव प्रकारेण घनैर्निविडैः कर्मजालैरनादि-  
बद्धोऽयमात्मा जीवो हीति निश्चितं, ज्ञानक्रियाम्यां सदागमाम्या- १२  
सतपःसंयमाद्युपायाम्यां कर्मभ्यो वियुज्यते । एतावता यथा  
काञ्चनोपल्योरनादिकालप्रवृत्तसन्तानमागवतोऽपि संयोगोऽमितापा-  
द्युपायाद्यवच्छिद्यते तथा जीवकर्मणोरपि संयोगोऽनादिसन्तान- १५  
गतोऽपि तपःसंयमाद्युपायाद्यवच्छिद्यते इति न मोक्षामाव, इति  
निर्गलितार्थः । एवं बीजाङ्कुरयोः कुक्कुटा-ण्डकयोः पिता-पुत्रयोरपि च  
अन्यतरद् यदाऽनिष्पादितकार्यमेव विनश्यति, तदा तयोरपि अनादिः १८  
सन्तानो व्यवच्छिद्यते इति योऽनादिसन्तानः सोऽनन्तोऽपीति नाऽय-  
मेकान्त इति ॥ ३१ ॥

पुनर्जीवकर्मणोः सन्तानस्याऽनादित्वमेव स्पष्टयन्नाह—

अनादिमिथ्यात्वकपाययोगाऽवतप्रमादाभिधहेतुसङ्गात् ।

अज्ञानमात्रेण यतः प्रवृत्तिं जीवस्य विज्ञानाच्चमनादितोऽपि ॥३२॥

३ है मण्डित ! यतो यस्मात्कारणात् मिथ्यात्वानि आभिगृहिकादीनि कपायाः क्रोधादयः योगा मनोयोगादयः अव्रतानि प्राणातिपाताऽविरत्यादीनि तान्येव प्रमादा अनवधानतास्वरूपास्तेऽभिधा नाम येषां

६ ते तथोक्ता एवंविधा ये हेतवः कर्मबन्धकारणानि ते तथोक्ता, अनादिः आदिरहितो यो मिथ्यात्वकपाययोगावतप्रमादाभिधहेतूनां सङ्गस्तस्मात्, पुनरज्ञानस्य यो भावः सद्भावस्तेन त्वं अनादितोऽपि

९ अनादिकाद्यदपि जीवस्य प्रवृत्तिं विविधकर्मबन्ध-नानायोनिपरि-  
५ अमणादिरूपां विज्ञात् जानीहि, अनादिमिथ्यात्वादिहेतुसम्बन्धा-  
दनादिरेव जीवकर्मसन्तान इति भावः ॥ ३२ ॥

१२ अनादिकर्माणि तदाश्रयाणि तत्सन्ततोत्पत्तिरनादिरेवम् ।

अज्ञानयोगात्सगुणोऽयमात्मा स्वकर्मवद्व्यपदेशमेति ॥ ३३ ॥

स जीव आश्रयो येषां तानि तदाश्रयाणि, अनादीनि कर्माणि,

१५ सन्तीति शेषः । एवममुना प्रकारेण तेषां जीवाश्रितकर्मणां सन्ततं निरन्तरमुत्पत्तिरप्यनादिरस्ति । तत्रश्च अज्ञानयोगादज्ञानसम्बन्धात् सगुणस्रमोगुणादियुक्तोऽयमात्मा स्वकर्मभिर्बद्ध इत्येवंरूपो यो व्यप-

१८ देशः कथनं तम् एति प्राप्नोति ॥ ३३ ॥

पिता स पुत्रश्च पिता स पुत्रः सम्यन्ध एष क्व विराममेति ? ।

तथा निमित्तं हि तदेव कर्मान्वयोऽप्ययं शृङ्खलायाऽस्त्यनादिः ३४

कश्चिद्विवक्षितः पुमान् स्वपुत्रस्य पिता वर्तते, स एव स पितुः

३३ पुत्रश्च तथा यस्मादयं समुत्पन्नः सोऽस्य पिता वर्तते, स एव स्वपितुः

पुत्रश्च एवमेव पितापुत्रसम्बन्धः क विराममवसानमेति प्राप्नोति १,  
अनादित्वात् कार्पात्यर्थः । तथा तेनैव प्रकारेण हीति निश्चितं,  
यदतीतस्य देहादेः कार्यतापन्नं कर्म तदेव निमित्तं अत्रेतनदेहादेः ३  
कारणमस्ति । अयमन्वयो जीव-कर्मणोरनुगमोऽपि शृङ्खलयाऽना-  
दिरस्ति ॥ ३४ ॥

‘अथाऽरूपिणि जीवे कथं रूपिणः कर्मणो बन्धः—’ इत्याशङ्का-  
मपाकर्तुमाह—

अरूपिणि व्योमनि चेन्निवन्धं घटादिकानामुत मन्यसे त्वम् ? ।  
तत्कर्मणः पौद्गलिकस्य बन्धं किं शङ्कसेऽनादिविमूढजीवे ३५ ९

‘उत प्रश्नवितर्कयो’रिति हेमचन्द्रोक्तेः । उतेति प्रश्ने, हे  
मण्डित ! चेद्यदि त्वं अरूपिणि व्योमनि आकारो घटादिकानां घट-  
पटादिपदार्थानां नितरां बन्धो निबन्धस्तमात्यन्तिकसम्बन्धं मन्यसे, १२  
तर्हि अनादिविमूढो मोहाद्याकुलो यो जीवस्तस्मिन् पौद्गलिकस्य  
पुद्गलैर्निष्पन्नस्य कर्मणो बन्धं प्रति किं शङ्कसे कथं शङ्काविषयं  
करोषि ? उभयत्र न्यायस्य समानत्वात् कोऽप्यत्र शङ्काऽवकाश इति १५  
भावः ॥ ३५ ॥

इत्थमनादिवन्धं प्रतिपाद्य मुक्तस्वरूपं दर्शयन्नाह—

ज्ञात्वा पुनः स्वं च परं परेभ्यो निवर्त्तमानो विलसन् स्वभावे । १८  
निःशेषशुद्धोऽक्रियतां प्रपन्नो मुक्तो निगद्येत सदा चिदात्मा ३६  
स्वमात्मानं परं सकलपदार्थेभ्यो मित्रं ज्ञात्वा परेभ्योऽन्येभ्यः  
पुद्गलादिभ्यो निवर्त्तमानः पृथग् भवन् पुनः स्वभावे ज्ञानादित्स्वरूपे  
विलसन् विलासं कुर्वन्, लीनो भवन्निति यावत् । निःशेषेण कर्म-२२

मलापगमात् सामस्त्येन शुद्धो निर्मलीभूतो अत एव अक्रियतां  
सूक्ष्मवाटरमनोवाक्काययोगविवर्जितत्वं प्रपन्नः प्राप्तः सन् चिदात्मा  
३ शुद्धज्ञानमय आत्मा सदा सर्वकाले मुक्तो निगद्येत कर्मनिर्मुक्तः  
सिद्धात्मा उच्येतेत्यर्थः । चः पादपूरणे ॥ ३६ ॥

तदेवं युक्तिभिः बन्ध-मोक्षौ व्यवस्थाप्य वेदवाक्यद्वारेणाऽपि  
६ तद्व्यवस्थामाह—

यन्निर्गुणो नैव कदापि बद्धो  
व्याख्यायि वृद्धैरिह चिन्मयोऽयम् ।

९ तन्निश्चयाऽध्वानमपेक्ष्य लक्ष्यं  
चैतन्य-जाड्योभयभावमेदात् ॥ ३७ ॥

चिन्मयस्त्वतो ज्ञानमयोऽयमात्मा वृद्धैः प्राक्तनपुरूपैः इहाऽ-  
१२ सिन् 'स एष विगुणो विमुर्न बध्यते' इत्यादौ वेदवाक्ये यन्निर्गुण-  
स्त्रमोगुणादिशून्यस्तथा कदापि कर्मभिर्नैव बद्ध एवंरूपो व्याख्यायि  
व्याख्यातस्तन्निश्चयाध्वानं निश्चयमार्गं मोक्षमपेक्ष्य आश्रित्य लक्ष्यं  
१५ ज्ञातव्यम् । कुत इत्याह—चैतन्येत्यादि । चैतन्यं च चेतनत्वं च  
जाड्यं च जडत्वं च ते च यौ उभौ भावौ तयोर्भेदो भिन्नत्वं तस्मात् ।  
अयमर्थः—चैतन्यमात्मस्वभावो जाड्यं तु कर्मादिपुद्गलस्वभावः,  
१८ आत्मकर्मणोश्च क्षीरनीरन्यायेन सम्बन्धस्ततश्च व्यवहारनयमपेक्ष्य  
न प्रायेण चैतन्य-जाड्यभावयोर्भेदः, निश्चयापेक्षया तु सर्वथा भेदोऽ-  
स्त्येव, ततो मुक्तौ सर्वथा जाड्यापगमात् शुद्धचैतन्यस्यैव च सद्भा-  
वात्, 'स एष विगुण' इत्यादि वेदवाक्यानां मुक्तजीवविषयत्वं  
१९ बोध्यम् । मुक्तस्य च बन्धाद्यभावेऽविप्रतिपत्तिरेवेति 'न ह वै

सशरीरस्य' इत्यादिवैद्वाक्याभ्यां तु स्फुट एव वन्यो मोक्षश्च प्रति-  
पादितोऽस्तीति नात्र शङ्का कार्या ॥ ३७ ॥

तदेवं भगवता छिन्नसंशयोऽसौ किं कृतवानित्याह—

३

निश्चय युक्तीरिति वीतशङ्कः श्रीवीतरागोक्तगमीरवाचाम् ।

स मण्डितोऽपि स्वपरिच्छेदेन सावद्यकृत्याद्विरतो बभूव ॥३८॥

इत्युक्तप्रकारेण श्रीवीतरागेण वीरस्वामिना उक्ता या गमीरवाचो  
गमीरवाप्यस्वासां सम्बन्धिनीर्युक्तीरुपपत्तीः निश्चय श्रुत्वा स  
मण्डितोऽपि द्विजोपाध्यायो वीता गता शङ्का यस्य स वीतशङ्कः सन्  
स्वपरिच्छेदेन निजशिष्यपरिकरेण सह सावद्यकृत्यात् सपापकार्यात्  
प्राणातिपातादेः विरतो निवृत्तिमान् बभूव पारमेश्वरीं प्रव्रज्यां, जप्रा-  
हेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

—\* इति मण्डितस्वामिदीक्षाग्रहणम् ॥ ६ ॥\*—

१२

अथ मौर्यपुत्रस्य तदाह—

सार्वेश्यमाकर्ण्य जिनेश्वरस्य

श्रीमण्डितं प्रव्रजितं च बुद्ध्वा ।

१५

समाययौ मौर्यबुधः सतत्रः

शिवाध्वचारोत्सुकचित्तवृत्तिः ॥ ३९ ॥

जिनेश्वरस्य श्रीवीरप्रभोः सर्वज्ञस्य भावः सार्वेश्यं सर्वज्ञत्वं आकर्ण्य  
जनमुक्त्वात् श्रुत्वा च पुनः श्रीमण्डितं प्रव्रजितं प्रमुपाश्वे गृहीतप्रव्रज्यं  
बुद्ध्वा ज्ञात्वा सतत्रः सपरिवारः पुनः शिवाध्वनि मोक्षमार्गे यश्वारः  
चरणं गमनं तत्रोत्सुका चित्तवृत्तिर्यस्य स तथोक्त एवंविधो मौर्यो  
मौर्यपुत्रो बुधो विद्वान् समाययौ प्रमुपाश्वे समायातः ॥ ३९ ॥

२२



ततो भगवता यदुक्तं तदाह—

भो मौर्यपुत्राऽमरलोकवार्त्ता

३ सती न वा संशयवानिति त्वम् ।

‘मायोपमान् पश्यति निर्जरान् को’

व्यामोहयेदित्यपि वेदवाक्यम् ॥ ४० ॥

६ भो मौर्यपुत्र ! अमरलोकवार्त्ता देवलोकप्रवृत्तिः सती विद्यमाना न वा इति संशयोऽस्त्यस्येति संशयवान् त्वमसि । किं देवाः सन्ति न वा ? इति संशयः तव चेतसि वर्धते इत्यर्थः । अत्र संशये हेतुमाह—

९ ‘मायोपमान् मायासदृशान् निर्जरान् देवान् कः पश्यति ?’ इति वेद-  
वाक्यमपि त्वं व्यामोहयेत् व्यामोहं आन्तिमुत्पादयेत् । अयं भावः—  
उभयथाऽपि वेदपदश्रवणात्तवायं संशयः । तथा हि—‘स एष यज्ञा-

१२ युधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गलोकं गच्छति’ इत्यादि तथा ‘को जानाति  
मायोपमान् गीर्वाणान् इन्द्र-यम-वरुण-कुबेरादीनि’त्यादि । एषां च वेद-  
पदानामयमर्थस्तव बुद्धौ प्रतिभासते—यथा स एष यज्ञ एव दुरित-

१५ दारणक्षमत्वादायुधं यस्याऽसौ यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा प्रगुणेन न्यायेन  
स्वर्गलोकं गच्छतीति देवसत्ताप्रतिपत्तिः, को जानातीत्यादीनि तु  
देवाभावप्रतिपादकानि, अतस्तव संशयो, अयुक्तश्चायम्, यतोऽमीषां

१८ वेदपदानां नायमर्थः, किं त्वयं वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ ४० ॥

इत्थं मौर्यपुत्रस्य सन्देहं प्रादुष्टृत्य भगवांस्तद्वितर्कितयुक्तिं प्रकट-  
यन्नाह—

२१ त्वमूहसे नैरयिका यदार्त्ता आश्रुत्तिमृच्छन्ति न दुःखदिग्धाः ।  
स्वापचतायामपि यत्सुराणां नाश्रुत्तिरीक्ष्येत ततो वितर्कः ॥४१॥

२१ यद्यस्मात्कारणात् नैरयिका नरकवर्त्तिनो जीवा आर्त्ता क्षेत्रजादिवि-

विषवेदनया पीडिताः अत एव दुःखेन मानसिकाऽसुखेन पारवश्या-  
दिना दिग्धा उपचिताः सन्ति, अतो न ज्ञावृत्तिं इहागमनं ऋच्छन्ति  
प्राप्नुवन्ति । परं सुराणां देवानां स्वायत्ततायां स्वाधीनतायां सत्यामपि ३  
यत् आवृत्तिरागमनं न ईक्ष्येत न दृश्येत, ततो वितर्कः किं सुराः  
सन्ति न वा ? इत्येवंरूपो विमर्शः, समुत्पद्येत इति शेषः, इति  
त्वमूहसे चिन्तयसि ॥ ४१ ॥ ६

स्युर्यज्ञकर्माणि सुराश्रयाणि प्रतीयते तेन तु देवसत्ता ।  
विरुद्धवाचस्तत्र चित्तमेवं विधूनयन्त्यस्तकिनास्तिभावात् ॥४२॥

सुरा देवा एव आश्रयो येषां तानि सुराश्रयाणि यज्ञकर्माणि २  
हविर्दानादीनि सर्वाण्यपि यज्ञकार्याणि स्युर्मवेयुः, देवानुद्दिश्यैव  
हविर्दानादिप्रवृत्तेरिति भावः । तु इति विशेषे, तेन हेतुना देवसत्ता  
देवानां सद्भावः प्रतीयते ज्ञायते, 'को जानाति' इत्यादिवाक्येन च ३३  
देवाऽभावो ज्ञायते इत्युक्तमेव प्राक्, एवमित्थं विरुद्धा विरुद्धार्थ-  
सूचिकाः वाचो वेदवाण्योऽस्तकिनास्तिभावात् सुराणामस्ति-नास्तित्व-  
माश्रित्य तत्र चित्तं विधूनयन्ति आमयन्ति । सुरादिष्यन्तस्य घृञो 'घृञ् ३५  
प्रीञोः' ( वा० ) इति नुक् । अस्तकीत्यादि । अस्तीति तिङन्त-  
प्रतिरूपकमव्ययं 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' ( ५।३।७१ ) इति टैः  
प्रागकच् । अस्तेवास्तकि अस्तकि च नास्तकि च अस्तिकिनास्ति, तयो- ३८  
र्भावस्तस्मात् ह्यञ्जलोपे पञ्चमी ॥ ४२ ॥ ७

अत्रोत्तरमाह—

प्रत्यक्षतः पश्य मनोज्ञवेपा-  
न्देवानिमानत्र चतुर्निकापान् ।

जानीहि मा केचिदिमे मनुष्याः

सन्तीति पश्याऽनिमिपत्वमेषु ॥ ४३ ॥

- ३ मनोज्ञो वेपो येषां ते मनोज्ञवेपास्तान् तथा चत्वारो निकाया  
निवासा येषां ते चतुर्निकायास्तान् भवनपत्यादिचतुर्विधान् इमान्  
देवान् अत्र प्रदेशे प्रत्यक्षतः प्रत्यक्षप्रमाणेन पश्य विलोकय, इमे  
६ केचिन्मनुष्याः सन्तीति मा जानीहि । कथमित्याह—एषु पुरःखि-  
तेषु अनिमिपत्वं निर्निमेषत्वं पश्य, मनुजा हि चक्षुर्निर्मेषोन्मेषक्रिया-  
वन्तो भवेयुः न चामी तथा, इति सिद्धं स्पष्टमेवैतेषु देवत्वमिति  
९ तात्पर्यम् ॥ ४३ ॥

अथैतद्दर्शनात्पूर्वं यः सन्देह आसीत् स तु युक्तो भवेदित्यपि न  
वाच्यं कुत इत्याह—

- १२ ज्योतिष्कचक्रं विचरन्तमभ्रे  
प्रत्यक्षतः पश्यसि किं न सुरे !  
जानीहि मा किञ्चिदिदं प्रमेयं  
१५ तेजोमयं वाऽप्मयमेव वाऽस्ति ॥ ४४ ॥

- हे सुरे ! हे विद्वन् ! अभ्रे आकाशे विचरन्तं ज्योतिष्कचक्रं  
५ ज्योतिर्देवमण्डलं प्रत्यक्षतः किं न पश्यसि ? एतावता पश्यस्येवेत्यर्थः ।  
१० एतेन प्रागपि सन्देहो न युक्त इत्यावेदितं, किं च इदं नमसि प्रत्य-  
क्षतो दृश्यमानं प्रमातुं योग्यं प्रमेयं ज्ञेयं सूर्यविम्बादिवस्तु तेजोमयं  
यद्विमयं वाऽथवा अपः स्वरूपमस्येति अप्मयं जलमयमेव वाऽस्तीति मा  
जानीहि । अयमर्थो यदुत को जानाति किमेतद्भवेत् ? किं सूर्योऽभि-  
१२ मयो गोलश्चन्द्रस्तु अम्युमयः स्वभावतः स्वच्छ इति सूर्यादीनां फय-

मेतेषां देवत्वसिद्धिरिति माऽवबुध्यसेति ॥ ॥ ४४ ॥

अत्र प्रतिविधानमाह—

तत्त्वे जडत्वाद्गतिरीक्ष्यते किं सचेतनत्वे खलु युज्यते सा । ३  
तवाऽत्र चेदालयमात्रबुद्धिस्तथाऽपि ये वासभृतः सुरास्ते ॥४५॥

तत्त्वे सूर्यादेरग्निमयत्वेऽम्बुमयत्वे च सति जडत्वादचेतनत्वाद्  
गतिर्नियतप्रदेशे गमनं किमीक्ष्यते ? कथं दृश्यते इत्यर्थः । खलु ६  
निश्चितं सा विशिष्टा गतिः सचेतनत्वे सति युज्यते उपपद्यते, ततो  
नियतगतिमत्त्वादेव तेषां देवत्वसिद्धिरिति भावः । पुनरपि तदाशङ्का-  
माविष्कृत्य भगवानाह—तवेत्यादि । चेद्यदि अत्र ज्योतिश्चक्रे  
आलया एव आलयमात्रं चन्द्रादिविमानानि न तु देवा इति बुद्धि-  
स्तव भवेत् । अयमर्थः—‘यथा शून्यं पुरं लोकानामालयमात्रं स्थान-  
मात्रं न तु तत्र लोकाः सन्ति’ एवं चन्द्रादिविमानान्यपि आलया एव १२  
न तत्र देवाः केचित्छिन्तीति, अतः कथं तेषां प्रत्यक्षत्वम् ? इति  
चेत्तव बुद्धिः, तथापि वासं तद्विमाननिवासं विभ्रतीति वासभृतः तदा-  
लयवासिनो ये केऽपि सन्ति ते सुरा देवा, ज्ञेया इति शेषः । यो हि १५  
आलयः स सर्वोऽपि तन्निवासिनाऽधिष्ठितो दृष्टः, यथा प्रत्यक्षोपलभ्य-  
माना देवदत्ताद्यधिष्ठिता वसन्तपुराद्यालयाः, आलयाश्च ज्योतिष्कवि-  
मानान्यत आलयत्वान्यथाऽनुपपत्तेर्ये तन्निवासिनस्ते देवा ज्ञेया इति १६  
भावः । इह पुनराक्षेपपरिहारविस्तरस्तु इहत्यत्रिशेषावश्यकवृत्ते-  
र्ज्ञेयः ॥ ४५ ॥

अथ प्रसङ्गादेतेषां मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य परिभ्रमणे हेतुगाह—

२४

रतिर्गतावेव सहाऽप्यमीपां चिरन्तनी वा स्थितिरस्ति लोके ।  
यच्छोकपालानुमताः सुराद्रिं प्रदक्षिणीकृत्य परिभ्रमन्ति ॥४६॥

- ३ अमीपां ज्योतिष्कदेवानां सदाऽपि सर्वस्मिन्नपि काले गतौ गमने  
एव रती रागो विद्यते यत आगमेऽमी गतिरतिका उच्यन्ते । वाऽथवा  
लोके चिरन्तनी चिरकालोद्भवा स्थितिर्मर्यादाऽस्ति । कासावित्याह—  
४ यत् लोकपालैः सोमादिमिरनुमता अनुज्ञाता अमी ज्योतिष्कां सुराद्रिं  
मेरुगिरिं प्रदक्षिणीकृत्य परिभ्रमन्ति पर्यटन्ति । ज्योतिष्कां हि प्रायेण  
लोकपालानामपत्यस्थानीयाः श्रीभगवत्यां प्रोक्ताः सन्ति अत एतद्वि-  
५ शेषणम् ॥ ४६ ॥

पुनर्देवास्तित्वे युक्त्यन्तरमाह—

तथा सुरा व्यन्तरका मनुष्यान्

मुखानि दुःखानि च लम्भयन्तः ।

सन्ति प्रसिद्धास्तददृश्यता तु

प्रतीयतां वैक्रियकाययोगात् ॥ ४७ ॥

- १५ यथा ज्योतिष्काः प्रत्यक्षतः परिभ्रमन्तो दृश्यन्ते, तथा तेनैव  
प्रकारेण व्यन्तरा एव व्यन्तरकाः, उपलक्षणादन्येऽपि केचित् सुरा  
देवा मनुष्यान् विभवप्रदानादिना मुखानि, च पुनस्त्वादपहरणादिना  
१८ दुःखानि लम्भयन्तः प्रापयन्तः प्रसिद्धाः सन्ति । ततो राजादिवत्कथ-  
मेते न सन्ति इति भावः । यद्येवं तर्हि कथं ते सर्वदा मनुष्यादि-  
वन्न दृश्यन्ते इत्याशङ्क्याह—तदित्यादि । तेषामदृश्यता तद-  
१९ दृश्यता तु वैक्रियकायस्य वैक्रियशरीरस्य यो योगो व्यापारः

सम्बन्धो वा तस्मात्प्रतीयतां ज्ञायताम् । वैक्रियकायो हि विविधक्रिया-  
मृद्भवति, ततो दृश्यो वाऽदृश्योऽपि वा भवेत्तत्र किञ्चिद्वाधकमिति  
भावः । लम्भयन्त इति । लभेर्हेतुमण्यन्तात् शतृ, 'लभेश्च', ( ७।१।३  
६४ ) इति नुम् । एतद्योगे 'गतिबुद्धिः' ( १।४।५२ ) इत्यादिना  
मनुष्यानिति अणौ कर्तुर्णो कर्मत्वम् ॥ ४७ ॥

वैक्रियशरीरमाश्रित्योक्तमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

स्थूलं च सूक्ष्मं लघु च प्रलम्बं दृश्यं तथाऽदृश्यमपि प्रकाशम् ।  
देहं यद्वच्छानुगतं सुराणां यद्वैक्रियं स्याद्विविधक्रियातः ॥४८॥

सुराणां देवानां यद्वच्छानुगतं स्वच्छानुसारिदेहं शरीरं भवेत् । ९  
कथमित्याह—कदाचित् स्थूलं पुष्टं भवेत्, च पुनः कदाचित्  
सूक्ष्ममतिकृशं भवेत् । एवं कदाचित् लघु ह्रस्वं कदाचिच्च प्रलम्बं  
दीर्घम्, एवमेव कदाचित् प्रकाशं प्रकटं दृश्यं दर्शनार्हं तथा कदा- १२  
चिददृश्यमपि भवेत्, यद्यस्मात्कारणादुक्तनीत्या विविधक्रियातोऽनेक-  
विधरूपकरणादिक्रियामाश्रित्य वैक्रियं शरीरं स्यात् । ततश्च कदा-  
चिददृश्यत्वेऽपि न-नास्तित्वशङ्का कार्येति भावः ॥ ४८ ॥ १५

प्रकारान्तरेणाऽपि देवास्तित्वं साधयन्नाह—

अत्युग्रपापद्गुफलोपमोगः

ख्यातो यथा नैरयिकेषु सद्भिः ।

तथा महापुण्यफलोपभुक्त्यै

देवा निरुक्ताः खलु तारतम्यात् ॥ ४९ ॥

यथा सद्भिर्विद्वद्भिर्नैरयिकेषु नारकजीवेषु अत्युग्रं प्रवर्त्तरं पाप- २१

१ अत्र 'महापुण्यफलोपभुक्त्यै' इति काशीमुद्रितपाठः, स च टीकाकृतां  
न सम्मत इति प्रतिभाति ।

मेव ह्युः वृक्षस्तस्य फलानां विविधदुःखरूपाणामुपभोगो विपाकानुभवः  
 ख्यातः प्रोक्तस्तथा खलु निश्चितं तारतम्यात् तरतमयोगेन, स्वस्व-  
 ३ पुण्यानुसारेणेत्यर्थः । मेहापुण्यफलानां परमैश्वर्यादिमुखस्वरूपाणामुप-  
 मुक्त्यै उपभोगाय देवा निरुक्ता निर्निश्चयेनोक्ताः, सन्तीति शेषः ।  
 एतावता यथा स्वकृतोत्कृष्टपापफलभोगिनो नारकास्त्वया प्रतिपन्ना-  
 ६ स्तथा स्वोपार्जितसुबहुपुण्यफलभुजो देवा अपि प्रतिपत्तव्या इति  
 भावः ॥ ४९ ॥

अथ 'को जानाति मायोपमानि'त्यादिवेदवाक्यस्य तात्पर्यमाह—

- १० मायोपमत्वं यदवादि वेदे ह्यनित्यतायाः प्रतिपादकं तत् ।  
 न चेदिदं यज्ञविधिस्तु सत्यो भवेत्कमुद्दिश्य मनोरथास्यै ॥५०॥  
 अत्र देवानामिति शेषः, ततश्चाऽयमर्थः—वेदे देवानां यन्मा-  
 १२ योपमत्वं इन्द्रजालमायातुल्यत्वमवादि कथितं तत् हीति निश्चितं,  
 अनित्यतायाः प्रतिपादकमभिधायकं ज्ञेयम् । अयं भावः—को  
 जानाति गायोपमान् गीर्वाणान् इन्द्र-यम-वरुण-कुवेरादीनित्यादिवाक्यं  
 १५ यद्वेदे उक्तं तदपि न देवनास्त्वितिभिधायकं किंतु सुराणामपि मायो-  
 पमत्वाभिधानेन शेषद्विसमुदायानां सुतरामनित्यताप्रतिपादकं बोधव्य-  
 मिति । 'विचित्ररूपाश्रयणात्तदेतत्' इति पाठान्तरम्, तत्राऽय-  
 १८ मर्थः—यद्वेदे देवानां मायोपमत्वमुक्तं तदेतद्विचित्ररूपाणामनेकवि-  
 धरूपाणामाश्रयणाद्विधानात् ज्ञेयमिति । चेद्यदि इदं प्रागुक्तं देवा-  
 स्तित्वं न भवेत् तर्हि तु इति विशेषे, मनोरथास्यै स्ववाञ्छितप्राप्तये  
 २१ क्रियमाणो यज्ञविधिरमिहोत्रादियज्ञानुष्ठानं कं पदार्थमुद्दिश्य सत्यो  
 भवेत्, यतो 'अमिहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यादिना वेदवाक्येन  
 २३ स्वर्गरूपं यज्ञफलमुक्तं, स्वर्गिणां चामावे कुतः स्वर्ग इति यज्ञविधे-

वैफल्यमेव प्रसज्यते, उपलक्षणात् समस्तलोकप्रसिद्धं दानादिफलमप्य-  
युक्तं स्यात् । तथा देवाऽभावे वेदमन्त्रपदैर्देवाह्वानमपि वृथैव भवेत् ।  
तस्माद्युक्तितो वेदवाक्येभ्यश्च सन्ति देवा इति खितम् ॥ ५० ॥ ३

अथैवं भगवता छिन्नसंशयो मौर्यपुत्रः किं कृतवानित्याह—

इति श्रुत्वा युक्तीर्जिनपतिसुधासोदरगिरां

पुनस्तत्रोपेतं प्रकटमवधार्य्याऽमरगणम् ।

त्रिभिः सार्द्धैः सार्द्धं विनयवनतैः खण्डिकशतैः

स मौर्यः प्रात्राजीत्परमपदलिप्सुर्द्विजवरः ॥ ५१ ॥

इति इत्थं जिनपतेः श्रीवीरस्वामिनः सुधासोदरा अमृततुल्याया  
गिरो वाचस्तासां युक्तीः श्रुत्वा पुनस्तत्र समवसरणे उपेतं प्राप्तमरगणं  
देवसमूहं प्रकटमवधार्य निश्चित्य स मौर्यो मौर्यपुत्रो नाम द्विजवरो  
ब्राह्मणमुख्यः परमपदं मोक्षं लिप्सुर्लब्धुमिच्छुः सन् विनयेन अव- १२  
नतैर्नत्रैः सार्द्धैः अर्द्धशतैर्सहितैस्त्रिभिः खण्डिकानां छात्राणां शतैः सार्द्धं  
सह प्रात्राजीत् प्रभोः पार्श्वे प्रव्रज्यां जग्राह । विनयवनतैरिति ।  
'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इति वचनादल्लोपः । इदं १५  
शिखरिणी वृत्तम्, तल्लक्षणं च 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसमला गः  
शिखरिणी' इति ॥ ५१ ॥

इति श्रीव्यक्त-सुधर्म-मण्डित-मौर्यपुत्राणां दीक्षाग्रहणवर्णनो १०

नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

इति स्पष्टम् ।

इति गौतमीयमहाकाव्यव्याख्यायां गौतमीयप्रकाशाख्यायां

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

२२



## दशमः सर्गः ।

अथ श्रुत्वेन्द्रभृत्यादीन् श्रेयःश्रामण्यसंश्रितान् ।

३ अकम्पितोऽप्युपाध्यायो वीरं वन्दितुमाययौ ॥ १ ॥

विशुद्धविज्ञानकरं प्रसार्थ्य ह्यकम्पिताद्यौ भवसिन्धुमध्यात् ।

समुद्भूतौ येन जिनेश्वराय नमोऽस्तु तस्मै त्रिशलाऽऽत्मजाय ॥१॥

६ अथानन्तरं श्रेयोऽतिप्रशस्यं श्रामण्यं श्रमणत्वं संश्रितमङ्गीकृतं  
यैस्ते, तान् तथाभूतान् इन्द्रभृत्यादीन् द्विजान् श्रुत्वाऽकम्पितो नाम  
उपाध्यायोऽपि वीरं श्रीवीरप्रभुं वन्दितुं नमस्कृतुं आययौ समा-  
६ जगाम ॥ १ ॥

अभापत जगन्नाथोऽप्यकम्पित ! किमूहसे ? ।

तिर्यङ्-नरा-ऽमराः सन्तु नारकाः सन्ति वा न वा ॥ २ ॥

१२ जगतां नाथो जगन्नाथः श्रीवीरप्रभुरपि अभापत तं भापते स्म ।

किमित्याह—हे अकम्पित ! तिर्यञ्चश्च नराश्च अमराश्च देवास्तिर्यङ्-  
नराऽमराः सन्तु परं नारका जीवाः सन्ति वा न वा इति त्वं किं

१५ ऊहसे कथं वितर्कयसे ?, इमां शङ्कां मा कृथा इत्यर्थः । इदमत्र  
तात्पर्यम्—किं नारकाः सन्ति न वेति त्वं मन्यसे, अयं च तव

संशयो विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनः । तथा हि—‘नारको वै एष

१८ जायते यः शद्भान्नमश्नाति’ इत्यादि । एष ब्राह्मणो नारको जायते यः

शद्भान्नमचीत्यर्थः, इत्यादिव्यवयानि नारकसत्त्वाप्रतिपादकानि । ‘न ह

यै भ्रेत्य नारकाः सन्ति’ इत्यादीनि तु नारकमावप्रतिपादकानि ।

एतेषामर्थं युक्तिं च त्वं न जानासि तेन संशयं दधासि, परमऽयुक्तोऽयं

२२ संशयो यत एषामयं वक्ष्यमाणोऽर्थ इति ॥ २ ॥

इत्थं संशयं प्रादुर्भूत्य भगवांस्तद्विर्तर्कितयुक्तिं प्रकटयन्नाह—

प्रकटं वीक्ष्य ज्योतिष्कान् प्रतीतिस्ते सुरेष्वपि ।

तिर्यङ्गरास्तु प्रकटाः प्रेक्ष्यन्ते नात्र संशयः ॥ ३ ॥ ३

तुरीयगतिरुच्येत जीवानां निरयाह्वया ।

नेक्षितास्तद्गता जीवा गृहीता न च लिङ्गतः ॥ ४ ॥

अंत आरेकसे तत्राऽस्तित्व-नास्तित्व-चिन्तया । ६

परं यन्न त्वदध्यक्षं तदप्रत्यक्षमेव न ॥ ५ ॥

त्रिभिः सम्बन्धः ।

हे अकम्पित ! ज्योतिष्कान् देवान् प्रकटं यथा स्यात्तथा वीक्ष्य १  
दृष्ट्वा, अपिशब्दादऽन्यान् अप्रत्यक्षानपि सुरान् विद्यामन्नौपयाचितका-  
दिफलसिद्ध्याऽनुमानतो ज्ञात्वा सुरेषु देवेषु ते तव प्रतीतिरस्ति,  
तिर्यङ्गरास्तु प्रकटा एव प्रेक्ष्यन्ते दृश्यन्ते अतोऽत्रापि संशयो नास्ति २२  
॥ ३ ॥ परं निरयो नरक आह्वयो नाम यस्याः सा निरयाह्वया या  
जीवानां तुरीयगतिश्चतुर्थी गतिरुच्येत शास्त्रे कथ्येत, तद्गतास्तां गतिं  
प्राप्ता जीवा नारका न ईक्षिताः न साक्षाद्दृष्टाः, न च लिङ्गतः केन- ३५  
चिल्लिङ्गेनाऽनुमानेन गृहीताः ॥ ४ ॥ अतोऽस्मात्कारणात्तत्र नारकेषु  
अस्तित्व-नास्तित्वयोश्चिन्तया विचारेण त्वं आरेकसे संदेहं दधासि  
'रेक शङ्कायां' कर्त्तरि लट् । परं हे अकम्पित ! यद्वस्तु त्वदध्यक्षं तव १८  
अप्रत्यक्षं नास्ति तत् सर्वेषामपि अप्रत्यक्षमेवेति न ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अत्र भगवान् युक्तिमाह—

सन्ति यद्यपि सिंहाद्याः केषांचिन्नाश्लिगोचराः ।

तथापि ते च केषाञ्चित्प्रत्यक्षा वनवासिनाम् ॥ ६ ॥ २२

सिंहाद्याः सिंह-शरभ-हंसादयो जन्तुविशेषा यद्यपि केषाञ्चिन्मनु-  
 प्याणामक्षिगोचरा दृष्टिविषया न सन्ति, तथापि च ते सिंहाद्याः  
 ३ केषाञ्चिद्वनथासिनां वनेचराणां गिह्यादीनां प्रत्यक्षाः सन्त्येव ॥ ६ ॥

त्वदप्रत्यक्षेऽपि तथा प्रत्यक्षा मम नारकाः ।

तान् प्रतीहि मदुक्त्यैव, प्रमाणं यत् आप्तवाक् ॥ ७ ॥

४ तथा तेनोक्तेनैव प्रकारेण नारकास्त्वदप्रत्यक्षेऽपि 'एतन्निर्देशस्य  
 भावप्रधानत्वात्तत्राऽप्रत्यक्षत्वेऽपि, मम प्रत्यक्षा एव सन्तीति शेषः, तान्  
 नारकान्मदुक्त्या मद्बचनेनैव प्रतीहि सन्तीति जानीहि । यतो यस्मात्  
 ५ आप्तस्य यथार्थवक्तुर्वाक् प्रमाणं यथार्थज्ञानजनने हेतुरस्ति । अतो  
 मदुक्त्यैव नारका अपि सन्तीति प्रतिपद्यस्येति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

अथाभिप्रायान्तरमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

प्रत्यक्षं मन्यसे यत्त्वं प्रत्यक्षं तन्न तत्त्वतः ।

इन्द्रियोद्भवविज्ञानं परोक्षं तत्तु तात्त्विकम् ॥ ८ ॥

हे अकम्पित ! यत् इन्द्रियोद्भवविज्ञानं चक्षुरादीन्द्रियजन्यज्ञानं

१५ त्वं प्रत्यक्षं मन्यसे तत्त्वतः परमार्थतः प्रत्यक्षं नास्ति । तु इति  
 विशेषे, तत् ज्ञानं तात्त्विकं पारमार्थिकं परोक्षं वर्तते । अयं भावः—  
 यदिन्द्रियाणां प्रत्यक्षं तदेव प्रत्यक्षमिष्यते भवता, मदीयं तु प्रत्यक्षं  
 १८ नाम्युपगम्यतेऽतीन्द्रियत्वात् । स तु महानयं विपर्यासो यत् उपचार-  
 मात्रत एव तदिन्द्रियप्रत्यक्षतया व्यवहियते । यथा चाऽनुमाने वाङ्म-  
 गादिलिङ्गद्वारेण वाद्यमभ्यादि वस्तु ज्ञायते । नैवमत्र, तत् उपचारा-  
 त्प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमुच्यते । परमार्थतस्तु इदमपि परोक्षमेव, यतोऽशो  
 २२ जीवः स चानुमानवद्वापि वस्तु साक्षात् पश्यति किं त्विन्द्रिय-

द्वारेणैव । ततोऽतीन्द्रियमेव सत्यं प्रत्यक्षं ज्ञातव्यम्, तत्र जीवेन साक्षादेव वस्तुन उपलम्भादिति ॥ ८ ॥

अथामुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

३

उणादिकोऽक्षशब्दो यः स्याद्वाह्यार्थाशिघातुजः ।

तद्वाच्य आत्मा प्रति तं गतं प्रत्यक्षमुच्यते ॥ ९ ॥

व्याप्तिरर्थो यस्य स व्याह्यर्थ एवंविधो योऽशिघातुः, 'अशू ६ च्यासौ' इत्याकारको धातुः, तस्माज्जातो व्याह्यर्थाऽशिघातुजः, उणादौ भव उणादिक, उणादिकप्रत्ययान्त इत्यर्थः । एवंविधो योऽक्षशब्दः स्यात्, उपलक्षणात् 'अक्षू व्यासौ' इति धातोः पचाद्यजन्तान्निष्पन्नो-९ ऽक्षशब्दोऽपि बोध्यः, तस्याऽक्षशब्दस्य वाच्योऽभिधेय आत्मा तं प्रति गतं प्राप्तं प्रत्यक्षमुच्यते । 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । प्राशके शकटे कर्पे ज्ञाने चात्मनि रावणे' इति हैमः ३२ (अनेकार्थः) ॥ ९ ॥

शाब्दिकैरक्षिशब्देन प्रत्यक्षं यत्प्रसाधितम् ।

तत्तु चाक्षुपमेव स्यान्नं स्याद्वा रासनादिकम् ॥ १० ॥ १५

शब्दं शब्दशाब्दं विदन्ति अधीयते वा शाब्दिका वैयाकरणास्तै-  
रक्षणोराभिमुख्यमित्यादिव्युत्पत्त्याऽक्षिशब्देन यत् प्रत्यक्षं पदं प्रसा-  
धितं निष्पादितं तत्तु अर्थमाश्रित्य चक्षुषोर्भवं चाक्षुपं चक्षुरिन्द्रिय- ३०  
जन्यज्ञानविषयमेव प्रत्यक्षं स्यात् । वाशब्दः पुनरर्थः, रसनायां  
जिह्वायां भवं रासनं तदादिर्यस्य तत् रासनादिकं पुनः प्रत्यक्षं न २०

१ इह 'न स्याद् रासनादिकम्' इति काशीमुद्रितः पाठश्चन्दोत्रुरोधेन स्वार-  
सकृपैकत्वाच्च त्याज्यः ।

स्यात्; अक्षिशब्दस्य चक्षुःपर्यायत्वादिति भावः । प्रत्यक्षमित्यत्र  
 'लक्षणेनामिप्रति-' ( २।१।१४ ) इत्यादिना समासः, 'प्रतिपरसम-  
 ३ नुभ्योऽक्षणः' ( गणसूत्रम् ) इति टच् । 'यस्येति च' ( ६।४।१४८ )  
 इति लोपः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षतानिवेशार्थमत्र या काऽपि कल्पना ।

६ सा गौरवात्कथं ग्राह्या पूर्वोक्तौ लाघवं यदिः ॥ ११ ॥

अत्र रासनादिप्रत्यक्षे प्रत्यक्षताया निवेशः स्थापनं तदर्थं या काऽपि  
 कल्पनाऽन्या संभावना सा गौरवात्कथं ग्राह्या ? यदि पूर्वोक्तौ पूर्वसिन्  
 ९ कथने लाघवं स्यात् । एतावता लाघवं परित्यज्य गौरवं न ग्राह्य-  
 मित्यर्थः ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणि पराण्येवाऽऽत्मनस्तेन परोक्षता ।

१२ इन्द्रियोद्भवविज्ञाने गौणत्वं यत आत्मनः ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि आत्मनः सकाशात्पराणि अन्यान्येव सन्ति, तेन हेतुना  
 इन्द्रियोद्भवविज्ञाने इन्द्रियजन्यज्ञाने परोक्षता वर्तते, नतु प्रत्यक्षत्व-  
 १५ मित्यर्थः, यतो यस्मात् इन्द्रियजन्यज्ञाने आत्मनो गौणत्वमप्रधानत्व-  
 मस्ति, अत्र एव तस्य परोक्षत्वमिति भावः ॥ १२ ॥

द्वारोपचारतश्चैतदपि प्रत्यक्षमस्तु ते ।

१८ घृतमायुरिति ख्यातिर्यतः सत्या प्रवर्तते ॥ १३ ॥

च पुनर्द्वाराणि आत्माधिष्ठितदेहस्य द्वारभूतानि इन्द्रियाणि तेषा-  
 मुपचार आत्मतयाऽऽरोपणं तस्माद्द्वारोपचारतस्ते तव मतेन एतदि-  
 २१ न्द्रियजन्यज्ञानमपि प्रत्यक्षमस्तु, यतो यस्मादुपचारादेव 'घृतमायुः'

इति ख्यातिः प्रसिद्धिः सत्या प्रवर्तते । अयमर्थः—यथा कारणे  
कार्योपचारात् आयुषः कारणमपि घृतमायुरित्युच्यते तथा एत-  
ज्ज्ञानमप्यस्त्विति ॥ १३ ॥

३

तत्र प्रत्यक्षविज्ञाने सत्या चैवं परोक्षता ।

प्रत्यक्षं सकलं यन्मे तेन पश्यामि नारकान् ॥ १४ ॥

एवं च तव मते प्रत्यक्षं यद्विज्ञानं तत्रोपचारात् प्रत्यक्षत्वे सत्यपि ६  
सत्या परोक्षतैव विद्यते । इत्थं नारकाऽदर्शने हेतुभूतं तज्ज्ञानपारो-  
क्ष्यमुपदर्श्य स्वस्य तद्वैपरीत्यमाह—यद्यस्मान्मे मम सकलं सर्वं वस्तु  
प्रत्यक्षं प्रत्यक्षज्ञानविषयकं वर्तते तेनाहं नारकान् पश्यामि ॥ १४ ॥ ५

अथोक्तेऽर्थे भगवानुपपत्तिमाह—

अनन्यदृष्टं भावं ते निरीक्षे चेन्मनोगतम् ।

तदा प्रतीहि सकलं प्रत्यक्षं मयि वर्तते ॥ १५ ॥

३२

हे अकम्पित ! ते तव न अन्यैरनतिशयज्ञानिभिर्दृष्टं अनन्यदृष्टं  
मनोगतं भावमभिप्रायं पदार्थं वा चेद्यदि अहं निरीक्षे साक्षात्पश्यामि  
तदा तर्हि मयि सकलं वस्तु प्रत्यक्षं वर्तते इति त्वं प्रतीहि १५  
जानीहि ॥ १५ ॥

अतश्चेन्न परीतोपोऽर्थापत्तिं मानमाश्रय ।

बहुधा साधितं वस्तु दृढतामश्नुते यतः ॥ १६ ॥

३८

अतो अस्मात्कथनात् चेद्यदि न परीतोपस्तव परितुष्टता नास्ति  
तर्हि अर्थापत्तिं मानं प्रमाणमाश्रय अङ्गीकुरु । यतो यस्माद्बहुधा  
बहुभिः प्रकारैः साधितं वस्तु दृढतां अश्नुते प्राप्नोति ॥ १६ ॥

२१

अथाऽर्थापत्तिमेव दर्शयति—

अन्यथाऽनुपपत्त्यैकलक्षणात्किल हेतुतः ।

३ अर्थापत्तिः प्रमाणं स्यात्पीनोऽयं रात्रिभुग्यथा ॥ १७ ॥

किलेति संभावनायाम्, अन्यथाऽनुपपत्तिरेव एकं लक्षणं यस्य स तस्मात् हेतुतोऽर्थापत्तिः प्रमाणं स्यात् । तत्र दृष्टान्तमाह—पीनोऽय-  
६ मित्यादि । ‘दिवा न भुङ्क्ते’ इति वाक्यशेषोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा पीनः पुष्टोऽयं देवदत्तादिः पुमान् दिवा न भुङ्क्ते अत्र पीनत्वाऽन्य-  
थानुपपत्त्या रात्रौ भुङ्क्ते इति रात्रिभुक् अर्थापत्त्या ज्ञायते ॥ १७ ॥

९ एवमत्रापि भावयति—

उत्कृष्टमुखभोगाय यथा देवाः प्रतिष्ठिताः ।

तथैवैकान्तदुःखाय विना नैरयिकांस्तु के ? ॥ १८ ॥

१२ यथा उत्कृष्टमुखस्य भोगाय मुत्तयर्थं देवाः प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठां  
प्राप्ताः सन्ति, तथैव एकान्तदुःखाय अत्यर्थदुःखानुभवनाय नैरयिकान्  
विना नारकजीवव्यतिरेकेण तु पुनः केऽन्ये ? न केऽपीत्यर्थः । तत-  
१५ ध्यार्थापत्त्याऽपि नारकाः सन्तीत्यागतम् ॥ १८ ॥

∴ ननु अतिदुःखिता ये तिर्यग्मनुष्यास्त एवोत्कृष्टपापफलभोगित्वात्  
नारकव्यपदेशभाजो भविष्यन्ति, किमदृष्टनारककल्पनयेत्या-

१८ शङ्कनाह—

नैकान्तदुःखमोक्तारस्तिर्यग्धोऽपि नरा अपि ।

दुःखाद्विश्रान्तिरेतेषां काले काले चिलोक्यते ॥ १९ ॥

तिर्यग्धोऽपि नरा मनुष्या अपि अतिदुःखिता अपि सन्तो, न  
२१ ष्टान्तदुःखमोक्तारः सन्ति । यतः काले काले कलिधित् अवसरे

अयसरे एतेषामतिदुःखिततिर्यग्मराणामपि दुःखाद्विश्रान्तिविश्रामो  
 विलोकयते दृश्यते । अयमर्थः—येषामुत्कृष्टपापफलभोगस्तेषां संम-  
 चद्भिः सर्वैरपि प्रकारैर्दुःखेन भवितव्यं, नचैवमतिदुःखितानामपि ३  
 तिर्यग्गादीनां दृश्यते, आलोक-तरुच्छाया-शीतपवन-सरःकूपजलादिसु-  
 खस्यातिदुःखितेष्वपि तेषु दर्शनात् नरकप्रसिद्धैश्छेदनभेदनादिप्रकारै-  
 र्निरन्तरं च दुःखस्यादर्शनात् । ततश्च न ते उत्कृष्टदुःखमोक्षारः ४  
 किंतु एतद्व्यतिरिक्ता एव नारकास्तादृशा ज्ञेयाः ॥ १९ ॥

पुनर्नारकास्तित्वे युक्तिमाह—

नारकैरुपमेयाः स्युर्ये चाऽप्यत्यन्तदुःखिताः ।  
 तिर्यञ्चो वा मनुष्या वा तस्मात्सन्तः कथं न ते ? ॥ २० ॥ ९

येऽपि च अत्यन्तदुःखितास्तिर्यञ्चो वा मनुष्या वा ते नारकैः  
 उपमेया उपमातुं योग्याः स्युः, तस्माद्धेतोस्ते नारकाः कथं सन्तो १२  
 विद्यमाना न वर्चन्ते ?, सन्त एवेति भावः ॥ २० ॥

अमुमेवार्थं द्रढयति—

भावे भावोपमैव स्यान्न त्वभावेन व्युचिता । ३५

वाच्याः शुद्धपदेनैते नाभाया नारकास्ततः ॥ २१ ॥

भावे सद्भूते पदार्थे भावेन सद्भूतपदार्थेन उपमा एव उचिता  
 योग्या स्यात् न त्वभावेन असद्भूतपदार्थेन स्वपुण्यादिना उपमा उचिता । ३६  
 तथा एते नरकस्था जीवाः शुद्धं घटपटादिवत्केवलं यन्नारक इत्या-  
 कारकं पदं तेन वाच्या अभिधेयाः सन्ति, ततः कारणात् नारका  
 अभावा अभावस्वरूपा, न किंतु भावरूपा एवेति भावः । पदद्वया-  
 भिधेयस्य कस्यचिदर्थस्य वन्ध्यापुत्रादिवदभावत्वेऽपि शुद्धपदाभिधेयस्य ३१



सर्वस्वापि भावत्वमेवेति तात्पर्यम् । यदपि 'न ह वै प्रेत्य नारकाः सन्ति' इत्यादौ वेदवाक्ये नारकाऽभावः शङ्क्यते भवता, तदप्ययुक्तं, ३ यतोऽयमत्राभिप्रायो बोध्यः—न खलु प्रेत्य परलोके मेर्वादिवच्छा-  
श्वताः केचनाप्यवस्थिता नारकाः सन्ति किंतु य इहोत्कृष्टं पापमर्ज-  
यति स इतो गत्वा प्रेत्य नारको भवति । अतः केनापि तत्पापं न  
६ विधेयं, येन प्रेत्य नारकैर्भूयते इति ॥ २१ ॥

तदेवं भगवता छिन्नसंशयोऽसौ किं कृतवानित्याह—

इत्यादियुक्तिभिर्वुद्धः सह च्छात्रैस्त्रिभिः शतैः ।

९ अकम्पितोऽपि चारित्रं सामायिकमुपाददे ॥ २२ ॥

इत्यादय एवंप्रकारा या युक्तयो भगवदुक्तोपपत्तयः तामिर्वुद्धो  
बोधं प्राप्तोऽकम्पितोऽपि द्विजोपाध्यायः त्रिभिः शतैश्छात्रैः सह  
१२ सामायिकं चारित्रं उपाददे गृहीतवान् । 'आडो दोऽनास्यविहरणे'  
(१।३।२०) इत्यात्मनेपदम् ॥ २२ ॥

✽(इत्यकम्पितस्यामिदीक्षाप्रदणम् ॥ ८ ॥)✽

१५ अथाऽचलभ्रातुस्तदाह—

आत्मनो मोक्षकार्याय निशम्य प्रस्थितान् मुनीन् ।

अभ्यागतोऽचलभ्रातोपाध्यायश्छात्रसम्पदा ॥ २३ ॥

१८ आत्मनः स्वस्य मोक्षकार्याय मोक्षरूपं कार्यं फलं प्रस्थितान्  
प्रचलितान् मुनीन् गौतमादिऋषीन् निशम्य श्रुत्वाऽचलभ्राता नाम  
उपाध्यायश्छात्राणां सन्निध्याणां संपन् सगृह्णन्त्या सह अभ्यागतः  
१९ प्रमुग्गमुग्गमागच्छति स ॥ २३ ॥

जगाद् जगतां नाथः प्रेक्ष्याऽऽमन्नशिवं च तम् ।

भ्रान्तस्त्वमचलभ्रातर्विकल्पैः पुण्यपापयोः ॥ २४ ॥

चः समुच्चये, यदासावभ्यागतस्तदा जगतां त्रिलोकानां नाथ इ  
ईश्वरो भगवान् श्रीवीरस्तमचलभ्रातरं आसन्नं निकटं शिवं कल्याणं  
मुक्तिर्वा यस्य स तं, तथोक्तं प्रेक्ष्य ज्ञानदृष्ट्या विलोक्य जगाद्  
उवाच । किं जगादेत्याह—हे अचलभ्रातः ! त्वं पुण्यपापयोर्वि-  
कल्पैः किं पुण्यपापे स्तो न वेति विमर्शैः भ्रान्तः, भ्रमं प्राप्तोऽसीति  
शेषः । अयं भावः—हे आयुष्मन् ! त्वमेवं मन्यसे 'चा किं पुण्य-  
पापे स्तो न इति'?, अनुचितश्चायं तव संशयो विरुद्धवेदपदादिश्रुति-  
निवन्धनत्वात् । तत्र वेदपदानि तावत् 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यादीनि,  
यथा द्वितीयगणधरे तथा वाच्यानि तेषां चार्थं त्वं न जानासीत्या-  
द्यपि तथा व्याख्येयमिति ॥ २४ ॥

१२

अथ पञ्चभिर्विकल्पैः पुण्य-पापविषयं तत्संशयं प्रादुर्कुर्वन्नाह—

पुण्यमेवांऽस्ति दुःखं तु स्यात्किं तदपकर्षतः ।

पापमेवांऽस्ति किं वाऽत्र सुखं तदपकर्षतः ॥ २५ ॥

स्यातां विविक्ते वा ते द्वे स्वर्णादी-यमुने इव ।

पुण्यपापमयं वस्तु किं वैकं वर्णमेदवत् ? ॥ २६ ॥

अथवा सुख-दुःखानि स्वभावौदुद्भवन्ति चेत् ।

किमु तेषां निमित्तत्वे पुण्यपापप्रकल्पनम् ? ॥ २७ ॥

एतेषु च विकल्पेषु तुर्योऽसाकमपीहितः ।

पुण्यपापमयं वस्तु कर्म पौद्गलिकं यतः ॥ २८ ॥

चतुर्भिः सम्बन्धः । २२

किमिति वितर्के, पुण्यमेव एकमस्ति न तु पापं, तर्हि कथं  
 कस्याऽपि दुःखोत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—दुःखं तु तस्य पुण्यस्य अप-  
 ३ कर्षस्तरतमयोगाद्धानिस्तस्मात् स्याद्भवेत्, न तु पापादित्यर्थः । इत्येको  
 विकल्पः । किं वा अत्रास्मिन् लोके पापमेवैकमस्ति न तु पुण्यं,  
 केवलपापाभ्युपगमे सुखोत्पत्तिः कथमित्याशङ्क्याह—सुखं तु तस्य  
 ६ पापस्याऽपकर्षः क्रमेण हानिस्तस्मात् स्यात्, न तु पुण्यादित्यर्थः । इति  
 द्वितीयो विकल्पः । इहाऽऽद्ये पथ्याहारवत्, द्वितीयेऽपथ्याहारव-  
 दिति दृष्टान्तद्वयमभ्यूहम्, तद्भावना त्वमे दर्शयिष्यामः ॥ २५ ॥  
 ९ वाऽथवा ते पुण्यपापे स्वर्णदी च यमुना च स्वर्णदी-यमुने गङ्गा-यमुने  
 इव विविक्ते विभिन्ने स्थातां भवेतां, भिन्नस्वभावयोः सुखदुःखयोः  
 कारणत्वादिति भावः । इति तृतीयो विकल्पः । स्वर्णदीत्यत्र 'गिरि-  
 १२ नद्यादीनाम्' ( वा० ) इति वैकल्पिकं णत्वं, किं वा वर्णमेदो  
 हरितालगुलिकादीनामन्यतरन्मीलितं वर्णकद्वयं उपलक्षणान्मेचक-  
 मणिर्नरसिंहादिर्वा तद्वत् पुण्यपापमयं पुण्यपापस्वरूपमेकमेव सङ्कीर्णं  
 १५ वस्तु विद्यते तद्गतेन एकेन पुण्यांशेन सुखं अपरेण पापांशेन च  
 दुःखमुत्पद्यते इत्यर्थः । इति चतुर्थो विकल्पः ॥ २६ ॥ अथवा  
 चेद्यदि सुखदुःखानि स्वभावादेव, पुण्यपापाभ्यां विनैवेत्यर्थः, उद्भ-  
 १८ वन्ति उत्पद्यन्ते तर्हि तेषां सुखदुःखानां निमित्तत्वे कारणत्वे पुण्य-  
 पापयोः प्रकरूपनं किमु ?, किमर्थमित्यर्थः । इति पञ्चमो विकल्पः  
 १॥ २७ ॥ एतेषु च पञ्चसु विकल्पेषु तुर्यश्चतुर्थो विकल्पोऽस्माकमपि  
 इंहित इष्टः । कथमित्याह—पुण्येत्यादि । यतो यस्मात् पुण्यपाप-  
 २१ मयं वस्तु पदार्थः पुद्गलैर्निष्पद्यं पीद्गलिकं फलं वर्धते इति शेषः ।

तच्च शुभाऽशुभपुद्गलात्मकं सामान्येन एकमेवेति भावः । तुर्य इत्यु-  
 पलक्षणम्, तेन तृतीयोऽपि विकल्पः कथंचिदस्माकं संमत एव,  
 यतः पुण्यपापरूपतया विशेषत्रिवक्षायां भिन्ने एव पुण्यपापे स्तः ॥ इति ३  
 उक्तश्लोकचतुष्टयार्थः । एतद्भावना त्वेवम्—इह केषांचिर्त्तीर्थिकानामयं  
 प्रवादः पुण्यमेवैकमस्ति न पापम् ॥ १ ॥ अन्ये त्वाहुः—पापमेवैक-  
 मस्ति न तु पुण्यं ॥ २ ॥ अपरे तु वदन्ति उभयमप्यन्योन्यानुवि- ६  
 द्धस्वरूपं भेदकमणिकल्पं संमिश्रसुखदुःखफलहेतु साधारणं पुण्य-  
 पापाख्यमेकं वस्त्विति ॥ ३ ॥ अन्ये तु प्रतिपादयन्ति स्वतन्त्रमुभयं  
 विविक्तसुखदुःखकारणमिति ॥ ४ ॥ अपरे पुनराहुः—मूलतः कर्मैव ९  
 नास्ति, स्वभावसिद्धः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्चः ॥ ५ ॥ अतस्त्वमप्ये-  
 तान् पञ्चविकल्पान्मन्यसे, एतेषां च परस्परविरुद्धत्वात्संशयदोलाभा-  
 रूढोऽसि त्वं, येषां मते पुण्यमेवैकमस्ति तन्मते पुण्यस्य लेशतो १२  
 लेशतो वृद्धौ सत्यां सुखस्यापि क्रमशो वृद्धिर्भवति तावद्यावदुत्कृष्टं  
 स्वर्गसुखमिति, तदेव च पुण्यं यथा यथा हानिगुपयाति तथा तथा  
 जीवानां क्रमेण दुःखमुत्पद्यते यावत्सर्वप्रकर्षप्राप्तं नरकदुःखं तस्यैव १५  
 च पुण्यस्य सर्वथा क्षये मोक्षः । एतच्च सर्वं पथ्याहारदृष्टान्ताद्भाव-  
 नीयम् । तथा हि—यथा पथ्याहारस्य क्रमेण वृद्धौ आरोग्यवृद्धिस्तथा  
 पुण्यवृद्धौ सुखवृद्धिर्यथा च पथ्याहारस्य क्रमेण परिहारे सरोगता १८  
 भवति एवं पुण्यापचये दुःखोत्पत्तिः सर्वथा पथ्याहारपरिहारे च मरण-  
 वत्पुण्यक्षये मोक्ष इति केवलपापमभ्युपगच्छतां मते तु अपथ्याहार-  
 दृष्टान्ताद्वैपरीत्येन भावना कार्या । तथा हि—यथा क्रमेणाऽपथ्यवृद्धौ २१  
 रोगवृद्धिस्तथा पापवृद्धौ दुःखवृद्धिस्तावद्यावदुत्कृष्टं नरकदुःखं यथा  
 चाऽपथ्यत्यागात् क्रमेणारोग्यवृद्धिः, तथा क्रमेण पापस्यापकर्षा- २३

स्त्रुखस्य वृद्धिर्मापदुत्कृष्टं सुरसौख्यं यथा चापथ्याहारस्य सर्वथा परि-  
त्यागात् परमारोग्यमुपजायते । एवं सर्वपापक्षये मोक्षः इति शेषविक-  
ल्पत्रयभावना तु सङ्क्षेपतः प्रागेव कृता ॥ २८ ॥

इत्थं संशयं प्रादुष्कृत्य प्रत्यासत्तिन्यायेन पञ्चमविकल्पं तावद्दर्श-  
यितुमाह—

६ उपेक्ष्य भङ्गकानाद्यान् पञ्चमश्चेह चर्च्यते ।

कोऽयं वस्तुविशेषः स्याद्यः स्वभावोऽभिधीयते ? ॥२९॥

चः पादपूरणे, इह विकल्पपञ्चके आद्यान् भङ्गकान् विकल्पान्

१ उपेक्ष्य अनादृत्य पञ्चमो विकल्पश्चर्च्यते विचार्यते । कथ-

मित्याह—यः स्वभावोऽभिधीयते कथ्यते भवता सोऽयं को वस्तु-

विशेषः पदार्थभेदः स्यात् विद्यते ? ॥ २९ ॥

१२ स वा मूर्त्तोऽस्त्यमूर्त्तो वा ब्रूहि यत्तेऽभिरोचते ।

मूर्त्तत्वे कर्मणः सिद्धावसाकं सिद्धसाध्यता ॥ ३० ॥

वा पुनः स स्वभावपदार्थो मूर्त्तो मूर्त्तिमान् अस्ति किं वाऽमूर्त्तो-

१५ ऽस्ति यत्ते तुभ्यमभिरोचते तद् ब्रूहि कथय स्वभावस्य मूर्त्तत्वे सति

कर्मणः सिद्धौ निष्पत्तौ सत्यां असाकं सिद्धसाध्यतैव । अयमर्थः—

यदि त्वं स्वभावस्य मूर्त्तत्वं स्वीकरोषि तर्हि स्वभावशब्देन कर्मणः

१८ सिद्धिर्जाता, तत्सिद्धौ चासाकं सिद्धसाध्यता कर्मजन्यत्वात् सुख-

दुःस्नानामिति । ते इत्यत्र 'रुच्यर्थानां प्रीयमाण' ( १।४।३३ ) इति

चतुर्थी ॥ ३० ॥

आकाशयदमूर्त्तत्वे कार्येऽस्य स्यादकर्मता ।

२२ प्रतिज्ञाते विरोधस्ते भवेदेवं महामते ! ॥ ३१ ॥

१ 'वैश्येय भगवान् नःपद' इति काटीमुद्रितपाठोऽन्वारस्तुपुष्य एव ।

स्वभावस्य अमूर्त्तत्वे सति अमूर्त्तत्वं स्वीकरोपि चेदित्यर्थः, तर्हि अस्य स्वभावस्य कार्ये उत्पाद्यवस्तुविषये आकाशवत् अकर्तृताऽकर्तृत्वं स्याद् भवेत्, यथा आकाशमऽमूर्त्तत्वात् कस्यापि कार्यस्य न कारकं च तथाऽयमपि स्यादित्यर्थः । एवं सति हे महामते ! हे महाबुद्धिमृत् ! ते तव प्रतिज्ञाते प्रतिज्ञाविषयीकृते स्वभावजन्योऽयं भवप्रपञ्च इत्येवं-रूपे अर्थे विरोधो भवेत् । स्वभावस्याऽकर्तृत्वेन भवप्रपञ्चाऽजनकत्वा-दिति भावः ॥ ३१ ॥

अथ स्वभावमाश्रित्य विकल्पान्तरमाह—

स्वभावो वस्तुधर्मश्चेत्तदाऽसौ यस्य वस्तुनः ।

९

तच्च मूर्त्तममूर्त्तं वेत्यत्राप्येवैव कल्पना ॥ ३२ ॥

चेद्यदि स्वभावो न वस्तुविशेषः किं तु वस्तुनः कस्यचित्पदार्थस्य धर्मः परिणामोऽस्तीति, त्वं मन्यसे इति वाक्यविशेषः, तदा असौ स्वभावो यस्य वस्तुनो धर्मः तद्वस्तु मूर्त्तं वाऽथवाऽमूर्त्तमस्ति इत्यत्रापि पक्षे एषा अनन्तरोक्तैव कल्पना विचारणा ज्ञेयेति शेषः । चः पादपूरणे ॥ ३२ ॥

१५

तां कल्पनामेव दर्शयति—

अमूर्त्तत्वे ह्यकर्तृत्वं मूर्त्तत्वे सिद्धसाध्यता ।

पुण्यपापस्वभावं यद्वस्तु कर्मप्रतिष्ठितम् ॥ ३३ ॥

१८

हीति निश्चितं, स्वभावो यस्य वस्तुनो धर्मः तस्य वस्तुनोऽमूर्त्तत्वे सति स्वभावस्याऽकर्तृत्वं स्यात्, तस्य मूर्त्तत्वे सति सिद्धसाध्यता एव । २०

१ अत्र 'वस्तु कर्म प्रतिष्ठितम्' इति विशिष्टः काशीमुद्रितपाठो ह्युपेक्षणीय एव ।

कथमित्याह—यद्यस्मात्कारणात् पुण्यं च पापं च पुण्यपापे ते स्वभावौ यस्य तत्तथोक्तं वस्तु कर्मप्रतिष्ठितं कर्मशब्देन प्रतिष्ठां प्राप्तमित्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्—कर्मणो मूर्त्तत्वेन तत्स्वभावयोः पुण्यपापयोरपि मूर्त्तत्वारिसिद्धं तयोः सुखदुःखादिकर्तृत्वम्, तच्चाऽस्माकं सम्मतमेवेत्यतः सिद्धसाध्यत्वमिति ॥ ३३ ॥

अथ स्वभावमाश्रित्य तृतीयं विकल्पमाह—

स्वभावशब्दवाच्योऽर्थश्रेयकारणता भवेत् ।

तदा समस्तभावानामेकदैव समुद्भवः ॥ ३४ ॥

९ चेद्यदि स्वभावशब्दस्य वाच्योऽभिधेयः अर्थोऽकारणता निर्हेतुकत्वं भवेत् तदा सर्वभावानां सर्वेषां घट-पटादिपदार्थानां एकदा एव एकसिद्धेव काले समुद्भवः समुत्पत्तिः स्यात् ॥ ३४ ॥

१२ अस्तु तर्हि को दोष इत्याशङ्क्याह—

पदार्थाकस्मिकोत्पत्तौ नियताकारता च न ।

दृष्टाऽभ्राणां विकारे न नियताकारता यतः ॥ ३५ ॥

१५ पदार्थानामकस्माद्भवा आकस्मिकी, सा चाऽसौ उत्पत्तिश्च तस्यां पदार्थाकस्मिकोत्पत्तौ सत्यां नियताकारता निश्चिताकारत्वं न स्यात् । चः पादपूरणे, यतोऽभ्राणां भेषानां विकारे विविधपरिणतौ नियताकारता न दृष्टा अकस्मादुत्पन्नत्वादिति भावः । तस्माद्वाकारणतास्वभावशब्दार्थः ॥ ३५ ॥

अन्यथा,—

सम्भवः सुखदुःखानां स्वभावाच्चेद्भवेत्तदा ।

२२ मय्-चन्दन-विपादीनां हेतूनां स्यादहेतुता ॥ ३६ ॥

चेद्यदि सुख-दुःखानां सम्भव उत्पत्तिः स्वभावाद्भवेत् तदा सङ्-  
चन्दन-विषादीनां सुखादेहेतूनां कारणानां प्रत्यक्षतो दृश्यमाना-  
नामहेतुता स्यात् । अतोऽपि न पुण्य-पापकर्मव्यतिरिक्तः स्वभाव-  
पदार्थः ॥ ३६ ॥

अथ तात्पर्यमाह—

अत्यन्ताऽनुपलब्धेऽपि स्वभावे कर्तृता यदि ।

तदा कर्मणि संसिद्धे कर्तृता किं निषिध्यते ? ॥ ३७ ॥

स्वपुष्पवत् अत्यन्तमनुपलब्धेऽपि स्वभावे यदि कर्तृता, भवता  
(स्त्री)क्रियते इति शेषः, तदा संसिद्धे युक्त्यादिना सम्यग्  
निष्पन्ने कर्मणि कर्तृता किं निषिध्यते?, कथं नाङ्गीक्रियते  
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु कथं कर्मसिद्धिरित्याशङ्क्याह—

१२

कर्मसिद्धिस्त्वग्निभूतेवदि चैव प्रपञ्चिता ।

पुण्य-पापस्वभावाम्यां वैशिष्ट्यामिह सम्मतम् ॥ ३८ ॥

च पुनः कर्मणः सिद्धिर्निष्पत्तिस्तु अग्निभूतेर्द्वितीयगणधरस्य वादे  
एव प्रपञ्चिता विस्तरेणोक्ताऽस्ति, अतोऽत्र पुनर्नोच्यते इति भावः ।  
परं इहाऽस्मिन् प्रस्तावे पुण्य-पापस्वभावाम्यां वैशिष्ट्यं विशिष्टत्वं  
युक्तत्वमित्यर्थः, सम्मतं सम्यङ्जननविषयीकृतमस्ति । अयं भावः—  
प्राक् सामान्यतः कर्मसिद्धिरुक्ता, इह तु पुण्य-पापस्वभावयुक्तं कर्म  
कथितमिति विशेषः ॥ ३८ ॥

२०

१ अत्र 'अत्यन्तानुपलब्धेष्वपि' इति काशीमुद्रितपाठश्चन्दोऽनुरोधाद-  
स्वारस्याच्च ग्रामादिकः ।



अथ कर्मणः पुण्य-पापस्रभावविवेकं कुर्वन्नाह—

विंशत्युत्तरमानद्वाः कर्मप्रकृतयः शतम् ।

३ आत्मन्यत्र शुभाः पुण्या अपराः पापसंज्ञिकाः ॥ ३९ ॥

आत्मनि जीवे विंशत्युत्तरं शतं विंशत्यधिकशत(१२०)संख्याः

कर्मप्रकृतयः कर्मभेदा आनद्धा बद्धाः सन्ति, अत्राऽस्मिन् विंशत्य-

६ धिकशते सुरनरत्रिकादयो द्वार्चैर्वाविंशत् शुभाः प्रकृतयः पुण्याः,

पुण्यप्रकृतय उच्यन्ते इति शेषः । अपरा अन्याः अशुभाः

द्व्यशीतिसंख्याकाः पापसंज्ञिकाः पापप्रकृतय उच्यन्ते इत्यर्थः । नन्वेत-

९ दुमयमीलने चतुर्विंशत्युत्तरं शतं प्रकृतयो जायन्ते, ततः कथमत्र

विंशत्युत्तरं शतमित्युक्तम् ? उच्यते—वर्णादिचतुष्कस्य शुभाऽशुभ-

भेदेन वारद्वयं गणनाच्चतुर्णामाधिक्यं परं वन्वे सामान्यत एव

१२ वर्णादिचतुष्कस्योपादानान्नोक्तसंख्याविघात इति ॥ ३९ ॥

अथ सुख-दुःखहेतुकर्मोपदर्शनायाऽऽह—

सातकर्मोदयादाशु प्रजायेत सुखं फलम् ।

१५ असातकर्मप्रमवं फलं दुःखाय जायते ॥ ४० ॥

सातकर्मणः सातवेदनीयकर्मण उदयात् आशु शीघ्रं सुखं सुख-

स्वरूपं फलं प्रजायेत उत्पद्येत, तथाऽसातकर्मप्रमवं असातवेदनीय-

१८ कर्मोदयजन्यं फलं दुःखाय जायते, दुःखस्वरूपं भवतीत्यर्थः ॥४०॥

अत्र प्रेरकः आह—

यथाऽऽत्मपरिणामत्वात्सुख-दुःखे अरूपिणी ।

२१ तथैव कारणे किं न पुण्य-पापे उभे अपि ? ॥ ४१ ॥

यथा येन प्रकारेण आत्मनो जीवस्य परिणामत्वात् सुख-दुःखे

२२ अरूपिणी सः, तथैव तेनैव प्रकारेण सुख-दुःखयोः कारणे उभे द्वे

पुण्यपापे अपि किं न अरूपिणी ? कथं नेत्यर्थः, कार्यानुरूपं हि कारणमिष्यते, कार्यं च सुखादिकमात्मपरिणामत्वादरूपि, ततश्च तत्कारणं पुण्यपापात्मकं कर्माऽपि अरूप्येव प्राप्नोति न रूपवत्, इष्यते च भवद्भिः कर्मणो रूपत्वम्, ततः कथमनयोः कार्यकारणत्वमिति भावः ॥ ४१ ॥

अत्रोत्तरमाह—

विकल्पोऽयमपि त्याज्यः सर्वे भावा यतः स्थिताः ।

तुल्याऽतुल्यत्वरूपेण दोषः कोऽपि ततोऽत्र न ॥४२॥

हे अचलभ्रातः ! त्वयाऽयमपि विकल्पो वितर्कस्त्याज्यः । कथ-९  
मित्याह—यतो न केवलं कार्यकारणे एव तुल्याऽतुल्यरूपे किं तु सर्वे त्रिभुवनान्तर्गता भावाः पदार्थाः परस्परं तुल्याऽतुल्यत्वरूपेण स्थिताः सन्ति, न पुनः किञ्चित्कस्याप्येकान्तेन तुल्यमतुल्यं वेति १२ भावः । ततस्तस्मात् कारणादत्र सुखादिकारणभूतकर्मणो रूपवत्त्वे न कोऽपि दोषः ॥ ४२ ॥

अमुमेवार्थं श्लोकद्वयेन दृढयन्नाह—

सुखस्य हेतवो मूर्त्ताः स्रक्-चन्दना-ऽङ्गनादयः ।

एवमेवाऽसुखस्यापि विपा-ऽहि-कण्टकादयः ॥ ४३ ॥

तुल्याऽतुल्यत्वरूपेण कार्य-कारणताऽत्र चेत् ।

तदा पुण्यं च पापं च मूर्त्तत्वेन कथं न हि ? ॥ ४४ ॥ १२

१ यद्यपि 'सुखस्य हेतवो मूर्त्ताः प्रायः स्रक्चन्दनादयः' इत्ययं पाठो वर्धति पठितः काशीमुद्रितपुस्तके ह्यत्र, तथाऽपि 'स्रक्चन्दनाङ्गनादयः' इति पाठः खारस्यवैशिष्ट्यात् टीकाकृद्भिर्हरत इति प्रतीयते ।

१ मूर्च्छा मूर्चिमन्तः सक्-चन्दना-ऽङ्गनादयः प्रायः सुखस्य हेतवः  
 सन्ति, एवमेव अनेनैव प्रकारेण विषा-ऽहि-कण्टकादयः प्रायोऽसुखस्य  
 २ दुःखस्य हेतवो विद्यन्ते । अपिः सम्भावनायां, सम्भावय त्वमित्यर्थः  
 ॥ ४३ ॥ चेद्यदि अत्र स्रगादिजन्ये सुखादौ तुल्याऽतुव्यत्वरूपेण  
 कार्य-कारणता वर्धते, तदा सुखादिकारणं पुण्यं च पापं च मूर्त्त्वेन  
 ३ कथं न हि ? उक्तनीत्या इहाऽपि सा न विघटते इत्यर्थः । इह  
 सामान्यतः संभवमात्रमाश्रित्येयं दृष्टान्तयोजना कृताऽस्ति, विशेषा-  
 वश्यकवृत्तौ तु नैवमिति ॥ ॥ ४४ ॥

५ तदेवं पुण्य-पापे व्यवस्थाप्येदानीं तयोरेव लक्षणमाह—

सुवर्णादिगुणं सम्यग्विपाकं पुद्गलवज्रम् ।

जीवस्य सत्क्रियोद्भूतं सर्वं पुण्यमिति स्मृतम् ॥ ४५ ॥

यदेतद्विपरीतं तत्सर्वं पापमिति स्मृतम् ।

एतद्द्वयमपि ज्ञेयं नाऽतिदुष्कमं न वादरम् ॥ ४६ ॥

सु शोभना वर्णादयो वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्श-लक्षणा गुणा यस्य तत्-  
 १५ शोक्तं, तथा सम्यक् समीचीनो विपाकोऽनुभावो यस्य तत्, तथा सत्यं  
 शोभना याः क्रिया दानादिकास्ताभिरुद्भूतं प्रादुर्भूतं एवंविधं जीवस्य  
 जीवप्रदेशेषु क्षीरनीरन्यायेन स्थितं सर्वं पुद्गलवज्रं पुद्गलसमूहः पुण्य-  
 १० मिति स्मृतं कथितम् ॥ ४५ ॥ यत् पुनरेतस्मात्पुण्याद्विपरीतं विप-  
 रीतलक्षणं अशुभवर्णादिगुणमशुमंविपाकं जीवपाताघसत्क्रियोद्भूतं तत्  
 सर्वं जीवस्य पुद्गलवज्रं पापमिति स्मृतं, एतत्पुण्यपापरूपं द्वयमुभय-  
 ११ मपि वन्तु सूक्ष्मेण कर्मवर्गणाद्रव्येण निष्पन्नत्वेऽपि न परमाणादि

वदतिसूक्ष्मं, न पुनर्मेवादिभावेन परिणतस्कन्धवद्वादरं स्थूलं ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

प्राक् तुल्याऽतुल्यत्वरूपेण कार्य-कारणता दर्शिता, इदानीं ३  
तुल्यत्वरूपेण तामाह—

साम्यं वास्तवबोधे तु कार्य-कारणयोरपि ।

तथा च सत्यं कार्यानुरूपं कारणमुच्यते ॥ ४७ ॥ ६

वास्तवबोधे तात्त्विकज्ञाने तु कार्य-कारणयोः साम्यं सादृश्यम-  
प्यस्ति । तथा च सति यत्कार्यानुरूपं कार्यसदृशं कारणमुच्यते  
तत्सत्यमिति ॥ ४७ ॥ ९

कथमित्याह—

जीवस्यापि परीणामः सुख-दुःखाभिधानकः ।

तद्योगात्तेन कार्यानुरूपं कारणमुच्यते ॥ ४८ ॥ १२

सुख-दुःखाभिधानकः सुख दुःखनामको जीवस्यापि परिणामो  
विद्यते । न केवलं कर्मण एवेति अपिशब्दार्थः, तेन कारणेन तयो-  
र्जीवसुखाद्योरो योगः सम्बन्धस्तस्मात्कार्यानुरूपं कारणमुच्यते । अयं १५  
भावः—सुखादीनां कर्मैव केवलं कारणं न भवति, किं तु जीवोऽपि  
तेषां समवायिकारणं भवति, कर्म तु असमवायिकारणमस्ति, ततश्च  
सुखादेरमूर्त्तत्वे तत्समवायिकारणस्य जीवस्याऽप्यमूर्त्तत्वमस्त्येवेति १८  
युक्तमेवोक्तं कार्यानुरूपं कारणमिति ॥ ४८ ॥

अथोपसंहारमाह—

ततः पुण्यं च पापं च सिद्धं पूर्वोक्तयुक्तिभिः ।

पुद्गलस्कन्धमेवैकं विद्धि चित्रितपत्रवत् ॥ ४९ ॥ २१

ततस्तस्मात्कारणात् पूर्वोक्तयुक्तिभिः सिद्धं निष्पन्नं पुण्यं च पापं २३

च चित्रितपत्रवत् शुभाऽशुभविविधचित्रयुक्तं पत्रमिव एकमेव पुद्ग-  
लस्कन्धं विद्धि जानीहि । भिन्नकार्यदर्शनेन तत्कारणमृतयोः पुण्यपा-  
३ पयोः भिन्नत्वावेवक्षया तु पुण्य-पापे भिन्ने अपि स्वातामित्यप्युपलक्ष-  
णाद्बोध्यम् ॥ ४९ ॥

नन्वत्र पञ्चसु विकल्पेषु अन्तिमपक्षत्रयस्य तु निर्णयोऽकारि,  
६ परमाद्यपक्षद्वयस्य का गतिरित्याशङ्क्याह—

पुण्यपापद्वये सिद्धे पक्षौ केवलयोस्तयोः ।

अयुक्तावेव मन्तव्यौ सुयुक्तेरक्षमत्वतः ॥ ५० ॥

९ उक्तयुक्त्या पुण्यपापद्वये सिद्धे सति केवलयोस्तयोः पुण्यपापयोः  
पक्षौ अयुक्तौ एव मन्तव्यौ शातव्यौ । कुत इत्याह—सुयुक्तेः  
शौमनयुक्तेः अक्षमत्वतोऽसमर्थत्वात् सुयुक्तिं सोढुमशक्तत्वादित्यर्थः ।

१२ तथा हि—केवलपुण्यपक्षे पुण्याऽपकर्षमात्रेण यद् दुःस्वबहुलत्वमुक्तं  
तदयुक्तं, यतस्तद्दुःस्वबहुलत्वं पुण्यापकर्षजनितं न भवति, किं तु  
स्वानुरूपकर्मप्रकर्षजनितं वेदनाप्रकर्षानुभवरूपत्वात्, यथा सौख्यप्रक-

१५ र्षानुभूतिः स्वानुरूपकर्मप्रकर्षप्रमवा इति दृष्टान्तः, एवमत्रोपपत्त्यन्त-  
रमपि विशेषाद्यकवृत्तेर्ज्ञेयम् । तथा केवलपापपक्षेऽपि पापाऽप-  
कर्षमात्रजनितं सुखं न भवति—पापस्याल्पीयसोऽपि दुःस्वजनकत्वात् ।

१८ नृणामपि हि विपलवः स्वास्थ्यहेतुर्भवति, तस्मात्पुण्यजनित-  
मेवाल्पमपि सुखमित्यादि स्वबुद्ध्याऽभ्युद्यन्त्याच्यमिति ॥ ५० ॥

तदेवं छिन्नसंशयोऽसौ किं कृतवानित्याह—

इत्यादियुक्तिप्रतिबन्धशुद्धार्थितोऽचलभ्रातृबुधः प्रबुद्धः ।

२९ समन्वितभ्रातृद्वयतत्रयेण दीक्षां लला वीरजिनेन्द्रशिष्टाम् ॥५१॥

१ पु० २५१ श्लो० १५-२६-२७ । २ अत्र 'दृढचित्तः' इति धारी-

शुद्धितपः टीकाइति न सम्मतः ।

इत्यादियुक्तीनां प्रतिबन्धः सत्यतया स्वीकारत्वेन शुद्धनिर्मलीभव-  
 च्चितं यस्य स तथोक्तोऽथवा इत्यादियुक्तिभिर्यः प्रतिबन्धः स्वशङ्का-  
 निरोधस्तेनेत्यादि प्राग्वत् । अत एव प्रबुद्धः प्रबोधं प्राप्तोऽचलभ्रातृ-  
 बुधोऽचलभ्राता नाम पण्डितश्लघात्राणां शैतंत्रयेण समन्वितो युक्तः  
 सन् वीरजिनेन्द्रेण श्रीवर्द्धमानस्वामिना शिष्टां शिक्षारूपेणोक्तां दीक्षां  
 ललौ गृह्णाति स । इदमुपजातिच्छन्दः, तल्लक्षणं तु प्रागुक्त-  
 मेवेति ॥ ५१ ॥

इति अकम्पिताचलभ्रातृदीक्षाग्रहणवर्णनो  
 नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

९

इति स्पष्टम् ।

इति श्रीगौतमीयप्रकाशाख्यायां गौतमीयमहाकाव्यव्याख्यायां  
 दशमः सर्गः ॥ १० ॥

१२

एकादशः सर्गः ।

श्रीवीरपादाम्बुजचञ्चरीकान्निशम्य स्ररीनपरान् प्रबुद्धान् ।  
 मेतार्यनामाऽपि सुधीः सुधीभिः समं समेयाय जिनोपकण्ठे ॥१॥ १५  
 विशुद्धविशानकरं प्रसार्य मेतार्यमुख्यौ भवसिन्धुमध्यात् ।  
 समुद्भूतौ येन जिनेश्वराय नमोऽस्तु तस्मै त्रिशलात्मजाय ॥ १ ॥  
 प्रबुद्धान् प्रबोधं प्राप्तान् अत एव श्रीवीरस्य भगवतः पादाम्बु- १८  
 जयोश्चरणकमलयोश्चञ्चरीका अमरा इव श्रीवीरपादाम्बुजचञ्चरीका-  
 स्तान् तथामृतान् अपरानन्यान् गौतमादीन् सूरीन् पण्डितान्निशम्य  
 श्रुत्वा मेतार्यनामाऽपि सुधीर्विद्वान् सुधीभिः सुबुद्धिभिः स्वशिष्यैः  
 समं सह जिनस्य श्रीवीरस्य उपकण्ठे समीपे समेयाय समाजगाम् । २१

समाहपूर्वादिणः कर्त्तरि लिट् । असिन् सर्गे उपजातिच्छन्दः,  
तल्लक्षणं तु प्रागुक्तमेव ॥ १ ॥

३ आभाष्य तं वीरजिनेश्वरोऽपि जगाद वत्सेह जहाहि मोहम् ।  
चिरन्तनं किं परलोकवस्तु स्याद्वा न वेति स्वमनःप्रसक्तम् ॥२॥

वीरजिनेश्वरोऽपि तं मेतार्यं आभाष्य हे मेतार्य ! एहीत्यादिवाचा

६ सम्भाष्य जगाद उवाच । किं जगादेत्याह—हे वत्स ! परलोको

भवान्तरगमनलक्षणः स एव वस्तु-पदार्थः, किमिति-वितर्के, स्याद्वा

विद्यते वा न वा, न विद्यते वा ? इत्येवंरूपं स्वमनसि निजचिते

६ प्रसक्तं सम्बद्धं चिरंमवं चिरन्तनं बहुकालोद्भवं मोहं मिथ्याज्ञानं

इहाऽसिन् प्रस्तावे जहाहि परित्यज । अयं भावः—हे मेतार्य !

त्वमेवं मन्यसे—किं परलोकोऽस्ति नास्ति वेति, अयं च संशयस्तत्र

१२ विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनो वर्तते, तानि च 'विज्ञानघन एवेतेभ्यो

भूतेभ्य' इत्यादीनि प्रथमगणधरवादोक्तानि द्रष्टव्यानि, तेषां चार्थं

त्वं न जानासीत्यादि तथैव । अतोऽनुचितोऽयं संशयो न कर्त्तव्य

१५ इति ॥ २ ॥

अथ यया युक्त्या मेतार्यः परलोकनास्तित्वं मन्यते तां भगवान्

व्यक्तीकुर्यन्नाह—

१८ यचेतना भौतिकदेहधर्मस्तदत्यये जन्म कुतोऽन्यलोके ।

यद्वाऽरण्येर्वहिरिवेयमसादुत्पद्यते नापि ततोऽन्यलोकः ॥ ३ ॥

यच्छब्दोपादानात् तच्छब्दस्याऽनुक्तस्याऽप्यत्र ग्रहणम्, तत्रधैवम-

न्वयः—यद्यस्मात्कारणात् चेतना चैतन्यं भौतिकस्य भूतैः पृथिव्यादिभि-

११ रूपवत्स्य देहस्य शरीरस्य धर्मो विद्यते इति शेषः, ततस्त्वस्य देहस्या-

इत्येते विनाशे सति तद्धर्मस्य चैतन्यस्यापि विनाशादन्यलोके परमवे  
जन्म उत्पत्तिः कुतो भवेत् ? , न कुतोऽपीत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्—  
चैतन्यं तावद्भूतेभ्यो नार्थान्तरं तद्धर्मत्वात्, यथा शुद्धधातव्या(दि)-  
मद्याङ्गेभ्यो भद्रधर्मः, ततश्च यो यदनर्थान्तरभूतो धर्मः स तद्विनाशे  
नश्यत्येव, यथा पटादिधर्मः शुक्लत्वादिः, अतो भूतैरेव सह प्रागेव  
नष्टस्य चैतन्यस्य कुतो भवान्तरगमनम् ? इति । अथ भूतेभ्योऽर्थान्तरं  
मन्यते तथापि न परलोक इत्याह—यद्वेत्यादि । यद्वाऽथवाऽरणे-  
ररणिकाष्ठाद्वहिरिव इयं चेतनाऽस्माद्भूतसमुदायादुत्पद्यते, ततोऽपि  
हेतोर्न अन्यलोकोऽस्ति । अत्राऽयं भावः—भूतेभ्योऽर्थान्तरत्वेऽपि  
अनित्यं चैतन्यं उत्पत्तिधर्मकत्वात्, अरणिकाष्ठोत्पन्नतद्भिन्नवह्निवदिति ।  
यच्चानित्यं तत्किञ्चन्यन्तमपि कालं स्थित्वाऽभिन्नवद्वापि ध्वंसते इति न  
तस्य भवान्तरयायित्वम्, अत इत्थमपि न परलोकसिद्धिरिति ॥३॥ १२  
अथवा प्रतिपिण्डं भिन्नानि भूतधर्मरूपाणि बहूनि चैतन्यानि  
नेप्यन्ते, किञ्चेक एव समस्तचैतन्याश्रयः सर्वत्रिभुवनगतो निःसङ्ग-  
तोऽक्रियश्चात्माऽभ्युपगम्यते । यत उक्तं—‘एक एव हि भूतात्मा  
भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥’  
ननु तथापि न परलोकसिद्धिरिति दर्शयन्नाह—

पानीयचन्द्रप्रतिबिम्बवद्वा

१८

तनौ तनौ ब्रह्म पृथक्प्रमासः ।

तथापि देहापंगमेऽन्यलोकं

प्रयाति कथेति विकल्पसे किम् ? ॥ ४ ॥

वाऽथवा पानीयेषु यच्चन्द्रप्रतिबिम्बं तद्वत् तनौ तनौ देहे देहे २२



ब्रह्मण उक्तस्वरूपस्य एकस्यैवात्मनः पृथक् भिन्नः प्रभासः प्रकाशः, वर्तते इति शेषः । यद्येवमभ्युपगम्यते तथापि देहस्याऽपगमे विनाशे सति ३ अन्यलोकं परमं कः प्रयाति न कोऽपीत्यर्थः । तस्यात्मनः सर्वेषु गोमहिष्यादिपिण्डेषु सर्वगतत्वेन निःक्रियत्वेन चाकाशवत् संसरणामावादिति भावः । चः समुच्चये, हे मेतार्य ! त्वं किमिति प्रश्ने ६ इत्येवं विकल्पसे विचिंतयसि ? ॥ ४ ॥

पुनर्भगवानाह—

शृणोपि शास्त्रेषु शरीरभाजां देहच्युतौ चापि भवान्तराप्तिम् । ९ विरुद्धवादेन मुहुस्तवैवं दोलाचलं चित्तमभूद्दृष्टैव ॥ ५ ॥

च पुनर्देहस्य च्युतिर्नाशस्तस्यां सत्यां शरीरभाजां जीवानां भवान्तराप्तिं अन्यभवप्राप्तिमपि शास्त्रेषु त्वं शृणोपि । एतेन परलोक- १२ सिद्धिरप्याऽऽवेदिता । हे मेतार्य ! एवममुना प्रकारेण विरुद्धवादेन शास्त्रेषु परस्परविरुद्धकथनेन मुहुर्बारंवारं तव चित्तं वृथैव दोलावत् चलं चपलं अमृत् ॥ ५ ॥

१५ ; इति दर्शितः पूर्वपक्षः; अथाऽत्र प्रतिविधीयते—

अत्रास्ति चेदुत्तरपक्षकाङ्क्षा

त्वं पृच्छ तद्गौतमवायुभूतिम् ।

१६ भूतातिरिक्तः प्रकटोऽयमात्मा

त्वयाऽब्रुवुद्वोऽत्र कयोपपत्त्या ? ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन्सन्दिग्धेऽर्थे चेद्यदि तयोत्तरपक्षस्य काङ्क्षा वाञ्छाऽस्ति, तर्हि त्वं गौतमो गौतमगौत्रीयो यो वायुभूतिस्त्वं पृच्छ । कथ- २२ मित्याह—हे वायुभूते ! अत्रास्मिन् शरीरे भूतेभ्योऽतिरिक्तो भिन्नः

प्रकटः अयमात्मा जीवस्त्वया कया उपपत्त्या युक्त्याऽवबुद्धो ज्ञातः,  
इत्थं प्रश्नं कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

तमेव दध्याः प्रतिवादितायां

३

पूर्वे विकल्पे स समाधिकारी ।

तथाऽऽत्मसिद्ध्यै पुनरिन्द्रभूतिं

पृच्छ त्वमेवाऽत्र सृतं बहुक्त्या ॥ ७ ॥

६

हे मेतार्य, पूर्वं पूर्वस्मिन् विकल्पे किं यच्छरीरं स एव जीव  
एवंरूपे वितर्के प्रतिवादितायां प्रतिवादित्वे तं वायुमृतिमेव दध्यास्त्वं  
धारयेः, यत्सत्र स वायुमृतिरेव समाधिं समाधानं करोति तच्छीलः ९  
समाधिकारी, अस्तीति शेषः, तथा तद्वत् आत्मसिद्ध्यै आत्मनः  
सिद्ध्यर्थं पुनस्त्वमेवेन्द्रभूतिं प्रथमगौतमं पृच्छ । अत्र प्रस्तावेऽस्माकं  
बहुक्त्या बहुकथनेन सृतं पर्याप्तं आत्मनः सद्भावे भौतिकदेहाति- १२  
रिक्तत्वे च सिद्धे सिद्ध एव परलोक इति भावः ॥ ७ ॥

अन्यच्च—

प्रतीहि देवानपि नारकान्वा तथाऽन्यलोकाधिगमाय धीमन् ! । १५  
तं मौर्यपुत्रं तमकम्पितं वा समाधये पर्यनुयुङ्क्ष भद्र ! ॥ ८ ॥

तथा तद्वत् हे धीमन् हे भद्र ! अन्यलोकस्य परलोकस्य अधि-  
गमो ज्ञानं तस्मै देवान् वा पुनर्नारकानपि प्रतीहि जानीहि, देवा १८  
नारका अपि च सन्तीति प्रतिपद्यस्वैत्यर्थः, समाधये देवनारकात्त्रि-  
त्वसमाधानार्थं तं प्रागुक्तं मौर्यपुत्रं वा पुनस्त्वं अकम्पितं पर्यनुयुङ्क्ष  
पृच्छ, ताभ्यां तदद्वित्वस्य प्रागेव निर्णीतत्वादिति भावः । पर्यनु-  
पूर्वात् 'युजिद् योगे' अस्माद्रीषादिकात्कर्षरि लोट् । इह यद्यपि मग- १९

वता तु नैवमुक्तं, किं तु साक्षात्स्वमुखेनैव तत्संशयापनोदः कृतोऽस्ति,  
तथापि कविना ग्रन्थविस्तरभयादेवमुक्तमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

३ अथ यदुक्तं प्राक् 'एकः सर्वगतो निष्क्रियश्चात्मे'त्यादि तदा-  
श्रित्याह—

यन्मन्यसे ब्रह्मकृतः प्रकाशस्तनौ तनायस्ति मृपेति वाणी ।

६ यल्लक्षणैर्भेदि तदेव भिन्नं विशेषतश्चापि यथा घटादि ॥ ९ ॥

हे मेतार्य ! तनौ तनौ देहे देहे ब्रह्मणा एकेनात्मना कृतः प्रकाशो-

ऽस्तीति यत्त्वं मन्यसे जानासि तन्मननकारणमृता वाणी मृपा मिथ्या

७ वर्त्तते । आत्मनामानन्त्यादिति भावः । कथमित्याह—यद्वस्तुलक्षणै-

र्भेदो विशेषोऽस्त्यस्येति भेदि भेदयुक्तमित्यर्थः, तद्भिन्नमेव भवेत् ।

चापीति समुच्चये, यथा विशेषतो लक्षणविशेषात् घटादि घटपटादि

१२ वस्तु भिन्नमेवास्ति तथेत्यर्थः । अयं भावः—न चास्माभिरेक आत्मा

इष्यते किं तु लक्षणभेदादनन्ताः यत उपयोगलक्षणो जीवः । स

चोपयोगो राग-द्वेष-कषाय-विषयाध्यवसायादिभिर्भिद्यमान उपाधिमे-

१५ दादानन्त्यं प्रतिपद्यते इत्यनन्ता जीवा लक्षणभेदाद् घटादिवदिति ।

तथा न सर्वगत आत्मा किं तु शरीरमात्रज्यापकस्तत्रैव तद्गुणोपलब्धेः,

स्पर्शनवदिति । एवं न निष्क्रिय आत्मा भोवत्त्वाद्देहवदित्याद्युप-

३८ लक्षणाद् ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

अन्यच्च—

मुखित्वदुःखित्वमुखा विभेदाः

२१ सर्वत्र सन्तीह पृथक् पृथग् यत् ।

तदात्मभेदात्परलोकयानं

२३ संभाव्यते किं न सदुक्तयुक्त्या ? ॥ १० ॥

‘मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः’ इति हेम(अनेकार्थ)-  
वचनान्मुखशब्दोऽत्र प्रारम्भार्थः, सुखित्व-दुःखित्वे मुखे प्रारम्भे येषां  
ते तथोक्ताः, सुखित्व-दुःखित्वप्रभृतय इत्यर्थः; विभेदा विशिष्टभेदाश्च  
इहासिन् लोके सर्वत्र सर्वेषु जीवेषु यत् पृथक् पृथक् सन्ति भिन्ना  
भिन्ना विद्यन्ते तत् आत्मभेदात् आत्मनां भिन्नत्वात् । आत्मैक्ये तु  
तदसम्भवादिति भावः । ततश्च सती शोभना या उक्तयुक्तिस्तया पर-  
लोकयानं परभवगमनं किं न संभाव्यते ? संभाव्यत एवेत्यर्थः । आत्मैक्ये  
तु तदुर्घटं, तन्निरासेन तत्सिद्धिः स्फुटैवेति तात्पर्यम् । यद्वा सदिति  
पृथक् पदं, परलोकयानपदस्य विशेषणं विद्यमानमित्येतदर्थः ॥ १० ॥ ९

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति—

ब्रह्मैक्यवादे परकर्मभोगः परस्य युज्येत न चैतदिष्टम् ।

मुखस्य दुःखस्य च सङ्करत्वे विलुप्यते तद्व्यवहारभावः ॥११॥ १२

ब्रह्मण आत्मन ऐक्यं एकत्वं तस्य यो वादः कथनं तस्मिन् सति  
परस्य यज्ञदत्ताद्यपेक्षयाऽन्यस्य देवदत्तादेः अपरो यज्ञदत्तादिस्तस्य  
यानि कर्माणि तत्कृतशुभाऽशुभकर्माणीत्यर्थः । तेषां भोगो मुक्तिर्युज्येत १५  
ब्रह्मैक्ये देवदत्तादेर्यज्ञदत्तादिकृतकर्मानुभवो युज्येतेत्यर्थः । न चैतत्  
इष्टं चाञ्छितं असम्भवादेवेति भावः । तथा ब्रह्मैक्ये मुखस्य च पुन-  
र्दुःखस्य सङ्करत्वे मिश्रितत्वे सति तयोः सुख-दुःखयोर्यो व्यवहार- १६  
स्तस्य भावः सत्ता विलुप्यते विच्छिद्यते, ‘अयं सुखी, अयं दुःखी’-  
त्यादिव्यवहारस्य सचैव व्यवच्छिद्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ततः किं स्थितमित्याह—

तेनायमात्मा प्रतिदेहभिन्नः

स्यकर्मभिर्भूरिमवानुसारी ।

स्थाने स जातिस्मरणेन कश्चित्

पश्येत्तु पूर्वाणि भवान्तराणि ॥ १२ ॥

- ३ तेन कारणेन अयं आत्मा प्रतिदेहं प्रतिशरीरं भिन्नो वर्चतेऽत एव स्वकर्मभिर्भूरिभवान् बहुजन्मानि अनुसरति अनुगच्छतीति तच्छीलः परमवयार्यात्यर्थः । स्थाने युक्त एव । कश्चित्तु पुनः स आत्मा
- ६ जातिस्मरणेन प्राग्जन्मस्मरणरूपमतिज्ञानविशेषेण पूर्वाणि स्वयं प्राकृतानि भवान्तराणि अन्यजन्मानि पश्येत् विलोकयेत् । ततः सिद्धः परलोक इति भावः । स्थाने इत्यव्ययं युक्तेऽर्थे 'स्थाने तु
- ९ कारणे युक्ते' इत्यव्ययकाण्डे हैमोक्तेः ॥ १२ ॥

तदेवं छिन्नसंशयोऽसौ किं कृतवानित्याह—

तदेन्द्रभृत्यादिमिरप्यमीष्टैः प्रसाधितोत्साहभरः समाधौ ।

- १२ मेतार्यविप्रोऽपि बभूव भव्यो महावती छात्रशतत्रयेण ॥ १३ ॥

- तदा तस्मिन्नवसरेऽमीष्टैः प्राक्तनातिपरिचयाद्ब्रह्मैरिन्द्रभृत्यादि-  
मिरपि समाधौ सन्दिग्धार्थसमाधाने प्रसाधितः प्रकर्षेण निष्पादित-
- १५ उत्साहस्य भरोऽतिशयो यस्य स तथोक्तः एवंविधो मेतार्यविप्रोऽपि छात्राणां शिष्याणां यत् शतत्रयं तेन सह भव्यो योग्यो महावती पञ्चमहावतधरः साधुर्वभूव अमूत् ॥ १३ ॥

- १८ →\* इति मेतार्यस्वामिदीक्षाग्रहणम् ॥ १० ॥ \*←

अथ प्रमासस्य तदाह—

ततः प्रभासाह्वयपाठकोऽपि श्रुत्वाऽपरान् शान्तिसुखं प्रयातान् ।

श्रीमज्जगन्नाथसदस्तदागं समाययौ तृष्णागिवाऽमृतस्य ॥ १४ ॥

- १९ ततो मेतार्यदीक्षाग्रहणानन्तरं प्रमास इत्याह्वयः स चासौ पाठ-

कश्चेति कर्मधारयः । सोऽपि अपरान् अन्यान् इन्द्रभूत्यादीन् वंशाऽपि  
द्विजवरान् शान्तिसुखं प्रशमसुखं प्रयातान् प्राप्तान् श्रुत्वाऽमृतस्य  
पानीयस्य तृष्णक् पिपासुरिव श्रीमतो जगन्नाथस्य वीरप्रभोः सद्रः ३  
समा एव तडागः सरोवरस्तं समाययौ समाजगाम । 'पयः कीलाल-  
ममृतम्' इत्यमरः । 'पिपासुस्तृषितस्तृष्णक्' इति हैमः ॥ १४ ॥

देवाधिदेवोऽप्यवदत्प्रभास ! प्रकम्पयेत्त्वामिति वेदवाणी । ६  
यष्टव्यमाजीवनमेव यत्तु स्वर्गाप्तये तन्न च मोक्षहेतोः ॥ १५ ॥

यागो हि सावद्यविधिस्वरूपो

मोक्षः कुतोऽस्मादिति मुक्तिलोपः । ९

गुहा हि लोकस्य सुदुर्विगाहे-

ति वेदवाक्येन च मोक्षसिद्धिः ॥ १६ ॥

द्वाभ्यां सम्बन्धः । १२

देवाधिदेवः श्रीवीरप्रभुरपि अवदत् उवाच तमिति शेषः ।  
किमित्याह—हे प्रभास ! वेदवाणी 'जरामयं वा एतत्सर्वं यदग्निहोत्र'-  
मित्यादिवेदोक्तवाक् इतीत्यं त्वां प्रकम्पयेत् त्वच्चेतसि भ्रममुत्पादये- १५  
दित्यर्थः । कथमित्याह—तु इति विशेषे, जीवनं जीविन्यं आऽभि-  
न्याप्येति आजीवनं एव यावज्जीवमेवेत्यर्थः । यष्टव्यं अग्निहोत्रं  
कर्तव्यं, यद्वेदे उक्तमिति वाक्यशेषः, तत्स्वर्गाप्तये स्वर्गप्राप्तये न च १८  
मोक्षहेतोः, न पुनर्मुक्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥ किं कारणमित्यत्र  
आह—याग इत्यादि । हि यतः कारणात् यागो यज्ञः प्राणिवध-  
हेतुत्वात् सावद्यः सपापो विधिरनुष्ठानं स्वरूपं यस्य स तथोक्तो  
वर्षते, ततोऽस्माद्यागात् कुतो मोक्षः !, न कुतोऽपीत्यर्थः । इत्येवमुक्त- २२

- स्वरूपवेदवाक्येन मुक्तिलोपो मोक्षाभावो, ज्ञायते इति शेषः । तथा हीति निश्चितं, 'मुक्तिरूपा गुहा लोकस्य सुतरां दुर्विगाहा दुःप्रवेशा प्रवर्तते' इति वेदवाक्येन च मोक्षसिद्धिर्ज्ञायते, अत्र किं सत्यमिति संशयः, इह काव्यद्वयस्य भावार्थस्त्वयम्—हे प्रभास ! त्वमेवं मन्यसे निर्वाणमस्ति न वेति । अयं च संशयस्तत्र विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनः । तानि चामूनि वेदपदानि 'जरामर्यं वा एतत्सर्वं यदग्निहोत्रं' तथा 'सैषा गुहा दुरवगाहा' तथा 'द्वे ब्रह्मणी परमपरं च तत्र परं सत्यं ज्ञानमनन्तरं ब्रह्मे'ति । एतेषां चायमर्थः तत्र चेतसि वर्तते यदेतदग्निहोत्रं तज्जरामर्यमेव यावज्जीवं कर्त्तव्यमिति । अग्निहोत्रक्रिया च भूतवधहेतुत्वाच्छब्दरूपा, सा च स्वर्गफलैव स्यान्नाऽपवर्गफला, यावज्जीवमिति चोक्ते कालान्तरं नास्ति । यत्रापवर्गहेतुभूतक्रियान्तरारम्भः
- १२ स्यात् । तस्मात्साधनाभावान्मोक्षाभावस्ततश्चेत्यादिकानि केवलमोक्षाभावप्रतिपादकानि । शेषाणि तु तदस्तित्वसूचकानि । तथा हि—गुहाऽत्र मुक्तिरूपा, सा च संसाराभिनन्दिनां दुरवगाहा दुःप्रवेशा, तथा परं
- १५ ब्रह्म सत्यं मोक्षः, अनन्तरं तु ब्रह्मज्ञानमिति, ततो मोक्षस्यास्तित्वं नास्तित्वं च वेदप्रतिपादितमवगम्य तत्र संशयस्तत्रैषां वेदपदानामर्थत्वं न जानासि यतस्तेषामयमर्थो वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १६ ॥
- १८ अथ मोक्षाभावप्रतिपादने प्रभासाध्यवसितां युक्तिमपि दृषयितुं भगवान् प्रकटयन्नाह—

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो :

२१ नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।

१ सौगतमतप्रकल्पितमोक्षाभावप्रतिपादनपरां युक्तिं प्रकटयति भगवान्, 'तत्र सत्त्वानामर्थम् इत्यर्थः । २ अत्र 'दीपो यथा' इति धर्मीमुदिनपाठधिन्यः ।

दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चि-  
त्क्षेहक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥ १७ ॥

जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतौ  
नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।

दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्  
क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥ १८ ॥

यथा दीपः प्रदीपो निर्वृतिं निर्वाणं विध्यातिमित्यर्थः अभ्युपेतः  
मासः सन् नैव अवनिं पृथ्वीं गच्छति, न अन्तरिक्षमाकाशं  
गच्छति, न काञ्चिदिशं पूर्वादिकां गच्छति, न काञ्चिद्विदिश-  
माग्नेय्यादिकां गच्छति, किं तु क्षेहक्षयात् तैलनाशात्केवलं शान्ति  
नाशं एति प्राप्नोति ॥ १७ ॥ इत्थं दृष्टान्तमुपदर्श्य दार्ष्टान्तिक-  
माह—जीव इत्यादि । तथा तेन प्रकारेण जीव आत्मा निर्वृतिं  
मुक्तिमभ्युपेतः सन् नैवावनिं गच्छति, न अन्तरिक्षं गच्छति, न  
काञ्चिदिशं न काञ्चिद्विदिशं गच्छति, किंतु क्लेशक्षयात् रागद्वेषादि-  
जन्यसंसारिकदुःखनाशात्केवलं शान्ति नाशं एति, दीपस्येवास्य जीवस्य  
नाश एव निर्वाणमिति भावः ॥ १८ ॥

यत्सौगतानामिति युक्तितोऽपि वचंते ते चेतसि मुक्तिलोपः ।  
कर्मक्षयान्निर्जर-नारकादिपर्यायनाशे तु न चातिरिक्तम् ॥१९॥ १८

हे प्रमास ! इतीत्यं पूर्वोक्तप्रकारेण सौगतानां बौद्धविशेषाणां  
मुक्तितोऽपि ते तव चेतसि मुक्तिलोपो मोक्षभावो यद्यस्माद्वचंते, ततोऽपि  
संशयस्तवेति वाक्यशेषः । पुनः प्रकारान्तरेणापि मोक्षभावसाधने २१



प्रभासाभिप्रेतां युक्तिमाह—कर्मत्यादि । कर्मणां क्षयात् निर्जर-नार-  
कादिपर्यायाणां देव-नारक-तिर्यग्रभावानां नाशो भवति, तत्राशे तु  
३ अतिरिक्तं देव-नारकादिपर्यायेभ्यो भिन्नमन्यत् जीववस्तु न चास्तीति  
शेषः । चः समुच्चये । अयमर्थः—‘देव-नारकादित्वमेव संसार  
उच्यते, तद्विन्नश्चान्यः कोऽपि जीवो नास्ति, कदाचिदप्यनुपलम्भात् ।  
६ देव-नारकादिपर्यायरूपसंसारनाशे तु जीवस्य स्वस्वरूपनाशात्सर्वथा  
नाश एव भवति, ततः कस्याऽसौ मोक्ष’ इति त्वं मन्यसे ?  
इति ॥ १९ ॥

९ एवं विकल्पैर्बहुसंशयान-

स्तिष्ठेरिहादत्स्व मदुक्तयुक्तीः ।

याभिर्मनस्ते स्थिरतामुपेयात्

१२ सत्याग्रतो वा कियती मृपोक्तिः ? ॥ २० ॥

हे प्रभास ! एवममुनोक्तप्रकारेण विकल्पैर्वितर्कैर्बहु प्रचुरं यथा  
स्यात्तथा संशयानः सन्देहं कुर्वाणस्त्वं तिष्ठेरवतिष्ठसे, परं इहास्मिन्  
१५ सन्दिग्धेऽर्थे मदुक्तयुक्तीः आदत्स्व गृहाण, याभिर्युक्तिभिस्ते तव  
मनः स्थिरतां उपेयात् प्राप्नुयात् । याऽथवा सत्यस्य सद्भूतार्थ-  
वचनस्य अग्रतः पुरतो मृपोक्तिर्मिथ्यावचनं कियती ? किंप्रमाणा ?  
१८ स्यास्यतीति शेषः, कियत्कालं स्वास्यतीत्यर्थः । एतावता मदुच्यमान-  
सत्ययुक्तीनां पुरस्त्वद्विकल्पिता मिथ्यायुक्तयो न स्वास्यन्तीति  
मावः ॥ २० ॥

अथादौ जरामर्यामित्यादि यद्देववाक्यं मोक्षाभावप्रतिपादकतया

१९ प्रभासेनाध्यवसितं तत्प्रतिविधातुमाह—

प्रवृत्तिमार्गाश्रयिमूढलोकान्

यष्टव्यमाजीवनमेतदुक्तम् ।

निवृत्तिमार्गाश्रयिणां तु मुक्ति-

निपिध्यते क्वापि न वेदवाक्यैः ॥ २१ ॥

प्रवृत्तिमार्गोऽविवेकिजनप्रवर्तनमार्गस्तदाश्रयिणो ये मूढलोका  
अनात्मतत्त्वज्ञानाः, तानाश्रित्येति शेषः, 'आजीवनं यष्टव्यम्' १  
इत्येतद्वेदे उक्तमस्ति, परं निवृत्तिमार्गो मुक्तिमार्गस्तदाश्रयिणस्तत्त्वज्ञा-  
निन इत्यर्थः, तेषां तु क्वापि प्रदेशे वेदवाक्यैर्मुक्तिर्न निपेध्यते । अयं  
भावः—'जरामर्थं वा एतत्सर्वं यदग्निहोत्र'मिति वेदवाक्यात् २  
मोक्षहेतुक्रियारम्भकालमावात् यत्त्वं मोक्षामावं शङ्कसे तदयुक्तं,  
तदर्थपरिज्ञानात्, तस्य अयमर्थो—यदेतदग्निहोत्रं तदावज्जीवं  
सर्वमपि कालं कर्त्तव्यम् । वाशब्दान् सुमुहुमिमोक्षहेतुमूढमप्यनुष्ठानं ३  
विधेयमिति । ततश्च मूर्ख-तत्त्वज्ञभेदेन मार्गद्वयाधिकारिणोर्भिन्नत्वान्न  
कश्चिद्विरोधः ॥ २१ ॥

अथ प्रमासाध्यवसितामावां युक्तिमतिक्रम्याल्पवक्तव्यत्वात्वाव- १५  
द्वितीययुक्तिं निराकर्तुमाह—

यथाहि मुद्राऽङ्गद-कङ्कणादिपर्यायनाशेऽपि न हेमनाशः ।

तथैव मर्त्यामरनारकादिपर्यायनाशेऽपि न जीवनाशः ॥ २२ ॥ १८

हीति निश्चितं मुद्रा च स्वर्णमयी प्रसिद्धा अङ्गदं च बाहुमूपणं  
कङ्कणं च करमूपणं तानि आदयो येषां ते मुद्राङ्गदकङ्कणादयः एवं-  
विधा ये पर्याया विविधाकारभृद्भस्त्रविशेषास्तेषां नाशेऽपि यथा हेमः २१  
सुवर्णस्य नाशो न भवति तथैव तेनैव प्रकारेण मर्त्याश्च मनुष्या  
अमराश्च देवा नारकाश्च नरकगतिनामकर्मोदयवर्तिनो जीवास्ते २३

आदयो येषां ते मर्त्याऽमरनारकादय एवंविधा ये पर्यायास्तेषां नाशे-  
 ऽपि जीवस्यात्मनो नाशो न भवति । अयं भावः—नरतिर्यगादिरूपेण  
 ३ यो भावः स जीवस्य पर्याय एव, न च पर्यायमात्रनाशे पर्यायिणो  
 जीवद्रव्यस्यापि सर्वथा नाशो मतः, कथंचित्तु भवत्यपि, न हि मुद्रा-  
 दिपर्यायमात्रनाशे हेमः सर्वथा नाशो दृष्टः, ततो नर-नारकादिसंसार-  
 ६ पर्यायनिवृत्तौ मुक्तिपर्यायान्तरोत्पत्तिः जीवस्य स्याद्यथा मुद्रापर्याय-  
 निवृत्तौ कर्णपूरपर्यायान्तरोत्पत्तिः सुवर्णस्य, इति न किञ्चिद्विरुध्यते,  
 अत्र पुनर्विशेषार्थिना विशेषावश्यकवृत्तिर्विलोक्या ॥ २२ ॥

९ अथ प्रदीपदृष्टान्तभावितां प्रथमयुक्तिं निराकर्तुमाह—

दृष्टान्तभूतेऽपि तव प्रदीपे न सर्वथैवाभिहितो विनाशः ।

यतः प्रदीपाह्वयवस्तुनाशेऽप्यनश्वरत्वं स्फुटमस्त्यणूनाम् ॥ २३ ॥

१२ हे प्रभास ! तवापि त्वन्मतेऽपीत्यर्थः, दृष्टान्तभूते प्रदीपेऽभिहित  
 उक्तो यो विनाशः स सर्वथैव सर्वैरेव प्रकारैर्न विद्यते, कथञ्चिदेवा-  
 स्तीति भावः । कथमेतदेवमित्याह—यतो यस्मात् प्रदीपाह्वयस्य  
 १५ प्रदीपनामकस्य वस्तुनः पदार्थस्य नाशो सत्यपि अणूनां तत्परमाणु-  
 पुद्गलानां स्फुटं प्रकटं अनश्वरत्वमविनाशित्वमस्ति । प्रदीपानलस्वरूप-  
 विनाशेऽपि तत्पुद्गलानां रूपान्तरतया परिणमनात् सर्वथा विनाश  
 १८ इति भावः ॥ २३ ॥

यदि सर्वथा प्रदीपवद्देर्न नाशस्तर्हि विद्यातानन्तरं किमित्यसौ  
 साक्षात् दृश्यते ? अत्रोत्तरमाह—

२१ आर्द्रेन्धनोपाधियज्ञो यथाऽग्निः

कृष्णं परीणामभियत्ति धूमे ।

स्नेहक्षयाद्दृष्टयणवस्तथैव

२३ विशीर्यं फाण्येन तमो मिलन्ति ॥ २४ ॥

उप समीपे आधीयते स्थाप्यते यः स उपाधिः, आर्द्रं अशुष्कं  
यदिन्धनं समित् स एवोपाधित्तस्य वशोऽधीनोऽग्निर्यथा धूमे धूमरूपे  
स्वविकारे कृष्णं श्यामं परीणामं परिणमनं इत्यर्तिं प्राप्नोति । स्वमा-३  
वात्स्वयं रक्तवर्णोऽपि पश्चादुपाधिवशात् कृष्णवर्णो भवतीत्यर्थः ।  
तथैव तद्वदेव बह्व्यणवः प्रदीपाग्निपरमाणवः श्रेहक्षयाचैलनिर्णाशात्  
विशीर्यं खण्डशो मृत्वा कृष्णस्य भावः काष्ण्यं तेन तत्क्षणोत्पन्न-६  
कृष्णत्वपरिणामेन तमोऽघकारं प्रति मिलन्ति । अर्घ्याहारलभ्यप्रते-  
योगे तम इति द्वितीया । अयं भावः—विध्याते प्रदीपेऽनन्तरमेव  
तामसपुद्गलरूपो विकारः समुपलभ्यते एव, चि(प)रं चासौ पुरस्ताद्य-९  
ज्ञोपलभ्यते तत् सूक्ष्मसूक्ष्मतरपरिणामभावात्, यथाऽञ्जनस्य पवनेना-  
पहियमाणस्य यत् कृष्णरज उड्डीयते तदपि परिणामसौक्ष्म्यात्नो-  
पलभ्यते, न पुनरसत्त्वादिति ॥ २४ ॥

३२

चित्ररूपश्च पुद्गलपरिणाम इति दर्शयन्नाह—

तथाहि निर्वाणदशेन्धनाणून्

गृह्णाति तद्गन्धगुणेन नासा ।

१५

द्रव्यत्वतस्तेन समस्तभावा

विनाशिनो नैव कदापि वाच्याः ॥ २५ ॥

तथाहि । तदेव पुद्गलपरिणामवैचित्र्यं दर्शयति—दशा वर्तिरेव १८  
इन्धनं यस्य स दशेन्धनः प्रदीप इत्यर्थः । निर्वाणो विध्यातो यो  
दशेन्धनस्य अणवः परमाणुपुद्गलास्तान् नासा नासिका गृह्णाति । केने-  
त्याह—तद्गन्धगुणेन तेषां विध्यातप्रदीपाणूनां यो गन्धगुणस्तेन, २१

१ अम्प्याहारेण लभ्यस्य 'प्रति' इत्युपसर्गस्य योगेनाऽप्य 'तमम्' इति चन्द्रस्य  
द्वितीया इत्यर्थः । २ अर्घो विकारः ।

तत्कालमेव तादृग्गन्धगुणपरिणतेरिति भावः । तेन कारणेन द्रव्यत्वतो  
 द्रव्यत्वमङ्गीकृत्य समस्तभावाः सर्वपदार्थाः कदापि कस्मिन्नपि काले  
 ३ विनाशिनो विनश्वरा नैव वाच्याः कथनीयाः । सर्वेषां भावानां पर्या-  
 यरूपतयाऽनित्यत्वेऽपि द्रव्यरूपतया नित्यत्वमेवेत्यर्थः । इदमत्र  
 तात्पर्यम्—वायुः स्पर्शनेन्द्रियस्यैव ग्राह्यः, रसो रसनस्यैव, गन्धो प्राण-  
 ६ स्यैव, रूपं चक्षुष एव, शब्दस्तु श्रोत्रस्यैव ग्राह्यः, तदेवं यथा वाय-  
 व्यादयः पुद्गला एकैकस्य प्रतिनियतस्यैवेन्द्रियस्य ग्राह्या भूत्वा  
 पश्चात्परिणामान्तरं किमप्यापन्ना इन्द्रियान्तरग्राह्या अपि भवन्तीति  
 ९ स्वयमेवावगम्यते । तथा प्रस्तुता अपि प्रदीपगता आग्नेयाः पुद्गलाश्चक्षु-  
 र्ग्राह्या भूत्वा पश्चाद्विध्याते तस्मिन् प्रदीपे त एव तामसीभूताः सन्तो  
 प्राणेन्द्रियग्राह्यतामुपयान्ति । ततश्च यथा अनन्तरोक्तस्वरूपपरिणामां-  
 १२ न्तरं प्राप्तः प्रदीपो निर्वाण इत्युच्यते तथा जीवोऽपि कर्मविरहितः  
 केवलाऽमूर्त्तजीवस्वरूपलामलक्षणमबाधं परिणामान्तरं प्राप्तो निर्वाण  
 उच्यते, तस्माद्दुःखादिक्षयरूपा विद्यमानस्य जीवस्य काचिद्विशि-  
 १५ ष्टाऽवस्था निर्वाणमिति खितम् ॥ २५ ॥

अथ निर्वाणस्यैव स्वरूपं स्पष्टयन्नाह—

साऽनादिवन्धच्युतिरेव मुक्तिर्यत्रोच्छेदद्रव्यतयैव जीवः ।

१८ चञ्चच्चिदानन्दमयः परात्मा दृपत्पृथग्भूतसुवर्णतुल्यः ॥ २६ ॥

अनादिः प्रवाहरूपेण आदिरहितो यो बन्धो जीवस्य कर्मणा  
 सम्बन्धस्य च्युतिर्ध्वंस एव सा मुक्तिरुच्यते इति शेषः । सा

केत्याह—यत्र यस्यां मुक्तौ सत्यां जीवश्चेतनो द्रव्यतया द्रव्यत्वेनैव

२२ स्वस्वरूपेणैवेत्यर्थः, उच्छेत् उच्छसितो भवेत्, तदानीं पुद्गलजन्योच्छे-

सामावादिति भावः । तदानीं कीदृशोऽसौ जीव इत्याह—चञ्चदि-  
त्यादि । चिच्च ज्ञानं आनन्दश्च निरुपाधिकप्रमोदश्चिदानन्दौ, चञ्चन्तौ  
स्फुरन्तौ यौ चिदानन्दौ तौ स्वरूपं यस्य स चञ्चचिदानन्दमयः ३  
“चञ्चू गतौ” भौवादिकोऽस्मात् शतृ, अत एव परः प्रकृष्टश्चासौ  
आत्मा च परात्मा, तथा दृपदः पापाणात् पृथग्भूतं यत्सुवर्णं काञ्चनं  
तदुच्यते कर्मोपाध्यपगमादिति भावः ॥ २६ ॥ ६

ननु जीव-कर्मणोः योऽनादिः सम्बन्धस्तस्य कथं च्युतिरित्या-  
शङ्कयामाह—

अनादिसंयोगवतोर्षथेष्टः

पापाणघात्वोरनलेन भेदः ।

तथाऽऽत्म-कर्मव्यतिभेदसिद्धिं

ज्ञान-क्रियाभ्यामवगच्छ विद्वन् ! ॥ २७ ॥ १२

अनादिश्चासौ संयोगश्चाऽनादिसंयोगः तद्वतोः पापाणघात्वोर्दृष-  
त्सर्णाघोर्भेदो भिन्नत्वं यथाऽनलेन वह्निना कारणभूतेन दृष्टोऽभि-  
तस्तथा तेन प्रकारेण हे विद्वन् ! हे प्राज्ञ ! आत्म-कर्मणोर्व्यतिभेदस्य १५  
परस्परभिन्नत्वस्य सिद्धिं निष्पत्तिं ज्ञान-क्रियाभ्यां करणभूताभ्यां अव-  
गच्छ जानीहि ॥ २७ ॥

मोक्षस्य सद्गवादिषु स्पष्टयति—

मोक्षस्तु सञ्छुद्धपदत्वशक्त्या खपुष्पवन्नैव कदाऽप्यसन् सः ।

मुक्तस्य भूयोऽथ न कर्मबन्धो मोक्षस्थितिस्तेन हि साधनन्ता २८

शुद्धं केवलं यत्तदं मोक्ष इत्यादिलक्षणं तस्य भाष्यत्वं तच्छक्त्या १६  
मोक्षो मुक्तिस्तु सन् विद्यमान एवास्ति, परं सपुण्यं आकाशपुष्पं, २२

तद्वत् स मोक्षोऽसन् अविद्यमानः कदापि कस्मिन्नपि काले नैवास्ति ।  
 स्वपुष्पस्य शुद्धपदत्वाभावादसत्त्वं, नैव मोक्षस्येति भावः । अथ कर्म-  
 ३ क्षयानन्तरं मुक्तस्य मोक्षं प्राप्तस्याऽऽत्मनो मूयः पुनरपि कर्मबन्धो न  
 भवति, तद्वेतो रागादेः समूलकापंकपितत्वात्, तेन कारणेन हीति  
 निश्चितं मोक्षे मुक्तावस्थायां स्थितिरात्मनोऽवस्थानं साधनन्ता वर्तते,  
 ६ यस्यां आदिरस्ति अन्तश्च नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु यदि मोक्षस्थितिः साधनन्ता तर्हि मोक्षस्यानादित्वं न भवि-  
 प्यतीत्याशङ्कयामाह—

९ उत्पद्यमानोऽपि यथेह कालः प्रवाहरूपेण भवेदनादिः ।  
 तथैव मोक्षः समकर्मघातादुत्पद्यमानोऽपि भवेदनादिः ॥ २९ ॥

इहाऽस्मिन् लोके कालः समयादिरहोरात्रादिलक्षणो वा उत्पद्यमा-  
 १२ नोऽपि यथा प्रवाहरूपेण अनादिः आदिरहितो भवेत्, तथैव मोक्षः  
 समेषां सर्वेषां कर्मणां यो घातो विनाशस्तस्मात् उत्पद्यमानोऽपि  
 अनादिर्भवेत् ॥ २९ ॥

१५ अथ मोक्षस्यैव वर्णनमाह—

तुच्छेन्द्रियज्ञानमपि स्वदेहाद्भिन्नस्य यस्यास्ति गुणप्रकाशः ।  
 समस्तबोधोपावरणक्षयेण स तत्र तस्य प्रतिभात्यनन्तः ॥ ३० ॥

१८ तुच्छं सम्पूर्णज्ञानापेक्षयाऽल्पं यदिन्द्रियज्ञानं चक्षुरादीन्द्रियजन्य-  
 ज्ञानं तदपि, आम्राम् सम्पूर्णज्ञानमित्यपेक्षः, यस्यात्मनः स्वदेहा-  
 द्भिन्नस्य सतोऽस्ति विद्यते तस्याऽऽत्मनः समस्तबोधोपावरणक्षयेन  
 २१ सकलज्ञानानां छादककर्मविनाशेन तत्र मुक्तौ स गुणानां शानादीनां

प्रकाश उद्धोतो अनन्तः प्रतिभाति भासते । मुक्तौ देहाद्भिन्नसैवा-  
ऽवस्थानादनन्तज्ञानसद्भावाच्चेति भावः ॥ ३० ॥

अन्यच्च,—

त्रिभागहीनस्वशरीरमाने क्षेत्रे स्थितिर्यस्य स विश्वमौलौ ।  
विश्वेश्वरश्चिन्मयमूर्तिरेव स्पृष्टो निरावाधमनन्तमुक्तैः ॥ ३१ ॥

विश्वस्य सर्वलोकस्य मौलिर्मुकुटमिव विश्वमौलिस्त्वस्मिन् लोका-  
ग्रवर्तिनीत्यर्थः । तथा तृतीयो भागस्त्रिभागत्वेन हीनं न्यूनं यत्स्व-  
शरीरं तन्मानमुन्मानं यस्य तस्मिन् एवंविधे क्षेत्रे सिद्धक्षेत्रे इत्यर्थः,  
यस्य देहाद्भिन्नस्याऽऽत्मनः स्थितिरवस्थानं विधत्ते इति शेषः । स  
आत्मा विश्वेश्वरसैलोक्यनाथः । कुतः ? चिद् ज्ञानमेव स्वरूपमस्या  
इति चिन्मयी सा मूर्तिर्यस्य स तथोक्त एव, यतश्चिन्मयमूर्तिस्तत्र एव  
विश्वेश्वर इति भावः । पुनः अनन्ता एव मुक्ताः सिद्धाश्चैर्निरावाधं  
परस्परावाधारहितं यथा त्वात्तथा स्पृष्टः, 'यत्रैकः सिद्धः तत्रानन्ताः  
सिद्धा' इति वचनात् । निरावाधत्वं तु सिद्धानां सर्वपुद्गलसङ्गपरि-  
त्यागेन अरूपिणि स्वस्वरूपे एवाऽवस्थानादवसेयम् ॥ ३१ ॥

इह पुनर्भगवान् प्रभासस्य संशयं निराकर्तुं प्रादुष्कुर्वन्नाह—

चेत्पुण्य-पापक्षयतस्तु मुक्तिस्तदा सुखं दुःखमुमे न तत्र ।  
मुक्तस्ततो निस्सुख-दुःख एव ध्योमेव साम्येति मतिं त्रिमुञ्च ३२ ॥

तुमुञ्च एवार्थे, 'चेद्यदि पुण्यपापक्षयतस्तु पुन्यपापयोः क्षणदेव  
मुक्तिर्भवति तदा तत्र मुक्तौ सुखं दुःखं उभे द्वे अत्र न नः, तत्रो-  
व्योम इव आकाशवत्' मुक्तौ मुक्तत्वा निष्कान्तः सुख-दुःखान्म-  
निति निस्सुखदुःखः, सुख-दुःखवर्जित एव प्रमोदीति शेषः । अर्ब ३२



भावः—पुण्यात्सुखमुपजायते, पापाच्च दुःखमिति भवतामपि सम्मतम् । ततश्च कारणभूतयोः पुण्य-पापयोः क्षये तत्कार्यरूपयोः सुख-  
 ३ दुःखयोरपि क्षयान्निःसुखदुःख एव मुक्तात्मा प्राप्नोति, तत्कारणा-  
 भावात् आकाशवत्, इति हे सौम्य ! हे प्रभास ! त्वं इत्युक्तप्रकारं  
 मतिं बुद्धिं विमुञ्च परित्यज एतद्बुद्धिं मा कृथा इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

६ अथात्रोत्तरमाह—

यदस्ति देहेन्द्रियजं सुखं त-  
 दुःखानुपङ्गान्ननु दुःखमेव ।

९ निरीहताख्यं च यदात्मसौख्यं  
 निरीहसाधोरिव तत्र तत्स्यात् ॥ ३३ ॥

ननु इत्यामप्रणे, हे प्रभास ! देहेन्द्रियजं औदारिकादिशरीर-स्पर्श-

१२ नादीन्द्रियजन्यं यत् सुखमस्ति तत् दुःखानुपङ्गात् दुःखस्यानुसम्ब-  
 न्धात् दुःखमेव ज्ञेयमिति शेषः, यच्च निरीहता निःस्पृहता आख्या

नाम यस्य तन्निरीहताख्यं आत्मसौख्यं आत्मनः स्वाभाविकं सुखं तत्  
 १५ निरीहसाधोर्निःस्पृहमुनेरिव तत्र मुक्तौ स्यात् । अयमर्थः—पुण्य-

कर्मफलं देहेन्द्रियजं सुखमस्ति तच्च लोकव्यवहारात्सुखतया रूढमपि  
 वस्तुतो मरणादिदुःखानुपङ्गित्वात्सर्वं दुःखमेव, दुःखं तु पापफलत्वा-

१८ ङ्गिर्विवादं दुःखमेव । एवं च सति सर्वं दुःखमेवास्ति संसारे न सुखं,  
 तच्च दुःखं सिद्धस्य सर्वथा क्षीणमतस्त्रद्विरदात्सिद्धस्य स्वाभाविकं

निरूपममनन्तं शुक्तिसिद्धमन्यदेव सुखमस्तीति न कश्चिद्दोषः ॥३३॥  
 २१ अथ सिद्धसुखमेव वर्णयति—

अनिष्टसंयोग-भयाऽभिलाष-रोगाद्यभावेन च यत्प्रसिद्धम् ।

२१ यत्सर्वविशेषरतोपलब्धं तदक्षयं सौख्यमनन्तमत्र ॥ ३४ ॥

अनिष्टसंयोगश्च अनभिलषितवस्तुसंज्ञर्गः मयं च नीतिः क्षमि-  
लापश्च इच्छा रोगश्च मान्यं ते आदयो येषां जन्मजरान्तरादीनां  
तेऽनिष्टसंयोगमयाभिलाषरोगादयस्त्वेषां योऽभावस्तेन यत्सौख्यं प्रसिद्धं  
वर्तते, च पुनर्यत् सौख्यं सर्वविदः सर्वज्ञस्त भावः सर्वविद्या सर्व-  
ज्ञत्वं तथा युक्ता ईश्वरता ऐश्वर्यम्, यद्वा सर्वविद्या एव ईश्वरता  
तथा उपलब्धं प्राप्तमस्ति तत् अज्ञयमविनश्चरमनन्तमनन्तपर्यायोपेतं  
सौख्यं अत्र मुक्तौ विद्यते इति शेषः ॥ ३४ ॥

तस्यानन्तत्वमेव स्पष्टयति—

समस्तसौख्यं तु जगन्नयस्यं

यदेकराशीक्रियते कथंचित् ।

तथापि नानन्ततमेऽपि भागे

तन्मुक्तसौख्यस्य तुलां विदध्यात् ॥ ३५ ॥

तु इति विशेषे, जगन्नयस्यं त्रैलोक्ये विद्यमानं समस्तसौख्यं  
सकलसुरासुरनरसुसं यदि कथंचित् केनापि प्रकारेण एकराशीक्रियते  
एकपुञ्जीक्रियते, तथापि तद्वाशीकृतं त्रैलोक्यसुसं मुक्तसौख्यस्य सिद्ध-  
सुखस्य अनन्ततमे भागेऽपि तुलां सादृश्यं न विदध्यात् न कुर्यात्,  
तदपेक्षयाऽत्यल्पत्वात्तदनन्ततमभागतुल्यमपि न स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदेवं भगवता छिन्नसंशयः प्रभासः किं कृतवानित्याह—

जगद्गुरोर्वक्त्रसरोजगर्भा-

द्विनिर्गतानीति वचोऽक्षराणि ।

निशम्य सम्यक् परिपीय तत्त्वं

शिवोत्सुकोऽभून्मतिमान् प्रभासः ॥ ३६ ॥

१ अत्र 'तद् मुक्तसुखस्य तुलां' इति आशीसुदितपाठश्चन्द्रोऽनुरोधेऽत्रामादिकः ।

इति इत्थं जगद्गुरोः श्रीवीरप्रभोः वक्त्रसरोजगर्भान्मुक्त्वकमलम-  
 ध्याद्विनिर्गतानि वचोऽक्षराणि वचसः सम्बन्धीनि वर्णानि निशम्य  
 ३ श्रुत्वा तत्त्वं तद्गतपरमार्थं सम्यक् परिपीय पीत्वाऽवधार्येत्यर्थः, मति-  
 मान् बुद्धिमान् प्रभासः शिवे मुक्तौ यद्वा मुक्तिकारणे भगवद्भदिते  
 मार्गे उत्सुकोऽभूदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इततः समं शिष्याशतत्रयेण प्रव्रज्य सावद्यविधेर्विरक्तः ।

पूर्वप्रबुद्धिपिसमाजराजौ दर्भासनं मेघ्यमलञ्चकार ॥ ३७ ॥

ततस्त्रदनन्तरं शिष्याणां शतत्रयेण<sup>१</sup> समं सह प्रव्रज्य भगवत्पार्श्वे  
 ९ प्रव्रज्यां गृहीत्वा सावद्यविधेः सपापव्यापारतः विरक्तो विरतः प्रभासः  
 पूर्वं प्रबुद्धः प्रबोधं प्राप्ता ये ऋषयो गौतमाद्या मुनयस्त्रेषां समाजः  
 परिपत् तद्रूपा या राजिः पङ्क्तिः तस्यां मेघ्यं पवित्रं दर्भासनं कुशमय-  
 १२ मासनं अलञ्चकार शोभमानं कृतवान्, तत्रोपविष्टवानित्यर्थः । तदानीं  
 दर्भासनं भवतु वा मा भवतु, परं साधूनां प्रायस्त्रत्संभवाच्चद्ब्रह्मणमित्य-  
 वसेयम्, समाजेति । “समाजः परिपत् सद” इति हैमः ।  
 १५ ‘पवित्रं पावनं पूतं पुण्यं मेघ्य’मिति च ॥ ३७ ॥

अथ समप्रग्रन्थोक्तार्थोपसंहारमाह—

इत्थं मनःसंशयमार्जनेन श्रीवीरदत्तत्रिपदीसुवीजात् ।

१० हृत्स्याङ्गपूर्वाणि गणाधिनाथा एकादशापि प्रथिता बभूवुः ३८

इत्यमुक्तप्रकारेण मनस्सु गौतमादीनां हृदयेषु ये संशया सन्देहा-  
 स्त्रेषां मार्जनेन शोधनेन श्रीवीरेण दत्ता या त्रयाणां पदानां समाहार-  
 सिपदी ‘उपलैद् वा विगमेद् वा ध्रुवेद् धे’स्येतत्स्वरूपा पदत्रयी सा  
 ११ एष मुद्योमनं धीजं, तस्मात् अत्रानि च आचारादीनि अङ्गपूर्वाणि तानि

कृत्वा । कृत्वेति । कृपूधातोः पूर्वकाले क्त्वा उदितात्वज्ञे नेह ।  
अङ्गत्यादि । 'अजाघदन्तम्' ( २।३।३३ ) इति द्वन्द्वेऽङ्गशब्दस्य  
पूर्वनिपातः ॥ ३८ ॥

तत्तस्ते गणमृतः किं कृतवन्त इत्याह—

विहृत्य भूमौ प्रतिबोध्य सङ्घं चतुर्विधं वीरजिनाङ्गयैते ।  
सम्प्रेषयामासुरिमं भवाब्धेर्निस्तार्य मुक्तिं त्रिदशालयं वा ॥३९॥ ६

एते गणधरा वीरजिनस्य आज्ञया आदेशेन भूमौ पृथिव्यां  
विहृत्य विहारं कृत्वा चतुर्विधं चतुःप्रकारं सङ्घं साध्यादिसमूहं प्रति-  
बोध्य इमं सङ्घं भवाब्धेः संसारसमुद्रान्निस्तार्य, सन्मार्गप्रवर्तनादि-  
नेति शेषः । मुक्तिं मोक्षं वाऽथवा त्रिदशानां देवानामालयो गृहं त्रिद-  
शालयः स्वर्गलोकं सम्प्रेषयामासुः नियोजयामासुः, प्रापयागासुरिति  
यावत् । तत्प्रतिबोधिताः केचिन्मुक्तिं केचिच्च स्वर्गं जग्मुरिति भावः । १२  
संप्रपूर्वात् 'इष गतौ' इत्यस्माद्धेतुमण्यन्ताल्लिङ् । आमि गुणे च कृते  
'एङि पररूपम्' ( ६।१।९४ ) इति पररूपम् । इममिति । 'गति-  
बुद्धि—' ( १।४।५२ ) इत्यादिनाऽणिक्कर्तुर्णो कर्मत्वम् ॥ ३९ ॥ १५

अथ भगवतः कृत्योपसंहारमाह—

इत्थं तीर्थपतिः समेत्य विदिताऽपापानगर्हन्तिके  
रम्ये श्रीमहसेननामनि वने सन्दर्श्य विश्वेशताम् । १०  
मिथ्यात्वं परिमार्ज्यं याज्ञिकनृणां छित्त्वा च तत्संशयान्  
स्वीयं मुक्तिपथप्रचारचतुरं प्रावीवृतच्छासनम् ॥ ४० ॥

तीर्थपतिः श्रीवीरजिनेन्द्रः इत्यमुक्तप्रकारेण विदिताया लोके  
प्रसिद्धाया अपापानगर्ह्या अन्तिके समीपे रम्ये मनोहरे श्रीः पुष्पादिः २२

- लक्ष्मीस्तद्युक्ते महसेननामनि वने समेत्य आगत्य विश्वेशतां त्रैलोक्ये-  
 श्वरत्वं सन्दर्श्य सम्यग् दर्शयित्वा याज्ञिकनृणां यज्ञकर्तृमनुष्याणां  
 ३ गौतमादीनां मिथ्यात्वं परिमार्ज्यं संशोध्य, च पुनस्तेषां संशयास्तत्सं-  
 शयास्तान् छित्त्वा निराकृत्य मुक्तिपथे मोक्षमार्गं यः प्रचारो जनानां  
 सञ्चारणं तत्र चतुरं निपुणं स्वस्य इदं स्वीयं शासनं आदेशं प्रावीवृतत्  
 ६ प्रवर्तयति सा । प्रपूर्वात् 'वृत्तु वर्तने' अस्माद्धेतुमण्यन्ताद्भुवि चङ् ।  
 उर्कत् (७।४।७) इति गुणापवादपाक्षिकऋदादेशः । शासनमिति ।  
 'आज्ञाशिष्टिर्निराङ्गनिभ्यो देशो नियोगशासने' इति हैमः ॥ ४० ॥  
 ९ अथ कविरेतत्काव्यस्याऽविच्छेदप्रवृत्त्यर्थमाशीर्वादात्मकमन्तिम-  
 मङ्गलमाह—

भव्याम्भोरुहयोधने दिनकरस्त्रिंशत्समा भूतले

१२ मोहाज्ञानतमोभरं विघटयन् यो धर्मराज्यं व्यधात् ।

यश्चाहाय निनाय जन्तुनिकरं स्वर्गापवर्गालयं

स श्रीवीरजिनेश्वरो भवतु नः सङ्घस्य च श्रेयसे ॥४१॥

१५ भव्या एव अम्भोरुहाणि कमलानि तेषां बोधने प्रबोधोत्पादने

दिनकरः सूर्य इव यः स तथोक्तः, 'हलदन्तात्०' (३।६।९)

इति सप्तम्या अलुक् पृथक्पदं वा, एवंविधो यः प्रमुग्धतले पृथिव्यां

१८ मोहश्च मूर्च्छाऽज्ञानं च कुबोधो मोहाज्ञाने तद्रूपं यत्तमोऽन्यकारं

तस्य भरमतिशयं विघटयन् दूरीकुर्यन् त्रिंशत्संमास्त्रिंशद्वर्षाणि यावत्

धर्मराज्यं धर्मसम्बन्धिसाम्राज्यं व्यधात् करोति सा, च पुनर्यः

२१ प्रसुरहाय शीघ्रं जन्तुनिकरं भव्यजीवसमूहं स्वर्गापवर्गालयं त्रिदिव-

मोक्षस्नानं निनाय प्रापयति सा । स श्रीवीरजिनेश्वरो नोऽस्माकं च

२३ पुनः सङ्घस्य साध्यादिसमूहस्य चतुर्विधस्य श्रेयसे कस्याणाय भवतु

सम्पद्यताम् । समा इति । 'वर्षं हायनोऽब्दं समाः शरत्' इति हैमः ।  
 'कालाध्वनोः' ( २।३।५ ) इति द्वितीया । अहावेति निपातोऽयं  
 'मङ्गलहाय च सत्वर'मिति हैमकोशोक्तेः । निनायेति । द्विकर्म-  
 काष्णीञ् भूधातोः कर्त्तरि लिट् । श्रेयसे इति । 'ऋषि संपद्यमाने  
 च' ( वा० ) इति चतुर्थी, इहान्तिमं काव्यद्वयं शार्दूलविक्रीडित-  
छन्दोऽलङ्कृतं, तल्लक्षणं तु प्रागुक्तमेवेति ॥ ११ ॥

अथ कविः काव्यवर्णननामाख्यानपूर्वकं सर्गसमाप्तिं कथयति—

इति वाचनाचार्यश्रीदयासिंहगणेशिष्यकविरूपचन्द्रविरचिते  
 गौतमीये महाकाव्ये मेतार्यप्रभासदीक्षाग्रहणवर्णनो  
 नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

इति स्पष्टम् ।

तत्समाप्तौ च समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

१२

इति वाचनाचार्यश्रीमदमृतधर्मगणेशिनेयवाचनाचार्य-समाकल्याणगणि-  
 निर्मितायां गौतमीयप्रकाशाख्यायां गौतमीयमहाकाव्य-  
 व्याख्यायां एकादशः सर्गः, तत्समाप्तौ च समाप्त्यं  
 व्याख्या ॥ ११ ॥

अथ ग्रन्थकृतकृता प्रशस्तिः ।



अथ संवत्सरादौ यस्मिन् पुरे यद्राज्ये चेदं काव्यं यादृशेन च  
३ सता कविना निर्मितं तत्सर्वं स्वयमेव ग्रन्थकृदाह—

संवच्छैल-वियद्गजोमुप( १८०७ )मिते मासे सहस्राऽऽदिमे  
पक्षे दक्षसुताधिनाथदिवसे शुद्धे तृतीयातिथौ ।

६ श्रीमद्योधपुरे कर्मध्वजरथौ श्रीरामसिंहे नृपे  
श्रीमच्छ्रीजिनलामसूरिगणभृद्राज्ये पुनर्द्धारमिके ॥ १ ॥

विद्याचारवरे गणे खरतरे श्रीक्षेमकीर्त्यऽन्वये

९ सञ्जाता भुवि शान्तिहर्षगणयः श्रीवाचकारुयाभृतः ।  
तच्छिष्या जिनहर्षनाममुनयो वैरङ्गिकाग्रेसरा-

स्तच्छिष्याः सुखवर्द्धना अपि दयासिंहास्तदीयास्तथा ॥२॥

१२ तच्छिष्योऽभयसिंहनामनृपतेर्लब्धप्रतिष्ठो महा-

गम्भीराऽऽर्हवशास्त्रतत्परसिकोऽहं रूपचन्द्राक्षयः ।

प्रख्याताऽपरनामरामविजयो गच्छे स दत्ताख्यया

१५ काव्येऽकार्षमिमं कवित्वकलया श्रीगौतमीये श्रमम् ॥३॥

दोषाः शब्दसमुद्भवाः कतिपयालङ्कारदोषाः पुनः

१० पद्येषु मम प्रमादवशतश्चेत् सम्भवेयुः क्वचित् ।

१ मागशीर्षमासस्थैलर्षः । २ चन्द्रशखरे इत्यर्थः । ३ एतदिति ।

४ 'शान्तहर्षगणः' इति धार्मीमुद्रिते पाठः षोऽसंगतो ज्ञेयः । ५ 'वैरङ्गिको  
विष्णार्ह' इति हेमधेयः ।

गीतार्थास्तु तथापि युक्तिकविताकार्ये श्रमं प्रेक्ष्य मे

‘साधो ! साधु कृतं त्वये’ति ददत्तामुत्साहमेवेप्सितम् ॥ ४

एतत्पद्यचतुष्टयमपि स्पष्टार्थमिति न व्याख्यातम् ।

॥ इति ग्रन्थकृतकृता प्रशस्तिः ॥

॥ अथ टीकाकृतप्रशस्तिः ॥

बाहुजानवसुक्षमा ( १८५२ ) प्रमितिजे वर्षे नमस्त्युज्वलै-

कादश्यां विलसत्तितौ कुमुदिनीनाथान्वितायामिह ।

श्रीमज्जेसलमेरुनाम्नि नगरे श्रीमूलराजेश्वरे

राज्यं कुर्वति थादवान्वयरवौ सन्नयायमार्गाश्रिते ॥ १ ॥

श्रीदेवार्यपदाब्जसेवनपटुश्रीमत्सुधर्मान्वये

पूज्यश्रीजिनचन्द्रसूरिसुनिपे गच्छेशतां विभ्रति ।

श्रीमत्पाठकरूपचन्द्रवचसामर्थप्रकाशे क्षमा

रम्याऽसौ परिपूर्णतामभजत व्याख्या सदाख्यानमृत् ॥ २ ॥

प्रारब्धा निधिनेत्रसिद्धिवमुधा ( १८२७ ) संख्ये सुसंवत्सरे

याऽऽसीत्सद्गुणभाजि राजनगरे श्रीगुर्जरत्रावनौ ।

पूज्यश्रीजिनलामसूरिसुगुरौ सैद्धान्तिकानुषरे

सद्गुह्या समयोचितेन विधिना गच्छावनं कुर्वति ॥ ३ ॥

त्रिभिर्विशेषकम् । १८

१ भाद्रपदमासे । २ चन्द्रेण युक्त्याम् । ३ मूलकृद्वचसाम् अर्थप्रकाशने समर्था-क्षमा अत एव रम्या इत्यर्थः ।



श्रीमन्तो जिनमक्तिसूरिगुरवश्चान्दे कुले जज्ञिरे

तच्छिष्या जिनलामसूरिमुनिपाः श्रीप्रीतितः सागराः ।

३ तच्छिष्या गुणराजिराजितमहाप्रज्ञाः सुसंविमकाः

श्रीमन्तोऽमृतधर्मवाचकवरा जाता धराविश्रुताः ॥ ४ ॥

तच्छिष्यो वरधर्मवासितमतिः प्राज्ञः क्षमापूर्वकः

६ कल्याणः कृतवानिमां कृतिजनस्वान्तप्रमोदाप्तये ।

बुद्धेर्मन्दतया प्रमादवशतो वा किंचिदुक्तं मया-

८ ऽत्राशुद्धं परिशोधयन्तु सुधियो निर्याऽस्तु मे दुष्कृतम् ॥५॥

॥ इति टीकाकृतं प्रशस्तिः ॥

॥ इति श्रीगौतमीयप्रज्ञाः सद्भिः पठ्यमानधिरं नन्दतात् ॥ श्रीः ॥

इति श्रेष्ठी देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोदारे धन्धाङ्कः ९०

# गौतमीयकाव्यस्य श्लोकानामकारादिक्रमेण सूची ।

	पृ०	श्लो०	पं०		पृ०	श्लो०	पं०
अ				अनादिक्मांसि तदा-	२३०	३३	१२
अकृतां निर्गुणो	१५१	३२	१९	अनादिमिष्यात्-	२३०	३२	१
अक्षणां परतद्धता-	१६७	६०	१३	अनादितो गृन्मलितं	२२९	३१	७
अग्निभूतिरपि वाक्य-	१८३	८	१०	अनादिसंयोगवतो-	२७९	२७	९
अगृहीत्वाऽपि सः यन्धं	१६३	५३	१५	अनिष्टसंयोग-भया-	२८२	३४	२२
अचेष्टतां विभ्रदपि	७८	३	९	अनुमानात् स्वशार्प्यं	१७४	७२	१०
अत आरेक्ये तत्रा-	२४३	५	६	अनुमानाद्गृहाणैव-	१६२	५२	२०
अत उपरितनाऽम-	५२	२३	६	अनेकतूर्यनिःस्त्रनानु-	७२	२९	४१
अतथेक्ष परीतोपो-	२४७	१६	१७	अन्यथाऽनुपपत्यैक-	२४८	१७	२
अतो घनं मरुत्तये	६९	२१	१५	अपरसुरप्रहस्य चेदु-	६०	३८	२
अलन्ताऽनुपलब्धे-	२५७	३७	६	अपेक्ष्य भावं परम-	२१५	१२	१८
अल्पमपापद्वफलोप-	२३९	४९	१७	अभापत जगच्चापो-	२४२	२	१०
अत्रास्ति चेदुत्तरपञ्च-	२६६	६	१६	अमण्डयंश्च ताण्डवं	७४	३६	२०
अथ पवनकुमार-	३९	१	२	अमूर्तत्वे द्यकद्वलं	२५५	३३	१७
अथ सुंशालकानवी-	६२	१	२	अर्थः किं वा भवे-	१७६	७७	१८
अथ विहाय भगवां-	१३३	१	१९	अरूपिनि व्योमनि	२३१	३५	८
अथ सुरवेन्द्रमूला-	२४२	१	१	अवयवस्तुनमुज्ज	५६	३२	१७
अथाऽरपेर्मन्यसमु-	१४	३१	५	अविरलत्वलयाऽङ्गी-	५१	२१	१
अथोदियायादगरो-	७७	१	२	अविरहोऽपि मोहात्	१४१	१६	१६
अथो ह्यित्रीमुनश्चल	९५	३३	१०	अशरीरं वप्रन्तं वा	१५१	३१	९
अष्टयैऽपि किं	१६७	५९	३	अधोम्य यन्नश्च-	१०५	१५	७
अधीतपूर्वां यत्तु सर्व-	८३	१३	५	अश्रद्धेतो न विद-	७९	६	१३
अधोगतानि कष्ट-	७३	३३	११	अस्तित्वमपि जीवत्य	१५१	३०	१
अनन्दरष्टं भावं वै	२४७	१५	११	अस्ति स प्रकृत एव	२०६	४६	४

श्रीमन्तो जिनभक्तिसूरिगुरवश्चान्द्रे कुले जज्ञिरे

तच्छिष्या जिनलभसूरिमुनिपाः श्रीप्रीतितः सागराः ।

३ तच्छिष्या गुणराजिराजितमहाप्रज्ञाः सुसंविमकाः

श्रीमन्तोऽभृतधर्मवाचकवरा जाता धराविश्रुताः ॥ ४ ॥

तच्छिष्यो वरधर्मवासितमतिः प्राज्ञः क्षमापूर्वकः

६ कल्याणः कृतवानिमां कृतिजनस्वान्तप्रमोदाप्तये ।

बुद्धेर्मन्दतया प्रमादवशतो वा किंचिदुक्तं मया-

८ ऽत्राशुद्धं परिशोधयन्तु सुधियो मिथ्याऽस्तु मे दुष्कृतम् ॥५॥

॥ इति टीकाकृतां प्रस्ताविः ॥



॥ इति श्रीगौतमीयप्रकाशः सद्भिः पठ्यमानधिरं नन्दतात् ॥ धीः ॥

7406

इति श्रेष्ठी देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोद्धारं ग्रन्थाङ्कः ९०



# गौतमीयकाव्यस्थश्लोकानामकारादिक्रमेण सूची ।

	पृ०	श्लो०	पं०		पृ०	श्लो०	पं०
अ				अनादिकर्माणि तदा-	२३०	३३	१२
अकर्त्ता निर्गुणो	१५१	३२	१६	अनादिमिध्याल-	२३०	३२	१
अक्षाणां परतन्त्रत्वा-	१६७	६०	१३	अनादितो मृन्मलितं	२२९	३१	७
अग्निभूतिरपि वाक्य-	१८३	८	१०	अनादिसंयोगवतो-	२७९	२७	९
अगृहीत्वाऽपि सगन्धं	१६३	५३	१५	अनिष्टसंयोग-भया-	२८२	३४	२२
अनेलता विभ्रदपि	७८	३	९	अनुमानात् स्वसाध्यं	१७४	७२	१०
अत आरेकसे तत्रा-	२४३	५	६	अनुमानाद्गृहाणैव-	१६२	५२	२०
अत उपरितनाऽम-	५२	२३	६	अनेकतूर्त्सनिःस्त्रनानु-	७२	२९	३१
अतश्चेत् परीतोयो-	२४७	१६	१७	अन्ययाऽनुपपत्त्येक-	२४८	१७	२
अतो पर्नं महत्पये	६९	२१	१५	अपरस्मृत्प्रमहस्य चेद्-	६०	३८	२
अलन्ताऽनुपलब्धे-	२५७	३७	६	अपेक्ष्य भावं परम-	२१५	१२	१८
अत्युत्पन्नापह्णफलोप-	२३९	४९	१७	अभापत जगन्नायो-	२४२	२	१०
अत्रास्ति चेदुत्तरपक्ष-	१६६	६	१६	अमण्डयंश्च ताण्डवं	७४	३६	२०
अथ पवनकुमार-	३९	१	२	अमूर्तत्वे ह्यकूर्तत्वं	२५५	३३	१७
अथर्जुवालकानदी-	६२	१	२	अर्थः किं वा भवे-	१७६	७७	१८
अथ विशाय भगवां-	१३३	१	१९	अरूपिणि व्योमनि	२३१	३५	८
अथ सुरवेन्द्रभूत्वा-	२४२	१	१	अवसरमुपशुज्य	५६	३२	१७
अथाऽरणेर्मन्यसमु-	९४	३१	५	अविरलबलयाकृती-	५१	२१	१
अथोदियापादणरो-	७७	१	२	अविरद्धोऽपि मोहते	१४१	१६	१६
अथो हवित्रीमुपघस्य	९५	३३	१०	अशरीरं वसन्तं वा	१५१	३१	९
अदृष्टत्वेऽपि किं	१६७	५९	३	अधोष्म यन्मन्त्र-	१०५	१५	७
अधीतपूर्वां खलु सर्व-	८३	१३	५	असद्यत्तेजो न विद-	७९	६	१३
अघोगतानि कष्ट-	७३	३२	११	अस्तित्वमपि जीवस्य	१५१	३०	१
अनन्यदृष्टं भावं ते	२४७	१५	११	अस्ति स प्रकट एव	२०६	४६	४

	पृ०	श्लो०	पं०		पृ०	श्लो०	पं०
अस्तु मे गमनमग्रतः	१२४	१९	१२	इत्थं महोत्सवमयीव	७६	४१	७
अस्तु वा चेतना लिङ्गं	१४४	२०	९	इत्थं यज्ञगृहे जनस्य	१३२	३९	२०
अस्य विश्वपतिदर्श-	१३२	३८	१०	इत्थं वदस्त्रैव तदा	१०५	१६	१५
अहंप्रत्यय एकोऽपि	१५७	४३	२	इत्थं संशयघातकानि	१७९	८१	२०
अहमहमिकयाऽय	४९	१९	१७	इत्थमात्महृदि संशय-	१९५	२९	२२
आ				इत्थमात्मानुमित्यापि	१७१	६६	१०
आञ्जुहाव विभुरप्य-	१९७	३३	११	इति पवनकुमारदेव-	४२	६	८
आभाष्य तं वीर-	२६४	२	३	इति प्रणूय किन्नरा	६५	९	७
आर्द्धेन्धनोपाधिवशो	२७६	२४	२१	इति शुबल्येव तदा	१०९	२५	१५
आः । एष मायी	११२	३१	७	इति श्रुत्वा युक्ती-	२४१	५१	५
आकस्मिको ध्योमनि	९८	१	१२	इति सद्गल्पयन्तं तं	१५५	४०	१२
आकाशवदगूर्तत्वे	२५४	३१	२१	इति घरभसमुपन्मा-	११६	४१	१९
आगच्छ मो पण्डित ।	२२४	२७	१२	इति हृदि कुविकल्प-	२०६	४७	१५
आच्छादितो यद्यपि	२५	२६	९	इत्यात्मा देशतस्त्रेऽपि	१६२	५१	५
आतपत्रमिव दण्ड-	१३१	३६	६	इत्यादियुक्तिप्रतिबन्ध-	२६२	५१	२१
आत्मनो मोक्षकार्यो	२५०	२३	१६	इत्यादियुक्तिभिः	२५०	२२	८
आत्मसादृश्यभाविभ्रष्ट	१५२	३३	९	इत्युक्त्वाऽप्येन गुरोः	१०४	१४	२०
आदिमक्षियताकारा	१६४	५५	९	इत्येवं विमृशत्यस्मिन्	१४०	१३	१
आयातु यात्रेय	११४	३६	१३	इन्द्रजालकुपुकं कृशा-	१२१	१०	६
आरभ्य सर्गात्स	८९	२३	४	इन्द्रजालरचना दिव-	१२४	१८	३
आरुहधुरथ तां स	११९	५	६	इन्द्रभूतिमथ सोदर-	१८१	१	२
आल्लोकोदपचापलं	१२७	२६	९	इन्द्रभूतीति मे नाम	१३६	७	१६
इ				इन्द्रभूते । स्वमा-	१३४	३	१
इत्थं ज्योतिशोमयज्ञं	९७	३८	१९	इन्द्रियाणि पराण्येवा	२४६	१२	११
इत्थं तत्फलकुमुम-	३७	४१	१६	इर्मां समाह्वयं सुष्ट-	७९	५	१
इत्थं तथाऽस्तारुष्य-	१०१	७	११	इह पुनरपि गुध-	५६	३१	३
इत्थं तीर्थपतिः	२८५	४०	१७	इ			
इत्थं नायाऽऽगमन-	६०	३९	१३	इश्वरः सगुणो यस्तु	१६६	५७	१
इत्थं भनःसंशयमा-	२८४	३८	१७				

ईश्वरो निर्गुणो यो वां १६५ ५६ ८

उ

उणादिश्लोऽक्षशब्दो २४५ ९ ४  
 उत्कृष्टमुखमोगाय २४८ १८ १०  
 उत्पत्तिमत्त्वाद्भूतेभ्यो १७१ ६८ २१  
 उत्पद्यमानोऽपि यथेह २८० २९ ९  
 उत्पादः संशयस्यापि १५८ ४५ १०  
 उद्वीबमुद्रेपितचित्त- ९९ ३ १४  
 उत्पत्तिर्विनाऽऽत्मानं १५३ ३४ १  
 उत्पयोगो हि लिङ्गं १७५ ७५ १६  
 उपासतृप्तान्त इतो ११० २६ ३  
 उपाददानो हविरुद- ९६ ३६ २०  
 उपांशु स्थितमेत- १५५ ३९ ४  
 उपेक्ष्य भङ्गकानाद्यान् २५४ २९ ६

झ

श्रुतुस्तदान्यानपि ४ ३ २२

ए

एतदद्भुतमुदीक्ष्य १२८ ३० २१  
 एतदेव महत्तेनकं वनं ११८ ३ १२  
 एतेषु च व्योमचरेषु ११२ ३२ १९  
 एवं प्रमाणविषयो १५३ ३५ ८  
 एवं विकल्पैर्बहुसंश- २७४ २० ९  
 एवं संशयसद्भाग- १७० ६५ ४  
 एवमेव गुरा-दुःस- २०४ ४४ १६  
 एषां वेदपदानां वस- १७६ ७६ १६  
 एहि हरिवर । पाव- १८३ ७ ३

पृ० श्लो० पं०

क

कर्मसाधनमदोऽप्य- १८५ १२ ९  
 कर्मसिद्धिस्त्वमिभूतेः २५७ ३८ १३  
 कर्म सिद्ध्यनु-परं १९३ २४ १  
 किंवा स्वर्वासिपान्ति- १३८ १० १३  
 क्रियाविदोस्तरसहज- ९० २५ १२  
 कीर्तिलभफलमस्त्यय १९० २० ७  
 कुत्रापि छान्द्रहमजा- २७ २९ १६  
 कुरुत कुरुत रे रजो- ३९ २ २०  
 कुशासनस्थाः कुश- ९३ २९ ४  
 कृतानोर्द्धमवह्निहं किं १४३ १९ २१  
 केरप्यमार्थांऽरिभिरु- १०७ २१ २०  
 कोऽस्त्यसौ घुरवरै- १८२ ५ १०  
 क्षणनश्वरतामुदि- १७४ ७१ १

ग

गगनसूतजलच्छटा- ४५ ११ ३  
 गजेन्द्रगत्या च तत- ७७ २ २०  
 गन्धदहस्युपमयोप- १९६ ३१ १८  
 गर्जत्तयं तामदुदात्त- ११४ ३७ २१  
 गीयेत वेदे च शरी- २२१ २१ १०  
 गुणी प्रत्यथ एव १६० ४७ १  
 गृहाण शौम्योत्तर- २२८ ३० ६  
 गृहीतदृश्यो ज्वलन- ९६ ३५ ९  
 गोपुरं च रुचिरं १२३ १७ १६  
 गौतमेस्वभिषानं मे १३६ ६ १४  
 घ  
 घनच्छटाच्छोदनतो २६ २८ १९

	पृ०	श्लो०	पं०
च			
चतस्रसु च ककुम्भु	४८	१७	१२
चतुर्दिशासु चामरावली	६९	२०	७
चन्द्रातपे मूर्च्छितचन्द्र-	२८	३०	१४
चित्रमेतदपरं विलो-	११८	४	२१
चेत्पुण्य-पापक्षयतस्तु	२८१	३२	१७
चेत्स्वभावमवलम्ब्य	२०५	४५	१०
चेदाग्रहः कारण-	२२२	२३	९
चेद्विशिष्टपवनाऽनल-	२०१	४०	२०

## छ

छात्रैः समं पद्यशतैः	२२०	१९	१
छायाभरेणोच्छ्रितम्-	३७	४०	१

## ज

जानुदन्नकुम्भुमोचय-	१२४	२०	१९
जगद्गुरोर्वक्त्रसरोज-	२८३	३६	१९
जगाद चैवं जगदी-	१०७	१९	१
जगाद जगतां नाथः	२५१	२४	१
जयाय धर्मचक्रिणः	६५	११	१९
जिनेन हेमपद्मयोः	७३	३३	१९
जीवस्यापि परीणामः	२६१	४८	११
जीवस्तथा निर्धृति-	२७३	१८	३
ज्योतिष्कचक्रं विच-	२३६	४४	१२
शला पुनः स्वं च परं	२३१	३६	१८

## त

तच्छमीरनिःस्रजो	६२	२	१२
तच्छिष्योऽमयसिंह-	२८८	३	१२

पृ० श्लो० पं०

तत्किंयानुदयजामधि-	१८९	१९	२०
ततः पुण्यं च पापं	२६१	४९	२१
ततः प्रभासाङ्गयपाठ-	२७०	१४	२०
ततः संज्ञाऽपि न	१७२	६९	१
ततः सदौवारिकदेव-	९३	३०	१६
ततः समं शिष्यशत-	२८४	३७	६
ततः सुधर्माऽपि	२२४	२६	२
ततः सुराणामिह	१०४	१३	९
ततोऽनुकूलमारुतेरित	६६	१२	११
तत्र मूलमनुकूल्य	१३१	३७	१८
तत्र वप्रवलये सम-	१२५	२१	६
तस्वे जडत्वाद्गतिरी-	२३७	४५	३
तथाऽऽदि-मध्या-	२१८	१६	३
तथा ध्रुवेषु विश्रुतान्	७५	३७	५
तथा सामान्यतो	१४६	२४	५
तथा सुरा व्यन्तरका	२३८	४७	११
तथाहि निर्वाणदशे-	२७७	२५	१४
तथा हि वीणाकरणं	१०८	२३	१६
तथा ह्यकुम्भव्यतिरि-	२१०	४	२
तथैव वामपार्श्वतः	७१	२७	२०
तदनु तणतणायमान-	४३	९	१९
तदा निनेदुर्दिवि तूर्य-	८०	८	१९
तदारवानुमानजावधि-	६३	५	१३
तदा रसातलाधिगा	६३	४	११
तदुपरि कमिशीर्ष-	५१	३२	१५
तदुपरि विलसत् सिता-	४९	१८	३
तदुद्गहन्त ऐश्वर्यसर्पं	६७	१६	१७
तदेन्द्रगुह्यादिभि-	२७०	१३	११

	पृ०	श्लो०	पं०
तद्गुनेर्मपुरिमाऽति-	१२६	२३	३
तनोः सद्वातरूपत्वात्	१६८	६२	१६
तमेव दध्याः प्रतिवा-	२६७	७	३
तव प्रत्यक्षविज्ञाने	२४७	१४	४
तयाऽस्ति सिद्धिः	७२	२८	६
तावदात्मनि सन्देह-	१४२	१७	१०
तावद्विदित्वागममस्य	३	२	२३
तुच्छेन्द्रियज्ञानमपि	२८०	३०	१६
तुरीयगतिरुच्येत	२४३	४	४
तेनायमारमा प्रति-	२६९	१२	२२
त्रिदिवसुरविकुर्वणानु-	५२	२४	२१
त्रिभागहीनस्वशरीर-	२८१	३१	४
त्रिलोकनायमन्दिरं	७४	३५	१३
त्वदप्रत्यक्षेऽपि तथा	२४४	७	४
त्वमापृच्छस्व वा मा	१४१	१५	४
त्वमूहसे नैरयिका	२३४	४१	२१
त्वरितमय पिशाचभू-	४५	१३	१५
<b>द</b>			
दधदिह विद्युधैः	५४	२७	१०
दर्शनीयमिह नास्ति	१२१	१२	२२
दत्तन्यपीन्ये खलु	३४	३७	१८
दिकृतुष्कनिगमा-	१३०	२४	१३
दिव्युच्छलहुन्दुभि-	२४	२५	१२
दिशः प्रसादमासद-	६९	२२	२२
दीपो यथा निर्भृति-	२७२	१७	२०
दीर्घकालमपि शिलिप-	११९	६	१५
दुरोग्रिस्ता या नवमा-	१५	१४	१५

	पृ०	श्लो०	पं०
दश्येत गन्धर्वपुरं	१०१	६	१
दष्टमेव रमणीपरि-	१८५	१३	१९
दष्टहेतुकलने व्यभि-	१८७	१८	१५
दध्यन्तमूर्तेऽपि तव	२७६	२३	१०
दध्यन्ते मूर्ततां वीक्ष्य	१६६	५८	९
देवाधिदेवोऽप्यवद-	२७१	१५	६
दोषाः शब्दसमुद्भ-	२८८	४	१६
द्वततरमप विक्रिया-	४०	३	१०
द्वारोपचारतथैतदपि	२४६	१३	१७
द्विजाप्रयोऽप्राडवसरे	८१	९	५

घ

धूमाम्योरपि सम्ब-	१४५	२१	३
ध्वजोऽन्तरिक्षगोऽच-	६६	१३	१३
ध्वस्ते तु धर्मे जगतो	११३	३४	१८
ध्यानैर्जपैर्वा बहुभिः	१०३	१२	२३

ग

गगानुय	३०	३२	१
गटननिपुणसालभञ्जि-	४८	१६	१
गभसलं पुष्कलमन्य-	१९	२	४
गमो गमोऽस्तु ते प्रमो	६४	७	१५
ग लौकिकाऽलौकिक-	८६	१८	३
गाव्ये यपैक्षो भरतो	२२३	२५	९
गामवेत्ता च लोकानां	१३६	५	४
गारकेहपनेयाः स्युर्ये	२४९	२०	९
गितम्बिनीनां परिरम्भ-	१३	१२	२०
गित्याऽन्तरिक्षप्रभि-	१००	५	१२
गिमश्रितां यत्त सम्य-	१८	१७	३
गिर्जित्य तं यावद्दु-	११६	४०	१२
गिर्दार्प तां माहम-	१११	२८	१
गिर्ययावयमपीति	१८२	६	१७



	पृ०	श्लो०	पं०		पृ०	श्लो०	पं०
निरन्तरधेतुमोक्षया-	१८	१८	२२	पृथक्पृथग्भवपैधरायला-	८२	१२	१६
निरीक्ष्य तानाश्रुगति-	१०६	१७	३	प्रणीय जानुसंमितां	७५	३८	११
निशम्य युञ्जीरिति वीतर३३	३८	३		प्रतिप्रभुं सुराङ्गनाऽव-	७३	३१	३
निशम्य युञ्जीरिति वीर२१९	१७	१		प्रतिदिशमुपनीयते स्म	४७	१५	९
नीलम्रलुम्ब्याचित-	२२	२३	२१	प्रतीत्य मयि सान्देश्यं	१७९	८०	३
नैकान्तदुःखमोक्षार-	२४८	१९	१९	प्रतीहि देवानपि	२६७	८	१५
न्यधीयतास्यैव वराङ्ग-	७९	७	१७	प्रत्यक्षं मन्यसे यत्त्वं	२४४	८	१२
नमोऽस्तनन्तशक्तये	६४	८	१७	प्रत्यक्षं मानसप्राक्षं	१६१	४९	९
				प्रत्यक्षतः पश्य मनो-	२३५	४३	२१
				प्रत्यक्षीकृतमैश्वर्यं	१३८	९	३
				प्रत्यक्षेण प्रमाणेन	१४२	१७	१०
				प्रथमवरणतो धनुः-	५३	२५	१
				प्रकुलसन्ध्याभ्रसमैर्वि-	१०२	१०	५
				प्रभो ! चिरं जीव	१०९	२४	६
				प्रमाणदृष्टान्तवितर्क-	८८	२१	४
				प्रलम्बजम्बूसहकार-	२३	२४	१६
				प्रलम्बमानमौक्तिका-	६८	१७	५
				प्रषाध्य सूत्रैर्धुवतो	९२	२८	१५
				प्रस्थितोऽय वरगुर्व-	११७	१	१८
				प्रवृत्तिमार्गाधयिमूढ-	२७५	२१	१
				प्रशस्त्रकाले दिन लग्न-	९१	२७	१९
				प्राङ्कालेषु प्रसवेयु	३२	३४	९
				प्राग् ये स्थिताः श्रीवियु-	६	५	१३
				यद्दो हि जीवो विव-	२२५	२८	२०
				यद्विरवततचेतनप्रवेद्यैः	५०	२०	१०
				बोधिदम्बनिदिमोहितं	१२८	२८	३

	पृ०	श्लो०	पं०		पृ०	श्लो०	पं०
ब्रह्मा न विष्णुर्न	१११	३०	२१	य			
ब्रह्मैक्यवादे परकर्म-	२६९	११	११	यं वृहस्पतिरपि	१८१	२	१३
म				यः कश्चिदर्थः स च	२१०	५	१२
भव्याम्भोरुहबोधने	२८६	४१	११	यच्च धित्सति पयः	२०३	४३	१७
मानुमानुमिरुपैधित-	१२३	१६	८	यच्चिन्तितं वृष्टमया-	२१३	८	१८
मावे भावोपमैव स्याज्ज	२४९	२१	१५	यश्चेतना मौतिकदेह-	२६४	३	१८
मो मौर्यपुत्राऽमर-	२३४	४०	२	यज्ञपाठक्रमतीक्ष्णसुरा	१८२	४	४
मौतिकेन्द्रियविभावि-	२०२	४९	९	यत् करणेनाऽनुगुणं	२२१	२२	१८
भ्रातरं मम महान्त-	१८१	३	२०	यत्तवाऽप्रकटमस्ति	१८४	११	१४
भ्रमदूषडीयन्त्रजल-	२०	२०	११	यच्चिर्गुणो नैव	२३२	३७	७
म				यत्संशयच्छिञ्जग्दे-	२१९	१८	१२
मणिमयतपनीयवप्र-	५६	३१	३	यत्सुराङ्गसमवाय-	१९७	३४	२१
मणिमयवरणाऽप्रमाल-	५३	२६	२०	यत्सौगतानामिति	२७३	१९	१७
मधुकरकुल्लीडमख-	४६	१४	१९	यथाऽऽरनपरिणाम-	२५८	४१	२०
मधुरमतितरां जगर्ज	४३	८	११	यथा रसो व्यापिपर-	३१	३३	२
मन्दिरे क्वचन पद्म-	२०२	४२	१९	यथा स्थानान्तरप्राप्ति	१४६	२३	३
मन्मनोमलनिशोपन-	१९७	३२	४	यथाहि मुदाऽङ्गद-	२७५	२२	१७
महस्यसुत्र केचन :	७५	३९	१७	यदस्ति देहेन्द्रियजं	२८२	३३	७
मा प्रहीर्द्विजवरेति	१९०	२१	१८	यदहं संशयच्छेरी	१४०	१४	११
मात्रया क्षिति-जल-	२००	३८	१६	यदि चाक्षुषमेव	१६१	५०	१७
मायोपमत्वं यदवादि	२४०	५०	९	यदृच्छयाऽऽसिप्तविधेः	८७	२०	८
सुरधेषु त्येकेषु कुत्रो	११३	३३	८	यद्यदात्मगुणधर्मवि-			
सुहुः सुरोद्देश्यकहव्य-	९७	३७	१०	भेदे वाङ्-	१९४	२६	११
मूर्त्तस्वाहा जलस्वाहा	१५८	४६	२०	यद्यदात्मगुणधर्मवि-			
सृदन्न-वीणा-पणवा-	१०२	११	९	भेदे भिन्न-	१९५	२७	१
सृदपि घनजल्यभिधि-	४४	१०	१२	यद्यप्यसत्प्रस्तुतमिन्द्र-	२१३	९	२१
मोक्षस्तु सञ्जुदपद-	२७९	२८	१९	यद्गणादि बनिशापति-	१८६	१४	१३
				यदिनान्यतनुसंभव	१८८	१७	४
				यन्मनोमल-	१९७	३२	४

	पृ०	श्लो०	पं०		पृ०	श्लो०	पं०
यन्मन्यसे ब्रह्मकृतः	२६८	९	५	वादाय नैव प्रभ-	११६	३९	१
यागो हि सावय-	२७१	१६	८	वायुभूतिरय तद्बधु-	११६	३०	९
या च काचन सचेत-	१८८	१८	२०	वायु-बद्धिविकले मृत-	२०१	३९	१०
या च शक्तिरसती	१९९	३६	५	विकल्पोऽयमपि	२५९	४२	७
यावद्विकल्पः सन्देहो	१५४	३८	१७	विचित्ररत्नमण्डितं ततो	६७	१४	४
ये सुन्दरीणां मुख-	१०	१०	२१	विजृम्भमाणमालती-	६८	१८	७
ये विचेकविकला	१२५	१२	१५	विज्ञानुमिच्छन्ति	१०७	२०	२१
यो गभीरजलबाह-	१२२	१४	१३	विज्ञानघन सत्पथ	१४८	२८	१८
योग्यतापरिणतं खलु	१९५	२८	८	विज्ञानघन एवेति	१४८	२७	१६
र				विज्ञानमय एवं हि	१५५	४२	२२
रत्नपीठमथ मध्य-	१३०	३५	२२	विज्ञानमुपयोगोऽत्र	१७१	६७	१९
रत्नवप्रमणीय-	१३०	३२	१	विद्याचारवरे गणे	२८८	२	८
रतिर्गतावेव सहा-	२३८	४६	१	विद्यावतामेष न दृष्ट-	११४	३५	४
रम्बोऽयमुत्तेजित-	१०१	८	२१	विनाऽपि कालं यदहो	३३	३५	३
रविप्रभानुकारिणा	७१	२६	१३	विघ्नाजमानाऽन्नघटेव	३६	३९	८
रवीन्दुताराग्रह-	८५	१७	१४	विमलजलमृताः सुखा-	५७	३५	१८
रसं निपीयार्जुनमध्ररीणां	४	३	२२	विहाय बसुनोऽस्तिसं	१६९	६३	७
रागाच्छ्लोकेरितदृष्टिपात	७	६	१२	विहृत्य भूमौ प्रति-	२८५	३९	५
राजती वरणभित्ति-	१२१	११	१४	श्याऽयवाऽनेन विम-	१०८	२३	९
राज्यर्द्धभागारिवघार्द्ध-	१९	१९	१७	वेति यः परमनो-	१८३	९	१७
र				वेदान्तिमतमाधित्य	१७५	७४	५
रथेचनातिथिमवाप्य	१२०	९	९	वेदते सुखमवाप्य-	१९३	२५	२०
र				वेवर्ष्यमास्थाय तदेन्द्र-	१०६	१८	१३
रप्रगोपुरपुर-स्यतीरणं	१२०	८	७	व्यस्यमिषानोऽप	२०७	१	१५
रप्रत्रयान्तर्मेनि-	११०	२७	१६	व्यस्येतरं तत्र गृहाण	२१३	७	२
रर्षीभूडामनिप्रन्या-	१३९	१३	१३	विद्यारुत्तरमानदाः	३५८	३९	३
रश्मिर्मो न मुष्ये हि	१७७	७८	१	र			
रशोच्छ्रयप्रवहस्त्यतेः	९	८	१	राजं पदमपि सार्थं	१३७	८	१०

	पृ०	श्लो०	पं०		पृ०	श्लो०	पं०
शक्तिरन्वयमयं गदि-	२००	३७	४	उदैक एवोदयमेति	१००	४	१
शतयुगधनुसयतां	४६	१३	६	सद्वस्तुनि स्यादद्य	२१५	११	४
शब्दे शुणे तु प्रत्यक्षे	१६०	४८	१३	स धर्मशास्त्राध्ययनं	८८	२२	१६
शम्बरोऽपि मृग-	१२६	२४	१०	सन्ति यद्यपि	२४३	६	२१
शम्भुकोणविनिविष्ट-	१२९	३१	५	सन्दंशवदुपादानम-	१६७	६१	२२
शरभिशानायकरोत्क-	८१	१०	१६	सन्दिग्धं यच्च तत्त-	१६९	६४	१७
शरीर एव चेदेयः	१५७	४४	४	सन्दिग्धोऽप्योऽप्र-	१५४	३७	८
शश्वत् सुरूपे किल	१४	१३	१८	सपदि तदनुगाः प्रभू-	४१	५	१८
शान्दिकैरक्षिशब्देन	२४५	१०	१४	सपादपीठमम्बरे सुरां-	६७	१५	६
शून्यतामेव मन्वानाः	१५०	२९	३	स प्रविश्य वरतोर-	१३०	३३	६
शून्यतैव परं तत्त्वं	१७४	७३	१९	स प्रविश्य विद्विधां	१२२	१३	५
श्यामलच्छविविभा-	११८	२	५	सम्बन्धमासाद्य कम-	२१७	१४	६
श्येन-गृध्र-शकुनि-	१२८	२९	१२	सम्भवः सुखदुःखानां	२५६	३६	२१
श्रीराविरासीदिव दिव्य-	२	१	४	समस्तसौख्यं तु जग-	२८३	३५	९
श्रीचीरपादाम्बुज-	२६३	१	१४	समाजगाम स्वपरि-	२०८	२	३
श्रुतेषु यत् सूत्रितमा-	८३	१४	२०	समानभावा यशसा च	९१	२६	१
श्रुवेति भगवद्वाचो	१५३	३६	२०	समालिङ्गिद्गुरुभारनघा	२१	२२	२३
श्रुवेति वाचं चरवण-	१११	२९	११	समुदितवरणत्रयं तदा-	५५	२९	७
शृणोषि शास्त्रेषु शरी-	२६६	५	८	सर्वं विषक्षयाऽसर्व-	१७७	७९	३
शैलालिनां सिद्धिरुते-	११५	३८	११	सर्वज्ञताप्रतीतिर्वा न	१३९	११	५
				सर्ववित्तसमधिगम्य	१८४	१०	१
स				स या मूर्धोऽस्त्यमूर्तो	२५४	३०	१२
संवच्छैल-वियद्गजो-	२८८	१	४	सहस्रसहस्रकेरौर्विनि-	६५	१०	१७
संस्तुतोऽपि चिरं	१३५	४	१७	सा क्रिया फलतु	१९१	२२	५
सकलमपि निमेषमात्र-	५९	३७	११	सातकर्मोदयादाशु	२५८	४०	१४
सत्क्रियाकरणमस्ति	१९९	२३	६	साधनेष्विह समेषु	१८७	१५	५
सदर्प्यमर्हन्ति सदार्ह-	२६	२७	३	साऽनादिबन्धच्युति-	२७८	२६	१७
सहस्रता कारण-	२२०	२०	१९				

	पृ०	श्लो०	पं०		पृ०	श्लो०	पं०
सामान्यतोऽपरशापि	१४६	२२	१	मुद्दिग्धसान्द्राणि हरि-	८	७	५
साम्यं त्वास्त्रनवोपे तु	२६१	४७	५	मुस्तादुरूपैर्वदरैर्कुलन्त्यो	३३	३६	२१
सारमेयशृपदंशकं	१२६	२५	२२	सूक्ष्मत्ततो वसुनि	२१२	६	१
सार्धं रथमाकर्ण्य जिने-	२३३	३९	१४	सुनुप्रसूताविव मोद-	१०	९	३
सिंहशृष्टिमुपधाय	१२७	२७	१८	सेवन्तिकार्ना मधुपान-	१६	१५	१४
चिततनुजलमृद्धिकुर्वणा-	४२	७	२२	सोऽथ मोक्षमिव	१२०	७	१
वितातपत्रप्रितयथाधरे	७८	४	११	स्यात् सादिवन्द्ये सति	२२६	२९	१०
स्थिरा अपि ध्रुमा	७०	२४	१६	स्यादागमोऽप्यदृशार्थ-	१४७	२५	१२
स्थूलं च सूक्ष्मं लघु	२३९	४८	७	स्युर्यज्ञकर्माणि सुरा-	२३५	४२	७
सुसूतपुष्पवार्दलाश्रम	७०	२३	७	स्वप्नेन्द्रजाले अपि	२१४	१०	६
सुखदुःखे स्वसंवेद्ये	१५५	४१	२०	स्वप्नोपमं वै जगदिन्द्र	२०८	३	१५
मुखस्य द्येतवो मूर्त्ताः	२५९	४३	१६	स्वभावशन्दयाच्यो-	२५६	३४	७
मुखिलदुःखिलमुक्त्वा	२६८	१०	२०	स्वभाषो वसुधर्मधे-	२५१	३२	६
मुगन्निपनीरर्षसृष्टता	७२	३०	१७	स्वमित्रनोदिताः परेऽपरे	७५	४०	१६
मुजातजलाकलितः	१०२	९	१	सर्गकामुद्धजनस्तु	१९७	३४	२१
मुगलसद्गीतकविल-	८५	१६	१	सराज्यदेशानिव राजवर्या	५	४	१४
मुरजदण्डमण्डितं विहा-	६८	१९	९				
मुरपतिपनुषी तु नील-	५५	२०	१७				
मुलक्षणं सर्वमपि	८२	११	५	हसने रोदनैर्गानैर्भूतो	१६३	५४	१७
मुवर्षरत्नवप्रयोर्जिनालये	७४	३४	७	हिरण्यरेता वक्ष्येऽनिले-	९४	३२	२१
मुवर्षारिगुणं सम्य-	२६०	४५	१०	हस्तल-रीपंत-समल-	२१६	१३	२९

समाप्तं गौतमीयकाव्यस्य श्लोकसूची ।

इति धर्मो देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोदारे ग्रन्थः ९०